THE PUNJAB SANSKRIT SERIES

OR

A COLLECTION OF RARE & UNPUBLISHED

SANSKRIT and PRAKRIT WORKS

EDITED BY

THE WELL-KNOWN & EMINENT SCHOLARS

OF

INDIA, EUROPE and AMERICA

No. 4.

LAHORE (INDIA)

THE PUNJAB SANSKRIT BOOK DEPOT

INTRODUCTION

Abbreviations:—*A.* = *Arthaśāstra*. *K.* = *Kauṭilya*. *Kā.* = *Kāmasūtra*. *M.* = *Manu*. *N.* = *Nārada*. *V.* = *Vātsyāyana*. *Vi* = *Viṣṇu*. *Y.* = *Yājñavalkya*.

The recently discovered Arthaśāstra of Kauṭilya, *alias* Cāṇakya or Viṣṇugupta, is perhaps the most precious work in the whole range of Sanskrit literature.[1] It has shed an abundant light on the life of the people in ancient India and has supplied the contents of some of the most interesting and valuable chapters in recent standard works on the ancient history of India, such as V. A. Smith's Early History of India, Barnett's Antiquities of India, Rapson's Cambridge History of India and others, not to mention special treatises on ancient Indian Polity, such as Jayaswal's Introduction to Hindu Polity, B. K. Sarkar's Political Institutions and Theories of the Hindus, N. N. Law's Studies in Ancient Hindu Polity and the Aspects of Indian Polity by the same writer, Samaddar's Lectures on the Economic Condition of Ancient India, K. Nāg's Theories diplomatiques de L'Inde ancienne, etc.

The A. deals with both internal and external policy and may be designated as an ancient Imperial

1 F. W. Thomas in Rapson's Cambridge History of India. I, 467.

Gazetteer of India, or as a manual of political economy and polity. Thus it furnishes detailed information on the working of mines; establishment of factories and storehouses; trade and commerce; tolls and passports; testing of gems and coins; revenue and its collection and remission; public markets and balances used in trading; agriculture and the planting of fruit and flower trees; cattle, cowherds, and slaughter-houses; horses and elephants and their training; maintenance of preserves and grazing grounds; construction of land-routes and waterways, of embankments, dams and irrigation works, of fortresses and fortified towns, census operations; protection of the helpless and infirm; weights and measures; navigation and fishing; famines, fire, and other public disasters; liquor shops and gaming-houses. It contains rules for government in times of peace and war; the education of princes, the selection of ministers and of the other principal state officials, including the royal priest and the royal ambassadors; the state-council and its meetings; regal succession; the employment of spies and secret agents; the duties and occupations of kings; republican government. Two long sections are devoted to the important subject of civil and criminal law and of judicial proceedings. The course of external policy is determined by the six methods of peace, war, neutrality, marching, alliance and duplicity and by the doctrine of the Maṇḍala or Circle of states consisting of twelve states with the aspirant or conquering prince in the middle and his enemies and friends frontwards and rearwards, as also of one mediatory or intermediate prince located near the aspirant and his chief enemy and one indifferent or neutral prince. The rules for warfare and military matters include the recruiting of the army; construction

of a camp; array of troops, battle with infantry, cavalry, chariots, and elephants; the choice of a battle-field; encouragement of the army by opposite speeches and promise of rewards; battle of intrigue; employment of spies; destruction of the supply, stores, and granaries of the enemy; siege and capture of a fortress; magic practices; pacifying a conquered country. Internal policy is governed by the necessity to provide against the law of the fish (Mātsyanyāya), *i. e.*, the violence of the stronger attacking the weaker, as the stronger fish will prey upon the feebler.[1] The king as protector of the weak has the task of enforcing the maintenance of peace and order by the exercise of his regal power. In external policy, on the other hand, there is no such check on individual energy, every king trying to become the lord of a circle of states. The war of all against all, which is the natural consequence of this condition of things, can only be brought to a successful close by a conqueror obtaining the universal empire of the world and enjoying the earth unopposed. A temporary termination of hostilities may be effected by the vanquished king concluding peace with the vanquisher, on condition of paying him a large sum of money, or ceding a part of his territory, or the whole of his territory except the capital, and of giving him hostages of high rank.

The general tendency of the A. is thoroughly realistic and wordly, as opposed to the vague idealism and strictly religious principles of the Dharmaśāstra, with which it has much in common, otherwise. Thus the A. (I, 7; IX, 7) declares wealth or gain (artha) to

1 B. K. Sarkar, loc. cit. 193.

be the first and most necessary of the three objects of human life (dharma, artha, kāma), whilst the Dharmaśāstra (V, II, 21; N. i. 134) rules, that in a conflict between rules of duty (dharma) and rules of gain the former should prevail and the latter be put aside. Accordingly Ānvīkṣakī philosophy which is so highly extolled in the A. (1, 2) includes the materialistic system of Lokāyata in which wealth and pleasure (kāma) are the only objects of human pursuit and the authority of the Vedas is objected to, while the Code of Manu severely condemns the study of rationalistic treatises (II. 11). Again the A. denounces that foolish man who consults the stars too much (IX, 4, 37), whilst Yājñavalkya recommends the worship of planets, because the rise and fall of kings is dependent on them (I, 307). The A. openly encourages such immoral practices as the secret murder of high officials and the levying of highly oppressive taxes extending to the wholesale confiscation of property under various pretences. It describes the several degrees of judicial torture to be adhibited to persons suspected of a crime, whereas the Dharmśāstra ordains the administration of ordeals in doubtful cases, in accordance with the religious ideas of the period. The A. gives rules for the management of slaughter-houses (Sūnā) which the Code of M. mentions as an object of abhorrence irreconcilable with the doctrine of Ahiṃsā (III, 68. 71; IV, 85. 86). In the Family Law, the A. allows divorce on the ground of mutual dislike of husband and the wife (III, 3) in direct opposition to the rule of N. that it is sinful for a married couple to separate for that reason (XII, 90). The remarriage of women in the case of protracted absence of their husbands is allowed in the

A. (III, 4) but reprobated in the majority of the law-books.

In point of style, the A. exhibits, that mixture of prose and verse which is so common in Sūtra works, *e. g.*, in the Dharmasūtras. The language is archaic and abounds in rare and difficult terms, as may be gathered from the fact that the present writer was able to collect 154 new words and meanings of words from one Adhikaraṇa alone.[1] Whether these obsolete words violate the canons of Pāṇini and are anterior to his time,[2] remains to be seen. The seeming archaisms may be due to southern pecularities or to clerical errors and to solecisms, and the grammatical definitions in II, 10 betray an acquaintance with Pāṇini.[3] The metre of the Ślokas and Triṣṭubhs is classical in type, much as in the Rāmāyaṇa.[4] The arrangement of the subject-matter is very careful and a rare unity of plan and structure pervades the whole work, with an exact table of contents at the beginning, a list of particular devices used at the end, and many cross-references being scattered through the body of the work to which may be added the 32 references to previous chapters in the last Adhikaraṇa.

The merit of the discovery, publication, and translation of the A. belongs to an Indian scholar, Mr. Shamasastri. It is true that some small fragments of it had turned up before in divers texts attributed to K. or Cāṇakya which had been collected by Aufrecht and Zachariae from Sanskrit commentaries and lexicons

1 Indogermanische Forschungen 1912, 204–216.
2 R. Shamasastri, K.'s A. transl., XXIII.
3 Jacobi SPAW. 1911, 966.
4 Loc. cit. 971; Keith JRAS. 1916, 136.

and that Hillebrandt had succeeded in tracing these and other quotations to the A., even before it had been printed. It may be mentioned in this connection that as early as 1880 A. Müller had published, from an excellent Ms. of an Arabic work composed about 900-910 A. D., an Arabic text upon poisoning and its symptoms, the original of which is stated to have been written by Śānāq the Indian *i. e.*, Cāṇakya and must have been nearly identical with the Atmarakṣitakam chapter (I. 21) of the A.[1] It was Mr. Shamasastri, however, who first gave to the world from a Tanjore Grantha Ms. a careful edition to the whole A., which was followed afterwards by an English translation with an introductory note by Dr. Fleet (1915), and by a new and revised edition of the text (1919), including the readings of two or three other copies of the text given in footnotes and the text of the recently discovered Cāṇakya Sūtras. In the prefaces, Sanskrit and English, to these works, the important questions concerning the date and origin of the A. have met with a careful treatment at the hands of the learned Editor. The present writer has also given much time and thought to these difficult questions, but it is not without diffidence that he is going to state his results which differ considerably from those arrived at by Mr. Shamasastri. And first as to the references to the A. in subsequent works.

The Kāmandakīya Nītisāra no doubt occupies the first place among Nītiśāstras proper quoting from the A. and thus proving the anteriority of its date to their own. The Nītisāra is characterised by Kāmandaka

1 ZDMG. 68, 345.

himself as an extract from the A. and that statement is borne out by the contents of his work, though not to mention some minor points of difference it contains nothing corresponding to Adhikaraṇas II, III, and IV, the sober administrative and legal technicalities of which were probably considered too uninteresting for insertion in a popular versified Manual of Polity. Unfortunately the date of the Nītisāra is less certain than desirable. Thus it is hardly safe to adopt the opinion of R. Mitra in his edition of this work that the Hindus in the island of Bali imported the Nītisāra into Bali as early as the fourth century, A. D. The importation may have taken place at a much later period than that. Nor is much reliance to be placed on the name of the political nun Kāmandakī in Bhavabhūti's Mālatīmādhava (about 700 A. D.), because a mere similarity of names does not prove much; or on the reference to the Kāmandakīyanīti in the first chapter of Daṇḍin's Daśakumāracarita, because that chapter is probably not genuine. It may be that Kāmandaka was a contemporary of Varāhamihira (6th century), as was conjectured by A. Weber and Formichi, but it is a significant fact that his work is nowhere alluded to by the authors of the earliest versions of the Pañcatantra, nor by the ancient commentators of M., though these writers show themselves acquainted with the A. The Nītisāra is indeed once quoted by Vāmana (800 A. D.)[1] and a great deal in the more recent versions of the Pañcatantra including the Hitopadeśa and in the modern S. Indian Commentary of Nandana on M., as well as in the Nītimayūkha of Nīlakaṇṭha (17th cent.) which contains a wealth of quotations from the Nītisāra. The A.

1 P. V: Kane, I A. 1911, 236.

was apparently unknown to the authors of these compositions, because it had been superseded by the more attractive and popular work of Kāmandaka.[1]

The Pañcatantra is another Nīti work deeply influenced by the A. as may be gathered not only from the reference to Cāṇakya in the introduction, but also from a comparison of the contents of both works. The Tantrākhyāyika as the earliest version of the Pañcatantra is called contains at least 30 texts derived from the A. and it agrees with the latter in its general realistic tendency as well as in single texts, declaring as it does that what is sinful in ordinary mortals may become a dictate of duty in a king. The date of the Tantrākhyāyika is fixed about 300 A. D. by its editor, Professor Hertel, but this is perhaps too early by a century or so, since that collection of tales was not translated into Pahlavi till about 570 A. D. and is not likely to have been composed long before that time, considering its close agreement with the Pahlavi translation.

There can be no question about those two distinguished works of fiction referring to the A., Daṇḍin's Daśakumāracarita (8th cent. Jacobi) and Bāṇa's Kādambarī (7th cent.). As regards the former writer, his mention of 18 kinds of judicial torture, of the various kinds of spies as Tīkṣṇa, Rasada and Gūdhapuruṣa, of the tests called Upadhā, of the circle of states, the three Śaktis, the symptoms of royal disgrace, the six principal vices of a king and the advantages of hunting, the names

1. The supposed use of the Greek word Horā does not fix its date, because the verse in question is omitted in the new edition in the Trivandrum series and may be easily dispensed with. The 8th. cent. seems to be the most likely date.

of old authorities on polity etc., might be added to the passages quoted by Mr. Shamasastri as comparable with the A. In chapter VIII, Daṇḍin quotes a verse of Cāṇakya which helps to correct a faulty reading in the A. (V, 4, 20).

Kālidāsa, the famous poet (5th. cent.), is no doubt indebted to the A. for some characteristic texts and expressions, both in his two epics and in the drama Śakuntalā. The passage in the Śakuntalā on the advantages of hunting will be found to agree even more closely with the A. (VIII, 3) in the present work than in the Mysore edition.

Of other Sanskrit dramas quoting from the A. we may mention Bhavabhūti's Mahāvīracarita, 4th act (700 A. D.):—

लघ्वपि व्यसलमभियुक्तस्य कृच्छ्रं भवति ।	लघ्वपि व्यसनमभियुक्तस्य कृच्छ्रं भवति । A. VII, 5.

and particularly Viśākhadatta's Mudrārākṣasa[1] (5th cent. ?). No one reading that political drama can fail to be struck with its numerous coincidences with the A. not only in the name of K., its leading character, and in the stratagems and diplomatic methods employed by him such as spies unacquainted with each other, poisoners, secret agents in various disguises, magic practices; but also in the use of all the principal terms of Polity. Some direct quotations from the A. may also be noted:—

राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत् । A.V, 4.	विजिगीषुरात्मगुणसंपन्नः प्रियहितद्वारेणाश्रयणीय इति । M. R. Act IV. p. 103 (ed. Hillebrandt).
स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीय इति । A. VIII, 1.	सचिवव्यसनमव्यसनमेव M. R. Act IV, p. 112.

1 Hillebrandt, Nīti u. Midarārākṣasa, p. 13–25.

क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्। A. I, 5.	द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडात्मनोऽपि नेतुर्यशस्विनि पदे नियतं प्रतिष्ठा। अद्रव्यमेत्य तु विविक्तनयोऽपि मन्त्री शीर्णाश्रयः पतति कूलजवृक्षवृत्त्या। M. R. Act VII, p. 196.

The versified exhortation to soldiers in a battle, which the A. (X, 3) has in common with Bhāsa, the earliest dramatic poet of India (3rd cent. A. D.), is introduced as a quotation in the former work, so that K. may be supposed to have been the borrower in this instance and not the dramatist.[1]

The mutual relations between the A. and Jaina literature are unmistakable. Thus Somadevasūri, a Jaina writer of the 10th cent., has in his Nītivākyāmṛta closely followed the A. The Nandisutta and Aṇuogadvāra, Jaina, canonical books of uncertain date, refer to the Kauṭilīyam and to Cāṇakya. There are other works on Rājanīti composed by Jainas besides the Nītivākyāmṛta, such as Hemacandra's Arhannīti, an interesting book not based on the A., and the Jaina versions of the Pañcatantra. The A., on the other hand, shows an acquaintance with the old Jaina tales (see Notes on V, 5); it mentions the names of several Jaina deities (II, 4); and it makes use of certain technical terms recurring in Jaina works, as pointed out by Mr. Shamasastri and Professor Jacobi.[2] Cāṇakya himself, according to Hemachandra, was of Jaina origin, favoured Jaina teachers, and in his old age tried

1 Ganapati Sāstrī, Svapnav., XXVIII.

2 ZDMG. LXXIV, 254 foll.

to starve himself to death like a true Jaina saint.[1] Whatever may be thought of the historical value of these statements, they prove the existence of an early tradition connecting K. with the Jaina religion.

Varāhamihira and the medical Saṃhitās may be fitly compared with the A. Thus Bṛhatsaṃhitā (LXXVIII, 1) contains nearly the same list of princes killed in their harem as the A. (I 20) and Caraka at the end of his work (VIII, 12) refers to 35 Tantrayuktis or special devices used in it, against the 32 Tantrayuktis mentioned at the close of the A. (XV, 1).

Of commentators giving citations of the A., some such as the ancient commentators of the Code of M. have been briefly mentioned before. It deserves to be noted that Mēdhātithi, the earlist of these, in commenting on M. VII, 48 defines Nīti as the systemor book composed by Cāṇakya and other (Cāṇakyādigranthaḥ), evidently regarding the A. as the basis of polity. In commenting on M. VII, 191. 205, Medhātithi adduces two passages from a work called Samānatantra which may be traced to the A. (X, 5, 64 and VI, 2, 7). That title, though hitherto not known to occur elsewhere, furnishes, a very suitable designation for the A., in which the phrase samānaṃ pūrveṇa or samānam "the same as before" in the sense of et caetera is of frequent occurrence. It is from this peculiarity evidently that the A. was surnamed Samānatantra. Medhātithi has besides referred to the A. or rather its second part as Adhyakṣapracāra (VII. 61. 81) and has embodied several long passages from it in his commentary (VII, 53. 54. 104) without naming their source. Of other

1 Sthavirāvalīcarita, ed. by Jacobi, VIII, 194 foll.
2 ZMDG. IXVII, 49, 96.

commentators drawing on the A., we may mention Hemachandra's commentary on his own Abhidhānacintamaṇi (see Index), the two printed commentaries on the Kāmandakīya Nītisāra, Kṣīrasvāmin's commentary on the Amarakośa, Mallinātha's commentaries on the Raghuvaṃśa and Kumārasambhava, Vātsyāyana's Nyāyabhāṣya (400, A. D.) etc.

We now come to the manuals of those two branches of science which are closely connected with the A., on account of their dealing with the two other objects of Trivarga, viz. Dharmaśāstra and Kāmaśāstra.

The Dharmaśāstra, though differing from the A. in its leading principles, as indicated before, is expressly mentioned in the A. (I, 5) as belonging to the regular curriculum of a young prince and is largely represented in the Dharmasthīya and Kaṇṭakaśodhana books (III, IV) particularly by many passages recurring almost literally the same in the law books of Y., N., M., in fact all the principal works of this class as was shown in a concordance published in the journal of the G. O. S. We will quote some examples:—

1. Royal Writs.

प्रज्ञापनाज्ञापरिदानलेखाः
तथा परीहारनिसृष्टिलेखौ ।
प्रवृत्तिकश्च प्रतिलेख एव
सर्वत्रगश्चेति हि शासनानि ॥
भर्तुराज्ञा भवेद्यत्र निग्रहानुग्रहौ प्रति
विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेख-
लक्षणम् ॥ A. II, 10.

शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं
तथापरम् । आज्ञाप्रज्ञापनपत्रं रा-
जकीयं चतुर्विधम् ॥ सामन्तेष्वथ
भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च । का-
र्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमु-
च्यते ॥

Vasiṣtha and Bṛhaspati in Vīramitrodaya.

2. Judicial Decisions.

नश्यतां सर्वधर्माणां राजा धर्मप्रवर्तकः ॥ धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् । विवादार्थश्चतुष्पादः पश्चिमः पूर्वबाधकः ॥ तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं संग्रहे पुंसां राज्ञामाज्ञा तु शासनम् ॥

A III, 1.

नष्टे धर्मे मनुष्याणां व्यवहारः प्रवर्तते । द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः स्मृतः ॥ धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् । चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ॥ तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं पुस्तकरणे (प्रश्नकरणे) राजाज्ञायां तु शासनम् ॥

N. I, 1, 2. 10. 11.

3. Provision for women.

परद्विसाहस्रा स्थाप्या वृत्तिः ।

A. III, 2.

द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

Vyāsa.

4. Succession to Strīdhana.

शुल्कमन्वाधेयमन्यद्वा बन्धुभिर्दत्तं बान्धवा हरेयुः ।

A. III, 2.

शुल्कमन्वाधेयकमेव च । अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥

Y. II, 144.

5. Unequal Division.

जीवद्विभागे पिता नैकं विशेषयेत् । न चैकमकारणान्निर्विभजेत ।

A. III, 5.

जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् । निर्भाजयेन्न चैवैकमकस्मात्कारणं विना ॥

Kātyāyana.

6. Escheat to the King.

अदायादकं राजा हरेत् ।

A. III, 5.

सर्वेषामभावे राजगामि तत् ।

N. XIII, 51.

7. Legitimate Sons.

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः ।

A. III, 7.

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः ।

Baudh. II, 3, 11.

8. Boundary Disputes.

प्रनष्टसेतुभोगं वा सीमानं राजा यथोपकारं विभजेत् ।

A. III, 9.

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् । प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥

M. VIII, 265.

9. Negligent Workmen.

कर्माकरणे कर्मवेतनाद्द्विगुणं हिरण्यदानम्। A. III, 10.	गृहीतवेतनः कर्म त्यजन्द्विगुणमावहेत्। Y. II, 193.

10. Good Companionship.

सर्वहितमेकस्य ब्रुवतः कुर्युराज्ञाम्। A. III, 10.	कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम्॥ Y. II, 191.

11. High Rates of Interest.

दशपणा कान्तारकाणाम्। विंशतिपणा सामुद्राणाम्। A. III, 11.	कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्। Y. II, 38.

12. Invalid Debts.

दम्पत्योः पितापुत्रयोः भ्रातृणां चाविभक्तानां परस्परकृतमृणमसाध्यम्। A. III, 11.	भ्रातृणामथ दंपत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि। प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्॥ Y. II, 52.

13. Restoring a Pledge.

उपस्थितस्याधिमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः। A. III, 12.	उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत्। Y. II. 62.

14. Estimating a Pledge.

निवृत्तवृद्धिको वाधिस्तत्कालकृतमूल्यस्तत्रैवावतिष्ठेत। A. III, 12.	तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः। Y. II, 63.

15. Wages.

यथासंभाषितं वेतनं लभेत। A. III, 13.	भृताय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम्। N. VI, 2.

16. Rescission of Purchase.

क्रीत्वा पण्यमप्रतिगृह्णतो द्वादशपणो दण्डः। A. III, 15.	क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात्। Vi. V, 129.

17. Succession to Priests.

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्या रिक्थभाजः। A. III, 16.	वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः। क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः॥ Y. II, 137.

18. Robbery.

साहसमन्वयवत्प्रसभकर्म । निरन्वये स्थेयमपव्ययने च ।
A. III, 17.

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ॥
M. VIII, 332.

19. Instigation to Robbery.

यः साहसं प्रतिपत्तेति कारयति स द्विगुणं दद्यात् ।
A. III, 17.

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।
Y. II, 231.

20. Law of Talion.

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात्तदस्य च्छेदयेत् ।
A. III, 19.

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य
M. VIII, 279.

21. Attack and Robbery.

महाजनस्यैकं घ्नतो प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः ।...कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो दण्डः ।
A. III, 19.

एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः । कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥
Y. II, 221.

22. Injuries.

दुःखोत्पादनं द्रव्यमस्य वेश्मनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः प्राणाबाधिकं पूर्वःसाहसदण्डः ।
A. III, 19.

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा । षोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥
Y. II, 224.

23. Gambling.

द्यूताध्यक्षो द्यूतमेकमुखं कारयेत् । ......गूढाजीविज्ञापनार्थम् ।
A. III, 20.

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् । Y. II, 203.

24. Oaths.

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो युक्तकर्म चायुक्तस्य ।
A. III, 20.

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् । Y. II, 235.

25. Fraudulent Merchants.

वैदेहकानां वा संभूय पण्यमारुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां वा सहस्रं दण्डः । A. IV, 2.

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् । विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ Y. II, 250.

26. Sudden Death.

हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत येनाहृतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमिमानीतो वा तमनुयुञ्जीत । ये चास्य हतभूमावासन्नचरास्तानेकैकशः पृच्छेत् केनायमिहानीतो हतो वा । A. IV, 7.

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः । प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह । मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ Y. II, 280. 281.

27. Māṇḍavya.

दृश्यते ह्यचोरोऽपि चोरमार्गे यदृच्छया ।...यथा हि माण्डव्यः कर्मक्लेशभयादचोरश्चोरोऽस्मीति ब्रुवाणः ॥ A. IV, 8.

यात्यचौरोऽपि चौरत्वं चौरश्चायात्यचौरताम् । अचोरश्चौरतां प्राप्तो माण्डव्यो व्यवहारतः ॥ N. I, 1, 42.

28. Inviolability of Brahmans.

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । A. IV, 8.

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । Vi. V, 2.

29. Various Crimes.

चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा लिखतः । A. IV, 10.

ऊनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् । पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ Y. II, 295.

30. Arson.

विवीतक्षेत्रखलवेश्मद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना दाहयेत् । A. IV, 11.

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ Y. II, 282.

31. Adultery.

जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः । हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणः । A. VI, 12.	जारं चौरेत्यभिवदन्दाप्यः पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ Y. II, 301.

32. Noxious Animals

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामिनः पूर्वसाहसदण्डः । प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुणः । A. VI. 13.	शक्तो ह्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा । प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं ततः ॥ Y. II, 300.

33. Unjust Punishment.

अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्गुणोऽम्भसि । वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥ A. VI, 13.	राज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् । निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम् ॥ Y. II, 307.

On a review of these numerous and striking correspondences which might be easily multiplied, one cannot help arriving at the conclusion that K. must have been acquainted with the whole body of Dharmaśāstra literature much as we now have it, from the earliest Dharmasūtras down to the most recent metrical Smṛtis and Smṛti fragments. The metrical rules of the Dharmaśāstra were generally turned into prose by K., especially those taken from Y. with which the agreement is particularly close. In some cases the verses were left as they are, *e. g.* in Nos. 1, 2, 33. Omissions were supplied and short rules extended. Thus in No. 14, the remark that interest shall cease to accrue is more explicit than Y's rule that there shall be no interest. In No. 26, the examination of cases of sudden death contains several details not found in Y. In No. 27, the reason of Māṇḍavya's unjust condemnation as a thief is given, Māṇḍavya having

pleaded guilty from fear of torture. In other cases, mere expletive particles or pronouns such as तु, च, हि, कश्चित् have been left out, see Nos. 12, 18, 20, 22, 30, 32.

It is true that some facts seem to point the other way, so that Y. instead of K. would have to be regarded as the borrower, either directly or indirectly through the medium of common source. This view has been taken by Mr. Shamasastri and he has referred in particular to certain Sanskrit technical terms which K. appears to have used in a more original and appropriate sence than Y. Thus the compound शपथवाक्यानुयोग with K. means the trail of a criminal on oath, whereas Y. uses अयुक्तं शपथं in the modern sense of an improper oath (No. 24). K's अयुक्त *i. e.* one other than a permanent officer, is by Y. changed into अयोग्य "improper." Surgical operations on boils other than dangerous boils (with ensuing death) are declared punishable by K., while Y. makes operations on boils in general a punishable offence. Against this, it has been pointed out by T. Gaṇapati Sāstrī, in the Introduction to his recent edition of Viśvarūpā's ancient Commentary on Y., that the difference between अयुक्त and अयोग्य is purely nominal, both terms denoting the same thing. So also शपथ means in both works an unauthorised demand for statement on oath. As regards boils, the clause concerning dangerous boils has apparently been added by K., exactly in the same way as in the beforementioned cases where the rules of Y. have been supplemented in the A.

The sections on polity and the art of war in the latter part of the A. do not agree so closely with the analogous sections of the law-books as do the legal

sections (III, IV), but the general principles are the same. As regards the code of M , it was pointed out long ago by Bühler in the Introduction to his excellent translation of the Code that only 54 out of the 226 verses of M.'s seventh book (on the duties of a king) have a counter-part in analogous passages of the ancient Dharmasūtras generally regarded as the source of the Code. The remainder of the verses must come from a different source, nor have the commentators of M. on question of polity, although they do not name him as the author of those texts. Nevertheless it is hardly likely that M. should have derived his political theories from the A. of K., as they are far superior in refinement to M.'s theories. Thus M. knows of two kinds of peace only (VII, 63,) while K. mentions and describes ten kinds with characteristic names (VII, 3) and the same variety of names and distinctions is exhibited in K.'s treatment of the whole subject of six-fold policy. His polity is in the same advanced stage of development as his jurisprudence. The latter, as stated before, agrees particularly with Y. and we may add. that it is altogether more in keeping with the teaching of comparatively modern writers such as Y. and M., than with the contents of tne older work of M., Āpastamba and Gautama and other ancient authorities.

The estimates of the date of Y. and N. vary and it is not certain whether the mention of Greek astrology and Greek coins in them justifies us in assigning them to the fourth and fifth centuries A. D. Isolated passages like these may easily be due to interpolation, as shown by the abovementioned case of the Horā passage in the Nītisāra, which has turned out a later addition. The relative age of the principal law-books

is, however, established and we may feel sure that Vedic works like the Dharmasūtras of Āpastamba and Baudhāyana, which still form part of vast Vedic Kalpasūtras, are in the main older than the metrical Dharmaśāstras of M., Y., and N. Among the latter again, the Code of M. occupies the first place in point of age and dignity.

Generally speaking the Dharmaśāstra or science of duty and religion has for better claims to a high antiquity than the Arthaśāstra or science of gain which in its turn is older than the Kāmaśāstra or science of love, the three sciences based on Trivarga having followed each other in point of time as well as in rank and value. Vedic literature bore an essentially religious, character and secular topics such as those treated in the A. must have appeared unimportant or even wicked to the ancient Ṛṣis. It was only when special schools for each separate branch of learning replaced the ancient Vedic schools that schools of A. could take their rise, as branch of Dharmaśāstra first, and then as an independent branch of study. The gradual rise of schools of A. is reflected in the metrical Dharmaśāstras, the earlier of which such as M. take no notice of the A., whereas N. ordains that in deciding lawsuits any conflict both with Dharmaśāstra and A. should be avoided (I, 1, 37). In a conflict between both Śastras, Dharmaśāstra should be made to prevail (Y. II, 21; N. I, 1, 39). Kātsyāyana declares that the king while passing sentence should listen to recitals from the Purāṇas, Dharmaśāstras and Arthaśāstras. Many subjects no doubt are common to both branches of science and the names of authors are partly the same.

The superior antiquity of the role of the Dharmaśāstra is borne out by a consideration of the role of the A. in the general development of civilisation and moral philosophy in India, which was much rather that of a natural reaction against the high-flown idealism and one-sided religious character of the Vedic lore and literature than of an antique savage and barbarian tendency gradually giving way to the highly moral and philanthropic teaching of Buddhism and to the precepts of reviving or reformed Brahmanism. Reprehensible practices such as the murder of distinguished officers, the levying of highly oppressive taxes, the corrupt system of espionage, may have existed from an early period, but it was probably not till the rise of a science of A. that they were openly recognised and even recommended in Sanskrit literature.

In the case of V.'s Kā., it is quite clear that its author has borrowed from the A. both the plan and scope of his own work and many peculiar terms as well as entire paragraphs. Thus the two authors begin their work with an account of their sources, which is followed by a full table of contents introduced by the words: तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः and ending with a statement of the number of Adhyāyas, Prakaraṇas, Adhikaraṇas and Ślokas contained in the whole work. The discussion of Trivarga which comes next in the Kā. (ch. II) is in the A. reserved for the VII. chapter but it shows several striking points of resemblance in both works. The passage: देवराज°—इत्यर्थचिन्तकाः in Kā. is apparently quoted from A. I, 6, the plural अर्थचिन्तकाः, as pointed out by Mr. Shamasastri, being a pluralis maiestates pointing to V.'s reverence for K. The reference to the Laukāyatikas

in Kā. corresponds to K.'s mention of the Lokāyata system as part of Ānvīkṣakī philosophy (1, 2). The third chapter is called Vidyāsamuddeśa in both works. It treats chiefly of science and art and the enumeration of the Kalāḥ in Kā. may be compared with various passages in A. (I, 12; II, 11. 12. 27). The definition of a true friend in Kā. I, 5 agrees with two passages in A.:—

सहपांसुक्रीडितमुपकारसंबद्धं मित्रसंपत् ।

(a) **पितृपैतामहं...°मिति मित्रसंपत्** A. VI, 1.

(b) **सहक्रीडितत्वात् नापराध्यन्तीति** A. I, 8.

The last book is called Aupaniṣadikam in both works and one of its last verses in Kā. seems to be based on the concluding Śloka in A. II, 10:—

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपसृत्य च । Ka. VII, 1.

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगमुपलभ्य च । A. II, 10.[1]

Of isolated terms and phrases common to both works we may quote the following. The clause **इति समानं पूर्वेण** or **इति समानम्** the same as before is of frequent occurence in the A. to denote that the rest need not be told, as it has been stated before. Thus in I, 11 **समानं पूर्वेण** is repeatedly added at the close of a sentence to imply that a previous rule is to be understood. The same device occurs in V, 1; VII, 6; XIII, 2; XIV, 1, etc. It is so characteristic that the A. has received the title of Samānatantra on accounts of it, as indicated before. The Kā. uses the same expression five times in III, 5, as a means of condensing the description of love matches terminating with the circumambulation of the sacred fire. The clause

---

1 See also Mr. Shamasastri's Preface and Professor Jacobi's papers.

आ समाप्तं "up to completion" is equally common to both works, though they do not use it exactly in the same sence. The sentiment that women are like flowers and require delicate handling (कुसुमसधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमा Kā. II, 2) which is quoted from Kā. by Bhavabhūti in seventh act of his Mālatīmādhava, seems to be an adaptation of K.'s statement (A. II, 9) that men are fickleminded like horses (चिन्तानित्यत्वान्मनुष्याणाम्। अश्वसधर्माणो हि मनुष्या [R. Schmidt]) The duties of a messenger in love affairs are analogous to those of an anvoy in political affairs, therefore we find:—

तत्र दूतकर्म।...सोपाया चेति दूतगुणाः। Kā. I, 5.	दूतकर्माणि...तत्प्रयच्छेदुपायतः। A. XII, 1.

Female love-messengers may be classified in the same way as the envoys of a king, of whom there are three different classes:—

निसृष्टार्था परिमितार्था पत्रहरी... चेति दूतीविशेषाः। Kā. V, 4.	अमात्यसंपदोपेतो निसृष्टार्थः। पादगुणहीनः परिमितार्थः। अर्धगुणः शासनहरः। A. I, 16.

It is quite clear in this particular instance that V. must have been the borrower, as political envoys might be converted into female love-messengers, but not *viceversā*. The compound गूढभित्तिसंचारान् (Kā. V, 5) may be formed on the analogy of गूढभित्तिसोपानम् A. II, 3. खर्वटे as the name of a town Kā. I, 4 corresponds to खार्वटिकं A. II, 1. Several other coincidences of this kind have been pointed out by Mr. Shamasastri.

Both works are divided into Adhikaraṇas or books and Adhyāyas or chapters, which latter division partly agrees with another division into Prakaraṇas or

sections. The number of Prakaraṇas in both works is greater than the number of Adhyāyas. The extent of both works is given in Ślokas and the number of Ślokas in the Kā. is exactly one fourth of that in the A. (1500; 6000), the number of Adhikaraṇas being about one half (7: 15). Each chapter terminated with one or several Ślokas, the remainder is in prose, occasionally interrupted by some verses. The dryness of the lengthy definitions and discussions is relieved by numerous references to ancient tales and narratives and by introducing fictitious debates between eminent teachers of old, concerning points of difficulty, the final decision being given by K. in the one work, by V. in the other. The ancient teachers are either collectively quoted as the Ācāryas (इत्याचार्याः), or singly by their names. Of the latter the two rare names of Ghoṭakamukha and Cārāyaṇa occur in both works and the similarity of the quotation of two such rare authorities has been justly considered a proof of the close relationship existing between the two works.[1]

Indeed all things considered there can hardly be any doubt, not only that the Kā. was deeply influenced by the A., but that no long interval of time can have passed between the composition of two such cognate productions. It is true that Professor Jacobi, whose researches have thrown so much light on the history and origin of the A., takes a different view of this question and referes the A. to a much ealier date than the Kā. (five or six centuries earlier), his principal reasons being I, the allusion to Greek astrology contained in the term *grahalagnabalm* (Kā. III, 1), while the A. contains no such allusion. However, K. (IX,

1. Keith, JRAS. 1916, 136.

4) attacks those who believe in the influence of stars on human destiny and mentions the two planets Jupiter and Venus (II, 24). 2. V. in his definition of Kāma (I, 2) betrays a knowledge of Vaiśeṣika philosophy, while K. absolutely ignores that system in his definition of Ānvīkṣakī philosophy (I, 2). This is an *argumentum ex silentio* and K. may have been acquainted with the Vaiśeṣika system of philosophy though he did not care to mention it. His own philosophy had a materialistic tinge, as it includes lokāyata. 3. Kā. I, 2 declares abstention from meat and the like practices to be meritorious (**मांसभक्षणादिभ्यः शास्त्रादेव निवारणं धर्मः**), whereas K, in the chapter on the Sūnādhyakṣa or Inspector of Slaughter-houses (II, 26), permits the sale of fresh meat and ordains compensation in flesh to be given for the sale of bony flesh. The flesh of animals killed elsewhere than in a slaughter-house, stinking flesh, the flesh of fallen animals, and flesh without the head, feet or bones must not be sold. The duty of Ahiṃsā or non-injury to living beings, according to Professor Jacobi, was originally confined to the fourth Āśrama of wandering beggars, and has retained that character in the A., where the general practice of Ahiṃsā is enjoined for the Parivrājaka only (I, 3). Afterwards the rule of Ahiṃsā was generalised, especially by the Buddhists and Jainas, as may be seen *e. g.* from the edicts of king Aśoka, and extended to the people at large.[*] However, the statement regarding K.'s attitude towards Ahiṃsā requires modification, as the passage in I, 3 should receive a stop after the first **शौचम्**, the clause beginning with **सर्वेषाम्** giving an account of the duties common to all the four Āśramas. Ahiṃsā is

the first among these universal obligations, and the same idea is expressed in an analogous text of the Nītisāra (II, 32) and elsewhere, so that it may be considered an axiom of Indian Ethics. In practice, this rule was often neglected and even in Buddhist literature the proclamation of Ahiṃsā goes hand in hand with references to slaughter-houses and to the public sale of meat.[1] In the same way, abstention of meat which the Kā. proclaims and the Ahiṃsā doctrine of the A. may be mere theories, especially as both works allow the free use of alcoholic drinks, which is generally connected with the use of animal food in India.

If, therefore, we may take as probable that the Kā. was composed not long after the A., we may say with Sir R. G. Bhandarkar that the date of the A. depends on that of the Kā.[2] and we shall have to examine the arguments concerning the date of the latter work as they come before us in the most recent monograph on the subject, H. Chakladar's paper on Vātsyāyana—the author of the Kāmasūtra: Date and Place of Origin.[3]

V. is more explicit than K. about the names of his predecessors, but the historical value of his statements is doubtful. The Creator Prajāpati is said to have composed a vast encyclopaedia in a hundred thousand chapters on the whole subject of Trivarga. This agrees with what is related in Parvan VII of the Mahābhārata about the origin of the three sciences of Dharma, Artha, and Kāma and is evidently intended to show the close contact existing between the three

---

1 C. A. F. Rhys Davids in Rapson's Ancient India, 215.
2 Proc. Or. Congr., Poona 1920, 25.
3 Calcutta 1921, University Press.

sciences. The subsequent development of Trivarga is differently given in both works, except the activity of Bṛhaspati, the Guru of the gods, who in Kā. is said to have abridged the A. from the original work of Prajāpati, while the Mahābhārata ascribes to him one of the subsequent abridgments of the original Śāstra consisting of 100,000 chapters. Nandin, the attendant of Śiva, who in the Kā. is introduced as the author of a work on Kāmaśāstra in 1000 chapters, may perhaps be compared to Viśālākṣa or Śiva in the Mahābhārata who reduced the original Śāstra to 10,000 chapters. From these mythical personages we come in the Kā., to the semi-mythical figure of Śvetaketu Auddālaki, and from him to Bābhravya Pāñcāla, the immediate predecessor of V., who is quoted both by himself and by his commentator Yaśodhara and may have been a historic figure, though his date is quite uncertain.

More reliable results than from these traditional accounts may be obtained from an examination of the earlier works quoted by V., the earliest of which is the Kalpasūtra of Āpastamba from which V. appears to have taken five Sūtras belonging to the Gṛhya-sūtra and Dharmasūtra parts. The Dharmasūtra of Āpastamba is referred to the second century B. C. by the latest writer on the subject.[1] About the same date is generally assigned to Patañjali's Mahābhāṣya from which the passage about cooking one's food and about sowing barley corns in I, 2 appears to have been taken. The numerous references in the Kā. to love-stories occurring in narrative literature, such as those of Ahalyā, Avimāraka, and Śakuntalā, do not prove much, because the date of these stories cannot be

1 Hopkins in Rapson's Ancient India, 249.

fixed. H. Chakladar thinks that the narrative literature of India flourished most in the early centuries of the Christain era and that the works of the dramatist Bhāsa (3rd cent. A. D.) exhibit a state of society very closely resembling that depicted in the Kā. The borrowings from K. have been discussed before.

The lower limit of the date of V. is fixed by the references to the rules of the Kāmaśāstra in later literature, due consideration being paid to the circumstance that the Kā. was not the only work of its kind and that the references may be to some other work on the science of love. Kālīdāsa, as was first shown by Professor Peterson, seems to have followed V. in a verse of Act IV of his Śakuntalā (p. 89 ed. Pischel), and other analogies may be found in Acts I and IV, as also in the description of the dalliance of the voluptuous king Agnivarṇa in Canto XIX of the Raghuvaṃśa, and in Canto VII of the Kumārasaṃbhava. Even more important is the evidence supplied by Subandhu by a passage in his Vāsavadattā where he says that the Kā. was written by Malanāga and contains the delight and enjoyment of mistresses. Here we have a distinct reference to V. by his proper name Mallanāga and to his composition, the Kā. The courtesans of Kusumapura are described in terms apparently borrowed from the Kā.[1] If both Kālidāsa and Subandhu are rightly referred to the fifth century A. D., the Kā. might be placed in the fourth century. Some confirmation of this date is supplied by Bhavabhūti (ca. 700 a. D.) who as mentioned before quotes the Kā. in his Mālatīmādhava and by Varāhamihira

1 See Gray's Vāsavadattā, 69. 76.

(6th cent.) who in two chapters of his Bṛhatsaṃhitā, especially in Ch. 78 on Puṃstrīsamāyoga, shows himself acquainted with the contents of the Kā. The Pañcatantra refers to V. in two passages, according to some editions, but the Tantrākhyāyika, the earliest version of the Pañcatantra, does not contain the name of V. Nor is the well-known passage of the Kā. about the Andhra king Kuntala Śātakarṇi Śātavāhana having killed his queen Malayavatī in an amourous sport by a stroke at her head (not by a pair of scissors) capable of furnishing us with a more exact date of the Kā., because we do not know how long he may have lived before the composition of the Kā. Chakladar thinks that from the mention in the Kā. of the Ābhīras and the later Andharas as ruling side by side in the S. West of India we arrive at the time subsequent to 225 A. D. as the period when V. flourished, this being the time when the later Andhra kings and the Ābhīras ruled simultaneously over different parts of W. India. However, the mere absence of a reference to the position of the Andhras as sovereigns exercising suzerain sway is not sufficient to characterise them as later Andhras. It will be necessary, therefore, to confine oneself to the literary data in fixing the age of the Kā. and these dates, as mentioned before, point to the fourth century or so.

The A., considering its close alliance with the Kā., is not likely to have been composed more than a century earlier at most. If, then, the fourth century A. D. be taken as the probable date of the Kā., the A. might have been composed in the third century. This date of course is not final but may be used as a working hypothesis and does not differ much from the

result arrived at by Sir R. G. Bhandarkar[1] who considers the first or second century A. D. to be the earliest date to which we can refer K. It is quite possible that much of the matter may be older than that and the fact of Buddhists (Śākyas) and Stūpas being referred to in the A. (III, 20; XIII, 2) is not irreconcilable with the assumption of a pre-Buddhistic origin of its leading doctrines, but it should not be overlooked that the Mahābhāṣya nowhere mentions K. or the A.,[2] and that the Rājadharma in the Mahābhārata and in the Dharmasūtras is in an embryonic condition as compared to the detailed provisions and advanced conditions of life in the A. The latter refers to the great epic or to narrative literature in general, as Itihāsa or Itihāsaveda and shows itself acquainted with its contents. Thus most of the authorities in the field of the A. to which K. refers:—Auśanasāḥ (Uśanas), Kaṇinka Bhāradvāja (Kaṇika), Kauṇapadanta (Bhīṣma), Pārāśarāḥ (Parāśara), Piśuna (Nārada), Bārhaspatyāḥ (Bṛhaspati), Bāhudantrīputra (Indra), Bhāradvāja (Bharadvāja), Mānavāḥ (Manu), Viśālākṣa (Śiva), may be traced to the Mahābhārata. Kaṇika, as shown by Professor Charpentier,[3] appears in the Ādiparvan as minister of king Dhṛtarāṣṭra and some of the doctrines enunciated by him agree literally with certain passages in the A. The main plot of the great epic, the history of the Kauravas and the Pāṇḍavas, must have been known to K., as may be gathered from A. I, 6 and VIII, 3, where the history of Duryodhana and Yudhiṣṭhira is alluded to. Nala is

1 Proc. Or. Congress, Poona 1920, 24.

2 Loc. cit.

3 WZKM. XXVIII, 212. 216.

also mentioned, but his brother is called Jayatsena instead of Puṣkara, as in the well-known Nala episode of the Mahābhārata, and this may have been the original version of his name, considering that in the epic also Nala's father Vīrasena and his two children Indrasena and Indrasenī have names ending in Sena like Jayatsena. So also the legend of the Vṛṣṇis, as told A. I, 6, agrees with the original version of the story, as given in the Jātakas, better than with the Mahābhārata. The Māṇḍavya tale by which the deceptive character of judicial evidence is illustrated (IV, 8), is told in this way that Māṇḍavya pronounces himself guilty through fear of torture, whereas in the epic he remains silent on being charged with theft (I, 107 foll.).[1] It is true that this tale may have been taken from N., I, 1, 42. Some other legends such as the stories of Rāvaṇa and of king Dāṇḍakya, are traceable to the Rāmāyaṇa and an intimate knowledge of the Purāṇas is proved by the statement in III, 7 that the Sūta and Māgadha of the Purāṇas are different from and far exalted above the mixed breed of ordinary Sūtas and Māgadhas.[2] Princes are specially advised to study the Purāṇas and other-kinds of narrative literature (I, 5).

K. evidently was acquainted with a large body of epic literature, some of it in a more archaic form than we now possess, which need not surprise us considering the evidence that the Mahābhārata has been frequently tampered with by interpolators. Altogether his knowledge of Sanskrit texts must have been very extensive

---

1 SPAW. 1911, 970.

2 Viṣṇupurāṇa I, 13; Gaṇapati Sāstrī loc. cit. V.

and embraced both the four Veda and together with the Itihāsaveda as a fifth Veda and with the six Vedāngas, and the Śāstras. A royal councillor should be a proficient in the Śāstras (I, 9) and the rules regarding royal writs are said to be based on a study of all the Śāstras (II, 10). Of particular Śāstras those relating to Trivarga occupy a prominent place. The Dharmaśāstra is repeatedly mentioned (I, 5; III, 1) and it has been seen how much K. owes to the standard works of this class, especially in the legal chapters. The Arthaśāstras composed by the old teachers, the predecessors of K., are mentioned as the principal source of his own work (I, 1). The Kāmaśāstra is not referred to as a whole, but one of its seven parts, the Vaiśika or art of courtesans, occurs among the Kalās or arts (II, 27) and the authors of two other parts are among the authorities quoted in the A. Several technical terms of Sanskrit grammar are found in II, 10 and point to an acquaintance with Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, as indicated before. Astrology and divination were known and two of the planets are mentioned by name (II, 24). There was a Śāstra of of metallurgy called Śulbadhātuśāstra because of its dealing with the metal Śulba *i. e.*, copper (II, 12) and there were books on the science of agriculture and plantation and cultivation of trees and bushes (II, 24). Philosophy, called Ānvīkṣakī, is highly extolled as the foundation of all kinds of knowledge, or a branch of the triple Veda (I, 2); and young princes are to study it under eminent teachers (I, 5). Sir R. G. Bhandarkar thinks that Ānvīkṣakī is the popular philosophy of the time of the Śvetāśvataropaniṣad and the Bhagavadgītā. Along with Ānvīkṣakī are men-

tioned the three other sciences of Trayī (the three principal Vedas), Vārtā (political economy) and Daṇḍanīti (science of government) on which last the whole business of the world depends (I, 4). The existence of a large body of written texts is confirmed by the manifold rules regarding registration, the wording and mode of writing of royal edicts and letters, and the nature of written agreements (II, 7–10; III, 1). Some chapters of the second Adhikaraṇa may be based on special treatises on the subjects of architecture, finances, mining operations, alchemy, revenue, examination of jewels, shipping, and other questions of administration and political economy. Generally speaking we do not know how much in K.'s work may be due to his predecessors in the field of A., and whether it is from modesty only or as a *captatio benevolentiae* that the exploitation of their works is the only merit he claims' for himself (I, 1). This, however, appears to be certain that his work is the outcome of a long period of literary activity in the field of polity rather than the production of a creative genius, another reason for not fixing its age limit too high.

The claims which have been put forth in favour of a much earlier date than the above for the A. are chiefly or entirely founded upon the name of K. and upon the verse at the close of the work in which its author is expressly identified with that man who liberated the earth from the yoke of the Nanda king and founded the science of polity *i. e.* K. or Cāṇakya. Now it is perfectly true that Indian tradition as preserved in the Purāṇas, Nītīsāra, Mudrārākṣasa, Jaina and Buddhist literature and elsewhere is unanimous in

making of the wily Brahman Cāṇakya a king-maker, the destroyer of the Nandas and supporter of Candragupta alias Sandrakottos who came to the throne about 315–321 B. C. It might indeed be questioned whether the primeminister of Sandrakottos is not a figure of pure mythology, as he is not mentioned in the Greek reports concerning Sandrakottos and as Hemacandra relates very marvellous stories about him such as that he had all his teeth complete on being born, that he ripped up the belly of a Bhaṭṭa to obtain food from it for Candragupta, and that he became a goddess after his violent death on a burning dunghill.[1] The minister Rākṣasa in the Mudrārākṣasa is probably a myth, why should not K. be mythical as well ? The wonderful rise of a new dynasty might have given a start to the invention of myths.

Granting that K. may be a historic figure, in spite of the legends connected with his name, his asserted authorship of the A. is rendered highly improbable by the contents of that work. Thus the A. refers to alchemy (II, 12) which was a late growth on the tree of Indian science and makes frequent use of the late term śulba for copper *e. g.* in the compound Śulbadhātu śastra "*the science of the metal called śulba*," also of the term suruṅga or suraṅga "a mine' which is probably derived from syrinx, a Greek Hellenistic word often occurring in the description of a siege in Polybius and Diodorous. The political and economic institutions and social conditions described in the A. are of a far more advanced and complicated type than those recorded or alluded to by Megasthenes about

1 Sthavirāvalīcarita, loc. cit.

300 B. C. and in the Aśoka inscriptions, Metallurgy and mining industries were highly developed, the working of metals was a state monopoly and lay in the hands of officials such as the superintendents of metal, of gold, of mint, of salt, of ocean-mines, the state-goldsmith, experts in mineralogy and mining labourers. Technical skill and chemical processes were combined in the production of metallic utensils and coins, ornaments and jewellery. Against this, Megasthenes only refers to five kinds of metal produced in India and Strabo describes the Indians as inexperienced in the arts of mining and smelting. The A. mentions books, letters and passports, registration and correspondence, clerks and accountants, and devotes an entire chapter to the rules for the production of royal writs (II, 10). Megasthenes declares the Indians to be unacquainted with writing. Revenue in the A. includes a land and water tex, various tolls, fares, taxes on the produce of mines, premia on coins, imposts on gambling, liquor dues, carriagecess, road-cess, fines etc. Megasthenes, on the other hand, only mentions a land tax, a tax on river gold, and taxes on herdsmen and artisans and on articles sold. These and other points of comparison have been collected by Dr. O. Stein in his valuable work on Kauṭilya and Megasthenes[1] in which he considers the items of difference to overweigh by far the coincidences both in number and importance.

Some scholars have attributed considerable importance to certain minor coincidences between Megasthenes and the A., but these analogies do not go far and are more apparent than real. Thus the district officers, according to Megasthenes, had to con-

1 Stein, Megasthenes and Kautilya, Wien 1922.

struct roads and to see that at every ten stadia there was a mile-column indicating the distance (fr. 34). The A. refers to various officers maintaining roads in town and country, but it nowhere mentions milestones. The town officials of Megasthenes (fr. 34) may be compared to the Nāgaraka or City magistrate with his subordinates and other officers of state in the A. (II, 36), but the former, 30 in all, consist of boards of five persons without a president and are said to cooperate, whereas the latter are independent each in his own department without any such co-operation. It is true that the boards of five show an external similarity as to their number with the modern village Panchayats of India, but these village or caste committees are entirely private institutions consisting of elected members whose office is honorary. The second board of Five, which has the care of strangers, has no counterpart in the A., though the latter work has some rules on the subject of foreign traders, their rights and their supervision. The third board which consists of those engaged in the registration of births and deaths, has been compared by R. Mookerji with K.'s Sthānikas and Gopas who carry on census operations, but the Sthānikas confine themselves to ascertaining the number of families and of heads in each family in their respective districts. The fourth board superintend trade and commerce and inspect weights and measures, seeing that fruit is sold according to gauged weights,........................ That Greek term has been identified by Sir V. Smith with K.'s Abhijñānamudrā, but that identification, as shown by Dr. O. Stein, cannot stand as the Sanskrit term refers to official, stamps or marks on merchandise. The fifth

board of Megasthenes inspect and sell manufactured articles both old and new, which primitive arrangement cannot be compared to the active and highly developed state of private and public commerce in the A. The sixth board collect the tenth of prices of articles sold, which percentage agrees with the general rule of the A. (I, 13) that the king is to receive the tenth part of articles sold but is hardly reconcilable with its complicated system of tolls and fares, import and export duties.

The organization of the War Office, with the Commander of the Fleet at the head of its likewise six divisions of Five, has been parallelized with K.'s statements about the Nāvadhyakṣa and other military commanders. The Nāvadhyakṣa, however, is no admiral, he is simply an inspector of ships who raises tolls and taxes, watches ferries, provides for the shipwreched, and keeps off pirate ships (II, 28). The third of the sixth divisions, consisting of the commanders of foot-soldiers, horse, war-chariots, and elephants corresponds to K.'s inspectors of horses, elephants, chariots and infantry (II, 30–34), but the latter are single and independent in the A. against the boards of Five in Megasthenes.

As regards the seven classes of the Indian people (fr. 1), all attempts at reconciling this peculiar classification of Megasthenes with the Cāturvarṇya of Sanskrit literature having failed, it has been rightly observed by Sir V. Śmith that the seven classes have little to do with the four regular castes of Hinduism. It is possible to identify the names of the seven classes with the designations of as many professions in the

A.,[1] but the variety of professions in the latter work is far greater than in Megasthenes.

In describing his second class of husbandmen, Megasthenes declares the whole land to be the property of the king, just as a Śloka quoted in the commentary on A. II, 24 makes the king owner of both land and water in his realm. A close examination of the whole chapter on the Sītādhyakṣa (II, 24) shows, however, that the ownership of the king was confined to the crown land called Sītā and did not extend to the land owned by the ordinary peasant.

Some other correspondence, though striking in themselves, possess no chronological value, because they refer to practices which were prevalent at all times in India. Of this kind are the remarks about elephants and their treatment (fr. 1 and 36–38; A. II, 31, 32); "the exercising of the body by friction" (fr. 27) and the duties of the Samvākaka (I, 21); the king's guard of armed women (fr. 27) and the troops of armed women in the royal palace (I, 21).

The numerous and glaring discrepancies between Megasthenes and K. are no doubt to some extent due to the idealising tendencies of the Greek writer who was anxious to present the life and manners of the Indians in a very favourable light, much as at a later period Tacitus in his Germania held out the Germans of his time as a model to his own countrymen. Thus Megasthenes praises the Indians because they keep no slaves, all men being equal and no slavery permitted (fr. 1. 26. 27. 41). K., on the other hand, frequently refers to slavery and mentions no less than 12

1 See Dr. F. W. Thomas in Rapson's Ancient India, 477 n. 3.

different kinds of male slaves, most of which recur in the law-books of M. and N., besides various female slaves. Slavery was a regular institution in India, up to its abolition by the British Government in 1860. Another idealistic trait in Megasthenes's description of Indian institutions is the privileged position assigned to agriculturists, who are exempt from military service and must never be molested even in times of war, nor may their cultivated fields be injured or devastated by the belligerents (fr. 32). This account of the privileges of agriculturists in India is incredible in itself and quite opposed to what K. says about a hostile army inflicting loss, destruction, burning, devastation, and plunder (VIII, 4) and about an army being paid with raw produce or with allowance for plunder (IX, 2), or to the pitiless warfare enjoined in the law-books, which includes spoiling of the enemy's grass, food, fuel, and water (M. VII, 195). The abstemiousness of Indians is said to be proved by their never taking wine except at sacrifices and by the custom that a queen killing her husband when he is drunk may marry his successor (fr. 27). The truth of this statement may be measured by the contents of the Surădhyakṣa chapter of the A. (II, 25) in which recipes for the preparation of alcoholic drinks are given, one of which liquors is said to be fit for a king (rājapeya), and the practices prevalent in liquor shops and bars are described. The vice of drinking is counted among the principal vices of a king (VIII, 3), but the killing of a drunken king is not referred to, though there are instances of kings killed in their harem by their own queens (I, 20). Again the surprising simplicity and naturalness of Indian habits of life may be gathered,

according to Megasthenes, from the fact of the Indians having no suits about pledges or deposits and requiring neither seals nor witnesses, nor do they put out money at usury, or know how to borrow (fr. 27). Against this, the A. as well as the law-books are perfectly familiar with the institution of pledges, both moveable and immoveable, with open and sealed deposits, and with a high rate of interest rising to more than one hundred per cent a year (III, 11). Proofs of Indian honesty are said to be supplied by the houses and property of the Indians being generally left unguarded and by theft being of very rare occurence, so much so that the reported thefts in the immense camp of king Sandrakottos (Candragupta) did not exceed the value of 200 drachmes in a day, and this among a people having no written laws (fr. 27). The A. devotes a particular chapter to the subject of robbery (III, 17), nor have the open parts in III, 8 anything to do with the unguarded houses of Megasthenes.[1] Royal writs of command and many legal rules are mentioned (II, 10; III. IV.). The supposed veracity of Indian spies and of Indians generally is not confirmed by what K. says about the necessity of three spies having to agree in the same statement to be held reliable (I, 12).

As may be seen from these examples, the idealising tendency in Megasthenes greatly impairs the trustworthiness of his statements. The same may be said of his generalising tendency a remarkable instance of which is supplied by the War Office of Magasthenes being divided, as mentioned above, into six boards, exactly like the civilians. It stands to reason that

---

1 Mookerji, loc, cit. XI.

boards of five appointed to command the forces of the country would not to be a happy institution, as military command must lie in the hands of a single person. Nor does the A. ever refer to a plurality of commanders. Megasthenes seems to have transferred the supposed organization of the civil service to the military.

In some cases Megasthenes may have arbitrarily assigned the institutions of other countries to India. Thus his seven classes of the population may be an imitation of the seven classes of the Egyptian people, according to Herodotus, though the details differ. The milestones may be a Persian institution. The philosopher Plato in his idealistic work on the State may have furnished or influenced some of the political theories of Megasthenes. The sensational element is represented by the winged serpents, one-horned horses and long-lived elephants of Megasthenes, as also by his assertions about the enormous size of the continent of India and the gigantic dimensions of the ditch surrounding the capital of Pāṭaliputra.

Megasthenes was unacquainted with the languages and literature of India and his work, though earlier in date, is far inferior in intrinsic value to the Itineraries of the Chinese Pilgrims and to the great Arabian work of Alberuni on India. It deserves to be noted, therefore, that these compositions also contain several interesting correspondences with the A. Thus the incidental remarks of Hiuen Tsiang (On Yuan Chwang) on the subjects of currency, caste, dues payable at ferries, land tax and taxation in general, octroi duties punishment, may be compared with the analogous rules of the A. Even more striking analogies than these may be traced in Alberuni's great work

on India (II, cent.)[1] Thus Alberuni's statement that the Indians pay one sixth of their income to their king in recognition of the protection he affords to his subjects, their property and their families, agrees with the passage in the A. (I, 13) about kings, fed by the payment of one sixth of the grains grown in their country, maintaining the safety of their subjects. Alberuni mentions the Indian book Laukāyata, composed by Bṛhaspati and treating of the subject that in all investigations we must exclusively rely on the apperception of the senses. K. includes Lokāyata in his definition of philosophy and quotes the heretical opinions of the school of Bṛhaspati concerning the Vedas (I, 2). Alberuni has a great deal to say about alchemy and gold-making in India, exactly as the A. refers to the production of gold from other metals. Thus in the chapter on the Suvarnādhyakṣa (II, 13) K. refers to gold obtained by amalgamation with mercury (रसविद्धम्). In the chapter on Mining Operations (II, 12) K. speaks of liquids containing gold (रसः काञ्चनिकाः) which transform copper and silver into gold more than a hundred times its weight, also of gold ores which are made use of in converting copper or silver into gold. Mercury is referred to as रसः. The use of the term हिङ्गुल "cinnabar" also speaks for an acquaintance with Mercury, which was obtained from cinnabar. Indian works on Alchemy show that divers infusions and amalgamations were in vogue by which not only the conversion of base metals into gold was supposed to be effected, but at the same time an enormous increase of their weight, extending to millions of times their original weight. "Silver, copper,

1 See Sachau's Alberuni, Engl. Ed., I, 187-195.

lead, zink and mercury were often made into an amalgam and the latter rendered compact and coloured yellow with the aid of orpiment."[1]

Regarding the age and origin of Indian Alchemy, the opinion of those does not deserve much credit who believe it to have been the outcome of Indian intellectual activity.[2] Its similarity with European methods and the references to Rūma (Rome) and to the countries of the Phiraṅgas (Franks) and Mlecchas (Barbarians) in Sanskrit texts on alchemy, point to a (Western) origin, and we can only hesitate between the two hypotheses of a Greco-Syriac or of an Arabian source. If the latter derivation were the correct one, Indian Alchemy could not be older than the 7th or 8th century A. D. There are, however, some considerations speaking for a Greco-Syriac rather than an Arabian origin, and under this hypothesis, alchemy might have been imported into India in the first centuries of the Christian era and we might abide by the 3rd century as the probable date of the A.

Negative evidence regarding K.'s or Cāṇakya's authorship of the A. is furnished by the fact of Candragupta's capital Pāṭaliputra being nowhere referred to, though some other northern localities are mentioned and though rules for the building of a royal residence are given (II, 3). The geographical horizon of the author, on the whole, points to a southern rather than to a northern home. Thus in the discussion of trade-routes (VII, 12) the route to the south is declared to be preferable because shells, diamonds, gems, pearls and gold are to be found in abundance in the south, and in the chapter on the examination of gems (II,

1 Roy., History of Hindu Chemistry, II, 31.
2 Loc. cit. II,50.

11) gems from S. India and Ceylon occupy a prominent place. The only known MSS. of the A. exist in the south, and the frequent interchange of the two letters ञ and ण in the same MSS. is a southern pecularity.

As regards the authorship of the A., it is not even certain whether the real author of the A. himself meant to ascribe his entire composition to Kauṭilya, though it is called Kauṭilīya or Kauṭalīya Arthaśāstra in the colophons. The numerous references to opinions of K. in the body of the work are in the Tantrayukti chapter (XV, 1) explained as coming under the head of Apadeśa or statement of the views of others, so that apparently they would not represent the author's own views. Be that as it may, the whole work, considering its before-mentioned unity of plan and structure, is likely to have been composed by a single person, probably a Pandit belonging to a school of Polity and law who to render a dry subject interesting introduced debates in which the Pūrvapakṣa is put in the mouth of eminent sages or of deities whose names he got from the Mahābhārata or from tradition while the Uttarapakṣa or Siddhānta is reserved for K. This is not a mere conjecture, 'the Pūrvapakṣa, Uttrapakṣa and Ekānta being expressly mentioned among the devices used by the author (XV, 1, 57–63). The verse at the end of the last chapter (XV, 1, 78) was added by the author in accordance with tradition which credited K. with the overthrow of the Nandas and with the foundation of the science of polity, and in order to win favour for his own composition.[1] Two other verses at the end of I, 1 and II, 10 also refer to

1 Keith, loc. cit. 135.

the authorship of K. Whether the verse at the end of the whole work in which it is called both Sūtra and Bhāṣya and ascribed to Viṣṇugupta, belongs to the author himself or to some one else must be left uncertain. In the same way as the A., numerous other collections of political precepts including the Cāṇakya-sūtras published by Mr. Shamasastri were issued under the name of Cāṇakya or Vṛddha-Cāṇakaya because he was considered the cleverest and most consummate politician of antiquity, which also led to his being surnamed Kauṭilya *i. e.* cunning personified.

By these remarks it is not intended to depreciate the A., but merely to give it its proper place in the history of Sanskrit literature. The plan to publish a critical new edition of the text was suggested by the Publisher whose propositions were readily accepted by the present writer in consideration of the importance of the work, and of its having been printed from a single MS. The second Mysore edition of 1919 indeed gives in footnotes the readings of two or three other MSS. of the text. The principal new feature of the subjoined edition consists in the free admission into the text of readings from the three other MSS. whenever these appear to be preferable to the readings of the second Mysore edition. The more important variations of reading have been mentioned in the Notes which also contain remarks on the translation of difficult terms and on question of Mythology and literary history, parallel passages in other works and on other subjects. The Madras MSS. have been quoted from the extracts printed in the second Mysore edition. The Munich manuscript (B) which has been repeatedly collated for the present edition comes from Madras

originally and agrees very closely with the two Madras copies (M) in most cases as may be gathered from the frequent occurrence of the abbreviation BM in the notes. Sometimes, however, B agrees with the printed text (Sh), or has readings of its own deserving careful consideration. The better readings sometimes to be met with in quotations from the A. have also been made use of. Conjectural emendations of the text where it is evidently faulty have been resorted to in comparatively rare cases. The spelling has been altered in conformity with the principles generally applied in the printing of Sanskrit texts in Europe. The Sūtras have been numbered for convenience of reference. Of the many imperfections of his work nobody can be more painfully aware than its author. A difficult and obscure text such as the A. undoubtedly is cannot be reconstructed and cleared up in a day, even after the excellent pioneer work done by Mr. Shamasastri. Valuable assistance in preparing the text and notes has been received from Professor R. Schmidt of Münster (Westfalia). Professor Sorabji Taporewala's Remarks on the Adhyakṣapracāra printed at Allahabad and published as a Würzburg dissertation have been used a great deal for the notes on the second Adhikaraṇa.

When the foregoing Introduction had been written, the third volume of the History of Indian Literature by Professor Winternitz came to hand, in which the whole problem of the A. has met with a very careful and elaborate discussion. Professor Winternitz refers the A. to the third century A. D., the Kā. to the fourth, and the Nītisāra to the eighth century. The Dharmaśāstras of N. and Y. belong to the same

period as the A. The traditional accounts of K. do not refer to K. in the capacity of a teacher or author of literary compositions, nor is his name ever mentioned by Megasthenes, nor does the latter writer's description of India bear out the theory that he was a contemporary of K. Patañjali in his Mahābhāṣya refers to the Mauryas and to the Sabhā of Candragupta, but he is silent about K. The A. itself professes to be the composition of K., but K. is a mere nickname denoting falsehood or hypocrisy, which could hardly have been devised by the renowned minister of Candragupta himself. Nor does the character of the work stamp it the production of a statesman, filled as it is with pedantic classifications and puerile distinctions, like all the Śāstras composed by Pandits. The real author was a theoretician, no statesman but perhaps an official in a state of medium size, where he had obtained an insight into the working of the administration. The ascription of the work to K. or Cāṇakya was entirely due to the myths current regarding that fabulous minister who was looked upon as the master and creator of the art of polity and as the author of all the floating wisdom on the subject of Nīti. We ought to be content to possess in the A. a remnant of an early age, though the hope has been disappointed of its turning out a production of the 4th century B. C. For further details I may refer to the work of Professor Winternitz itself, which will soon appear in an English garb in the Punjab Sanskrit Series.

J. Jolly.

Würzburg (Germany).

विषयानुक्रमणिका.

पत्रम्

पत्रम्

कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्.

विनयाधिकारिकं—प्रथमाधिकरणम्.

ॐ नमःशुक्रबृहस्पतिभ्याम् ।

पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्तावितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम्[१] । तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः[२] । विद्यासमुद्देशः[३] । वृद्धसंयोगः[४] । इन्द्रियजयः[५] । अमात्योत्पत्तिः[६] । मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः[७] । उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम्[८] । गूढपुरुषोत्पत्तिः[९] । गूढपुरुषप्रणिधिः[१०] । स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम्[११] । परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः[१२] । मन्त्राधिकारः[१३] । दूतप्रणिधिः । राजपुत्ररक्षणम्[१४] । अवरुद्धवृत्तम्[१५] । अवरुद्धे वृत्तिः[१६] । राजप्रणिधिः[१७] । निशान्तप्रणिधिः[१७] । आत्मरक्षितकम्[१८] ॥ इति विनयाधिकारिकं प्रथममधिकरणम्[१९] ॥

जनपदविनिवेशः[२०] । भूमिच्छिद्रविधानम्[२१] । दुर्गविधानम्[२२] । दुर्गनिवेशः[२३] । संनिधातृनिचयकर्म[२४] । समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम्[२५] । अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः[२६] । समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम्[२७] । उपयुक्तपरीक्षा[२८] । शासनाधिकारः[२९] । कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा[३०] । आकरकर्मान्तप्रवर्तनम्[३१] । अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः[३२] । विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः[३३] । कोष्ठागाराध्यक्षः[३४] । पण्याध्यक्षः[३५] । कुप्याध्यक्षः[३६] । आयुधागाराध्यक्षः[३७] । तुलामानपौतवम्[३८] । देशकालमानम्[३९] । शुल्काध्यक्षः[४०] । सूत्राध्यक्षः[४१] । सीताध्यक्षः[४२] । सुराध्यक्षः[४३] । सूनाध्यक्षः[४४] । गणिकाध्यक्षः[४५] । नावध्यक्षः[४६] । गोऽध्यक्षः[४७] । अश्वाध्यक्षः[४८] । हस्त्यध्यक्षः[४९] । रथाध्यक्षः[५०] । पत्त्यध्यक्षः[५१] । सेनापति-

ष्णिग्राहचिन्ता[१११] । हीनशक्तिपूरणम्[११२] । बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तम्[११३] । दण्डोपनायिवृत्तम्[११४] । संधिकर्म संधिमोक्षः[११५] । मध्यमचरितम् उदासीनचरितम् मण्डलचरितम्[११६] ॥ इति षाड्गुण्यं सप्तममधिकरणम्[११८] ॥

प्रकृतिव्यसनवर्गः[११९] । राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता[१२०] । पुरुषव्यसनवर्गः पीडनवर्गः स्तम्भवर्गः कोशसंगवर्गः[१२१] । बलव्यसनवर्गः मित्रव्यसनवर्गः[१२२] ॥ इति व्यसनाधिकारिकमष्टममधिकरणम्[१२३] ॥

शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम् यात्राकालाः[१२४] । बलोपादानकालाः संनाहगुणाः प्रतिबलकर्म[१२५] । पश्चात्कोपचिन्ता बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः[१२६] । क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः[१२७] । बाह्याभ्यन्तराश्चापदः[१२८] । दूष्यशत्रुसंयुक्ताः[१२९] । अर्थानर्थसंशययुक्ताः तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः[१३०] ॥ इत्यभियास्यत्कर्म नवममधिकरणम्[१३१] ॥

स्कन्धावारनिवेशः[१३२] । स्कन्धावारप्रयाणम् । बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम्[१३३] । कूटयुद्धविकल्पाः[१३४] । स्वसैन्योत्साहनम्[१३५] स्वबलान्यबलव्यायोगः[१३६] । युद्धभूमयः पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि[१३७] । पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः सारफल्गुबलविभागः पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि[१३८] । दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहव्यूहनम् तस्य प्रतिव्यूहस्थापनम्[१३९] ॥ इति सांग्रामिकं दशममधिकरणम्[१४०] ॥

भेदोपादानानि उपांशुदण्डः[१४१] ॥ इति सङ्घवृत्तमेकादशमधिकरणम्[१४२] ॥

दूतकर्म[१४३] । मन्त्रयुद्धम्[१४४] । सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनम्[१४५] । शस्त्राग्निरसप्रणिधयः वीवधासारप्रसारवधः[१४६] । योगातिसंधानम् दण्डातिसंधानम् एकविजयः[१४७] ॥ इत्याबलीयसं द्वादशमधिकरणम्[१४८] ॥

उपजापः[१४९] । योगवामनम्[१५०] । अपसर्पप्रणिधिः[१५१] । पर्युपासन-

कर्म अवमर्दः[152] । लब्धप्रशमनम्[153] ॥ इति दुर्गलम्भोपायस्त्रयोदशमधिकरणम्[154] ॥

परघातप्रयोगः[155] । प्रलम्भनम्[156] । स्वबलोपघातप्रतीकारः[157] ॥ इत्यौपनिषदिकं चतुर्दशमधिकरणम्[158] ॥

तन्त्रयुक्तयः[159] ॥ इति तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणम्[160] ॥

शास्त्रसमुद्देशः पञ्चदशाधिकरणानि सपञ्चाशदध्यायशतं साशीति प्रकरणशतं षट्श्लोकसहस्राणीति[161] ॥

सुखग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।
कौटिल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रन्थविस्तरम्[162] ॥

इति कौटिलीये ऽर्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे राजवृत्तिः प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥

---

१. प्रक. विद्यासमुद्देशः ॥

आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः[1] । त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः[2] । त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षकीति[3] । वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः[4] । संवरणमात्रं हि त्रयी लोकयात्राविद इति[5] । दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसाः[6] । तस्यां हि सर्वविद्यारम्भाः प्रतिबद्धा इति[7] । चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः[8] । ताभिर्धर्मार्थौ यद्विद्यात्तद्विद्यानां विद्यात्वम्[9] । सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षकी[10] । धर्माधर्मौ त्रय्यामर्थानर्थौ वार्तायां नयापनयौ दण्डनीत्यां बलाबले चैतासां हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्योपकरोति व्यसने ऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति[11] ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षकी मता[12] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे आन्वीक्षकीस्थापना नाम द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी[१]। अथर्ववेदेतिहासवेदौ च वेदाः[२]। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिर्ज्योतिषमिति चाङ्गानि[३]। एष त्रयीधर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च स्वधर्मस्थापनादौपकारिकः[४]। स्वधर्मो ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति[५]। क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं च[६]। वैश्यस्याध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वाणिज्या च[७]। शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा वार्ता कारुकुशीलवकर्म च[८]। गृहस्थस्य स्वकर्माजीवस्तुल्यैरसमानर्षिभिर्वैवाह्यमृतुगामित्वं देवपित्रातिथिभृत्येषु त्यागःशेषभोजनं च[९]। ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायो ऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्षव्रतत्वमाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिस्तदभावे गुरुपुत्रे सब्रह्मचारिणि वा[१०]। वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाजिनधारणमग्निहोत्राभिषेकौ देवतापित्रतिथिपूजा वन्यश्चाहारः[११]। परिव्राजकस्य संयतेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किंचनत्वं सङ्गत्यागो भैक्षमनेकत्रारण्ये वासो बाह्यमाभ्यन्तरं च शौचं सर्वेषामहिंसा सत्यं शौचमनसूयानृशंस्यं क्षमा च[१२]। स्वधर्मः स्वर्गायानन्त्याय च[१३]। तस्यातिक्रमे लोकः संकरादुच्छिद्येत[१४]।

तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत्।
स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति[१५]॥
व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः।
त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति[१६]॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे
त्रयीस्थापना तृतीयो ऽध्यायः॥ ३॥

कृषिपाशुपाल्ये वाणिज्या च वार्ता[१]। धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादौपकारिकी[२]। तया स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम्[३]। आन्वीक्षकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः[४]। तस्य नीतिर्दण्डनीतिः[५]। अलब्धलाभार्था

लब्धपरिरक्षणी रक्षितविवर्धनी वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी च[६]। तस्यामायत्ता लोकयात्रा[७]। तस्माल्लोकयात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्[८]। न ह्येवंविधं वशोपनयनमस्ति भूतानां यथा दण्ड इत्याचार्याः[९]। नेति कौटिल्यः[१०]। तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वेजनीयः[११]। मृदुदण्डः परिभूयते[१२]। यथार्हदण्डः पूज्यः[१३]। सुविज्ञातप्रणीतो हि दण्डः प्रजा धर्मार्थकामैर्योजयति[१४]। दुष्प्रणीतः कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद्वानप्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति किमङ्ग पुनर्गृहस्थान्[१५]। अप्रणीतो हि मात्स्यन्यायमुद्भावयति[१६]। बलीयानबलं हि ग्रसते दण्डधराभावे[१७]। तेन गुप्तः प्रभवतीति[१८]॥

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः।
स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वर्त्मसु[१९]॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे विद्यासमुद्देशे वार्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना च चतुर्थो ऽध्यायः ॥४॥

विद्यासमुद्देशः समाप्तः ॥

२. प्रक. वृद्धसंयोगः ॥

तस्माद्दण्डमूलास्तिस्रो विद्याः[१]। विनयमूलो दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः[२]। कृतकः स्वाभाविकश्च विनयः[३]। क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्[४]। शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिविष्टबुद्धिं विद्या विनयति नेतरम्[५]। विद्यानां तु यथास्वमाचार्यप्रामाण्याद्विनयो नियमश्च[६]। वृत्तचौलकर्मा लिपिं संख्यानं चोपयुञ्जीत[७]। वृत्तोपनयनस्त्रयीमान्वीक्षिकीं च शिष्टेभ्यो वार्तामध्यक्षेभ्यो दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः[८]। ब्रह्मचर्यं चा षोडशाद्वर्षात्[९]। अतो गोदानं दारकर्म चास्य[१०]। नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयवृद्ध्यर्थं तन्मूलत्वाद्विनयस्य[११]। पूर्वमहर्भागं हस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं गच्छेत्[१२]। पश्चिममितिहासश्रवणे[१३]। पुराणमितिवृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं चेतीतिहासः[१४]। शेषमहोरात्रभागमपूर्वग्रहणं

गृहीतपरिचयं च कुर्यात्[१५] । अगृहीतानामाभीक्ष्ण्यश्रवणं च[१६] । श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते प्रज्ञया योगो योगादात्मवत्तेति विद्यासामर्थ्यम्[१७] ॥

विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः ।
अनन्यां पृथिवीं भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः[१८] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे वृद्धसंयोगः

पञ्चमो ऽध्यायः ॥५॥

---

३. प्रक. इन्द्रियजयः ॥

विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः कामक्रोधलोभमानमदहर्षत्यागात्कार्यः[१] । कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः[२] । शास्त्रार्थानुष्ठानं वा[३] । कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजयः[४] । तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रियश्चातुरन्तो ऽपि राजा सद्यो विनश्यति[५] । यथा दाण्डक्यो नाम भोजः कामाद्ब्राह्मणकन्यामाभिमन्यमानःसबन्धुराष्ट्रो विननाश[६] । करालश्च वैदेहः[७] । कोपाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रान्तस्तालजङ्घश्च भृगुषु[८] । लोभादैलश्चातुर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः सौवीरश्चाजबिन्दुः[९] । मानाद्रावणः परदारानप्रयच्छन्[१०] । दुर्योधनो राज्यादंशं च[११] । मदाड्डम्भोद्भवो भूतावमानी हैहयश्चार्जुनः । हर्षाद्वातापिरगस्त्यमत्यासादयन्वृष्णिसङ्घश्च द्वैपायनमिति[१३] ॥

एते चान्ये च बहवः शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ।
सबन्धुराष्ट्रा राजानो विनेशुरजितेन्द्रियाः[१४] ॥
शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।
अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम्[१५] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे इन्द्रियजये अरिषड्वर्गत्यागः

षष्ठो ऽध्यायः ॥६॥

तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत[१]। वृद्धसंयोगेन प्रज्ञां चारेण चक्षुरुत्थानेन योगक्षेमसाधनं कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनं विनयं विद्योपदेशेन लोकप्रियत्वमर्थसंयोगेन हितेन वृत्तिम्[२]। एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसाश्च वर्जयेत्[३]। स्वप्नं लौल्यमनृतमुद्धतवेषत्वमनर्थसंयोगं च[४]। अधर्मसंयुक्तं चानर्थसंयुक्तं च व्यवहारम्[५]। धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत[६]। न निःसुखः स्यात्[७]। समं वा त्रिवर्गमन्योन्यानुबन्धम्[८]। एको ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामानामात्मानमितरौ च पीडयति[९]। अर्थ एव प्रधान इति कौटिल्यः। अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति[१०]।

मर्यादां स्थापयेदाचार्यानमात्यान्वा[१२]। य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः[१३]। छायानालिकाप्रतोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः[१४]॥

सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते।
कुर्वीत सचिवांस्तस्मात्तेषां च शृणुयान्मतम्[१५]॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे इन्द्रियजये राजर्षिवृत्तं सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ इन्द्रियजयः समाप्तः।

---

४. प्रक. अमात्योत्पत्तिः॥

सहाध्यायिनोऽमात्यान्कुर्वीत दृष्टशौचसामर्थ्यत्वादिति भारद्वाजः[१]। ते ह्यस्य विश्वास्या भवन्तीति[२]। नेति विशालाक्षः[३]। सहक्रीडितत्वात्परिभवन्त्येनम्[३]। ये ह्यस्य गुह्यसधर्माणस्तानमात्यान्कुर्वीत समानशीलव्यसनत्वात्[४]। ते ह्यस्य मर्मज्ञत्वभयान्नापराध्यन्तीति[५]। साधारण एष दोष इति पराशरः[६]। तेषामपि मर्मज्ञत्वभयात्कृताकृतान्यनुवर्तेत[७]॥

यावद्भ्यो गुह्यमाचष्टे जनेभ्यः पुरुषाधिपः।
अवशः कर्मणा तेन वश्यो भवति तावताम्[८]॥

य एनमापत्सु प्राणाबाधयुक्तास्वनुगृह्णीयुस्तानमात्यान्कुर्वीत[10]। दृष्टानुरागत्वादिति[11]। नेति पिशुनः[12]। भक्तिरेषा न बुद्धिगुणः[13]। संख्यातार्थेषु कर्मसु नियुक्ता ये यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्युस्तानमात्यान्कुर्वीत[14]। दृष्टगुणत्वादिति[15]। नेति कौणपदन्तः[16]। अन्यैरमात्यगुणैरयुक्ता ह्येते[17]। पितृपैतामहानमात्यान्कुर्वीत[18]। दृष्टापदानत्वात्[19]। ते ह्येनमपचरन्तमपि न त्यजन्ति सगन्धत्वात्[20]। अमानुषेष्वपि चैतद्दृश्यते[21]। गावो ह्यसगन्धं गोगणमतिक्रम्य सगन्धेष्वेवावतिष्ठन्त इति[22]। नेति वातव्याधिः[23]। ते ह्यस्य सर्वमपगृह्य स्वामिवत्प्रचरन्तीति[24]। तस्मान्नीतिविदो नवानमात्यान्कुर्वीत[25]। नवास्तु यमस्थाने दण्डधरं मन्यमाना नापराध्यन्तीति[26]। नेति बाहुदन्तीपुत्रः[27]। शास्त्रविददृष्टकर्मा कर्मसु विषादं गच्छेत्[28]। अभिजनप्रज्ञाशौचशौर्यानुरागयुक्तानमात्यान्कुर्वीत[29]। गुणप्राधान्यादिति[30]। सर्वमुपपन्नमिति कौटिल्यः[31]। कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषसामर्थ्यं कल्प्यते[32]। सामर्थ्यतश्च।

विभज्यामात्यविभवं देशकालौ च कर्म च।
अमात्याः सर्व एवैते कार्याः स्युर्न तु मन्त्रिणः[33]॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे अमात्योत्पत्तिः अष्टमोऽध्यायः॥८॥

---

५. प्रक. मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः.

जानपदोऽभिजातः स्ववग्रहः कृतशिल्पश्चक्षुष्मान्प्राज्ञो धारयिष्णुर्दक्षो वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिर्मैत्रो दृढभक्तिः शीलबलारोग्यसत्त्वसंयुक्तः स्तम्भचापल्यवर्जितः संप्रियो वैराणामकर्तेत्यमात्यसंपत्[1]। अतः पादार्धगुणहीनौ मध्यमावरौ[2]। तेषां जनपदमवग्रहं चाप्ततः परीक्षेत[3]। समानविद्येभ्यः शिल्पं शास्त्रचक्षुष्मत्तां च[4]। कर्म-

रम्भेषु प्रज्ञां धारयिष्णुतां दाक्ष्यं च[५] । कथायोगेषु वाग्मित्वं प्रागल्भ्यं प्रतिभानवत्त्वं च[६] । आपद्युत्साहप्रभावौ क्लेशसहत्वं च[७] । संव्यवहाराच्छौचं मैत्रतां दृढभक्तित्वं च[८] । संवासिभ्यः शीलबलारोग्यसत्त्वयोगमस्तम्भमचापल्यं च[९] । प्रत्यक्षतः संप्रियत्वमवैरित्वं च[१०] । प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः[११] । स्वयंदृष्टं प्रत्यक्षं परोपदिष्टं परोक्षम्[१२] । कर्मसु कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम्[१३] । अयौगपद्यात्तु कर्मणामनेकत्वादनेकस्थत्वाच्च देशकालात्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैः कारयेदित्यमात्यकर्म[१४] । पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं षडङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां चाभिविनीतमापदां दैवमानुषीणामथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वीत । तमाचार्यं शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत[१५] ।

ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम् ।
जयत्यजितमत्यन्तं शास्त्रानुगतशस्त्रितम्[१६] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः नवमो ऽध्यायः ॥९॥

---

६. प्रक. उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम्.

मन्त्रिपुरोहितसखः सामान्येष्वधिकरणेषु स्थापयित्वामात्यानुपधाभिःशोधयेत्[१] । पुरोहितमयाज्ययाजनाध्यापने नियुक्तममृष्यमाणं राजावक्षिपेत्[२] । स सत्त्रिभिः शपथपूर्वमेकैकममात्यमुपजापयेत्[३] । अधार्मिको ऽयं राजा साधुधार्मिकमन्यमस्य तत्कुलीनमवरुद्धं कुल्यमेकप्रग्रहं सामन्तमाटविकमौपपादिकं वा प्रतिपादयामः[४] । सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति[५] । प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मोपधा[६] । सेनापतिरसत्प्रतिग्रहेणावक्षिप्तः सत्त्रिभिरेकैकममात्यमुपजापयेल्लोभनीयेनार्थेन राजविनाशाय[७] । सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति[८] । प्रत्याख्याने शुचिरित्यर्थोपधा[९] ।

परिव्राजिका लब्धविश्वासान्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्रमेकैक-मुपजपेत्[१०]। राजमहिषी त्वां कामयते कृतसमागमोपाया महा-नर्थश्चते भविष्यतीति[११]। प्रत्याख्याने शुचिरिति कामोपधा[१२]।

प्रवहणनिमित्तमेको ऽमात्यः सर्वानमात्यानावाहयेत्[१३]। ते-नोद्वेगेन राजा तानवरुन्ध्यात्[१४]। कापटिकश्छात्रः पूर्वावरुद्धस्ते-षामर्थमानावक्षिप्तमेकैकममात्यमुपजपेत्[१५]। असत्प्रवृत्तो ऽयं राजा[१६]। साध्वेनं हत्वान्यं प्रतिपादयामः[१७]। सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति[१८]। प्रत्याख्याने शुचिरिति भयोपधा[१९]। तत्र धर्मोपधा-शुद्धान्धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु स्थापयेत्[२०]। अर्थोपधाशुद्धान्समा-हर्तृसंनिधातृनिचयकर्मसु[२१]। कामोपधाशुद्धान्बाह्याभ्यन्तरविहार-रक्षासु[२२]।

भयोपधाशुद्धानासन्नकार्येषु राज्ञः[२३]। सर्वोपधाशुद्धान्मन्त्रिणः कुर्यात्[२४]। सर्वत्राशुचीन्खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मान्तेषूपयोजयेत्[२५]।

त्रिवर्गभयसंशुद्धानमात्यान्स्वेषु कर्मसु।
अधिकुर्याद्यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिताः[२६] ॥
न त्वेव कुर्यादात्मानं देवीं वा लक्ष्यमीश्वरः।
शौचहेतोरमात्यानामेतत्कौटिल्यदर्शनम्[२७] ॥
न दूषणमदुष्टस्य विषेणेवाम्भसश्चरेत्।
कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम्[२८] ॥
कृता च कलुषा बुद्धिरुपधाभिश्चतुर्विधा।
नागत्वान्तार्निवर्तेत स्थिता सत्त्ववतां धृतौ[२९] ॥
तस्माद्बाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्ये चतुर्विधे।
शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत सत्त्रिभिः[३०] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानां दशमो ऽध्यायः ॥ १० ॥

७. प्रक. गूढपुरुषोत्पत्तिः ।

उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गो गूढपुरुषानुत्पादयेत्[१] । कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनान्सत्त्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीश्च[२]। परमर्मज्ञः प्रगल्भः छात्रः कापटिकः[३] । तमर्थमानाभ्यामुत्साह्य मन्त्री ब्रूयात्[४] । राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यस्य यदकुशलं पश्यसि तत्तदानीमेव प्रत्यादिशेति[५] । प्रव्रज्याप्रत्यवसितः प्रज्ञाशौचयुक्त उदास्थितः[६] । स वार्ताकर्मप्रदिष्टायां भूमौ प्रभूतहिरण्यान्तेवासी कर्म कारयेत्[७] । कर्मफलाच्च सर्वप्रव्रजितानां ग्रासाच्छादनावसथान्प्रतिविदध्यात्[८] । वृत्तिकामांश्चोपजपेत्[९] । एतेनैव वेषेण राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति[१०] । सर्वप्रव्रजिताश्च स्वं स्वं वर्गमुपजपेयुः[११] । कर्षको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिकव्यञ्जनः[१२] । स कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण[१३] ।

वाणिजको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनः[१४] । स वणिक्कर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण[१५] । मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः[१६] । स नगराभ्याशे प्रभूतमुण्डजटिलान्तेवासी शाकं यवसमुष्टिं वा मासद्विमासान्तरं प्रकाशमश्नीयात्[१७] । गूढमिष्टमाहारम्[१८] । वैदेहकान्तेवासिनश्चैनं समिद्धयोगैरर्चयेयुः[१९] । शिष्याश्चास्यावेदयेयुरसौ सिद्धः सामेधिक इति[२०] । समेधाशास्तिभिश्चाभिगतानामङ्गविद्यया शिष्यसंज्ञाभिश्च कर्माण्यभिजने ऽवसितान्यादिशेत्[२१] । अल्पलाभमग्निदाहं चोरभयं दूष्यवधं तुष्टदानं विदेशप्रवृत्तिज्ञानमिदमद्यश्वो वा भविष्यतीदं राजा करिष्यतीति[२२] । तदस्य गूढाः सत्त्रिणश्च संपादयेयुः[२३] । सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसंपन्नानां राजभाग्यमनुव्याहरेन्मन्त्रिसंयोगं च[२४] । मन्त्री चैषां वृत्तिकर्मभ्यां वियतेत[२५] । ये च कारणादभिक्रुद्धास्तानर्थमानाभ्यां शमयेत्[२६] । अकारणक्रुद्धांस्तूष्णींदण्डेन[२७] । राजद्विष्टकारिणश्च[२८] ।

पूजिताश्चार्थमानाभ्यां राज्ञा राजोपजीविनाम् ।
जानीयुः शौचमित्येताः पञ्च संस्थाः प्रकीर्तिताः[2] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः एकादशो ऽध्यायः ॥ ११ ॥

८. प्रक. गूढपुरुषप्रणिधिः ॥

ये चाप्यसंबन्धिनो ऽवश्यभर्तव्यास्ते लक्षणमङ्गविद्यां जम्भकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मं निमित्तमन्तरचक्रमित्यधीयानाः सत्रिणः[1] । संसर्गविद्या वा[2] । ये जनपदे शूरास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतियोधयेयुस्ते तीक्ष्णाः[3] । ये बन्धुषु निःस्नेहाः क्रूराश्चालसाश्च ते रसदाः[4] । परिव्राजिका वृत्तिकामा दरिद्रा विधवाप्रगल्भा ब्राह्मण्यन्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्रकुलान्यधिगच्छेत्[5] । एतया मुण्डा वृषल्यो व्याख्याताः[6] । इति संचाराः[7] । तान्राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वंशिकप्रशास्तृसमाहर्तृसंनिधातृप्रदेष्टृनायकपौरव्यावहारिककार्तान्तिकमन्त्रिपरिषदध्यक्षदण्डदुर्गान्तपालाटविकेषु श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशान्भक्तितः सामर्थ्ययोगाच्चापसर्पयेत् ।

तेषां बाह्यं चारं छत्रभृङ्गारव्यजनपादुकासनयानवाहनोपग्राहिणः तीक्ष्णा विद्युः । तं सत्त्रिणः संस्थास्वर्पयेयुः ।

सूदारालिकस्नापकसंवाहकास्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचारका रसदाः कुब्जवामनकिरातमूकबधिरजडान्धच्छद्मानो नटनर्तकगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवाः स्त्रियश्चाभ्यन्तरं चारं विद्युः । तं भिक्षुक्यः संस्थास्वर्पयेयुः[12] । संस्थानामन्तेवासिनः संज्ञालिपिभिश्चारसंचारं कुर्युः[13] । न चान्योन्यं संस्थास्ते वा विद्युः[14] । भिक्षुकीप्रतिषेधे द्वाःस्थपरम्परा मातापितृव्यञ्जनाः शिल्पकारिकाः कुशीलवा दास्यो वा गीतपाठ्यवाद्यभाण्डगूढ-

लेख्यसंज्ञाभिर्वा चारं निर्हारयेयुः[१५]। दीर्घरोगोन्मादाग्निरसविसर्गेण वा गूढनिर्गमनम्[१६]। त्रयाणा मेकवाक्ये संप्रत्ययः[१७]। तेषामभीक्ष्णविनिपाते तूष्णींदण्डः प्रतिषेधो वा[१८]। कण्टकशोधनोक्ताश्चापसर्पाः परेषु कृतवेतना वसेयुः संपातनिश्चारार्थम्[१९]। त उभयवेतनाः[२०]।

गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यादुभयवेतनान्।
तांश्चारिप्रहितान्विद्यात्तेषां शौचं च तद्विधैः[२१]॥
एवं शत्रौ च मित्रे च मध्यमे चावपेच्चरान्।
उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशस्वपि[२२]॥
अन्तर्गृहचरास्तेषां कुब्जवामनवञ्चकाः।
शिल्पवत्यः स्त्रियो मूकाश्चित्राश्च म्लेच्छजातयः[२३]॥
दुर्गेषु वणिजः संस्था दुर्गान्ते सिद्धतापसाः।
कर्षकोदास्थिता राष्ट्रे राष्ट्रान्ते व्रजवासिनः[२४]॥
वने वनचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः।
परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राश्चारपरंपराः[२५]॥
परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः।
चारसंचारिणः संस्था गूढाश्च गूढसंज्ञिताः[२६]॥
अकृत्यान्कृत्यपक्षीयैर्दर्शितान्कार्यहेतुभिः।
परापसर्पज्ञानार्थं मुख्यानन्तेषु वासयेत्[२७]॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे गूढपुरुषोत्पत्तौ संचारोत्पत्तिः गूढपुरुषप्रणिधिः द्वादशो ऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

९ प्रक. स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम्।

कृतमहामात्रापसर्पः पौरजानपदानपसर्पयेत्[१]। सत्त्रिणो द्वंद्विनस्तीर्थसभाशालापूगजनसमवायेषु विवादं कुर्युः[२]। सर्वगुणसंपन्नश्चायं राजा श्रूयते[३]। न चास्य कश्चिद्गुणो दृश्यते यः पौरजानपदान्दण्डकराभ्यां पीडयतीति[४]। तत्र ये ऽनुप्रशंसेयुस्ता-

नितरस्तं च प्रतिषेधयेत्[५]। मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे[६]। धान्यषड्भागं पण्यदशभागं हिरण्यं चास्य भागधेयं प्रकल्पयामासुः[७]। तेन भृता राजानः प्रजानां योगक्षेमवहास्तेषां किल्बिषमदण्डकरा हरन्ति अयोगक्षेमवहाश्च प्रजानाम्[८]। तस्मादुञ्छषड्भागमारण्यका अपि निवपन्ति तस्यै-तद्भागधेयं यो ऽस्मान्गोपायतीति[९]। इन्द्रयमस्थानमेतद्राजानः प्रत्यक्षहेडप्रसादाः[१०]। तानवमन्यमानान्दैवो ऽपि दण्डः स्पृशति[११]। तस्माद्राजानो नावमन्तव्या इति क्षुद्रकान्प्रतिषेधयेत्[१२]। किंवदन्तीं च विद्युः[१३]। ये चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याजीवन्ति तैरुपकुर्वन्ति व्यसने ऽभ्युदये वा कुपितं बन्धुं राष्ट्रं वा व्यावर्तयन्त्यमित्र-माटविकं वा प्रतिषेधयन्ति तेषां मुण्डजटिलव्यञ्जनास्तुष्टातुष्टत्वं विद्युः[१४]। तुष्टानर्थमानाभ्यां पूजयेत्[१५]। अतुष्टांस्तुष्टिहेतोस्त्यागेन साम्ना च प्रसादयेत्[१६]। परस्पराद्वा भेदयेदेनान्सामन्ताटविकतत्कु-लीनावरुद्धेभ्यश्च[१७]। तथाप्यतुष्यतो दण्डकरसाधनाधिकारेण वा जनपदविद्वेषं ग्राहयेत्[१९]। विद्विष्टानुपांशुदण्डेन जनपदकोपेन वा साधयेत्[२०]। गुप्तपुत्रदारानाकरकर्मान्तेषु वा वासयेत्[२१]। परेषामास्प-दभयात्[२२]। क्रुद्धलुब्धभीतावमानिनस्तु परेषां कृत्याः[२३]। तेषां कार्ता-न्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः परस्पराभिसंबन्धममित्राटविक-प्रतिसंबन्धं वा विद्युः[२४]।

तुष्टानर्थमानाभ्यां पूजयेत्[२५]। अतुष्टान्सामदानभेददण्डैः साधयेत्[२६]।

एवं स्वविषये कृत्यानकृत्यांश्च विचक्षणः।
परोपजापात्संरक्षेत्प्रधानान्क्षुद्रकानपि[२७]॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणं त्रयोदशो ऽध्यायः॥ १३॥

---

१०. प्रक. परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः।

कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः स्वविषये व्याख्यातः। परविषये वाच्यः। संश्रुत्यार्थान्विप्रलब्धस्तुल्याधिकारिणोः शिल्पे वोपकारे

वा विमानितो वल्लभावरुद्धः समाहूय पराजितः प्रवासोपतप्तः कृत्वा व्ययमलब्धकार्यः स्वधर्माद्दायाद्याद्वोपरुद्धो मानाधिकाराभ्यां भ्रष्टः, कुल्यैरन्तर्हितः प्रसभाभिमृष्टस्त्रीकः कारादिन्यस्तः परोक्तदण्डितो मिथ्याचारवारितः सर्वस्वमाहारितो बन्धनपरिक्लिष्टः प्रवासितबन्धुरिति क्रुद्धवर्गः[३]। स्वयमुपहतो विप्रकृतः पापकर्माभिख्यातस्तुल्यदोषदण्डेनोद्विग्नः पर्यात्तभूमिर्दण्डेनोपनतः सर्वाधिकरणस्थः सहसोपचितार्थस्तत्कुलीनोपाशंसुः प्रद्विष्टो राज्ञा राजद्वेषी चेति भीतवर्गः[४]। परिक्षीणोऽत्यात्तस्वः कदर्यो व्यसन्यत्याहितव्यवहारश्चेति लुब्धवर्गः[५]। आत्मसंभावितो मानकामः शत्रुपूजामर्षितो नीचैरुपहितस्तीक्ष्णः साहसिको भोगेनासंतुष्ट इति मानिवर्गः[६]। तेषां मुण्डजटिलव्यञ्जनैर्यो यद्भक्तिः कृत्यपक्षीयस्तं तेनोपजापयेत्[७]। यथा मदान्धो हस्ती मत्तेनाधिष्ठितो यद्यदासादयति तत्सर्वं प्रमृद्नात्येवमयमशास्त्रचक्षुरन्धो राजा पौरजानपदवधायाभ्युत्थितः[८]। शक्यमस्य प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेनापकर्तुममर्षः क्रियतामिति क्रुद्धवर्गमुपजापयेत्[९]। यथा भीतः सर्पो यस्माद्भयं पश्यति तत्र विषमुत्सृजत्येवमयं राजा जातदोषाशङ्कस्त्वयि पुरा क्रोधविषमुत्सृजत्यन्यत्र गम्यतामिति भीतवर्गमुपजापयेत्[१०]। यथा श्वगणिनां धेनुः श्वभ्यो दुग्धे न ब्राह्मणेभ्य एवमयं राजा सत्त्वप्रज्ञावाक्यशक्तिहीनेभ्यो दुग्धे नात्मगुणसंपन्नेभ्यः[११]। असौ राजा पुरुषविशेषज्ञस्तत्र गम्यतामिति लुब्धवर्गमुपजापयेत्[१२]।

यथा चण्डालोदपानश्चण्डालानामेवोपभोग्यो नान्येषामेवमयं राजा नीचो नीचानामेवोपभोग्यो न त्वद्विधानामार्याणाम्[१३]। असौ राजा पुरुषविशेषज्ञस्तत्र गम्यतामिति मानिवर्गमुपजापयेत्[१४]।

तथेति प्रतिपन्नांस्तान्संहितान्पणकर्मणा।
योजयेत यथाशक्ति सापसर्पान्स्वकर्मसु[१५]॥

लभेत सामदानाभ्यां कृत्यांश्च परभूमिषु ।
अकृत्यान्भेददण्डाभ्यां परदोषांश्च दर्शयेत्[१८] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

११. प्रक. मन्त्राधिकारः ।

कृतस्वपक्षपरपक्षोपग्रहः कार्यारम्भांश्चिन्तयेत्[१] । मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भाः[२] । तदुद्देशः संवृतः कथानामनिस्रावी पक्षिभिरप्यनालोक्यः स्यात्[३] । श्रूयते हि शुकशारिकाभिर्मन्त्रो भिन्नः श्वभिरन्यैश्च तिर्यग्योनिभिः[४] । तस्मान्मन्त्रोद्देशमनायुक्तो नोपगच्छेत्[५] । उच्छिद्येत मन्त्रभेदी[६] । मन्त्रभेदो हि दूतामात्यस्वामिनामिङ्गिताकाराभ्याम्[७] । इङ्गितमन्यथावृत्तिः[८] । आकृतिग्रहणमाकारः[९] । तस्य संवरणमायुक्तपुरुषरक्षणमा कार्यकालादिति[१०] । तेषां हि प्रमादमदसुप्तप्रलापकामादिरुत्सेकः[११] । प्रच्छन्नोऽवमतो वा मन्त्रं भिनत्ति[१२] । तस्माद्रक्षेन्मन्त्रम्[१३] । मन्त्रभेदोऽयोगक्षेमकरो राज्ञस्तदायुक्तपुरुषाणां च[१४] । तस्माद्गुह्यमेको मन्त्रयेतेति भारद्वाजः[१५] । मन्त्रिणामपि हि मन्त्रिणो भवन्ति[१६] । तेषामप्यन्ये[१७] । सैषा मन्त्रिपरंपरा मन्त्रं भिनत्ति[१८] ।

तस्मान्नास्य परे विद्युः कर्म किंचिच्चिकीर्षितम्[१९] ।
आरब्धारस्तु जानीयुरारब्धं कृतमेव वा[१९] ॥

नैकस्य मन्त्रसिद्धिरस्तीति विशालाक्षः[२०] । प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः[२१] । अनुपलब्धस्य ज्ञानमुपलब्धस्य निश्चयो निश्चितस्य बलाधानमर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनमेकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतत्[२२] । तस्माद्बुद्धिवृद्धैः सार्धमासीत मन्त्रम्[२३] ।

न कंचिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।
बालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डितः[२४] ॥

एतन्मन्त्रज्ञानं नैतन्मन्त्ररक्षणमिति पाराशराः[२५]। यदस्य कार्यमभिप्रेतं तत्प्रतिरूपकं मन्त्रिणः पृच्छेत्[२६]। कार्यमिदमेवमासीदेवं वा यदि भवेत्तत्कथं कर्तव्यमिति[२७]। ते यथा ब्रूयुस्तत्कुर्यात्[२८]। एवं मन्त्रोपलब्धिः संवृतिश्च भवतीति[२९]।

नेति पिशुनः[३०]। मन्त्रिणो हि व्यवहितमर्थं वृत्तमवृत्तं वा पृष्टमनादरेण ब्रुवन्ति प्रकाशयन्ति वा[३१]। स दोषः[३२]। तस्मात्कर्मसु येषु येऽभिप्रेतास्तैः सह मन्त्रयेत्[३३]। तैर्मन्त्रयमाणो हि मन्त्रवृद्धिं गुप्तिं च लभत इति[३४]। नेति कौटिल्यः[३५]। अनवस्था ह्येषा[३६]। मन्त्रिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा सह मन्त्रयेत[३७]। मन्त्रयमाणो ह्येकेनार्थकृच्छ्रेषु निश्चयं नाधिगच्छेत्[३८]। एकश्च मन्त्री यथेष्टमनवग्रहश्चरति[३९]। द्वाभ्यां मन्त्रयमाणो द्वाभ्यां संहताभ्यामवगृह्यते[४०]। विगृहीताभ्यां विनाश्यते[४१]। त्रिषु चतुर्षु वा नैकान्तं कृच्छ्रेणोपपद्यते महादोषम्[४२]। दोष उपपन्नस्तु भवति[४३]। ततः परेषु कृच्छ्रेणार्थनिश्चयो गम्यते[४४]। मन्त्रो वा रक्ष्यते[४५]। देशकालकार्यवशेन त्वेकेन सह द्वाभ्यामेको वा यथासामर्थ्यं मन्त्रयेत[४६]। कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद्देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः[४७]। तानेकैकशः पृच्छेत् समस्तांश्च[४८]॥

हेतुभिश्चैकैकं मतं प्रविशेद्विद्वान्[४९]। अवाप्तार्थः कालं नातिक्रामयेत्[५०]। न दीर्घकालं मन्त्रयेत च तेषां च रक्षेद्येषामपकुर्यात्[५१]। मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यान्कुर्वीतेति मानवाः[५२]। षोडशेति बार्हस्पत्याः[५३]। विंशतिमित्यौशनसाः[५४]। यथासामर्थ्यमिति कौटिल्यः[५५]। ते ह्यस्य स्वपक्षं परपक्षं च चिन्तयेयुः[५६]। अकृतारम्भमारब्धानुष्ठानमनुष्ठितविशेषं नियोगसंपदं च कर्मणां कुर्युः[५७]। आसन्नैः सह कार्याणि पश्येत्[५८]। अनासन्नैः सह पत्रसंप्रेषणेन मन्त्रयेत[५९]। इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिषदृषीणां सहस्रम्[६०]। स तच्चक्षुः[६१]। तस्मादिमं द्व्यक्षं सहस्राक्षमाहुः[६२]। आत्ययिके कार्ये मन्त्रिणो मन्त्रिपरिषदं

चाहूय ब्रूयात्[६३]। तत्र यद्भूयिष्ठाः कार्यसिद्धिकरं वा ब्रूयुस्तत्कुर्यात्[६४]। कुर्वतश्च।

नास्य गुह्यं परे विद्युः छिद्रं विद्यात्परस्य च।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि यत्स्याद्विवृतमात्मनः[६५]॥
यथा ह्यश्रोत्रियः श्राद्धं न सतां भोक्तुमर्हति।
एवमश्रुतशास्त्रार्थो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति[६६]॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे मन्त्राधिकारः पञ्चदशोऽध्यायः॥१५॥

१२. प्रक. दूतप्रणिधिः

उद्धृतमन्त्रो दूतप्रणिधिः[१]। अमात्यसंपदोपेतो निसृष्टार्थः[२]। पादगुणहीनः परिमितार्थः[३]। अर्धगुणहीनः शासनहरः[४]। सुप्रतिविहितयानवाहनपुरुषपरिवापः प्रतिष्ठेत[५]। शासनमेवं वाच्यं परः स वक्ष्यत्येवं तस्येदं प्रतिवाक्यमेवमतिसंधातव्यमित्यधीयानो गच्छेत्[६]। अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेत्[७]। अनीकस्थानयुद्धप्रतिग्रहापसारभूमीरात्मनः परस्य चावेक्षेत[८]। दुर्गराष्ट्रप्रमाणं सारवृत्तिगुप्तिच्छिद्राणि चोपलभेत[९]। पराधिष्ठानमनुज्ञातः प्रविशेत्[१०]। शासनं च यथोक्तं ब्रूयात्[११]। प्राणाबाधेऽपि दृष्टे[१२]। परस्य वाचि वक्त्रे दृष्ट्यां च प्रसादं वाक्यपूजनमिष्टपरिप्रश्नं गुणकथासङ्गमासन्नमासनं सत्कारमिष्टेऽनुस्मरणं विश्वासगमनं च लक्षयेत्तुष्टस्य[१३]। विपरीतमतुष्टस्य[१४]। तं ब्रूयात्[१५]। दूतमुखा वै राजानस्त्वं चान्ये च[१६]। तस्मादुद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं वक्तारस्तेषामन्तावसायिनोऽप्यवध्याः[१७]। किमङ्ग पुनर्ब्राह्मणाः[१८]। परस्यैतद्वाक्यमेष दूतधर्म इति[१९]। वसेदविसृष्टः प्रपूजया नोत्सिक्तः[२०]। परेषु बलित्वं न मन्येत[२१]। वाक्यमनिष्टं सहेत[२२]। स्त्रियः पानं च वर्जयेत्[२३]। एकः शयीत[२४]। सुप्तमत्तयोर्हि भावज्ञानं दृष्टम्[२५]। कृत्यपक्षोपजापमकृत्यपक्षे गूढप्रणिधानं रागापरागौ भर्तरि रन्ध्रं च

प्रकृतीनां तापसवैदेहकव्यञ्जनाभ्यामुपलभेत[26] । तयोरन्तेवासिभिश्चिकित्सकपाषण्डव्यञ्जनोभयवेतनैर्वा[27] । तेषामसंभाषायां याचकमत्तोन्मत्तसुप्तप्रलापैः[28] । पुण्यस्थानदेवगृहचित्रलेख्यसंज्ञाभिर्वा चारमुपलभेत[29] । उपलब्धस्योपजापमुपेयात्[30] । परेण चोक्तः स्वासां प्रकृतीनां परिमाणं नाचक्षीत[31] । सर्वं वेद भवानिति ब्रूयात्[32] । कार्यसिद्धिकरं वा[33] । कार्यस्यासिद्धावुपरुध्यमानस्तर्कयेत्[34] । किं भर्तुर्मे व्यसनमासन्नं पश्यन्[35] । स्वं वा व्यसनं प्रतिकर्तुकामः[36] । पार्ष्णिग्राहासारावन्तःकोपमाटविकं वा समुत्थापयितुकामः[37] । मित्रमाक्रन्दाभ्यां वा व्यापादयितुकामः[38] । स्वं वा परतो विग्रहमन्तःकोपमाटविकं वा प्रतिकर्तुकामः[39] । संसिद्धं मे भर्तुर्यात्राकारमभिहन्तुकामः सस्यकुप्यपण्यसंग्रहं दुर्गकर्म बलसमुत्थानं वा कर्तुकामः[40] । स्वसैन्यानां वा व्यायामदेशकालावाकाङ्क्षमाणः[41] । परिभवप्रमादाभ्यां वा[42] । संसर्गानुबन्धार्थी वा[43] । मामुपरुणद्धीति[44] । ज्ञात्वा वसेदपसरेद्वा[45] । प्रयोजनमिष्टमवेक्षेत वा[46] । शासनमनिष्टमुक्त्वा बन्धवधभयादविसृष्टो व्यपगच्छेत्[47] । अन्यथा नियम्येत[48] ।

प्रेषणं संधिपालत्वं प्रतापो मित्रसंग्रहः ।
उपजापः सुहृद्भेदो गूढदण्डातिसारणम्[49] ॥
बन्धुरत्नापहरणं चारज्ञानं पराक्रमः ।
समाधिमोक्षो दूतस्य कर्मयोगस्य चाश्रयः[50] ॥
स्वदूतैः कारयेदेतत्परदूतांश्च रक्षयेत् ।
प्रतिदूतापसर्पाभ्यां दृश्यादृश्यैश्च रक्षिभिः[51] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे दूतप्रणिधिः षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

१३. प्रक. राजपुत्ररक्षणम्

रक्षितो राजा राज्यं रक्षत्यासन्नेभ्यः परेभ्यश्च[1] । पूर्वं दारेभ्यः पुत्रेभ्यश्च[2] । दाररक्षणं निशान्तप्रणिधौ वक्ष्यामः[3] । पुत्ररक्षणम्[4] । जन्मप्रभृति राजपुत्रान्रक्षेत्[5] । कर्कटकसधर्माणो हि जनकभक्षा राजपुत्राः[6] । तेषामजातस्नेहे पितर्युपांशुदण्डः श्रेयानिति भारद्वाजः[7] ।

नृशंसमदृष्टवधः क्षत्रबीजविनाशश्चेति विशालाक्षः । तस्मादेक-
स्थानावरोधः श्रेयानिति[९] । अहिभयमेतदिति पाराशराः[१०] । कुमारो
हि विक्रमभयान्मां पिता रुणद्धीति ज्ञात्वा तमेवाङ्के कुर्यात्[११] । तस्मा-
दन्तपालदुर्गे वासः श्रेयानिति[१२] । औरभ्रकं भयमेतदिति पिशुनः[१३] ।
प्रत्यापत्तेर्हि तदेव कारणं ज्ञात्वान्तपालसखः स्यात्[१४] । तस्मात्स्व-
विषयादपकृष्टे सामन्तदुर्गे वासः श्रेयानिति[१५] । वत्सस्थानमेत-
दिति कौणपदन्तः[१६] । वत्सेनेव हि धेनुं पितरमस्य सामन्तो दुह्यात्[१७] ।
तस्मान्मातृबन्धुषु वासः श्रेयानिति[१८] । ध्वजस्थानमेतदिति वात-
व्याधिः[१९] । तेन हि ध्वजेनादितिकौशिकवदस्य मातृबान्धवा
भिक्षेरन्[२०] । तस्माद्ग्राम्यधर्मेष्वेनमवसृजेयुः[२१] । सुखोपरुद्धा हि पुत्राः
पितरं नाभिद्रुह्यन्तीति[२२] । जीवन्मरणमेतदिति कौटिल्यः[२३] । काष्ठ-
मिव हि घुणजग्धं राजकुलमविनीतपुत्रमभियुक्तमात्रं भज्येत[२४] ।
तस्मादृतुमत्यां महिष्यामृत्विजश्चरुमैन्द्राबार्हस्पत्यं निर्वपेयुः[२५] । आप-
न्नसत्त्वायां कौमारभृत्यो गर्भभर्मणि प्रजनने च वियतेत[२६] । प्रजा-
तायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात्[२७] । समर्थं तद्विदो विनयेयुः[२८] ।
सत्त्रिणामेकश्चैनं मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभयेत्[२९] । पितरि विक्र-
म्य राज्यं गृहाणेति[३०] । तदन्यः सत्त्री प्रतिषेधयेत्याम्भीयाः[३१] ।
महादोषमबुद्धबोधनमिति कौटिल्यः[३२] । नवं हि द्रव्यं येन येनार्थ-
जातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति[३३] । एवमयं नवबुद्धिर्यद्यदुच्यते तत्त-
च्छास्त्रोपदेशमिवाभिजानाति[३४] । तस्माद्धर्ममर्थं चास्योपदिशेन्ना-
धर्ममनर्थं च[३५] । सत्त्रिणस्त्वेनं तव स्म इति वदन्तः पालयेयुः[३६] ।
यौवनोत्सेकात्परस्त्रीषु मनः कुर्वाणमार्याव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिरमे-
ध्याभिः शून्यागारेषु रात्रावुद्वेजयेयुः[३७] । मद्यकामं योगपानेनोद्वेज-
येयुः[३८] । द्यूतकामं कापटिकैः पुरुषैरुद्वेजयेयुः[३९] । मृगयाकामं प्रति-
रोधकव्यञ्जनैस्त्रासयेयुः[४०] । पितरि विक्रमबुद्धिं तथेत्यनुप्रविश्य भेद-
येयुः[४१] । अप्रार्थनीयो राजा विपन्ने घातः संपन्ने नरकपातः संक्रो-
शः प्रजाभिरेकलोष्टवधश्चेति[४२] । विरागं प्रियमेकपुत्रं वा बध्नीयात्[४३] ।

बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्यविषयं वा प्रेषयेद्यत्र गर्भः पन्डो डिम्बो वा न भवेत्[44]। आत्मसंपन्नं सैनापत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत्[45]। बुद्धिमानाहार्यबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः[46]। शिष्यमाणो धर्मार्थावुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान्[47]। उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहार्यबुद्धिः[48]। अपायनित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्बुद्धिः[49]। स यद्येकपुत्रः पुत्रोत्पत्तावस्य प्रयतेत[50]। पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद्वा[51]। वृद्धस्तु व्याधितो वा राजा मातृबन्धुकुल्यगुणवत्सामन्तानामन्यतमेन क्षेत्रे बीजमुत्पादयेत्[52]। न चैकपुत्रमविनीतं राज्ये स्थापयेत्[53]।

बहूनामेकसंरोधः पिता पुत्रहितो भवेत्।
अन्यत्रापद ऐश्वर्यं ज्येष्ठभागस्तु पूज्यते[54]॥
कुलस्य वा भवेद्राज्यं कुलसङ्घो हि दुर्जयः।
अराजव्यसनाबाधः शश्वदावसति क्षितिम्[55]॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे राजपुत्ररक्षणं सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

१४-१५ प्रक. अवरुद्धवृत्तमवरुद्धे च वृत्तिः।

राजपुत्रः कृच्छ्रवृत्तिरसदृशे कर्मणि नियुक्तः पितरमनुवर्तेत[1]। अन्यत्र प्राणाबाधकप्रकृतिकोपकपातकेभ्यः[2]। पुण्यकर्मणि नियुक्तः पुरुषमधिष्ठातारं याचेत[3]। पुरुषाधिष्ठितश्च सविशेषमादेशमनुतिष्ठेत्[4]। अभिरूपं च कर्मफलमौपायनिकं च लाभं पितुरुपनाययेत्[5]। तथाप्यतुष्यन्तमन्यस्मिन्पुत्रे दारेषु वा स्निह्यन्तमरण्यायापृच्छेत[6]। बन्धवधभयाद्वा यः सामन्तो न्यायवृत्तिर्धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः प्रतिग्रहीता मानयिता चाभिपन्नानां तमाश्रयेत[7]। तत्रस्थः कोशदण्डसंपन्नः प्रवीरपुरुषकन्यासंबन्धमटवीसंबन्धं कृत्यपक्षोपग्रहं वा कुर्यात्[8]। एकचरः सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्यपण्याकरकर्मान्तानाजीवेत्[9]। पाषण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियभोग्यं देवद्रव्यमाढ्यविधवां वा गूढमनुप्रविश्य सार्थयानपात्राणि च मदनरसयोगेनातिसंधायापहरेत्[10]। पारग्रामिकं वा योगमा-

तिष्ठेत्[११] । मातुः परिजनोपग्रहेण वा चेष्टेत[१२] । कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपाषण्डछद्मभिर्वा नष्टरूपस्तद्व्यञ्जनसखश्छिद्रे प्रविश्य राज्ञः शस्त्ररसाभ्यां प्रहृत्य ब्रूयात्[१३] । अहमसौ कुमारः सहभोग्यमिदं राज्यमेको नार्हति भोक्तुं तत्र ये कामयन्ते भर्तुं नाहं द्विगुणेन भक्तवेतनेनोपस्थास्य इति[१४] । इत्यवरुद्धवृत्तम्[१५] । अवरुद्धं तु मुख्यपुत्रमपसर्पाः प्रतिपाद्यानयेयुः[१६] । माता वा प्रतिगृहीता[१७] । त्यक्तं गूढपुरुषाः शस्त्ररसाभ्यां हन्युः[१८] । अत्यक्तं तुल्यशीलाभिः स्त्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसज्य रात्रावुपगृह्यानयेयुः[१९] ॥

उपस्थितं च राज्येन ममोर्ध्वमिति सान्त्वयेत् ।
एकस्थमथ संरुन्ध्यात्पुत्रवान्वा प्रवासयेत्[२०] ॥

इति विनयाधिकारके प्रथमेऽधिकरणेऽवरुद्धवृत्तमवरुद्धे च वृत्तिः अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९. प्रक. राजप्रणिधिः.

राजानमुत्तिष्ठमानमनूत्तिष्ठन्ते भृत्याः[१] । प्रमाद्यन्तमनुप्रमाद्यन्ति[२] । कर्माणि चास्य भक्षयन्ति[३] । द्विषद्भिश्चातिसंधीयेत[४] । तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत[५] । नाडिकाभिरहरष्टधा रात्रिं च विभजेत[६] । छायाप्रमाणेन वा[७] । त्रिपौरुषी पौरुषी चतुरङ्गुलाच्छायो मध्याह्न इति पूर्वे दिवसस्याष्टभागाः[८] । तैः पश्चिमा व्याख्याताः[९] । तत्र पूर्वे दिवस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृणुयात्[१०] । द्वितीये पौरजानपदानां कार्याणि पश्येत्[११] । तृतीये स्नानभोजनं सेवेत[१२] । स्वाध्यायं च कुर्वीत[१३] । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहमध्यक्षांश्च कुर्वीत[१४] । पञ्चमे मन्त्रिपरिषदा पत्रसंप्रेषणेन मंत्रयेत[१५] । चारगुह्यबोधनीयानि च बुद्ध्येत[१६] । षष्ठे स्वैरविहारं मंत्रं वा सेवेत[१७] । सप्तमे हस्त्यश्वरथायुधीयान्पश्येत्[१८] । अष्टमे सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत्[१९] । प्रतिष्ठितेऽहनि संध्यामुपासीत[२०] । प्रथमे रात्रिभागे

गूढपुरुषान्पश्येत्[21] । द्वितीये स्नानभोजनं कुर्वीत स्वाध्यायं च[22] । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत[23] । षष्ठे तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धः शास्त्रमितिकर्तव्यतां च चिन्तयेत्[24] । सप्तमे मंत्रमध्यासीत गूढपुरुषांश्च प्रेषयेत्[25] । अष्टम ऋत्विगाचार्यपुरोहितसखः स्वस्त्ययनानि प्रतिगृह्णीयात्[26] । चिकित्सकमाहानसिकमौहूर्तिकांश्च पश्येत्[27] । सवत्सां धेनुं वृषभं च प्रदक्षिणीकृत्योपस्थानं गच्छेत्[28] । आत्मबलानुकूल्येन वा निशाहर्भागान्प्रविभज्य कार्याणि सेवेत[29] । उपस्थानगतः कार्यार्थिनामद्वारासङ्गं कारयेत्[30] । दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यते[31] । तेन प्रकृतिकोपमरिवशं वा गच्छेत्[32] । तस्माद्देवताश्रमपाषण्डश्रोत्रियपशुपुण्यस्थानानां बालवृद्धव्याधितव्यसन्यनाथानां स्त्रीणां च क्रमेण कार्याणि पश्येत्[33] । कार्यगौरवादात्ययिकवशेन वा[34] ।

सर्वमात्ययिकं कार्यं शृणुयान्नातिपातयेत् ।
कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वाभिजायते[35] ॥
अग्न्यगारगतः कार्यं पश्येद्वैद्यतपस्विनाम् ।
पुरोहिताचार्यसखः प्रत्युत्थायाभिवाद्य च[36] ॥
तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्यैः सह कारयेत् ।
मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात्[37] ॥
राज्ञो हि व्रतमुत्थानं यज्ञ कार्यानुशासनम् ।
दक्षिणा वृत्तिसाम्यं च दीक्षितस्याभिषेचनम्[38] ॥
प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्[39] ॥
तस्मान्नित्योत्थितो राजा कुर्यादर्थानुशासनम् ।
अर्थस्य मूलमुत्थानमनर्थस्य विपर्ययः[40] ॥
अनुत्थाने ध्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।
प्राप्यते फलमुत्थानाल्लभते चार्थसंपदम्[41] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे राजप्रणिधिः एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

१७. प्रक. निशान्तप्रणिधिः.

वास्तुकप्रशस्ते देशे सप्राकारपरिखाद्वारमनेककक्ष्यापरिगतमन्तःपुरं कारयेत्[1]। कोशगृहविधानेन वासगृहं गूढभित्तिसंचारं मोहनगृहं तन्मध्ये वा वासगृहं भूमिगृहं वासन्नकाष्ठचैत्यदेवताविधानद्वारमनेकसुरुङ्गासंचारं प्रासादं वा गूढभित्तिसोपानं सुषिरस्तम्भप्रवेशापसारं वा वासगृहं यन्त्रबद्धतलावपातं कारयेत्[2]। आपत्प्रतीकारार्थमापदि वा कारयेत्[3]। अतो ऽन्यथा वा विकल्पयेत्[4]। सहाध्यायिभयात्[5]। मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तः पुरमग्निरन्यो न दहति[6]। न चात्रान्यो ऽग्निर्ज्वलति[7]। वैद्युतेन भस्मना मृत्संयुक्तेन करकवारिणावालिप्तं च। जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकाभिरक्षीवे जातस्याश्वत्थस्य प्रतानेन वा गुप्तं सर्पा विषाणि वा न प्रसहन्ते[8]। मार्जारमयूरनकुलपृषतोत्सर्गः सर्पान्भक्षयति[10]। शुकशारिका भृङ्गराजो वा सर्पविषशङ्कायां क्रोशति[11]। क्रौञ्चो विषाभ्याशे माद्यति[12]। ग्लायति जीवजीवकः[13]। म्रियते मत्तकोकिलः[14]। चकोरस्याक्षिणी विरज्येते[15]। इत्येवं अग्निविषसर्पेभ्यः प्रतिकुर्वीत[16]। पृष्ठतः कक्ष्याविभागे स्त्रीनिवेशो गर्भव्याधिवैद्यप्रख्यातसंस्था वृक्षोदकस्थानं च[17]। बहिः कन्याकुमारपुरम्[18]। पुरस्तादलंकार भूमिर्मन्त्रभूमिरुपस्थानं कुमाराध्यक्षस्थानं च[19]। कक्ष्यान्तरेष्वन्तर्वंशिकसैन्यं तिष्ठेत्[20]। अन्तर्गृहगतः स्थविरस्त्रीपरिशुद्धां देवीं पश्येत्[21]। न कांचिदभिगच्छेत्[22]। देवीगृहे लीनो हि भ्राता भद्रसेनं जघान[23]। मातुः शय्यान्तर्गतश्च पुत्रः कारूशम्[24]। लाजान्मधुनेति विषेण पर्यस्य देवी काशिराजम्[25]। विषदिग्धेन नूपुरेण वैरन्त्यं मेखलामणिना सौवीरं जालूथमादर्शेन वेण्यां गूढं शस्त्रं कृत्वा देवी विडूरथं जघान[26]। तस्मादेतान्यास्पदानि परिहरेत्[27]।

मुण्डजटिलकुहकप्रतिसंसर्गं बाह्याभिश्च दासीभिः प्रतिषेधयेत्[28]। न चैनाः कुल्याः पश्येयुरन्यत्र गर्भव्याधिसंस्थाभ्याम्[29]। रूपा-

जीवाः स्नानप्रघर्षशुद्धशरीराः परिवर्तितवस्त्रालंकाराः पश्येयुः[30] । आशीतिकाः पुरुषाः पञ्चाशत्काः स्त्रियो वा मातापितृव्यञ्जनाः स्थविरवर्षवराभ्यागारिकाश्चावरोधानां शौचाशौचं विद्युः स्थापयेयुश्च स्वामिहिते[31] ।

स्वभूमौ च वसेत्सर्वः परभूमौ न संचरेत् ।
न च बाह्येन संसर्गं कश्चिदाभ्यन्तरो व्रजेत्[32] ॥
सर्वं चावेक्षितं द्रव्यं निबद्धागमनिर्गमम् ।
निर्गच्छेदभिगच्छेद्वा मुद्रासंक्रान्तभूमिकम्[33] ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमेऽधिकरणे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

१८. प्रक. आत्मरक्षितकम्.

शयनादुत्थितः स्त्रीगणैर्धन्विभिः परिगृह्येत[1] । द्वितीयस्यां कक्ष्यायां कञ्चुकोष्णीषिभिर्वर्षवराभ्यागारिकैः[2] । तृतीयस्यां कुब्जवामनकिरातैः[3] । चतुर्थ्यां मन्त्रिभिः संबन्धिभिर्दौवारिकैश्च प्रासपाणिभिः[4] । पितृपैतामहं महासंबन्धानुबन्धं शिक्षितमनुरक्तं कृतकर्माणं जनमासन्नं कुर्वीत[5] । नान्यतोदेशीयमकृतार्थमानं स्वदेशीयं वाप्यपकृत्योपगृहीतमन्तर्वंशिकसैन्यं राजानमन्तःपुरं च रक्षेत्[6] ।

गुप्ते देशे माहानसिकः सर्वमास्वादबाहुल्येन कर्म कारयेत्[7] । तद्राजा तथैव प्रतिभुञ्जीत पूर्वमग्नये वयोभ्यश्च बलिं कृत्वा[8] ।

अग्नेर्ज्वालाधूमनीलता शब्दस्फोटनं च विषयुक्तस्य[9] । वयसां विपत्तिश्च[10] । अन्नस्योष्मा मयूरग्रीवाभः शैत्यमाशुक्लिष्टस्येव वैवर्ण्यं सोदकत्वमक्लिन्नत्वं च[11] । व्यञ्जनानामाशुशुष्कत्वं च क्वाथश्यामफेनपटलविच्छिन्नभावो गन्धस्पर्शरसवधश्च[12] । द्रव्येषु हीनातिरिक्तच्छायादर्शनम्[13] । फेनपटलसीमान्तोर्ध्वराजीदर्शनं च[14] । रसस्य मध्ये नीला राजी पयसस्ताम्रा मद्यतोययोः काली दध्नः श्यामा च मधुनः श्वेता[15] । द्रव्याणामार्द्राणामाशुप्रम्लानत्वमुत्पक्वभावः क्वाथनीलश्यावता च[16] । शुष्काणामाशुशातनं वैवर्ण्यं

च[17] । कठिनानां मृदुत्वं मृदूनां कठिनत्वं च[18] । तदभ्याशे क्षुद्रसत्त्ववधश्च[19] । आस्तरणप्रावरणानां श्याममण्डलता तन्तुरोमपक्ष्मशातनं च[20] । लोहमणिमयानां पङ्कमलोपदेहता[21] । स्नेहरागगौरवप्रभाववर्णस्पर्शवधश्चेति विषयुक्तलिङ्गानि[22] । विषप्रदस्य तु शुष्कश्याववक्त्रता वाक्सङ्गः स्वेदो विजृम्भणं चातिमात्रं वेपथुः प्रस्खलनं बाह्यविप्रेक्षणमावेगः स्वकर्मणि स्वभूमौ चानवस्थानमिति[23] । तस्मादस्य जाङ्गलीविदो भिषजश्चासन्नाः स्युः[24] । भिषग्भैषज्यागारादास्वादविशुद्धमौषधं गृहीत्वा पाचकपोषकाभ्यामात्मना च प्रतिस्वाद्य राज्ञे प्रयच्छेत्[25] । पानं पानीयं चौषधेन व्याख्यातम्[26] । कल्पकप्रसाधकाः स्नानशुद्धवस्त्रहस्ताः समुद्रमुपकरणमन्तर्वंशिकहस्तादादाय परिचरेयुः[27] । स्नापकसंवाहकास्तरकरजकमालाकारकर्म दास्यः कुर्युः[28] । ताभिरधिष्ठिता वा शिल्पिनः[29] । आत्मचक्षुषि निवेश्य वस्त्रमाल्यं दद्युः[30] । स्नानानुलेपनप्रघर्षचूर्णवासस्नानीयानि स्ववक्षोबाहुषु च[31] । एतेन परस्मादागतकं च व्याख्यातम्[32] । कुशीलवाः शस्त्राग्निरसवर्जं नर्मयेयुः[33] । आतोद्यानि चैषामन्तस्तिष्ठेयुरश्वरथद्विपालंकाराश्च[34] । मौलपुरुषाधिष्ठितं यानवाहनमारोहेत्[35] । नावं चाप्तनाविकाधिष्ठिताम्[36] । अन्यनौप्रतिबद्धां वातवेगवशां च नोपेयात्[37] । उदकान्ते सैन्यमासीत[38] । मत्स्यग्राहविशुद्धमवगाहेत[39] । व्यालग्राहपरिशुद्धमुद्यानं गच्छेत्[40] । लुब्धकैः श्वगणिभिरपास्तस्तेनव्यालपराबाधभयं चललक्षपरिचयार्थं मृगारण्यं गच्छेत्[41] । आप्तशस्त्रग्राहाधिष्ठितः सिद्धतापसं पश्येत्[42] । मन्त्रिपरिषदा सामन्तदूतं संनद्धोऽश्वं हस्तिनं रथं वारूढः संनद्धमनीकं गच्छेत्[43] निर्याणेऽभियाने च राजमार्गमुभयतः कृतारक्षं दण्डिभिरपास्तशस्त्रहस्तप्रव्रजितव्यङ्गं गच्छेत्[44] । न पुरुषसंबाधमवगाहेत[45] ।

यात्रासमाजोत्सवप्रवहणानि दशवर्गिकाधिष्ठितानि गच्छेत्[46] ।

यथा च योगपुरुषैरन्यान्राजाधितिष्ठति ।
तथायमन्यबाधेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे आत्मरक्षितकम् एकविंशो ऽध्यायः ॥२१॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य विनयाधिकारिकं
प्रथममधिकरणं समाप्तम् ॥

अध्यक्षप्रचारः--द्वितीयाधिकरणम्.

१९. प्रक. जनपदनिवेशः.

भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् । शूद्रकर्षकप्रायं कुलशतावरं पञ्चशतकुलपरं ग्रामं क्रोशद्विक्रोशसीमानमन्योन्यारक्षं निवेशयेत् । नदीशैलवनगृष्टिदरीसेतुबन्धशाल्मलीशमीक्षीरवृक्षानन्तेषु सीम्नां स्थापयेत् । अष्टशतग्राम्या मध्ये स्थानीयं चतुःशतग्राम्या द्रोणमुखं द्विशतग्राम्या खार्वटिकं दशग्रामीसंग्रहेण संग्रहणं स्थापयेत् । अन्तेष्वन्तपालदुर्गाणि । जनपदद्वाराण्यन्तपालाधिष्ठितानि स्थापयेत् । तेषामन्तराणि वागुरिकशबरपुलिन्दचण्डालारण्यचरा रक्षेयुः । ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रियेभ्यो ब्रह्मदेयान्यदण्डकराण्यभिरूपदायकानि प्रयच्छेत् । अध्यक्षसंख्यायकादिभ्यो गोपस्थानिकानीकस्थचिकित्सकाश्वदमकजङ्घारिकेभ्यश्च विक्रयाधानवर्जम् ।

करदेभ्यः कृतक्षेत्राण्यैकपुरुषिकाणि प्रयच्छेत् । अकृतानि कर्तृभ्यो नादेयात् । अकृषतामाच्छिद्यान्येभ्यः प्रयच्छेत् । ग्रामभृतकवैदेहका वा कृषेयुः । अकृषन्तो ऽपहीनं दद्युः । धान्यपशुहिरण्यैश्चैनाननुगृह्णीयात्तान्यनुसुखेन दद्युः । अनुग्रहपरिहारौ

चेभ्यः कोशवृद्धिकरौ दद्यात्[16] । कोशोपपातिकौ वर्जयेत्[17] । अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव ग्रसते[18] । निवेशसमकालं यथागतकं वा परिहारं दद्यात्[19] । निवृत्तपरिहारान्पितेवानुगृह्णीयात्[20] । आकरकर्मान्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवणिक्पथप्रचारान्वारिस्थलपथपण्यपत्तनानि च निवेशयेत्[21] । सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत्[22] । अन्येषां वा बध्नतां भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात्[23] । पुण्यस्थानारामाणां च[24] । संभूय सेतुबन्धादपक्रामतः कर्मकरबलीवर्दाः कर्म कुर्युः[25] । व्ययकर्मणि च भागी स्यात्[26] । न चांशं लभेत्[27] । मत्स्यप्लवहरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेत्[28] । दासाहितकबन्धूनशृण्वतो राजा विनयं ग्राहयेत्[29] । बालवृद्धव्याधितव्यसन्यनाथांश्च राजा बिभृयात्[30] । स्त्रियमप्रजातां प्रजातायाश्च पुत्रान्[31] । बालद्रव्यं ग्रामवृद्धा वर्धयेयुराव्यवहारप्रापणात्[32] । देवद्रव्यं च[33] । अपत्यदारं मातापितरौ भ्रातॄनप्राप्तव्यवहारान्भगिनीः कन्या विधवाश्चाबिभ्रतः शक्तिमतो द्वादशपणो दण्डोऽन्यत्र पतितेभ्यः[34] । अन्यत्र मातुः[35] । पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वः साहसदण्डः[36] । स्त्रियं च प्रव्राजयतः[37] । लुप्तव्यवायः प्रव्रजेदापृच्छ्य धर्मस्थान्[38] । अन्यथा नियम्येत[39] । वानप्रस्थादन्यः प्रव्रजितभावः सजातादन्यः संघः सामुत्थायिकादन्यः समयानुबन्धो वा नास्य जनपदमुपनिवेशेत[40] । न च तत्रारामविहारार्थाः शालाः स्युः[41] । नटनर्तनगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवा वा न कर्मविघ्नं कुर्युः[42] । निराश्रयत्वाद्ग्रामाणां क्षेत्राभिरतत्वाच्च पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्यधान्यरसवृद्धिर्भवतीति[43] ।

परचक्राटवीग्रस्तं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।
देशं परिहरेद्राजा व्ययक्रीडाश्च वारयेत्[44] ॥

दण्डविष्टिकराबाधैः रक्षेदुपहतां कृषिम् ।
स्तेनव्यालविषग्राहैः व्याधिभिश्च पशुव्रजान्[45] ॥

वल्लभैः कार्मिकैः स्तेनैरन्तपालैश्च पीडितम् ।
शोधयेत्पशुसंघैश्च क्षीयमाणवणिक्पथम्[४६] ॥
एवं द्रव्यंद्विपवनं सेतुबन्धमथाकरान् ।
रक्षेत्पूर्वकृतान्राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेत्[४७] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे जनपदनिवेशः प्रथमो ऽध्याय ॥१॥
आदितो द्वाविंशः ॥२२॥

२०. प्रक. भूमिच्छिद्रविधानम् .

अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेत्[१] । प्रदिष्टाभयस्थावरजङ्गमानि च ब्राह्मणेभ्यो ब्रह्मसोमारण्यानि तपोवनानि च तपस्विभ्यो गोत्रकपराणि प्रयच्छेत्[२] । तावन्मात्रमेकद्वारं खातगुप्तं स्वादुफलगुल्मगुच्छमकण्टकिद्रुममुत्तानतोयाशयं दान्तमृगचतुष्पदं भग्ननखदंष्ट्रव्यालमार्गायुकहस्तिहस्तिनीकलभं मृगवनं विहारार्थं राज्ञः कारयेत्[३] । सर्वातिथिमृगं प्रत्यन्ते चान्यन्मृगवनं भूमिवशेन वा निवेशयेत्[४] । कुप्यप्रादिष्टानां च द्रव्याणामेकैकशो वा वनं निवेशयेत्[५] । द्रव्यवनकर्मान्तानटवीश्च द्रव्यवनापाश्रयाः प्रत्यन्ते हस्तिवनमटव्या रक्ष्यं निवेशयेत्[६] । नागवनाध्यक्षः पार्वतं नादेयं सारसमानूपं च नागवनं विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कसनं नागवनपालैः पालयेत्[७] । हस्तिघातिनं हन्युः[८] । दन्तयुगं स्वयं मृतस्याहरतः सपादचतुष्पणो लाभः[९] । नागवनपाला हस्तिपकपादपाशिकसैमिकवनचरकपारिकार्मिकसखा हस्तिमूत्रपुरीषच्छन्नगन्धा भल्लातकीशाखाप्रतिच्छन्नाः पञ्चभिः सप्तभिर्वा हस्तिबन्धकीभिः सह चरन्तः शय्यास्थानपद्यालण्डकूलपातोद्देशेन हस्तिकुलपर्यग्रं विद्युः[१०] । यूथचरमेकचरं निर्यूथं यूथपतिं हस्तिनं व्यालं मत्तं पोतं बन्धमुक्तं च निबन्धेन विद्युः[११] । अनीकस्थप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्जनाचारान्हस्तिनो गृह्णीयुः[१२] । हस्तिप्रधानो हि विजयो राज्ञाम्[१३] । परानीकव्यूहदुर्गस्कन्धावारप्रमर्दना ह्यतिप्रमाणशरीराः प्राणहर-

कर्माणो हस्तिन इति[४]।

कलिङ्गाङ्गगजाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्चेति करूशजाः।
दशार्णाश्चापरान्ताश्च द्विपानां मध्यमा मताः[५]॥
सौराष्ट्रिकाः पाञ्चजनाः तेषां प्रत्यवरास्मृताः।
सर्वेषां कर्मणा वीर्यं जवस्तेजश्च वर्धते[६]॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे भूमिच्छिद्रविधानं द्वितीयो ऽध्यायः ॥२॥

आदितस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

२१. प्रक. दुर्गविधानम्।

चतुर्दिशं जनपदान्ते सांपरायिकं दैवकृतं दुर्गं कारयेत्। अन्तर्द्वीपं स्थलं वा निम्नावरुद्धमौदकं प्रस्तरं गुहां वा पार्वतं निरुदकस्तम्बमिरिणं वा धान्वनं खजनोदकं स्तम्बगहनं वा वनदुर्गम्[२]। तेषां नदीपर्वतदुर्गं जनपदारक्षस्थानं धान्वनवनदुर्गमटवीस्थानम्[३]। आपद्यपसारो वा जनपदमध्ये समुदयस्थानं स्थानीयं निवेशयेत्[४]। वास्तुकप्रशस्ते देशे नदीसङ्गमे ह्रदस्य वाविशोषस्याङ्के सरसस्तटाकस्य वा वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा वास्तुकवशेन प्रदक्षिणोदकं पण्यपुटभेदनमंसवारिपथाभ्यामुपेतम्[५]। तस्य परिखास्तिस्रो दण्डान्तराः कारयेत्[६]। चतुर्दश द्वादश दशेति दण्डान्विस्तीर्णाः विस्तारादवगाधाः पादोनमर्धं वा त्रिभागमूला मूले चतुरश्राः पाषाणोपहिताः पाषाणेष्टकाबद्धपार्श्वा वा तोयान्तिकीरागन्तुतोयपूर्णा वा सपरिवाहाः पद्मग्राहवतीश्च। चतुर्दण्डावकृष्टं परिखायाः षड्दण्डोच्छ्रितमवरुद्धं तद्द्विगुणविष्कम्भं खाताद्वप्रं कारयेत्। ऊर्ध्वचयं मञ्चपृष्ठं कुम्भकुक्षिकं वा हस्तिभिर्गोभिश्च क्षुण्णं कण्टकिगुल्मविषवल्लीप्रतानवन्तं पांसुविशेषेण वास्तुच्छिद्रं वा पूरयेत्। वप्रस्योपरि प्राकारं विष्कम्भद्विगुणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्तादूर्ध्वमोजं युग्मं वा आ चतुर्विंशतिहस्तादिति कारयेत्[१०]। रथचर्यासंचारं तालमूलमुरजकैः कपि-

शीर्षकैश्चाचिताग्रं पृथुशिलासहितं वा शैलं कारयेत्[११]। न त्वेव काष्ठमयम्[१२]। अग्निरवहितो हि तस्मिन्वसति[१३]। विष्कम्भचतुरश्रमट्टालकमुत्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत्[१४]। त्रिंशद्दण्डान्तरं च द्वयोरट्टालकयोर्मध्ये सहर्म्यद्वितलां द्व्यर्धायामां प्रतोलीं कारयेत्[१५]। अट्टालकप्रतोलीमध्ये त्रिधानुष्काधिष्ठानं सापिधानच्छिद्रफलकसंहतमितीन्द्रकोशं कारयेत्[१६]। अन्तरेषु द्विहस्तविष्कम्भं पार्श्वे चतुर्गुणायाममनुप्राकारमष्टहस्तायतं देवपथं कारयेत्[१७]। दण्डान्तरा द्विदण्डान्तरा वा चार्याः कारयेत्[१८]। अग्राह्ये देशे प्रधावितिकां निष्कुरद्वारं च[१९]। बहिर्जानुभञ्जनीं त्रिशूलप्रकारकूटावपातकण्टकप्रतिसराहिपृष्ठतालपत्रशृङ्गाटकश्वदंष्ट्रार्गलोपस्कन्दनपादुकाम्बरीषोदपानकैः छन्नपथं कारयेत्[२०]। प्राकारमुभयतो मण्डलकमध्यर्धदण्डं कृत्वा प्रतोलीषट्तुलान्तरं द्वारं निवेशयेत्[२१]। पञ्चदण्डादेकोत्तरवृद्ध्याष्टदण्डादिति चतुरश्रं षड्भागमायामादधिकमष्टभागं वा[२२]। पञ्चदशहस्तादेकोत्तरमष्टादशहस्तादिति तलोत्सेधः[२३]। स्तम्भस्य परिक्षेपः षडायामो द्विगुणो निखातः चूलिकायाश्चतुर्भागः[२४]। आदितलस्य पञ्च भागाः शाला वापी सीमागृहं च[२५]।

दशभागिकौ द्वौ प्रतिमञ्चौ[२६]। अन्तरमाणिहर्म्यं च समुच्छ्रयादर्धतलं स्थूणावबन्धश्च[२७]। आर्धवास्तुकमुत्तमागारं त्रिभागान्तरं वा[२८]। इष्टकावबन्धपार्श्वम्[२९]। वामतः प्रदक्षिणसोपानं गूढभित्तिसोपानमितरतः[३०]। द्विहस्तं तोरणशिरः[३१]। त्रिपञ्चभागिकौ द्वौ कवाटयोगौ[३२]। द्वौ द्वौ परिघौ[३३]। अरत्निरिन्द्रकीलः[३४]। पञ्चहस्तमाणिद्वारम्[३५]। चत्वारो हस्तिपरिघाः[३६]। निवेशार्धं हस्तिनखः मुखसमः संक्रमो ऽसंहार्यो वा भूमिमयो वा निरुदके[३७]।

प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं गोपुरं कारयेत्[३८]।

प्राकारमध्ये कृत्वा वापीं पुष्करिणीं द्वारं चतुःशालमध्यर्धान्तराणीकं कुमारीपुरं मुण्डहर्म्यं द्वितलं मुण्डकद्वारं भूमि-

द्रव्यवशेन वा त्रिभागाधिकायामाः भाण्डवाहिनीः कुल्याः कारयेत्[३८] ।

तासु पाषाणकुद्दालकुठारीकाण्डकल्पनाः ।
मुशुण्डीमुद्गरा दण्डचक्रयन्त्रशतघ्नयः[४०] ॥
कार्याः कार्मारिकाः शूला वेधनाग्राश्च वेणवः ।
उष्ट्रग्रीव्यो ऽग्निसंयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः[४१] ।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे दुर्गविधानं तृतीयो ऽध्यायः ॥ ३ ॥
आदितश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

२२. प्रक. दुर्गनिवेशः ।

त्रयः प्राचीना राजमार्गास्त्रय उदीचीना इति वास्तुविभागः[१]। स द्वादशद्वारो युक्तोदकभूमिच्छन्नपथः[२] । चतुर्दण्डान्तरा रथ्या-राजमार्गद्रोणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीतपथाः[३] । सयोनीयव्यूहश्मशानग्रामपथाश्चाष्टदण्डाः[४] । चतुर्दण्डः सेतुवनपथः[५] । द्विदण्डो हस्तिक्षेत्रपथः[६] । पञ्चारत्नयो रथपथश्चत्वारः पशुपथः[७] । द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्यपथः[८] । प्रवीरे वास्तुनि राजनिवेशः[९] । चातुर्वर्ण्यसमाजीवे वास्तुहृदयादुत्तरे नवभागे यथोक्तविधानमन्तःपुरं प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा कारयेत्[१०] । तस्य पूर्वोत्तरं भागमाचार्यपुरोहितेज्यातोयस्थानं मन्त्रिणश्चावसेयुः[११] । पूर्वदक्षिणं भागं महानसं हस्तिशाला कोष्ठागारं च[१२] । ततः परं गन्धमाल्यधान्यरसपण्याः प्रधानकारवः क्षत्रियाश्च पूर्वां दिशमधिवसेयुः[१३]। दक्षिणपूर्वं भागं भाण्डागारमक्षपटलं कर्मनिषद्यार्थं[१४] । दक्षिणपश्चिमं भागं कुप्यगृहमायुधागारं च[१५] । ततः परं नगरधान्यव्यावहारिककार्मान्तिकबलाध्यक्षाः पक्वान्नसुरामांसपण्याः रूपाजीवास्तालापचारा वैश्याश्च दक्षिणां दिशमधिवसेयुः[१६] । पश्चिमदक्षिणं भागं खरोष्ट्रगुप्तिस्थानं कर्मगृहं च[१७] । पश्चिमोत्तरं भागं यानरथशालाः[१८] । ततः परमूर्णासूत्रवेणुचर्मवर्मशस्त्रावरणकारवः शूद्राश्च पश्चिमां दिशमधिवसेयुः । उत्तरपश्चिमं

भागं पण्यभैषज्यगृहम्[२०]। उत्तरपूर्वं भागं कोशो गवाश्वं च[२१]। ततः परं नगरराजदेवतालोहमणिकारवो ब्राह्मणाश्चोत्तरां दिशमधिवसेयुः[२२]। वास्तुच्छिद्रानुशालेषु श्रेणीप्रवहणिनिकाया आवसेयुः[२३]। अपराजिताप्रतिहतजयन्तवैजयन्तकोष्ठकान् शिववैश्रवणाश्विश्रीमदिरागृहं च पुरमध्ये कारयेत्[२४]। कोष्ठकालयेषु यथोद्देशं वास्तुदेवताः स्थापयेत्[२५]। ब्राह्मैन्द्रयाम्यसैनापत्यानि द्वाराणि बहिः परिखायाः धनुःशतापकृष्टाश्चैत्यपुण्यस्थानवनसेतुबन्धाः कार्याः[२६]। यथादिशं च दिग्देवताः[२७]। उत्तरः पूर्वो वा श्मशानवाटः[२८]। दक्षिणेन वर्णोत्तराणाम्[२९]। तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः[३०]। पाषण्डचण्डालानां श्मशानान्ते वासः[३१]। कर्मान्तक्षेत्रवशेन वा कुटुम्बिनां सीमानं स्थापयेत्[३२]। तेषु पुष्पफलवाटषण्डकेदारान्धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः[३३]। दशकुलीवाटं कूपस्थानं सर्पिस्नेहधान्यक्षारलवणभैषज्यशुष्कशाकयवसवल्लूरतृणकाष्ठलोहचर्माङ्गारस्नायुविषविषाणवेणुवल्कलसारदारुप्रहरणावरणाश्मनिचयाननेकवर्षोपभोगसहान्कारयेत्[३४]। नवेनानवं शोधयेत्[३५]।

हस्त्यश्वरथपादातमनेकमुख्यमवस्थापयेत्[३६]। अनेकमुख्यं हि परस्परभयात्परोपजापं नोपैतीति[३७]।

एतेनान्तपालदुर्गसंस्कारा व्याख्याताः[३८]।
न च बाहिरिकान्कुर्यात्पुरराष्ट्रोपघातकान्।
क्षिपेज्जनपदे चैतान्सर्वान्वा दापयेत्करान्[३९]॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे दुर्गनिवेशश्चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥
आदितः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

---

२३. प्रक. संनिधातृचयकर्म।

संनिधाता कोशगृहं पण्यगृहं कोष्ठागारं कुप्यगृहमायुधागारं बन्धनागारं च कारयेत्[१]। चतुरश्रां वापीमनुदकोपस्नेहां खानयित्वा पृथुशिलाभिरुभयतः पार्श्वं मूलं च प्रचित्य सारदारु-

पञ्जरं भूमिसमं त्रितलमनेकविधानं कुट्टिमदेशस्थानतलमेकद्वारं यन्त्रयुक्तसोपानं देवताविधानं भूमिगृहं कारयेत्[2] । तस्योपर्युभयतोनिषेधं सप्रग्रीवमैष्टकं भाण्डवाहिनीपरिक्षिप्तं कोशगृहं कारयेत्[3]। प्रासादं वा जनपदान्ते ध्रुवनिधिमापदर्थमभित्यक्तैः पुरुषैः कारयेत्[4]। पक्वेष्टकास्तम्भं चतुःशालमेकद्वारमनेकस्थानतलं विवृतस्तम्भापसारमुभयतः पण्यगृहं कोष्ठागारं च दीर्घबहुलशालं कक्ष्यावृतकुड्यमन्तःकुप्यगृहं तदेव भूमिगृहयुक्तमायुधागारं पृथग्धर्मस्थीयं महामात्रीयं विभक्तस्त्रीपुरुषस्थानमपसारतः सुगुप्तकक्ष्यं बन्धनागारं कारयेत्[5] । सर्वेषां शालाखातोदपानवर्चःस्नानगृहाग्निविषत्राणमार्जारनकुलारक्षास्था दैवपूजनयुक्ताः कारयेत्[6] । कोष्ठागारे वर्षमानमरत्निमुखं कुण्डं स्थापयेत्[7]। तज्जातकरणाधिष्ठितः पुराणं नवं च रत्नं सारं फल्गुकुप्यं वा प्रतिगृह्णीयात्[8] । तत्र रत्नोपधावुत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च[9] । सारोपधौ मध्यमः[10] । फल्गुकुप्योपधौ तच्च तावच्च दण्डः[11] । रूपदर्शकविशुद्धं हिरण्यं प्रतिगृह्णीयात्[12] । अशुद्धं छेदयेत्[13] । आहर्तुः पूर्वः साहसदण्डः[14] । शुद्धं पूर्णमभिनवं च धान्यं प्रतिगृह्णीयात्[15] । विपर्यये मूल्यद्विगुणो दण्डः[16] । तेन पण्यं कुप्यमायुधं च व्याख्यातम्[17] । सर्वाधिकरणेषु युक्तोपयुक्ततत्पुरुषाणां पणादिचतुष्पणपरमापहारेषु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः[18] । कोशाधिष्ठितस्य कोशावच्छेदे घातः[19] । तद्वैयावृत्यकाराणामर्धदण्डः[20] । परिभाषणमविज्ञाने[21] । चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः[22] । तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठितः संनिधाता निचयाननुतिष्ठेत्[23] ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चायं विद्याद्वर्षशतादपि ।
यथा पृष्टो न सज्जेत व्ययशेषं च दर्शयेत्[24] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे संनिधातृनिचयकर्म पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
आदितः षड्विंशः ॥ २६ ॥

२४. प्रक. समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनम् ॥

समाहर्ता दुर्गं राष्ट्रं खनिं सेतुं वनं व्रजं वणिक्पथं चावेक्षेत[1]। शुल्कं दण्डः पौतवं नागरिको लक्षणाध्यक्षो मुद्राध्यक्षः सुरा सूना सूत्रं तैलं घृतं क्षारं सौवर्णिकः पण्यसंस्था वेश्या द्यूतं वास्तुकं कारुशिल्पिगणो देवताध्यक्षो द्वारबाहिरिकादेयं च दुर्गम्[2]। सीता भागो बलिः करो वणिक् नदीपालस्तरो नावः पट्टनं विवीतं वर्तनी रज्जूश्चोररज्जूश्च राष्ट्रम्[3]। सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालशङ्खलोहलवणभूमिप्रस्तररसधातवः खनिः[4]। पुष्पफलवाटषण्डकेदारमूलवापाः सेतुः[5]। पशुमृगद्रव्यहस्तिवनपरिग्रहो वनम्[6]। गोमहिषमजाविकं खरोष्ट्रमश्वाश्वतराश्च व्रजः[7]। स्थलपथो वारिपथश्च वणिक्पथः[8]। इत्यायशरीरम्[9]। मूलं भागो व्याजी परिघः क्लृप्तं रूपिकमत्ययश्चायमुखम्[10]। देवपितृपूजादानार्थं स्वस्तिवाचनमन्तःपुरं महानसं दूतप्रवर्तनं कोष्ठागारमायुधागारं पण्यगृहं कुप्यगृहं कर्मान्तो विष्टिः पत्त्यश्वरथद्विपपरिग्रहो गोमण्डलं पशुमृगपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतृणवाटाश्चेति व्ययशरीरम्[11]। राजवर्षं मासः पक्षो दिवसश्च व्युष्टं वर्षाहेमन्तग्रीष्माणां तृतीयसप्तमा दिवसोनाः पक्षाः शेषाः पूर्णाः पृथगधिमासक इति कालः[12]। करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवी च[13]। संस्थानं प्रचारः शरीरावस्थापनमादानं सर्वसमुदयपिण्डसंजातमेतत्करणीयम्[14]। कोशार्पितं राजहारः पुरव्ययश्चाप्रविष्टः परमसंवत्सरानुवृत्तं शासनमुक्तं मुखाज्ञप्तं चापातनीयमेतत्सिद्धम्[15]। सिद्धिप्रकर्मयोगः दण्डशेषमाहरणीयं बलात्कृतप्रतिस्तब्धमवसृष्टं च प्रशोध्यमेतच्छेषमसारमल्पसारं च[16]। वर्तमानः पर्युषितो ऽन्यजातश्चायः[17]। दिवसानुवृत्तो वर्तमानः[18]। परमसांवत्सरिकः परप्रचारः संक्रान्तो वा पर्युषितः[19]। नष्टप्रस्मृतमायुक्तदण्डः पार्श्वं पारिहीणिकमौपायनिकं डमरगतकस्वमपुत्रकं निधिश्चान्यजातः[20]। विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषश्च व्ययप्रत्ययः[21]। विक्रये पण्यानामर्घवृद्धिरुपजा मानोन्मानविशेषो व्याजी क्रयसंघर्षे वा

वृद्धिरित्यर्थः[22]। नित्यो नित्योत्पादिको लाभो लाभोत्पादिक इति व्ययः[23]। दिवसानुवृत्तो नित्यः[24]। पक्षमाससंवत्सरलाभो लाभः[25]। तयोरुत्पन्नो नित्योत्पादिको लाभोत्पादिक इति व्ययः[26]। संजातादायव्ययविशुद्धा नीवी प्राप्ता चानुवृत्ता चेति[27]।

एवं कुर्यात्समुदयं वृद्धिं चायस्य दर्शयेत्।
ह्रासं व्ययस्य च प्राज्ञः साधयेच्च विपर्ययम्[28]॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनं षष्ठो ऽध्यायः॥६॥
आदितः सप्तविंशः॥ २७॥

---

२५. प्रक. अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः॥

अक्षपटलमध्यक्षः प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा विभक्तोपस्थानं निबन्धपुस्तकस्थानं कारयेत्[1]। तत्राधिकरणानां संख्यां प्रचारसंजाताग्रं कर्मान्तानां द्रव्यप्रयोगे वृद्धिक्षयव्ययप्रयामव्याजीयोगस्थानवेतनविष्टिप्रमाणं रत्नसारफल्गुकुप्यानामर्घप्रतिवर्णकप्रतिमानमानोन्मानावमानभाण्डं देशग्रामजातिकुलसङ्घातानां धर्मव्यवहारचारित्रसंस्थानं राजोपजीविनां प्रग्रहप्रदेशभोगपरिहारभक्तवेतनलाभं राज्ञश्च पत्नीपुत्राणां रत्नभूमिलाभं निर्देशोत्पातिकप्रतीकारलाभं मित्रामित्राणां च संधिविक्रमप्रदानादानानि निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत्[2]। ततः सर्वाधिकरणानां करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवीमुपस्थानं प्रचारचरित्रसंस्थानं च निबन्धेन प्रयच्छेत्[3]। उत्तममध्यमावरेषु च कर्मसु तज्जातिकमध्यक्षं कुर्यात्[4]। समुदायिकेष्ववक्लृप्तिकं व्ययमुपहत्य राजानुतप्येत[5]। सहग्राहिणः प्रतिभुवः कर्मोपजीविनः पुत्रा भ्रातरो भार्या दुहितरो भृत्याश्चास्य कर्मच्छेदं वहेयुः[6]। त्रिशतं चतुःपञ्चाशच्चाहोरात्राणां कर्म संवत्सरः[7]। तमाषाढीपर्यवसानमूनं पूर्णं वा दद्यात्[8]। करणाधिष्ठितमधिमासकं कुर्यात्[9]। अपसर्पाधिष्ठितं च प्रचारं प्रचारचरित्रसंस्थानान्यनुपलभमानो हि प्रकृतः समुदयमज्ञानेन परिहापयति[10]। उत्थानक्ले-

शासहत्वादालस्येन शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु प्रमादेन संक्रोशाधर्मानर्थभीरुर्भयेन कार्यार्थिष्वनुग्रहबुद्धिः कामेन हिंसाबुद्धिः कोपेन विद्याद्रव्यवल्लभापाश्रयाद्दर्पेण तुलामानतर्कगणिकान्तरोपधानाल्लोभेन[11]। तेषामानुपूर्व्या यावानर्थोपघातस्तावानेकोत्तरो दण्ड इति मानवाः[12]। सर्वत्राष्टगुण इति पाराशराः[13]। दशगुण इति बार्हस्पत्याः[14]। विंशतिगुण इत्यौशनसाः[15]। यथापराधमिति कौटिल्यः[16]। गाणनिक्यान्याषाढीमागच्छेयुः[17]। आगतानां समुद्रपुस्तभाण्डनीवीकानामेकत्रसंभाषावरोधं कारयेत्[18]। आयव्ययनीवीनामग्राणि श्रुत्वा नीवीमवहारयेत्[19]। यच्चाग्रादायस्यान्तरवर्णे नीव्या वर्धेत व्ययस्य वा यत्परिहापयेत्तदष्टगुणमध्यक्षं दापयेत्[20]। विपर्यये तमेव प्रतिस्यात्[21]। यथाकालमनागतानामपुस्तनीविकानां वा देयदशबन्धो दण्डः[22]। कार्मिके चोपस्थिते कारणिकस्याप्रतिबध्नतः पूर्वः साहसदण्डः[23]। विपर्यये कार्मिकस्य द्विगुणः[24]। प्रचारसमं महामात्राः समग्राः श्रावयेयुः[25]। अविषममन्त्रः पृथग्भूतो मिथ्यावादी चैषामुत्तमदण्डं दद्यात्[26]। अकृताहोरूपहरं मासमाकाङ्क्षेत[27]। मासादूर्ध्वं मासाद्विशतोत्तरं दण्डं दद्यात्[28]। अल्पशेषलेख्यनीविकं पञ्चरात्रमाकाङ्क्षेत[29]। ततः परं कोशपूर्वमहोरूपहरं धर्मव्यवहारचारित्रसंस्थानसंकलननिर्वर्तनानुमानचारप्रयोगैरवेक्षेत[30]। दिवसपञ्चरात्रपक्षमासचातुर्मास्यसंवत्सरैश्च प्रतिसमानयेत्[31]। व्युष्टदेशकालमुखोत्पत्त्यनुवृत्तिप्रमाणदायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकैश्चायं समानयेत्[32]। व्युष्टदेशकालमुखलाभकारणदेययोगपरिमाणाज्ञापकोद्धारकविधातकप्रतिग्राहकैश्च व्ययं समानयेत्[33]। व्युष्टदेशकालमुखानुवर्तनरूपलक्षणपरिमाणनिक्षेपभाजनगोपायकैश्च नीवीं समानयेत्[34]। राजार्थे ऽर्थकारणिकस्याप्रतिबध्नतः प्रतिषेधयतो वाज्ञानिबन्धादायव्ययमन्यथा वा विकल्पयतः पूर्वः साहसदण्डः[35]। क्रमावहीनमुत्क्रममविज्ञातं पुनरुक्तं वा वस्तुकमवलिखतो द्वादशपणो दण्डः[36]। नीवीमवलिखतो द्विगुणः[37]। भक्षयतो ऽष्टगुणः[38]। नाश-

यतः पञ्चबन्धः प्रतिदानं च[३९] । मिथ्यावादे स्तेयदण्डः[४०] । पश्चात्प्रतिज्ञाते द्विगुणः प्रस्मृतोत्पन्ने च[४१] ।

अपराधं सहेताल्पं तुष्येदल्पे ऽपि चोदये ।
महोपकारं चाध्यक्षं प्रग्रहेणाभिपूजयेत्[४२] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥ आदितोऽष्टाविंशः ॥२८॥

२६ प्रक. समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनम्.

कोशपूर्वाः सर्वारम्भाः[१] । तस्मात्पूर्वं कोशमवेक्षेत[२] । प्रचारसमृद्धिश्चारित्रानुग्रहश्चोरनिग्रहो युक्तप्रतिषेधः सस्यसंपत्पण्यबाहुल्यमुपसर्गप्रमोक्षः परिहारक्षयो हिरण्योपायनमिति कोशवृद्धिः[३] । प्रतिबन्धः प्रयोगो व्यवहारो ऽवस्तारः परिहापणमुपभोगः परिवर्तनमपहारश्चेति कोशक्षयः[४] । सिद्धीनामसाधनमनवतारणमप्रवेशनं वा प्रतिबन्धः । तत्र दशबन्धो दण्डः[५] । कोशद्रव्याणां वृद्धिप्रयोगाः प्रयोगः[६] । पण्यव्यवहारो व्यवहारः[७] । तत्र फलद्विगुणो दण्डः[८] । सिद्धं कालमप्राप्तं करोत्यप्राप्तं प्राप्तं वेत्यवस्तारः[९] । तत्र पञ्चबन्धो दण्डः[१०] । क्लृप्तमायं परिहापयति व्ययं वा विवर्धयतीति परिहापणम्[११] । तत्र हीनचतुर्गुणो दण्डः[१२] । स्वयमन्यैर्वा राजद्रव्याणामुपभोजनमुपभोगः[१३] । तत्र रत्नोपभोगे घातः सारोपभोगे मध्यमः साहसदण्डः फल्गुकुप्योपभोगे तच्च तावच्च दण्डः[१४] । राजद्रव्याणामन्यद्रव्येणादानं परिवर्तनम्[१५] । तदुपभोगेन व्याख्यातम्[१६] । सिद्धमायं न प्रवेशयति[१७] । निबद्धं व्ययं न प्रयच्छति[१८] । प्राप्तां नीवीं विप्रतिजानीत इत्यपहारः[१९] । तत्र द्वादशगुणो दण्डः[२०] । तेषां हरणोपायाश्चत्वारिंशत्[२१] । पूर्वं सिद्धं पश्चादवतारितम्[२२] । पश्चात्सिद्धं पूर्वमवतारितम्[२३] । साध्यं न सिद्धम्[२४] । असाध्यं सिद्धम्[२५] । सिद्धमसिद्धं कृतम्[२६] । असिद्धं सिद्धं कृतम्[२७] । अल्पसिद्धं बहुकृतम्[२८] । बहुसिद्धमल्पं कृतम्[२९] । अन्यत्सिद्धमन्यत्कृ-

तम्[३०] । अन्यतः सिद्धमन्यतः कृतम्[३१] । देयं न दत्तम्[३२] । अदेयं दत्तम्[३३] । काले न दत्तम्[३४] । अकाले दत्तम्[३५] । अल्पं दत्तं बहुकृतम्[३६] । बहु दत्तमल्पं कृतम्[३७] । अन्यद्दत्तमन्यत्कृतम्[३८] । अन्यतो दत्तमन्यतः कृतम्[३९] । प्रविष्टमप्रविष्टं कृतम्[४०] । अप्रविष्टं प्रविष्टं कृतम्[४१] । कुप्यमदत्तमूल्यं प्रविष्टम्[४२] । दत्तमूल्यं न प्रविष्टम्[४३] । संक्षेपो विक्षेपः कृतः[४४] । विक्षेपः संक्षेपो वा[४५] । महार्घमल्पार्घेण परिवर्तितम्[४६] । अल्पार्घं महार्घेण वा[४७] । समारोपितोऽर्घः[४८] । प्रत्यवरोपितो वा[४९] । रात्रयः समारोपिता वा[५०] । प्रत्यवरोपिता वा[५१] । संवत्सरो मासविषमः कृतः[५२] । मासो दिवसविषमो वा[५३] । समागमविषमः[५४] । मुखविषमः[५५] । धार्मिकविषमः[५६] । निर्वर्तनविषमः[५७] । पिण्डविषमः[५८] । वर्णविषमः[५९] । अर्घविषमः[६०] । मानविषमः[६१] । मापनविषमः[६२] । भाजनविषमः[६३] । इति हरणोपायाः[६४] । तत्रोपयुक्तनिधायकनिबन्धकप्रतिग्राहकदायकदापकमन्त्रिवैयावृत्यकरानेकैकशोऽनुयुञ्जीत[६५] । मिथ्यावादे चैषां युक्तसमो दण्डः[६६] । प्रचारे चापघोषयेत्[६७] । अमुना प्रकृतेनोपहताः प्रज्ञापयन्त्विति[६८] । प्रज्ञापयतो यथोपघातं दापयेत्[६९] । अनेकेषु चाभियोगेष्वपव्ययमानः सकृदेव परोक्तः सर्वं भजेत[७०] । वैषम्ये सर्वत्रानुयोगं दद्यात्[७१] । महत्यार्थापहारे चाल्पेनापि सिद्धः सर्वं भजेत[७२] । कृतप्रतिघातावस्थः सूचको निष्पन्नार्थः षष्ठमंशं लभेत[७३] । द्वादशमंशं भृतकः[७४] । प्रभूताभियोगादल्पनिष्पत्तौ निष्पन्नस्यांशं लभेत[७५] । अनिष्पन्ने शारीरं हैरण्यं वा दण्डं लभेत[७६] । न चानुग्राह्यः[७७] ।

निष्पत्तौ निक्षिपेद्वादमात्मानं वापवाहयेत् ।
अभियुक्तोपजापात्तु सूचको वधमाप्नुयात्[७८] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनमष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥ आदितः एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥

२७ प्रक. उपयुक्तपरीक्षा.

अमात्यसंपदोपेताः सर्वाध्यक्षाः शक्तितः कर्मसु नियोज्याः[१] । कर्मसु चैषां नित्यंपरीक्षां कारयेत्[२] । चित्तानित्यत्वान्मनुष्याणा-

म्[3]। अश्वसधर्माणो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वते। तस्मात्कर्तारं करणं देशं कालं कार्यं प्रक्षेपमुदयं चैषु विद्यात्[5]। ते यथासंदेशमसंहता अविगृहीताः कर्माणि कुर्युः[6]। संहता भक्षयेयुः[7]। विगृहीता विनाशयेयुः[8]। न चानिवेद्य भर्तुः किंचिदारम्भं कुर्युरन्यत्रापत्प्रतीकारेभ्यः[9]। प्रमादस्थानेषु चैषामत्ययं स्थापयेद्दिवसवेतनव्ययद्विगुणम्[10]। यश्चैषां यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा करोति स स्थानमानौ लभेत[11]। अल्पायतिश्चेन्महाव्ययो भक्षयति[12]। विपर्यये यथायतिव्ययश्च न भक्षयतीत्याचार्याः[13]। अपसर्पेणैवोपलभ्यत इति कौटिल्यः[14]। यः समुदयं परिहापयति स राजार्थं भक्षयति[15]। स चेदज्ञानादिभिः परिहापयति तदेनं यथागुणं दापयेत्[16]। यः समुदयं द्विगुणमुद्भावयति स जनपदं भक्षयति[17]। स चेद्राजार्थमुपनयत्यल्पापराधे वारयितव्यः[18]। महति यथापराधं दण्डयितव्यः[19]। यः समुदयं व्ययमुपनयति स पुरुषकर्माणि भक्षयति[20]। स कर्मदिवसद्रव्यमूल्यपुरुषवेतनापहारेषु यथापराधं दण्डयितव्यः[21]। तस्मादस्य यो यस्मिन्नधिकरणे शासनस्थः स तस्य कर्मणो याथातथ्यमायव्ययौ च व्याससमासाभ्यामाचक्षीत[22]। मूलहरतादात्विककदर्यांश्च प्रतिषेधयेत्[23]। यः पितृपैतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहरः[24]। यो यद्यदुत्पद्यते तत्तद्भक्षयति स तादात्विकः[25]। यो भृत्यात्मपीडाभ्यामुपचिनोत्यर्थं स कदर्यः[26]। स पक्षवांश्चेदनादेयः[27]। विपर्यये पर्यादातव्यः[28]। यो महत्यर्थसमुदये स्थितः कदर्यः संनिधत्तेऽवनिधत्तेऽवस्रावयति वा संनिधत्ते स्ववेश्मन्यवनिधत्ते पौरजानपदेष्ववस्रावयति परविषये तस्य सत्री मन्त्रिमित्रभृत्यबन्धुपक्षमागतिं गतिं च द्रव्याणामुपलभेत[29]। यश्चास्य परविषयतया संचारं कुर्यात्तमनुप्रविश्य मन्त्रं विद्यात्[30]। सुविदिते शत्रुशासनापदेशेनैनं घातयेत्[31]। तस्मादस्याध्यक्षाः संख्यायकलेखकरूपदर्शकनीवीग्राहकोत्तराध्यक्षसखाः कर्माणि कुर्युः[32]।

उत्तराध्यक्षाः[33] । हस्त्यश्वरथारोहास्तेषामन्तेवासिनश्शिल्पशौचयुक्तास्सङ्ख्यायकादीनामपसर्पाः[34] । बहुमुख्यमनित्यं चाधिकरणं स्थापयेत्[35] ।

यथा ह्यनास्वादयितुं न शक्यं
जिह्वातलस्थं मधु वा विषं वा ।
अर्थस्तथा ह्यर्थचरेण राज्ञः
स्वल्पो ऽप्यनास्वादयितुं न शक्यः[36] ॥
मत्स्या यथान्तः सलिले चरन्तो
ज्ञातुं न शक्याः सलिलं पिबन्तः ।
युक्तास्तथा कार्यविधौ नियुक्ता
ज्ञातुं न शक्या धनमाददानाः[37] ॥
अपि शक्या गतिर्ज्ञातुं पततां खे पतत्रिणाम् ।
न तु प्रच्छन्नभावानां युक्तानां चरतां गतिः[38] ॥
आस्रावयेच्चोपचितान्विपर्यस्येच्च कर्मसु ।
यथा न भक्षयन्त्यर्थं भक्षितं निर्वमन्ति वा[39] ॥
न भक्षयन्ति ये त्वर्थान्न्यायतो वर्धयन्ति च ।
नित्याधिकाराः कार्यास्ते राज्ञः प्रियहिते रताः ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे उपयुक्तपरीक्षा नवमो ऽध्यायः ॥९॥
आदितस्त्रिंशः ॥३०॥

२८ प्रक. शासनाधिकारः

शासने शासनमित्याचक्षते[1] । शासनप्रधाना हि राजानः[2] । तन्मूलत्वात्संधिविग्रहयोः[3] । तस्मादमात्यसंपदोपेतः सर्वसमयविदाशुग्रन्थश्चार्वक्षरो लेखवाचनसमर्थो लेखकः स्यात्[4] । सो ऽव्यग्रमना राज्ञः संदेशं श्रुत्वा निश्चितार्थं लेखं विदध्यात्[5] । देशैश्वर्यवंशनामधेयोपचारमीश्वरस्य देशनामधेयोपचारमनीश्वरस्य ।

जातिं कुलं स्थानवयःश्रुतानि
कर्मर्द्धिशीलान्यथ देशकालौ ।
यौनानुबन्धं च समीक्ष्य कार्ये
लेखं विदध्यात्पुरुषानुरूपम् ॥

अर्थक्रमः संबन्धः परिपूर्णता माधुर्यमौदार्यं स्पष्टत्वमिति लेखसंपत्। तत्र यथावदनुपूर्वक्रियाप्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्यर्थस्य क्रमः। प्रस्तुतस्यार्थस्यानुपरोधादुत्तरस्य विधानमासमाप्तेरिति संबन्धः[१०]। अर्थपदाक्षराणामन्यूनातिरिक्तता हेतूदाहरणदृष्टान्तैरर्थोपवर्णनाश्रान्तपदतेति परिपूर्णता[११]। सुखोपनीतचार्वर्थशब्दाभिधानं माधुर्यम्[१२]। अग्राम्यशब्दाभिधानमौदार्यम्[१३]। प्रतीतशब्दप्रयोगः स्पष्टत्वमिति[१४]। अकारादयो वर्णाः त्रिषष्टिः[१५]। वर्णसंघातः पदम्[१६]। तच्चतुर्विधं नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति[१७]। तत्र नाम सत्त्वाभिधायि[१८]। अविशिष्टलिङ्गमाख्यातं क्रियावाचि[१९]। क्रियाविशेषकाः प्रादय उपसर्गाः[२०]। अव्ययाश्चादयो निपाताः[२१]। पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ[२२]। एकपदावरस्त्रिपदपरः परपदार्थानुरोधेन वर्गः कार्यः[२३]। लेखकपरिसंहरणार्थ इतिशब्दो वाचिकमस्येति च[२४]।

निन्दा प्रशंसा पृच्छा च तथाख्यानमथार्थना।
प्रत्याख्यानमुपालम्भः प्रतिषेधोऽथ चोदना[२५]॥
सान्त्वमभ्यवपत्तिश्च भर्त्सनानुनयौ तथा।
एतेष्वर्थाः प्रवर्तन्ते त्रयोदशसु लेखजाः[२६]॥

तत्राभिजनशरीरकर्मणां दोषवचनं निन्दा[२७]। गुणवचनमेतेषामेव प्रशंसा[२८]। कथमेतदिति पृच्छा[२९]। एवमित्याख्यानम्[३०]। देहीत्यर्थना[३१]। न प्रयच्छामीति प्रत्याख्यानम्[३२]। अननुरूपं भवत इत्युपालम्भः[३३]। मा कार्षीरिति प्रतिषेधः[३४]। इदं क्रियतामिति चोदना[३५]। योऽहं स भवान्यन्मम द्रव्यं तद्भवत इत्युपग्रहः सान्त्वम्[३६]। व्यसनसाहाय्यमभ्यवपत्तिः[३७]। सदोषमायतिप्रदर्शनमभिभर्त्सनम्[३८]। अनुनयस्त्रिविधोऽर्थकृतावतिक्रमे पुरुषादिव्यसने चेति[३९]।

प्रज्ञापनाज्ञापरिदानलेखा-
स्तथा परीहारनिसृष्टिलेखौ।

प्रावृत्तिकश्च प्रतिलेख एव
सर्वत्रगश्चेति हि शासनानि [४०] ॥
अनेन विज्ञापितमेवमाह तद्दीयतां चेद्यदि तत्त्वमस्ति [४१] ।
राज्ञः समीपे वरकारमाह प्रज्ञापनैषा विविधोपदिष्टा [४२] ॥
भर्तुराज्ञा भवेद्यत्र निग्रहानुग्रहौ प्रति ।
विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेखलक्षणम् [४३] ॥
यथार्हगुणसंयुक्ता पूजा यत्रोपलक्ष्यते ।
अप्याधौ परिदाने वा भवतस्तावुपग्रहौ [४४] ॥
जातेर्विशेषेषु परेषु चैव
ग्रामेषु देशेषु च तेषु तेषु ।
अनुग्रहो यो नृपतेर्निदेशा-
त्तज्ज्ञः परीहार इति व्यवस्येत् [४५] ॥
निसृष्टिस्थापना कार्या करणे वचने तथा ।
एषा वाचिकलेखः स्याद्भवेन्नैसृष्टिको ऽपि वा [४६] ॥
द्विविधां दैवसंयुक्तां तत्त्वजां चैव मानुषीम् ।
द्विविधां तां व्यवस्यन्ति प्रवृत्तिं शासनं प्रति [४७] ॥
दृष्ट्वा लेखं यथातत्त्वं ततः प्रत्यनुभाष्य च ।
प्रतिलेखो भवेत्कार्यो यथा राजवचस्तथा [४८] ॥
यत्रेश्वरांश्चाधिकृतांश्च राजा
रक्षोपकारौ पथिकार्थमाह ।
सर्वत्रगो नाम भवेत्स मार्गे
देशे च सर्वत्र च वेदितव्यः [४९] ॥

उपायाः सामोपप्रदानभेददण्डाः [५०] । तत्र साम पञ्चविधम् [५१] । गुणसंकीर्तनं संबन्धोपाख्यानं परस्परोपकारसंदर्शनमायतिप्रदर्शनमात्मोपनिधानमिति [५२] । तत्राभिजनशरीरकर्मप्रकृतिश्रुतद्रव्यादीनां गुणागुणग्रहणं प्रशंसास्तुतिर्गुणसंकीर्तनम् [५३] । ज्ञातियौनमौखस्रौवकुलहृदयमित्रसंकीर्तनं संबन्धोपाख्यानम् [५४] । स्वपक्षपरपक्षयो-

रन्योन्योपकारसंकीर्तनं परस्परोपकारसंदर्शनम्[५५] । अस्मिन्नेवं कृत इदमावयोर्भवतीत्याशाजननमायतिप्रदर्शनम्[५६] । यो ऽहं स भवान्यन्मम द्रव्यं तद्भवता स्वकृत्येषु प्रयोज्यतामित्यात्मोपनिधानमिति[५७] । उपप्रदानमर्थोपकारः[५८] । शङ्काजननं निर्भर्त्सनं च भेदः[५९] । वधः परिक्लेशो ऽर्थहरणं दण्ड इति[६०] । अकान्तिर्व्याघातः पुनरुक्तमपशब्दः संप्लव इति लेखदोषाः[६१] । तत्र कालपत्त्रकमचारुविषमविरागाक्षरत्वमकान्तिः[६२] । पूर्वेण पश्चिमस्यानुपपत्तिर्व्याघातः[६३] । उक्तस्याविशेषेण द्वितीयमुच्चारणं पुनरुक्तम्[६४] । लिङ्गवचनकालकारकाणामन्यथाप्रयोगो ऽपशब्दः[६५] । अवर्गे वर्गकरणं वर्गे चावर्गक्रिया गुणविपर्यासः संप्लव इति[६६] ।

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगमुपलभ्य च ।
कौटिल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कृतः[६७] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे शासनाधिकारः दशमो ऽध्यायः ॥ १० ॥
आदित एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥

२९ प्रक. कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा.

कोशाध्यक्षः कोशप्रवेश्यं रत्नं सारं फल्गु कुप्यं वा तज्जातकरणाधिष्ठितः प्रतिगृह्णीयात्[१] । ताम्रपर्णिकं पाण्ड्यकवाटकं पाशिक्यं कौलेयं चौर्णेयं माहेन्द्रं कार्दमिकं स्रौतसीयं ह्रादीयं हैमवतं च मौक्तिकम्[२] । शुक्तिः शङ्खः प्रकीर्णकं च योनयः[३] ।

मसूरकं त्रिपुटकं कूर्मकमर्धचन्द्रकं कञ्चुकितं यमकं कर्तकं खरकं सिक्तकं कामण्डलुकं श्यावं नीलं दुर्विद्धं चाप्रशस्तम्[४] । स्थूलं वृत्तं निस्तलं भ्राजिष्णु श्वेतं गुरु स्निग्धं देशविद्धं च प्रशस्तम्[५] । शीर्षकमुपशीर्षकं प्रकाण्डमवघाटकं तरलप्रतिबन्धं चेति यष्टिप्रदेशाः[६] । यष्टीनामष्टसहस्रमिन्द्रच्छन्दः[७] । ततो ऽर्धं विजयच्छन्दः[८] । चतुष्षष्टिरर्धहारः[९] । चतुष्पञ्चाशद्रश्मिकलापः[१०] । द्वात्रिंशद्गुच्छः[११] । सप्तविंशतिर्नक्षत्रमाला[१२] । चतुर्विंशतिरर्धगुच्छः[१३] । विंशतिर्माणवकः[१४] । ततो ऽर्धमर्धमाणवकः[१५] । एत एव मणिमध्या-

स्तन्माणवका भवन्ति[16] । एकशीर्षकः शुद्धो हारः[17] । तद्वच्छेषाः[18] । मणिमध्योऽर्धमाणवकः[19] । त्रिफलकः फलकहारः पञ्चफलको वा[20] । सूत्रमेकावली शुद्धा[21] । सैव मणिमध्या यष्टिः[22] । हेममणिचित्रा रत्नावली[23] । हेममणिमुक्तान्तरोऽपवर्तकः[24] । सुवर्णसूत्रान्तरं सोपानकम्[25] । मणिमध्यं वा मणिसोपानकं[26] । तेन शिरोहस्तपादकटीकलापजालकविकल्पा व्याख्याताः[27] । मणिः कौटो मौलेयकः पारसमुद्रकश्च[28] । सौगन्धिकः पद्मरागोऽनवद्यरागः पारिजातपुष्पको बालसूर्यकः[29] । वैडूर्य उत्पलवर्णः शिरीषपुष्पक उदकवर्णो वंशरागः शुकपत्त्रवर्णः पुष्यरागो गोमूत्रको गोमेदकः[30] । नीलावलीय इन्द्रनीलः कलायपुष्पको महानीलो जाम्बवाभो जीमूतप्रभो नन्दकः स्रवन्मध्यः शीतवृष्टिः सूर्यकान्तश्चेति मणयः[31] । षडश्रश्चतुरश्रो वृत्तो वा तीव्ररागसंस्थानवानच्छः स्निग्धो गुरुरर्चिष्मानन्तर्गतप्रभः प्रभानुलेपी चेति मणिगुणाः[32] । मन्दरागप्रभः सशर्करः पुष्पच्छिद्रः खण्डो दुर्विद्धो लेखाकीर्ण इति दोषाः[33] । विमलकः सस्यकोऽञ्जनमूलकः पित्तकः सुलभको लोहितकोऽमृतांशुको ज्योतीरसको मैलेयक अहिच्छत्रकः कूर्पः प्रतिकूर्पः सुगन्धिकूर्पः क्षीरवकः शुक्तिचूर्णकः शिलाप्रवालकः पुलकः शुक्रपुलक इत्यन्तरजातयः[34] । शेषाः काचमणयः[35] । सभाराष्ट्रकं मध्यमराष्ट्रकं काश्मीरराष्ट्रकं श्रीकटनकं मणिमन्तकमिन्द्रवानकं च वज्रम्[36] । खनिः स्रोतः प्रकीर्णकं च योनयः[37] । मार्जाराक्षकं च शिरीषपुष्पकं गोमूत्रकं गोमेदकं शुद्धस्फटिकं मूलाटीपुष्पकवर्णं मणिवर्णानामन्यतमवर्णमिति वज्रवर्णाः[38] । स्थूलं गुरु प्रहारसहं समकोटिकं भाजनलेखितं कुभ्रामि भ्राजिष्णु च प्रशस्तम्[39] । नष्टकोणं निरश्रि पार्श्वापवृत्तं चाप्रशस्तम्[40] । प्रवालकमालकन्दकं वैवर्णिकं च रक्तं पद्मरागं च करटं गर्भिणिकावर्जमिति[41] । चन्दनं सतनं रक्तं भूमिगन्धि[42] । गोशीर्षकं कालताम्रं मत्स्यगन्धि[43] । हरिचन्दनं शुकपत्त्रवर्णमाम्रगन्धि[44] । तार्णसं च[45] । ग्रा-

मेरुकं रक्तं रक्तकालं वा बस्तमूत्रगन्धि[४६] । दैवसभेयं रक्तं पद्मगन्धि[४७] । जापकं च[४८] । जोङ्गकं रक्तं रक्तकालं वा स्निग्धम्[४९] । तौरूपं च[५०] । मालेयकं पाण्डुरक्तम्[५१] । कुचन्दनं कालरूक्षमगरुकालं रक्तं रक्तकालं वा[५२] । कालपर्वतकमनवद्यवर्णं वा[५३] । कोशागारपर्वतकं कालं कालचित्रं वा[५४] । शीतोदकीयं पद्माभं कालस्निग्धं वा[५५] । नागपर्वतकं रूक्षं शैवलवर्णं वा[५६] । शाकलं कपिलमिति[५७] । लघुस्निग्धमश्यानं सर्पिस्स्नेहलेपि गन्धसुखं त्वगनुसार्यनुल्बणमविराग्युष्णसहं दाहग्राहि सुखस्पर्शनामिति चन्दनगुणाः[५८] । अगरु जोङ्गकं कालं कालचित्रं मण्डलचित्रं वा[५९] । श्यामं दोङ्गकम्[६०] । पारसमुद्रकं चित्ररूपमुशीरगन्धि नवमालिकागन्धि वेति[६१] । गुरु स्निग्धं पेशलगन्धि निर्हार्यग्निसहमसंप्लुतधूमं समगन्धं विमर्दसहमित्यगरुगुणाः[६२] । तैलपर्णिकमशोकग्रामिकं मांसवर्णं पद्मगन्धि[६३] । जोङ्गकं रक्तपीतकमुत्पलगन्धि गोमूत्रगन्धि वा[६४] । ग्रामेरुकं स्निग्धं गोमूत्रगन्धि[६५] । सौवर्णकुड्यकं रक्तपीतं मातुलुङ्गगन्धि[६६] । पूर्णकद्वीपकं पद्मगन्धि नवनीतगन्धि वेति[६७] । भद्रश्रीयं पारलौहित्यकं जातीवर्णम्[६८] । आन्तरपत्यमुशीरवर्णम्[६९] । उभयं कुष्ठगन्धि चेति[७०] । कालेयकः स्वर्णभूमिजः स्निग्धपीतकः[७१] । औत्तरपर्वतको रलपीतक इति साराः[७२] । पिण्डक्वाथधूमसहमविरागि योगानुविधायि च[७३] । चन्दनागरुवच्च तेषां गुणाः[७४] । कान्तनावकं प्रैयकं चोत्तरपर्वतकं चर्म[७५] । कान्तनावकं मयूरग्रीवाभम्[७६] । प्रैयकं नीलपीतश्वेतलेखि बिन्दुचित्रम्[७७] । तदुभयमष्टाङ्गुलायामम्[७८] । बिसी महाबिसी च द्वादशग्रामीये[७९] । अव्यक्तरूपा दुहिलितिका चित्रा वा बिसी[८०] । परुषा श्वेतप्राया महाबिसी[८१] । द्वादशाङ्गुलायाममुभयम्[८२] । श्यामिका कालिका कदली चन्द्रोत्तरा शाकुला चारोहजाः[८३] । कपिला बिन्दुचित्रा वा श्यामिका[८४] । कालिका कपिला कपोतवर्णा वा[८५] । तदुभयमष्टाङ्गुलायामम्[८६] । परुषा कदली हस्तायता[८७] । सैव चन्द्रचित्रा चन्द्रोत्तरा[८८] । कदलीत्रिभागा शाकुला कोठ-

मण्डलाचित्रा कृतकर्णिकाजिनचित्रा चेति[८९] । सामूरं चीनसी सामूली च बाह्लवेयाः[९०] । षट्त्रिंशदङ्गुलमञ्जनवर्णं सामूरम्[९१] । चीनसी रक्तकाली पाण्डुकाली वा[९२] । सामूली गोधूमवर्णेति[९३] । सातिना नलतूला वृत्तपुच्छा चौद्राः । सातिना कृष्णा[९५] । नलतूला नलतूलवर्णा[९६] । कपिला वृत्तपुच्छा च[९७] । इति चर्मजातयः[९८] । चर्मणां मृदु स्निग्धं बहुलरोम च श्रेष्ठम्[९९] । शुद्धं शुद्धरक्तं पक्षरक्तं चाविकम्[१००] । खचितं वानचित्रं खण्डसङ्घात्यं तन्तुविच्छिन्नं च कम्बलः[१०१] । कौचपकः कुलमितिका सौमितिका तुरगास्तरणं वर्णकं तलिच्छकं वारवाणः परिस्तोमः समन्तभद्रकं चाविकम्[१०२] । पिच्छिलमार्द्रमिव च सूक्ष्मं मृदु च श्रेष्ठम्[१०३] । अष्टप्रोतिसङ्घात्या कृष्णा भिङ्गिसी वर्षवारणमपसारक इति नैपालकम्[१०४] । संपुटिका चतुरश्रिका लम्बरा कटवानकं प्रावरकः सत्तलिकेति मृगरोम[१०५] । वाङ्गकं श्वेतं स्निग्धं दुकूलम्[१०६] । पौण्ड्रकं श्यामं मणिस्निग्धम्[१०७] । सौवर्णकुड्यकं सूर्यवर्णं मणिस्निग्धोदकवानं चतुरश्रवानं व्यामिश्रवानं च[१०८] । एतेषामेकांशुकमर्धद्वित्रिचतुरंशुकमिति[१०९] । तेन काशिकं पौण्ड्रकं च क्षौमं व्याख्यातम्[११०] । मागधिका पौण्ड्रिका सौवर्णकुड्यका च पत्रोर्णाः[१११] । नागवृक्षो लिकुचो वकुलो वटश्च योनयः[११२] ।

पीतिका नागवृक्षिका[११३] । गोधूमवर्णा लैकुची[११४] । श्वेता वाकुली[११५] । शेषा नवनीतवर्णा[११६] । तासां सौवर्णकुड्यका श्रेष्ठा[११७] । तया कौशेयं चीनपट्टाश्च चीनभूमिजा व्याख्याताः[११८] । माधुरमापरान्तकं कालिङ्गकं काशिकं वाङ्गकं वात्सकं माहिषकं च कार्पासिकं श्रेष्ठमिति[११९] ।

अतः परेषां रत्नानां प्रमाणं मूल्यलक्षणम् ।
जातिं रूपं च जानीयान्निधानं नवकर्म च[१२०] ।
पुराणप्रतिसंस्कारं कर्म गुह्यमुपस्करान् ।
देशकालपरीभोगं हिंस्राणां च प्रतिक्रियाम्[१२१] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
आदितो द्वात्रिंशः ॥ ३२ ॥

३० प्रक. आकरकर्मान्तप्रवर्तनम्.

आकराध्यक्षः शुल्बधातुशास्त्ररसपाकमणिरागज्ञस्तज्ज्ञसखो वा तज्जातकर्मकरोपकरणसंपन्नः किट्टमूषाङ्गारभस्मलिङ्गं वाकरं भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा भूमिप्रस्तररसधातुमत्यर्थवर्णगौरवमुग्रगन्धरसं परीक्षेत । पर्वतानामभिज्ञातोद्देशानां बिलगुहोपत्यकालयनिगूढखातेष्वन्तःप्रस्यन्दिनो जम्बूचूततालफलपक्वहरिद्राभेदहरितालमनःशिलाक्षौद्रहिङ्गुलुकपुण्डरीकशुकमयूरपत्त्रवर्णाः सवर्णोदकौषधीपर्यन्ताश्चिक्कणा विशदा भारिकाश्च रसाः काञ्चनिकाः । अप्सु निष्ठ्यूतास्तैलवद्विसर्पिणः पङ्कमलग्राहिणश्च ताम्ररूप्ययोः शतादुपरि वेद्धारः । तत्प्रतिरूपकमुग्रगन्धरसं शिलाजतु विद्यात् । पीतकास्ताम्रकास्ताम्रपीतका वा भूमिप्रस्तरधातवः प्रभिन्ना नीलराजीवन्तो मुद्गमाषकृसरवर्णा वा दधिबिन्दुपिण्डचित्रा हरिद्राहरीतकीपद्मपत्त्रशैवलयकृत्प्लीहानवद्यवर्णा भिन्नाश्चुञ्चुवालुकालेखाबिन्दुस्वस्तिकवन्तः सगुलिका अर्चिष्मन्तस्ताप्यमाना न भिद्यन्ते बहुफेनधूमाश्च सुवर्णधातवः प्रतीवापार्थास्ताम्ररूप्यवेधनाः । शङ्खकर्पूरस्फाटिकनवनीतकपोतपारावतविमलकमयूरग्रीवावर्णाः सस्यकगोमेदकगुलमत्स्याण्डिकावर्णाः कोविदारपद्मपाटलीकलायक्षौमातसीपुष्पवर्णाः ससीसाः साञ्जनाः विस्रा भिन्नाः श्वेताभाः कृष्णाः कृष्णाभाः श्वेताः सर्वे वा लेखाबिन्दुचित्रा मृदवो ध्मायमाना न स्फुटन्ति बहुफेनधूमाश्च रूप्यधातवः । सर्वधातूनां गौरववृद्धौ सत्त्ववृद्धिः । तेषामशुद्धा मूढगर्भा वा तीक्ष्णमूत्रक्षारभाविता राजवृक्षवटपीलुगोपित्तरोचना महिषखरकरटमूत्रलण्डपिण्डबद्धास्तत्प्रतीवापास्तदवलेपा वा विशुद्धाः स्रवन्ति । यवमाषतिलपलाशपीलुक्षारैर्गोक्षीराजक्षीरैर्वा कंदली वज्रकन्दप्रतीवापो मार्दवकरः ।

मधुमधुकमजापयः सतैलं
घृतगुडकिण्वयुतं सकन्दलीकं ।

यदपि शतसहस्रधा विभिन्नं
भवति मृदु त्रिभिरेव तन्निषेकैः[10] ॥

गोदन्तशृङ्गप्रतीवापो मृदुस्तम्भनः[11] । भारिकः स्निग्धो मृदुश्च प्रस्तरधातुर्भूमिभागो वा पिङ्गलो हरितः पाटलो लोहितो वा ताम्रधातुः[12] । काकमेचकः कपोतरोचनावर्णः श्वेतराजिनद्धो वा विस्रः सीसधातुः[13] । ऊषरकर्बुरः पक्कलोष्ठवर्णो वा त्रपुधातुः[14] । कुरुम्बः पाण्डुरोहितः सिन्दुवारपुष्पवर्णो वा तीक्ष्णधातुः[15] । काकाण्डभुजपत्त्रवर्णो वा वैकृन्तकधातुः[16] । अच्छः स्निग्धः सप्रभो घोषवाञ्शीतस्तीव्रस्तनुरागश्च मणिधातुः[17] । धातुसमुत्थितं तज्जातकर्मान्तेषु प्रयोजयेत्[18] । कृतभाण्डव्यवहारमेकमुखमत्ययं चान्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृणां स्थापयेत्[19] । आकरिकमपहरन्तमष्टगुणं दापयेदन्यत्र रत्नेभ्यः[20] । स्तेनमनिसृष्टोपजीविनं च बद्धं कर्म कारयेत्[21] । भाण्डोपकारिणश्च[22] । व्ययक्रियाभारिकमाकरं भागेन प्रक्रयेण वा दद्यात्[23] । लाघविकमात्मना कारयेत्[24] । लोहाध्यक्षस्ताम्रसीसत्रपुवैकृन्तकारकूटवृत्तकंसताललोध्रकर्मान्तान्कारयेत्[25] । लोहभाण्डव्यवहारं च[26] । लक्षणाध्यक्षश्चतुर्भागताम्रं रूप्यरूपं तीक्ष्णत्रपुसीसाञ्जनानामन्यतमं माषबीजयुक्तं कारयेत्[27] । पणमर्धपणं पादमष्टभागमिति[28] । पादाजीवं ताम्ररूपं माषकमर्धमाषकं काकणीमर्धकाकणीमिति[29] । रूपदर्शकः पणयात्रां व्यावहारिकीं कोशप्रवेश्यां च स्थापयेत्[30] । रूपिकमष्टकं शतम्[31] । पञ्चकं शतं व्याजीम्[32] । पारीक्षिकमष्टभागिकं शतम्[33] । पञ्चविंशतिपणमत्ययं चान्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृपरीक्षितृभ्यः[34] । खन्यध्यक्षः शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालक्षारकर्मान्तान्कारयेत्[35] । पणनव्यवहारं च[36] । लवणाध्यक्षः पाकमुक्तं लवणभागं प्रक्रयं च यथाकालं संगृह्णीयात्[37] । विक्रयाच्च मूल्यं रूपं व्याजीम्[38] ।

आगन्तुलवणं षड्भागं दद्यात्[39] । दत्तभागविभागस्य विक्रयः पञ्चकं शतं व्याजीं रूपं रूपिकं च[40] । क्रेता शुल्कं राजपण्या-

च्छेदानुरूपं च वैधरणं दद्यात्[४१] । अन्यत्र क्रेता षट्छतमत्ययं च[४२] । विलवणमुत्तमं दण्डं दद्यात्[४३] । अनिसृष्टोपजीवी च[४४] । अन्यत्र वानप्रस्थेभ्यः[४५] । श्रोत्रियास्तपस्विनो विष्टयश्च भक्तलवणं हरेयुः[४६] । अतोऽन्यो लवणक्षारवर्गः शुल्कं दद्यात्[४७] ।

एवं मूल्यं विभागं च व्याजीं परिघमत्ययम् ।
शुल्कं वैधरणं दण्डं रूपं रूपिकमेव च[४८] ॥
खनिभ्यो द्वादशविधं धातुं पण्यं च संहरेत् ।
एवं सर्वेषु पण्येषु स्थापयेन्मुखसंग्रहम्[४९] ॥
आकरप्रभवः कोशः कोशाद्दण्डः प्रजायते ।
पृथिवी कोशदण्डाभ्यां प्राप्यते कोशभूषणा[५०] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे आकरकर्मान्तप्रवर्तनं द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

आदितः त्रयस्त्रिंशः ॥३३॥

---

३१ प्रक. अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः

सुवर्णाध्यक्षः सुवर्णरजतकर्मान्तानामसंबन्धावेशनचतुःशालामेकद्वारामक्षशालां कारयेत्[१] । विशिखामध्ये सौवर्णिकं शिल्पवन्तमभिजातं प्रात्ययिकं च स्थापयेत्[२] । जाम्बूनदं शातकुम्भं हाटकं वैणवं शृङ्गशुक्तिजं जातरूपं रसविद्धमाकरोद्गतं च सुवर्णम्[३] । किञ्जल्कवर्णं मृदु स्निग्धमनुनादि भ्राजिष्णु च श्रेष्ठम्[४] । रक्तपीतकं मध्यमम्[५] । रक्तमवरम्[६] । श्रेष्ठानां पाण्डु श्वेतं चाप्राप्तकम्[७] । तद्येनाप्राप्तकं तच्चतुर्गुणेन सीसेन शोधयेत्[८] । सीसान्वयेन भिद्यमानं शुष्कपटलैर्ध्मापयेत्[९] । रूक्षत्वाद्भिद्यमानं तैलगोमये निषेचयेत्[१०] । आकरोद्गतं सीसान्वयेन भिद्यमानं पाकपत्त्राणि कृत्वा गण्डिकासु कुट्टयेत्[११] । कन्दलीवज्रकन्दकल्के वा निषेचयेत्[१२] । तुत्थोद्गतं गौडिकं काममलं कबकं चाक्रवालिकं च रूप्यम्[१३] । श्वेतं स्निग्धं मृदु च श्रेष्ठम्[१४] । विपर्यये स्फोटनं च दुष्टम्[१५] । तत्सीसचतुर्भागेन शोधयेत्[१६] । उद्गतचूलिकमच्छं भ्राजिष्णु दधिवर्णं च शुद्धम्[१७] ।

शुद्धस्यैको हारिद्रस्य सुवर्णो वर्णकः[१८] । ततः शुल्वकाकण्युत्तरापसारिता आचतुःसीमान्तादिति षोडशवर्णकाः[१९] । सुवर्णं पूर्वं निकष्य पश्चाद्वर्णिकां निकषयेत्[२०] । समरागलेखमनिम्नोन्नते देशे निकषितं परिमृदितं परिलीढं नखान्तराद्वा गैरिकेणावचूर्णितमुपधिं विद्यात्[२१] । जातिहिङ्गुलुकेन पुष्पकासीसेन वा गोमूत्रभावितेन दिग्धेनाग्रहस्तेन संस्पृष्टं सुवर्णं श्वेतीभवति[२२] । सकेसरस्निग्धो मृदुर्भ्राजिष्णुश्च निकषरागः श्रेष्ठः[२३] । कालिङ्गकस्तापी पाषाणो वा मुद्गवर्णो निकषःश्रेष्ठः[२४] । समरागी विक्रयक्रयहितः[२५] ।

हस्तिच्छविकः सहरितः प्रतिरागी विक्रयहितः[२६] । स्थिरः परुषो विषमवर्णश्चाप्रतिरागी क्रयहितः[२७] । श्वेतश्चिक्कणः समवर्णः श्लक्ष्णो मृदुर्भ्राजिष्णुश्च श्रेष्ठः[२८] । तापो बहिरन्तश्च समः किञ्जल्कवर्णः करण्डकपुष्पवर्णो वा श्रेष्ठः[२९] । श्यावो नीलश्चाप्राप्तकः[३०] । तुलाप्रतिमानं पौतवाध्यक्षे वक्ष्यामः[३१] । तेनोपदेशेन रूप्यसुवर्णं दद्यादाददीत च[३२] । अक्षशालामनायुक्तो नोपगच्छेत्[३३] । अभिगच्छन्नुच्छेद्यः[३४] । आयुक्तो वा सरूप्यस्वर्णस्तेनैव जीयेत[३५] । विचितवस्त्रहस्तगुह्याः काञ्चनपृषितत्वष्टृतपनीयकारवो ध्मायकचरकपांसुधावकाः प्रविशेयुः निष्कसेयुश्च[३६] । सर्वं चैषामुपकरणमनिष्ठिताश्च प्रयोगास्तत्रैवावतिष्ठेरन्[३७] । गृहीतं सुवर्णं धृतं च प्रयोगं करणमध्ये दद्यात्[३८] । सायं प्रातश्च लक्षितं कर्तृकारयितृमुद्राभ्यां निदध्यात्[३९] । क्षेपणो गुणः क्षुद्रमिति कर्माणि[४०] । क्षेपणः काचार्पणादीनि[४१] । गुणः सूत्रवानादीनि[४२] । घनं सुषिरं पृषितादियुक्तं क्षुद्रकमिति[४३] । अर्पयेत्काचकर्मणः पञ्चभागं काञ्चनं दशभागं मानम्[४४] । ताम्रपादयुक्तं रूप्यं रूप्यपादयुक्तं वा सुवर्णं संस्कृतं तस्माद्रक्षेत्[४५] । पृषितकाचकर्मणस्त्रयो हि भागाः परिभाण्डं द्वौ वास्तुकं चत्वारो वा वास्तुकं त्रयः परिभाण्डम्[४६] । त्वष्टृकर्मणः शुल्बभाण्डं समसुवर्णेन संयूहयेत्[४७] । रूप्यभाण्डं घनं घनसुषिरं वा सुवर्णार्धेनावलेपयेत्[४८] । चतुर्भागसुवर्णं वा

वालुकाहिङ्गुलकस्य रसेन चूर्णेन वा वासयेत्[४९]। तपनीयं ज्येष्ठं सुवर्णं सरागं समसीसातिक्रान्तं पाकपत्त्रपक्वं सैन्धविकयोज्ज्वालितं नीलपीतश्वेतहरितशुककपोतवर्णानां प्रकृतिर्भवति[५०]। तीक्ष्णं चास्य मयूरग्रीवाभं श्वेतभङ्गं चिमिचिमायतितं पीतचूर्णितं काकणिकः सुवर्णरागः[५१]। तारमुपशुद्धं वास्थितुत्थे चतुः समसीसे चतुः शुष्कतुत्थे चतुः कपाले त्रिर्गोमये द्विरेवं सप्तदशतुत्थातिक्रान्तं सैन्धविकयोज्ज्वालितम्[५२]। एतस्मात्काकण्युत्तरमाद्विमाषादिति सुवर्णे देयं पश्चाद्रागयोगः श्वेततारं भवति[५३]। त्रयोऽशास्तपनीयस्य द्वात्रिंशद्भागश्वेततारमूर्छिताः स श्वेतलोहितकं भवति[५४]। ताम्रं पीतकं करोति[५५]। तपनीयमुज्ज्वाल्य रागत्रिभागं दद्यात्[५६]। पीतरागं भवति[५७]। श्वेततारभागौ द्वावेकस्तपनीयस्य मुद्गवर्णं करोति[५८]। कालायसस्यार्धभागाभ्यक्तं कृष्णं भवति[५९]। प्रतिलेपिना रसेन द्विगुणाभ्यक्तं तपनीयं शुकपत्त्रवर्णं भवति[६०]। तस्यारम्भे रागविशेषु प्रतिवर्णिकां गृह्णीयात्[६१]। तीक्ष्णताम्रसंस्कारं च बुद्ध्येत[६२]। तस्माद्वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणामपनेयिमानं च रूप्यसुवर्णभाण्डबन्धप्रमाणानि चेति[६३]।

समरागं समद्वन्द्वमसक्तपृषितं स्थिरम्।
सुविमृष्टमसंवीतं विभक्तं धारणे सुखम्[६४]॥
अभिनीतं प्रभायुक्तं संस्थानमधुरं समम्।
मनोनेत्राभिरामं च तपनीयगुणाः स्मृताः[६५]॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षस्त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥
आदितश्चतुस्त्रिंशः ॥३४॥

---

३२ प्रक. विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः.

सौवर्णिकः पौरजानपदानां रूप्यसुवर्णमावेशनीभिः कारयेत्[१]। निर्दिष्टकालकार्यं च कर्म कुर्युः[२]। अनिर्दिष्टकालं कार्यापदेशं कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशः तद्द्विगुणश्च दण्डः[३]। कालाति-

पातने पादहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः[४]। यथावर्णप्रमाणं निक्षेपं गृह्णीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः[५]। कालान्तरादपि च तथाविधमेव प्रतिगृह्णीयुरन्यत्र क्षीणपरिशीर्णाभ्याम्[६]। आवेशनिभिः सुवर्णपुद्गललक्षणप्रयोगेषु तत्तज्जानीयात्[७]। तप्तकलधौतकयोः काकणिकः सुवर्णे क्षयो देयः[८]। तीक्ष्णकाकणीरूप्यद्विगुणो रागप्रक्षेपस्तस्य षड्भागः क्षयः[९]। वर्णहीने माषावरे पूर्वः साहसदण्डः[१०]। प्रमाणहीने मध्यमः तुलाप्रतिमानोपधावुत्तमः कृतभाण्डोपधौ च[११]। सौवर्णिकेनादृष्टमन्यत्र वा प्रयोगं कारयतो द्वादशपणो दण्डः[१२]। कर्तुर्द्विगुणः सापसारश्चेत्[१३]। अनपसारः कण्टकशोधनाय नीयेत[१४]। कर्तुश्च द्विशतो दण्डः पणच्छेदनं वा[१५]। तुलाप्रतिमानभाण्डं पौतवहस्तात्क्रीणीयुः[१६]। अन्यथा द्वादशपणो दण्डः[१७]। घनः घनसुषिरं संयूह्यमवलेप्यं संघात्यं वासितकं च कारुकर्म[१८]। तुलाविषममपसारणं विस्रावणं पेटको पिङ्कश्चेति हरणोपायाः[१९]। संनामिन्युत्कीर्णिका भिन्नमस्तकोपकण्ठी कुशिक्या सकटुकक्ष्या पारिवेल्ययस्कान्ता च दुष्टतुलाः[२०]। रूप्यस्य द्वौ भागावेकं शुल्बस्य त्रिपुटकम्[२१]। तेनाकरोद्गतमपसार्यते तत्त्रिपुटकापसारितम्[२२]। शुल्बेन शुल्बापसारितम्[२३]। वेल्लकेन वेल्लकापसारितम्[२४]। शुल्बार्धसारेण हेम्ना हेमापसारितम्[२५]। मूकमूषा पूतिकिट्टः करटुकमुखं नालीसंदंशो जोङ्गनी सुवर्चिकालवणम्[२६]। तदेव सुवर्णमित्यपसरणमार्गाः[२७]। पूर्वप्रणिहिता वा पिण्डवालुका मूषभेदादग्निष्ठादुद्ध्रियन्ते पश्चाद्बन्धनम्[२८]। आचितकपत्त्रपरीक्षायां वा रूप्यरूपेण परिवर्तनं विस्रावणम्[२९]। पिण्डवालुकानां लोहपिण्डवालुकाभिर्वा[३०]। गाढश्चाभ्युद्धार्यश्च पेटकः संयूह्यावलेप्यसंघात्येषु क्रियते[३१]। सीसरूपं सुवर्णपत्त्रेणावलिप्तमभ्यन्तरमष्टकेन बद्धं गाढपेटकः[३२]। स एव पटलसंपुटेष्वभ्युद्धार्यः[३३]। पत्त्रमाश्लिष्टं यमकपत्त्रं वावलेप्येषु क्रियते[३४]। शुल्बं तारं वा गर्भः पत्त्राणां संघात्येषु क्रियते[३५]। शुल्बरूपसुवर्णपत्त्रसंहतं प्रमृष्टं सुपार्श्वम्[३६]। तदेव यमकपत्त्रसंहतं

प्रमृष्टं ताम्रताररूपं चोत्तरवर्णकः[३७]। तदुभयं तापनिकषाभ्यां निःशब्दोल्लेखनाभ्यां वा विद्यात्[३८]। अभ्युद्धार्यं बदराम्ले लवणोदके वा साधयन्तीति पेटकः[३९]। घनसुषिरे वा रूपे सुवर्णमृन्मालुकाहिङ्गुलुककल्को वा तप्तो ऽवतिष्ठते[४०]। दृढवास्तुके वा रूपे वालुकामिश्रजतुगान्धारपङ्को वा तप्तो ऽवतिष्ठते[४१]। तयोस्तापनमवध्वंसनं विशुद्धिः[४२]। सपरिभाण्डे वा रूपे लवणमुल्कया कटुशर्करया तप्तमवतिष्ठते[४३]। तस्य क्राथनं शुद्धिः[४४]। अभ्रपटलमष्टकेन द्विगुणवास्तुके वा रूपे बध्यते तस्य पिहितकाचकस्योदके निमज्जत एकदेशः सीदति पटलान्तरेषु वा सूच्या भिद्यते[४५]। मणयो रूप्यं सुवर्णं वा घनसुषिराणां पिङ्कः[४६]। तस्य तापनमवध्वंसनं वा शुद्धिरिति पिङ्कः[४७]। तस्माद्वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणां जातिरूपवर्णप्रमाणपुद्गललक्षणान्युपलभेत[४८]। कृतभाण्डपरीक्षायां पुराणभाण्डप्रतिसंस्कारे वा चत्वारो हरणोपायाः[४९]। परिकुट्टनमवच्छेदनमुल्लेखनं परिमर्दनं वा[५०]। पेटकापदेशेन पृषितं गुणं पिटकां वा यत्परिशातयन्ति तत्परिकुट्टनम्[५१]। यद्द्विगुणं वास्तुकानां वा रूपे सीसरूपं प्रक्षिप्याभ्यन्तरमवच्छिन्दन्ति तदवच्छेदनम्[५२]। यद्घनानां तीक्ष्णेनोल्लिखन्ति तदुल्लेखनम्[५३]। हरितालमनःशिलाहिङ्गुलकचूर्णानामन्यतमेन कुरुविन्दचूर्णेन वा वस्त्रं संयूह्य यत्परिमृद्नन्ति तत्परिमर्दनम्[५४]। तेन सौवर्णराजतानि भाण्डानि क्षीयन्ते[५५]। न चैषां किंचिदवरुग्णं भवति[५६]।

भग्नखण्डघृष्टानां संयूह्यानां सदृशेनानुमानं कुर्यात्[५७]। अवलेप्यानां यावदुत्पाटितं तावदुत्पाट्यानुमानं कुर्यात्[५८]। विरूपाणां वा तापनमुदकपेषणं च बहुशः कुर्यात्[५९]। अवक्षेपः प्रतिमानमग्निर्गण्डिका भण्डिकाधिकरणी पिच्छः सूत्रं चेल्लमबोल्लनं शिर उत्सङ्गो मक्षिका स्वकायेक्षा दृतिरुदकशरावमग्निष्ठमिति काचं विद्यात्[६०]। राजतानां विस्रं मलग्राहि परुषं प्रस्तीनं विवर्णं वा दुष्टमिति विद्यात्[६१]।

एवं नवं च जीर्णं च विरूपं च विभाण्डकं ।
परीक्षेतात्ययं चैषां यथोद्दिष्टं प्रकल्पयेत्[62] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः चतुर्दशो ऽध्यायः ॥१४॥
आदितः पञ्चत्रिंशः ॥ ३५ ॥

---

३३. प्रक. कोष्ठागाराध्यक्षः ॥

कोष्ठागाराध्यक्षः सीताराष्ट्रक्रयिमपरिवर्तकप्रामित्यकापमित्यकसिंहनिकान्यजातव्ययप्रत्यायोपस्थानान्युपलभेत[1]। सीताध्यक्षोपनीतः सस्यवर्णकः सीता[2]। पिण्डकरः षड्भागः सेनाभक्तं बलिः कर उत्सङ्गः पार्श्वं पारिहीणिकमौपायनिकं कौष्ठेयकं च राष्ट्रम्[3]। धान्यमूल्यं कोशनिर्हारः प्रयोगप्रत्यादानं च क्रयिमम्[4]। सस्यवर्णानामर्घान्तरेण विनिमयः परिवर्तकः[5]। सस्ययाचनमन्यतः प्रामित्यकम्[6]। तदेव प्रतिदानार्थमापमित्यकम्[7]। कुट्टकरोचकसक्तुशुक्तपिष्टकर्म तज्जीवनेषु तैलपीडनमौरभ्रचाक्रिकेष्विक्षूणां च क्षारकर्म सिंहनिका[8]। नष्टप्रस्मृतादिरन्यजातः[9]। विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषं च व्ययप्रत्यायः[10]। तुलामानान्तरं हस्तपूरणमुत्करो व्याजी[11]। पर्युषितं प्रार्जितं चोपस्थानमिति[12]। धान्यस्नेहक्षारलवणानां धान्यकल्पं सीताध्यक्षे वक्ष्यामः[13]। सर्पिस्तैलवसामज्जानः स्नेहाः[14]। फाणितगुडमत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराः क्षारवर्गः[15]। सैन्धवसामुद्रबिडयवक्षारसौवर्चलोद्भेदजा लवणवर्गः[16]। क्षौद्रं मार्द्वीकं च मधु[17]। इक्षुरसगुडमधुफाणितजाम्बवपनसानामन्यतमो मेषशृङ्गीपिप्पलीक्वाथाभिषुतो मासिकः षाण्मासिकः सांवत्सरिको वा चिद्भिटोर्वारुकेक्षुकाण्डाम्रफलामलकावसुतः शुद्धो वा शुक्तवर्गः[18]। वृक्षाम्लकरमर्दाम्रविदलामलकमातुलुङ्गकोलबदरसौवीरकपरूषकादिः फलाम्लवर्गः[19]।

दधिधान्याम्लादिः द्रवाम्लवर्गः[20]। पिप्पलीमरीचशृङ्गिबेराजाजिकिराततिक्तगौरसर्षपकुस्तुम्बुरुचोरकदमनकमरुवकशिग्रुका-

गुडादिः कटुकवर्गः[२१] । शुष्कमत्स्यमांसकन्दमूलफलशाकादि च शाकवर्गः[२२] । ततोऽर्धमापदर्थं जानपदानां स्थापयेत्[२३] । अर्धमुपयुञ्जीत[२४] । नवेन चानवं शोधयेत्[२५] । क्षुण्णघृष्टपिष्टभृष्टानामार्द्रशुष्कसिद्धानां च धान्यानां वृद्धिक्षयप्रमाणानि प्रत्यक्षीकुर्वीत[२६] । कोद्रवव्रीहीणामर्धं सारः[२७] । शालीनामर्धं भागोनः[२८] । त्रिभागोनो वरकाणाम्[२९] । प्रियङ्गूणामर्धं सारः नवभागवृद्धिश्च[३०] । उदारकातुल्यः[३१] । यवगोधूमाश्च क्षुण्णाः[३२] । तिला यवा मुद्गमाषाश्च घृष्टाः[३३] । पञ्चभागवृद्धिर्गोधूमः सक्तवश्च[३४] । पादोना कलायचमसी[३५] । मुद्गमाषाणामर्धपादोनः[३६] । शैम्ब्यानामर्धं सारः[३७] । त्रिभागोनः मसूराणाम्[३८] । पिष्टमामं कुल्माषाश्चाध्यर्धगुणाः[३९] । द्विगुणो यावकः[४०] । पुलाकः पिष्टं च सिद्धम्[४१] । कोद्रववरकोदारकप्रियङ्गूणां त्रिगुणमन्नम्[४२] । चतुर्गुणं व्रीहीणाम्[४३] । पञ्चगुणं शालीनाम्[४४] । तिमितमपरान्नं द्विगुणमर्धाधिकं विरूढानाम्[४५] । पञ्चभागवृद्धिः भृष्टानाम्[४६] । कलायो द्विगुणः[४७] । लाजा भरुजाश्च[४८] । षट्कं तैलमतसीनाम्[४९] । निम्बकुशाम्रकपित्थादीनां पञ्चभागः[५०] । चतुर्भागिकास्तिलकुसुम्भमधूकेङ्गुदीस्नेहाः[५१] । कार्पासक्षौमाणां पञ्चपले पलसूत्रम्[५२] । पञ्चद्रोणे शालीनां च द्वादशाढकं तण्डुलानां कलभभोजनम्[५३] । एकादशकं व्यालानाम्[५४] । दशकमौपवाह्यानाम्[५५] । नवकं सान्नाह्यानाम्[५६] । अष्टकं पत्तीनाम्[५७] । सप्तकं मुख्यानाम्[५८] । षट्कं देवीकुमाराणाम्[५९] । पञ्चकं राज्ञाम्[६०] । अखण्डपरिशुद्धानां वा तण्डुलानां प्रस्थं चतुर्भागः सूपः सूपषोडशो लवणस्यांशः चतुर्भागः सर्पिषस्तैलस्य वा एकमार्यभक्तम्[६१] । पुंसः षड्भागः सूपः[६२] । अर्धस्नेहमवराणाम्[६३] । पादोनं स्त्रीणाम्[६४] । अर्धं बालानाम्[६५] । मांसपलविंशत्या स्नेहार्धकुडुम्बः पलिको लवणस्यांशः क्षारपलयोगो द्विधरणिकः कटुकयोगो दध्नश्चार्धप्रस्थः[६६] । तेनोत्तरं व्याख्यातम्[६७] । शाकानामध्यर्धगुणः[६८] । शुष्काणां द्विगुणः स चैव योगः[६९] । हस्त्यश्वयोस्तदध्यक्षे विधाप्रमाणं वक्ष्यामः[७०] । बलीवर्दानां माष-

द्रोणं यवानां वा पुलाकः शेषमश्वविधानम्[७१] । विशेषो घाण-
पिण्याकतुला कणकुण्डकं दशाढकं वा[७२] । द्विगुणं महिषोष्ट्राणाम्[७३] ।
अर्धद्रोणं खरपृषतरोहितानाम्[७४] । आढकमेणकुरङ्गाणाम्[७५] । अर्धा-
ढकमजैलकवराहाणां द्विगुणं वा कणकुण्डकम्[७६] । प्रस्थौदनः
शुनाम्[७७] । हंसक्रौञ्चमयूराणामर्धप्रस्थः[७८] । शेषाणामतो मृगपशु-
पक्षिव्यालानामेकभक्तादनुमानं ग्राहयेत्[७९] । अङ्गारांस्तुषांल्लोहकर्मा-
न्तभित्तिलेप्यानां हारयेत्[८०] । कणिका दासकर्मकरसूपकाराणामतो
ऽन्यदौदनिकापूपिकेभ्यः प्रयच्छेत्[८१] । तुलामानभाण्डं रोचनी-
दृषन्मुसलोलूखलकुट्टकरोचकयन्त्रपत्त्रकशूर्पचालनिकाकण्डोली-
पिटकसंमार्जन्यश्चोपकरणानि[८२] । मार्जकरक्षकधरकमायकमापक-
दायकदापकशलाकाप्रतिग्राहकदासकर्मकरवर्गश्च विष्टिः[८३] ।

उच्चैर्धान्यस्य निक्षेपो मूताः क्षारस्य संहताः ।
मृत्काष्ठकोष्ठाः स्नेहस्य पृथिवी लवणस्य च[८४] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे कोष्ठागाराध्यक्षः पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥
आदितः षट्त्रिंशः ॥३६॥

३४. प्रक. पण्याध्यक्षः.

पण्याध्यक्षः स्थलजलजानां नानाविधानां पण्यानां स्थलपथवारिपथोपयातानां सारफल्ग्वर्घान्तरं प्रियाप्रियतां च विद्यात्[१] । तथा विक्षेपसंक्षेपक्रयविक्रयप्रयोगकालान्[२] । यच्च पण्यं प्रचुरं स्यात्तदेकीकृत्यार्घमारोपयेत्[३] । प्राप्तेऽर्घे वार्घान्तरं कारयेत्[४] । स्वभूमिजानां राजपण्यानामेकमुखं व्यवहारं स्थापयेत्[५] । परभूमिजानामनेकमुखम्[६] । उभयं च प्रजानामनुग्रहेण विक्रापयेत्[७] । स्थूलमपि च लाभं प्रजानामौपघातिकं वारयेत्[८] । अजस्रपण्यानां कालोपरोधं संकुलदोषं वा नोत्पादयेत्[९] । बहुमुखं वा राजपण्यं वैदेहकाः कृतार्घं विक्रीणीरन्[१०] । छेदानुरूपं च वैधरणं दद्युः[११] । षोडशभागो मानव्याजी[१२] । विंशतिभागस्तुलामानम्[१३] । गण्यपण्या-

नामेकादशभागः[१४]। परभूमिजं पण्यमनुग्रहेणावाहयेत्[१५]। नाविकसार्थवाहेभ्यश्च परिहारमायतिक्षमं दद्यात्[१६]। अनभियोगश्चार्थेष्वागन्तूनामन्यत्र सभ्योपकारिभ्यः[१७]। पण्याधिष्ठातारः पण्यमूल्यमेकमुखं काष्ठद्रोण्यामेकच्छिद्रापिधानायां निदध्युः[१८]। अह्नश्चाष्टमे भागे पण्याध्यक्षस्यार्पयेयुः[१९]। इदं विक्रीतमिदं शेषमिति[२०]। तुलामानभाण्डकं चार्पयेयुः[२१]। इति स्वविषये व्याख्यातम्[२२]। परविषये तु पण्यप्रतिपण्ययोरर्घमूल्यं चागमय्य शुल्कवर्तन्यातिवाहकगुल्मतरदेयभक्तभागव्ययशुद्धमुदयं पश्येत्[२३]। असत्युदये भाण्डनिर्वहणेन पण्यप्रतिपण्यार्घेण वा लाभं पश्येत्[२४]। ततः सारपादेन स्थलव्यवहारमध्वना क्षेमेण प्रयोजयेत्[२५]। अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेदनुग्रहार्थम्[२६]। आपदि सारमात्मानं वा मोक्षयेत्[२७]। आत्मनो वा भूमिमप्राप्तः सर्वदेयविशुद्धं व्यवहरेत्[२८]। वारिपथे च यानभागकपथ्यदनपण्यप्रतिपण्यार्घप्रमाणयात्राकालभयप्रतीकारपण्यपत्तनचारित्राण्युपलभेत्[२९]।

नदीपथे च विज्ञाय व्यवहारं चरित्रतः।
यतो लाभस्ततो गच्छेदलाभं परिवर्जयेत्[३०]॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे पण्याध्यक्षः षोडशो ऽध्यायः॥ १६॥
आदितः सप्तत्रिंशः॥ ३७॥

---

३५. प्रक. कुप्याध्यक्षः.

कुप्याध्यक्षो द्रव्यवनपालैः कुप्यमानाययेत्[१]। द्रव्यवनकर्मान्तांश्च प्रयोजयेत्[२]। द्रव्यवनच्छिदां च देयमत्ययं च स्थापयेदन्यत्रापद्भ्यः[३]। कुप्यवर्गः शाकतिनिशधन्वनार्जुनमधूकतिलकसालशिंशुपारिमेदराजादनशिरीषखदिरसरलतालसर्जाश्वकर्णसोमवल्ककशाम्रप्रियकधवादिः सारदारुवर्गः[४]। उटजचिमियचववेणुवंशसातिनकण्टकभाल्लूकादिर्वेणुवर्गः[५]। वेत्रशोकवल्लीवाशीश्यामलतानागलतादिर्वल्लीवर्गः[६]। मालतीदूर्वार्कशणगवेधुकातस्यादिर्व-

ल्कवर्गः[१०] । मुञ्जबल्बजादि रज्जुभाण्डम् । तालीतालभूर्जानां पत्त्रम् । किंशुककुसुम्भकुङ्कुमानां पुष्पम् । कन्दमूलफलादिरौषधवर्गः[११] । कालकूटवत्सनाभहालाहलमेषशृङ्गमुस्ताकुष्ठमहाविषवेल्लितकगौरार्द्रबालकमार्कटहैमवतकालिङ्गकदारदकाङ्कोलसारकोष्ट्रकादीनि विषाणि[१२] । सर्पाः कीटाश्च त एव कुम्भगता विषवर्गः[१३] । गोधासेरकद्वीपिशिंशुमारसिंहव्याघ्रहस्तिमहिषचमरसृमरखड्गगोमृगगवयानां चर्मास्थिपित्तस्नाय्वस्थिदन्तशृङ्गखुरपुच्छान्यन्येषां वापि मृगपशुपक्षिव्यालानाम्[१४] । कालायसताम्रवृत्तकांस्यसीसत्रपुवैकृन्तकारकूटानि लोहानि[१५] । विदलमृत्तिकामयं भाण्डम्[१६] । अङ्गारतुषभस्मानि मृगपशुपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतृणवाटाश्चेति[१७] ।

बहिरन्तश्च कर्मान्ता विभक्ताः सर्वभाण्डिकाः ।
आजीवपुररक्षार्थाः कार्याः कुप्योपजीविनाम्[१८] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे कुप्याध्यक्षः सप्तदशो ऽध्यायः ॥१७॥
आदितो ऽष्टत्रिंशः ॥३८॥

३६ प्रक. आयुधागाराध्यक्षः

आयुधागाराध्यक्षः सांग्रामिकं दौर्गकर्मिकं परपुराभिघातिकं चक्रयन्त्रमायुधमावरणमुपकरणं च तज्जातकारुशिल्पिभिः कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारयेत्[१] । स्वभूमिषु च स्थापयेत्[२] । स्थानपरिवर्तनमातपप्रवातप्रदानं च बहुशः कुर्यात्[३] । ऊष्मोपस्नेहक्रिमिभिरुपहन्यमानमन्यथा स्थापयेत्[४] । जातिरूपलक्षणप्रमाणागममूल्यनिक्षेपैश्चोपलभेत्[५] । सर्वतोभद्रजामदग्न्यबहुमुखविश्वासघातिसङ्घाटीयानकपर्जन्यकार्धबाहूर्ध्वबाहूनि स्थिरयन्त्राणि[६] । पञ्चालिकदेवदण्डसूकरिकामुसलयष्टिहस्तिवारकतालवृन्तमुद्गरगदास्पृक्तलाकुद्दालास्फाटिमौद्घाटिमशतघ्नीत्रिशूलचक्राणि चलयन्त्राणि[७] । शक्तिप्रासकुन्तहाटकभिण्डिपालशूलतोमरवराहकर्णकणयकर्पणत्रासिकादीनि च हुलमुखानि[८] । तालचापदा-

खड्गशार्ङ्गाणि कार्मुककोदण्डद्रूणा धनूंषि । मूर्वार्कशणगवेधुवेणुस्नायूनि ज्याः । वेणुशरशलाकादण्डासननाराचाश्च इषवः[11] । तेषां मुखानि छेदनभेदनताडनान्यायसास्थिदारवाणि[12] । निस्त्रिंशमण्डलाग्रासियष्टयः खड्गाः[13] । खड्गमहिषवारणविषाणदारुवेणुमूलानि त्सरवः[14] । परशुकुठारपट्टसखनित्रकुद्दालक्रकचकाण्डच्छेदनाः क्षुरकल्पाः[15] । यन्त्रगोष्पणमुष्टिपाषाणरोचनीदृषदश्च चायुधानि[16] । लोहजालिकापट्टकवचसूत्रकं कर्कटशिंशुमारकखड्गिधेनुकहस्तिगोचर्मखुरशृङ्गसंघातं वर्माणि[17] । शिरस्त्राणकण्ठत्राणकूर्पासकञ्चुकवारवाणपट्टनागोदरिकावेरिचर्महस्तिकर्णतालमूलधमनिकाकवाटकिटिकाप्रतिहतवलाहकान्ताश्च आवरणानि[18] । हस्तिरथवाजिनां योग्यभाण्डमालंकारिकं संनाहकल्पनाश्चोपकरणानि[19] । ऐन्द्रजालिकमौपनिषदिकं च कर्म कर्मान्तानां च[20] ।

इच्छामारम्भनिष्पत्तिं प्रयोगं व्याजमुद्दयम् ।
क्षयव्ययौ च जानीयात्कुप्यानामायुधेश्वरः[21] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे आयुधागाराध्यक्षः अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥
आदितः एकोनचत्वारिंशः ॥३९॥

---

३७. प्रक. तुलामानपौतवम्.

पौतवाध्यक्षः पौतवकर्मान्तान्कारयेत्[1] । धान्यमाषा दश सुवर्णमाषकः पञ्च वा गुञ्जाः[2] । ते षोडश सुवर्णः कर्षो वा[3] । चतुःकर्षं पलम्[4] । अष्टाशीतिर्गौरसर्षपा रूप्यमाषकः[5] । ते षोडश धरणम्[6] । शैम्ब्यानि वा विंशतिः[7] । विंशतितण्डुलं वज्रधरणम्[8] । अर्धमाषकः माषकः द्वौ चत्वारः अष्टौ माषकाः सुवर्णौ द्वौ चत्वारः अष्टौ सुवर्णाः दश विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् शतमिति[9] । तेन धरणानि व्याख्यातानि[10] । प्रतिमानान्ययोमयानि मागधमेकलशैलमयानि यानि वा नोदकप्रदेहाभ्यां वृद्धिं गच्छेयुरुष्णेन वा ह्रासम्[11] । षडङ्गुलादूर्ध्वमष्टाङ्गुलोत्तरा दश तुलाः कारयेल्लोहपला-

दूर्ध्वमेकपलोत्तरा यन्त्रमुभयतः शिक्यं वा[१२] । पञ्चत्रिंशत्पललोहां द्विसप्तत्यङ्गुलायामां समवृत्तां कारयेत्[१३] । तस्याः पञ्चपलिकं मण्डलं बद्ध्वा समकरणं कारयेत्[१४] । ततः कर्षोत्तरं पलं पलोत्तरं दशपलं द्वादश पञ्चदश विंशतिमिति पदानि कारयेत्[१५] । तत आशताद्दशोत्तरं कारयेत्[१६] । अक्षेषु नान्दीपिनद्धं कारयेत्[१७] । द्विगुणलोहां तुलामतः षण्णवत्यङ्गुलायामां परिमाणीं कारयेत्[१८] । तस्याः शतपदादूर्ध्वं विंशतिः पञ्चाशतमिति पदानि कारयेत्[१९] । विंशतितौलिको भारः[२०] । दशधरणिकं पलम्[२१] । तत्पलशतमायमानी[२२] । पञ्चपलावरा व्यावहारिकी भाजन्यन्तःपुरभाजिनी च[२३] । तासामर्धधरणावरं पलम्[२४] । द्विपलावरमुत्तरलोहम्[२५] । षडङ्गुलावराश्चायामाः[२६] । पूर्वयोः पञ्चपलिकः प्रयामो मांसलोहलवणमणिवर्जम्[२७] । काष्ठतुला अष्टहस्ता पदवती प्रतिमानवती मयूरपदाधिष्ठिता[२८] । काष्ठपञ्चविंशतिपलं तण्डुलप्रस्थसाधनम्[२९] । एष प्रदेशो बह्वल्पयोः[३०] । इति तुलाप्रतिमानं व्याख्यातम्[३१] । अथ धान्यमाषद्विपलशतं द्रोणमायमानम्[३२] । सप्ताशीतिपलशतमर्धपलं च व्यावहारिकम्[३३] । पञ्चसप्ततिपलशतं भाजनीयम्[३४] । द्विषष्टिपलशतमर्धपलं चान्तःपुरभाजनीयम्[३५] । तेषामाढकप्रस्थकुडुम्बाश्चतुर्भागावराः[३६] । षोडशद्रोणा खारी[३७] । विंशतिद्रोणिकः कुम्भः[३८] । कुम्भैर्दशभिर्वहः[३९] । शुष्कसारदारुमयं समं चतुर्भागशिखं मानं कारयेत्[४०] । अन्तःशिखं वा[४१] । रसस्य तु सुरायाः पुष्पफलयोस्तुषाङ्गाराणां सुधायाश्च शिखामानं द्विगुणोत्तरा वृद्धिः[४२] । सपादपणो द्रोणमूल्यम्[४३] । आढकस्य पादोनः[४४] । षण्माषकाः प्रस्थस्य[४५] । माषकः कुडुम्बस्य[४६] । द्विगुणं रसादीनां मानमूल्यम्[४७] । विंशतिपणाः प्रतिमानस्य[४८] । तुलामूल्यं त्रिभागः[४९] । चतुर्माषिकं प्रातिवेधनिकं कारयेत्[५०] । अप्रतिविद्धस्यात्ययः सपादः सप्तविंशतिपणः[५१] । प्रातिवेधनिकं काकणीकमहरहः पौतवाध्यक्षाय दद्युः[५२] । द्वात्रिंशद्भागस्तप्तव्याजी सर्पिषश्चतुःषष्टिभागस्तैलस्य[५३] ।

पञ्चाशद्भागो मानस्रावो द्रवाणाम्[५४]। कुडुम्बार्धचतुरष्टभागानि मानानि कारयेत्[५५]।

कुडुम्बाश्चतुराशीतिः वारकः सर्पिषो मतः।
चतुःषष्टिस्तु तैलस्य पादश्च घटिकानयोः॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे तुलामानपौतवं एकोनविंशो ऽध्यायः॥ १९॥
आदितश्चत्वारिंशः॥ ४०॥

३८. प्रक. देशकालमानम्.

मानाध्यक्षो देशकालमानं विद्यात्[१]। अष्टौ परमाणवो रथचक्रविप्रुट्[२]। ता अष्टौ लिक्षा[३]। ता अष्टौ यूकामध्यः[४]। ते अष्टौ यवमध्यः[५]। अष्टौ यवमध्या अङ्गुलं[६]। मध्यमस्य पुरुषस्य मध्यमाया अङ्गुल्या मध्यप्रकर्षो वाङ्गुलम्[७]। चतुरङ्गुलो धनुर्ग्रहः[८]। अष्टाङ्गुला धनुर्मुष्टिः[९]। द्वादशाङ्गुला वितस्तिः[१०]। छायापौरुषं च[११]। चतुर्दशाङ्गुलं शमः शलः परिरयः पदं च[१२]। द्विवितस्तिरत्निः प्राजापत्यो हस्तः[१३]। सधनुर्ग्रहः पौतवविवीतमानम्[१४]। सधनुर्मुष्टिः किष्कुः कंसो वा[१५]। द्विचत्वारिंशदङ्गुलस्तक्ष्णः क्राकचिककिष्कुः स्कन्धावारदुर्गराजपरिग्रहमानम्[१६]। चतुःपञ्चाशदङ्गुलः कुप्यवनहस्तः[१७]। चतुरशीत्यङ्गुलो व्यामो रज्जुमानं खातपौरुषं च[१८]। चतुररत्निर्दण्डो धनुर्नालिकापौरुषं च[१९]। गार्हपत्यमष्टशताङ्गुलं धनुः पथिप्राकारमानं पौरुषं चाग्निचित्यानाम्[२०]। षट्कंसो दण्डो ब्रह्मदेयातिथ्यमानम्[२१]। दशदण्डो रज्जुः[२२]। द्विरज्जुकः परिदेशः[२३]। त्रिरज्जुकं निवर्तनम्[२४]। एकतो द्विदण्डाधिको बाहुः[२५]। द्विधनुःसहस्रं गोरुतम्[२६]। चतुर्गोरुतं योजनम्[२७]। इति देशमानं व्याख्यातम्[२८]। कालमानमत ऊर्ध्वम्[२९]। त्रुटो लवो निमेषः काष्ठा कला नालिका मुहूर्तः पूर्वापरभागौ दिवसो रात्रिः पक्षो मास ऋतुरयनं संवत्सरो युगमिति कालाः[३०]। द्वौ त्रुटौ लवः[३१]। द्वौ लवौ निमेषः[३२]। पञ्च निमेषाः काष्ठा[३३]। त्रिंशत्काष्ठाः

कला[३४] । चत्वारिंशत्कलाः नालिका[३५] । सुवर्णमाषकाश्चत्वारश्चतुरङ्गुलायामाः[३६] । तत्प्रमाणकुम्भच्छिद्रेण जलाढकस्य यावता कालेन स्रुतिः स कालो वा नालिका[३७] । द्विनालिका मुहूर्तः[३८] । पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैत्रे मास्याश्वयुजे च मासि भवतः[३९] । ततः परं त्रिभिर्मुहूर्तैरन्यतरः षण्मासं वर्धते ह्रासते चेति[४०] । छायायामष्टपौरुष्यामष्टादशभागश्छेदः[४१] । षट्पौरुष्यां चतुर्दशभागः[४२] । चतुष्पौरुष्यामष्टभागः[४३] । द्विपौरुष्यां षड्भागः[४४] । पौरुष्यां चतुर्भागः[४५] । अष्टाङ्गुलायां त्रयोदशभागाः[४६] । चतुरङ्गुलायां त्रयोऽष्टभागः[४७] । अच्छायो मध्याह्न इति[४८] । परावृत्ते दिवसे शेषमेवं विद्यात्[४९] । आषाढे मासि नष्टच्छायो मध्याह्नो भवति[५०] । अतः परं श्रावणादीनां षण्मासानां द्व्यङ्गुलोत्तरा माघादीनां द्व्यङ्गुलावरा छाया इति[५१] । पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः[५२] । सोमाप्यायनः शुक्लः[५३] । सोमावच्छेदनो बहुलः[५४] । द्विपक्षो मासः[५५] । त्रिंशदहोरात्रः प्रकर्ममासः[५६] । सार्धः सौरः[५७] । अर्धन्यूनश्चान्द्रमासः[५८] । सप्तविंशतिर्नक्षत्रमासः[५९] । द्वात्रिंशत् मलमासः[६०] । पञ्चत्रिंशदश्ववाहायाः[६१] । चत्वारिंशद्धस्तिवाहायाः[६२] । द्वौ मासावृतुः[६३] । श्रावणः प्रोष्ठपदश्च वर्षाः[६४] । आश्वयुजः कार्तिकश्च शरत्[६५] । मार्गशीर्षः पौषश्च हेमन्तः[६६] । माघः फाल्गुनश्च शिशिरः[६७] । चैत्रो वैशाखश्च वसन्तः[६८] । ज्येष्ठामूलीय आषाढश्च ग्रीष्मः[६९] । शिशिराद्युत्तरायणम्[७०] । वर्षादि दक्षिणायनम्[७१] । द्व्ययनः संवत्सरः[७२] । पञ्चसंवत्सरो युगमिति[७३] ।

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ ततः ।
करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः[७४] ॥
एवमर्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् ।
ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते च पश्चिमम्[७५] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे देशकालमानं विंशो ऽध्यायः ॥२०॥
आदित एकचत्वारिंशः ॥४१॥

३९ प्रक. शुल्काध्यक्षः.

शुल्काध्यक्षः शुल्कशालाध्वजं च प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा महाद्वाराभ्याशे निवेशयेत्[1] । शुल्कादायिनश्चत्वारः पञ्च वा सार्थोपयातान्वणिजो लिखेयुः[2] । के कुतस्त्याः कियत्पण्याः क्व चाभिज्ञानमुद्रा वा कृता इति[3] । अमुद्राणामत्ययो देयद्विगुणः[4] । कूटमुद्राणां शुल्काष्टगुणो दण्डः[5] । भिन्नमुद्राणामत्ययो घटिकास्थाने स्थानम्[6] । राजमुद्रापरिवर्तने नामकृते वा सपादपणिकं वहनं दापयेत्[7] । ध्वजमूलोपस्थितस्य प्रमाणमर्घं च वैदेहकाः पण्यस्य ब्रूयुः[8] । एतत्प्रमाणेनार्घेण पण्यमिदं कः क्रेतेति[9] । त्रिरुद्घोषितमर्थिभ्यो दद्यात्[10] । क्रेतृसंघर्षे मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत्[11] । शुल्कभयात्पण्यप्रमाणं मूल्यं वा हीनं ब्रुवतस्तदतिरिक्तं राजा हरेत्[12] । शुल्कमष्टगुणं वा दद्यात्[13] । तदेव निविष्टपण्यस्य भाण्डस्य हीनप्रतिवर्णकेनार्घापकर्षेण सारभाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च कुर्यात्[14] । प्रतिक्रेतृभयाद्वा पण्यमूल्यादुपरि मूल्यं वर्धयतो मूल्यवृद्धिं राजा हरेत्[15] । द्विगुणं वा शुल्कं कुर्यात्[16] । तदेवाष्टगुणमध्यक्षस्य छादयतः[17] । तस्माद्विक्रयः पण्यानां धृतो मितो गणितो वा कार्यः[18] । तर्कः फल्गुभाण्डानामानुग्राहिकाणां च[19] । ध्वजमूलमतिक्रान्तानां चाकृतशुल्कानां शुल्कादष्टगुणो दण्डः[20] । पथिकोत्पथिकास्तद्विद्युः[21] । वैवाहिकमन्वायनमापयानिकं यज्ञकृत्यप्रसवनैमित्तिकं देवेज्याचौलोपनयनगोदानव्रतदक्षिणादिषु क्रियाविशेषेषु भाण्डमुच्छुल्कं गच्छेत्[22] । अन्यथावादिनः स्तेयदण्डः[23] । कृतशुल्केनाकृतशुल्कं निर्वाहयतो द्वितीयमेकमुद्रया भित्त्वा पण्यपुटमपहरतो वैदेहकस्य तच्च तावच्च दण्डः[24] । शुल्कस्थानाद्गोमयपलालं प्रमाणं कृत्वापहरत उत्तमः साहसदण्डः[25] । शस्त्रवर्मकवचलोहरथरत्नधान्यपशूनामन्यतमानिर्वाह्यं निर्वाहयतो यथावघुषितो दण्डः पण्यनाशश्च[26] । तेषामन्यतमस्यानयने बहिरेवोच्छुल्को विक्रयः[27] । अन्तपालः सपादपणिकां वर्तनीं गृह्णीयात्पण्यवहनस्य[28] ।

पणिकामेकखुरस्य पशूनामर्धपणिकां क्षुद्रपशूनां पादिकामंसभारस्य माषिकाम्[29]। नष्टापहृतं च प्रतिविदध्यात्[30]। वैदेश्यं सार्थं कृतसारफल्गुभाण्डविचयनमभिज्ञानं मुद्रां च दत्त्वा प्रेषयेदध्यक्षस्य[31]। वैदेहकव्यञ्जनो वा सार्थप्रमाणं राज्ञः प्रेषयेत्[32]। तेन प्रदेशेन राजा शुल्काध्यक्षस्य सार्थप्रमाणमुपदिशेत्सर्वज्ञत्वख्यापनार्थम्[33]। ततः सार्थमध्यक्षोऽभिगम्य ब्रूयात्[34]। इदममुष्यामुष्य च सारभाण्डं फल्गुभाण्डं च न निगूहितव्यम्[35]। एष राज्ञः प्रभाव इति[36]। निगूहितफल्गुभाण्डं शुल्काष्टगुणो दण्डः[37]। सारभाण्डं सर्वापहारः[38]।

राष्ट्रपीडाकरं भाण्डमुच्छिन्द्यादफलं च यत्।
महोपकारमुच्छुल्कं कुर्याद्बीजं तु दुर्लभम्[39]॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे शुल्काध्यक्ष एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥
आदितो द्विचत्वारिंशः॥ ४२॥

शुल्कव्यवहारो बाह्यमाभ्यन्तरं चातिथ्यम्[1]। निष्क्राम्यं प्रवेश्यं च शुल्कम्[2]। प्रवेश्यानां मूल्यपञ्चभागः[3]। पुष्पफलशाकमूलकन्दवाल्लिक्यबीजशुष्कमत्स्यमांसानां षड्भागं गृह्णीयात्[4]। शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवालहाराणां तज्जातपुरुषैः कारयेत्कृतकर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः[5]। क्षौमदुकूलक्रिमितानकङ्कटहरितालमनःशिलाहिङ्गुलुकलोहवर्णधातूनां चन्दनागरुकटुकाकिण्वावरणानां सुरादन्ताजिनक्षौमदुकूलनिकरास्तरणप्रावरणक्रिमिजातानामजैलकस्य च दशभागः पञ्चदशभागो वा[6]। वस्त्रचतुष्पदद्विपदसूत्रकार्पासगन्धभैषज्यकाष्ठवेणुवल्कलचर्ममृद्भाण्डानां धान्यस्नेहक्षारलवणमद्यपक्वान्नादीनां च विंशतिभागः पञ्चविंशतिभागो वा[7]। द्वारादेयं शुल्कपञ्चभागमानुग्राहिकं वा यथादेशोपकारं स्थापयेत्[8]। जातिभूमिषु च पण्यानामविक्रयः[9]। खनिभ्यो धातुपण्यादानेषु षट्छतमत्ययः[10]। पुष्पफलवाटेभ्यः

पुष्पफलादाने चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः[11]। षण्डेभ्यः शाकमूल-
कन्दादाने पादोनं द्विपञ्चाशत्पणो दण्डः[12]। क्षेत्रेभ्यः सर्वसस्या-
दाने त्रिपञ्चाशत्पणः[13]। पणो ऽध्यर्धपणश्च सीतात्ययः[14]।

अतो नवपुराणानां देशजातिचरित्रतः।
पण्यानां स्थापयेच्छुल्कमत्ययं चापकारतः[15]॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे शुल्कव्यवहारो द्वाविंशो ऽध्यायः ॥ २२ ॥
आदितस्त्रिचत्वारिंशः ॥ ४३ ॥

---

४०. प्रक. सूत्राध्यक्षः ॥

सूत्राध्यक्षः सूत्रवर्मवस्त्ररज्जूव्यवहारं तज्जातपुरुषैः कारयेत्[1]।
ऊर्णावल्ककार्पासतूलशणक्षौमाणि च[2]। विधवान्यङ्गाकन्याप्रव्र-
जितादण्डप्रतिकारिणीभी रूपाजीवामातृकाभिर्वृद्धराजदासीभि-
र्व्युपरतोपस्थानदेवदासीभिश्च कर्तयेत्[3]। श्लक्ष्णस्थूलमध्यतां च
सूत्रस्य विदित्वा वेतनं कल्पयेत्[4]। बह्वल्पतां च सूत्रप्रमाणं ज्ञात्वा
तैलामलकोद्वर्तनैरेता अनुगृह्णीयात्[5]। तिथिषु प्रतिपादनमानैश्च
कर्म कारयितव्याः[6]। सूत्रह्रासे वेतनह्रासः द्रव्यसारात्[7]। कृतकर्म-
प्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारुभिश्च कर्म कारयेत्प्रति-
संसर्गं च गच्छेत्[8]। क्षौमदुकूलक्रिमितानराङ्कवकार्पाससूत्रवान-
कर्मान्तांश्च प्रयुञ्जानो गन्धमाल्यदानैरन्यैश्चौपग्राहिकैराराधयेत्[9]।
वस्त्रास्तरणप्रावरणविकल्पानुत्थापयेत्[10]। कङ्कटकर्मान्तांश्च तज्जात-
कारुशिल्पिभिः कारयेत्[11]। याश्चानिष्कासिन्यः प्रोषितविधवा
न्यङ्गा कन्यका वात्मानं बिभृयुस्ताः स्वदासीभिरनुसार्य सोपग्रहं
कर्म कारयितव्याः[12]। स्वयमागच्छन्तीनां वा सूत्रशालां प्रत्युषसि
भाण्डवेतनविनिमयं कारयेत्[13]। सूत्रपरीक्षार्थमात्रः प्रदीपः[14]।
स्त्रिया मुखसंदर्शने ऽन्यकार्यसंभाषायां वा पूर्वः साहसदण्डः[15]।
वेतनकालातिपातने मध्यमः[16]। अकृतकर्मवेतनप्रदाने च[17]। गृहीत्वा
वेतनं कर्माकुर्वन्त्याः अङ्गुष्ठसंदंशं दापयेत्[18]। भक्षितापहृतावस्कन्दि-

तानां च[19] । वेतनेषु च कर्मकराणामपराधतो दण्डः[20] । रज्जूवर्तकैश्च वर्मकारैश्च स्वयं संसृज्येत[21] । भाण्डादीनि च वरत्रादीनि वर्तयेत्[22] ।

सूत्रवल्कमयी रज्जुः वरत्रा वेत्रवैणवीः ।
सांनाह्या बन्धनीयाश्च यानयुग्यस्य कारयेत्[23] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सूत्राध्यक्षस्त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥
आदितश्चतुश्चत्वारिंशः ॥४४॥

---

४१ प्रक. सीताऽध्यक्षः.

सीताध्यक्षः कृषितन्त्रगुल्मवृक्षायुर्वेदज्ञस्तज्ज्ञसखो वा सर्वधान्यपुष्पफलशाककन्दमूलवाल्लिक्यक्षौमकार्पासबीजानि यथाकालं गृह्णीयात्[1] । बहुहलपरिकृष्टायां स्वभूमौ दासकर्मकरदण्डप्रतिकर्तृभिर्वापयेत्[2] । कर्षणयन्त्रोपकरणबलीवर्दैश्चैषामसङ्गं कारयेत्[3] । कारुभिश्च कर्मारकुट्टाकमेदकरज्जुवर्तकसर्पग्राहादिभिश्च[4] । तेषां कर्मफलविनिपाते तत्फलहानं दण्डः[5] । षोडशद्रोणं जाङ्गलानां वर्षप्रमाणमध्यर्धमानूपानां देशवापानामर्धत्रयोदशाश्मकानां त्रयोविंशतिरवन्तीनाममितमपरान्तानां हैमन्यानां च कुल्यावापानां च कालतः[6] । वर्षात्रिभागः पूर्वपश्चिममासयोर्द्वौ त्रिभागौ मध्यमयोः सुषमारूपम्[7] । तस्योपलब्धिर्बृहस्पतेः स्थानगमनगर्भाधानेभ्यः शुक्रोदयास्तमयचारेभ्यः सूर्यस्य प्रकृतिवैकृताच्च । सूर्याद्बीजसिद्धिः[8] । बृहस्पतेः सस्यानां स्तम्बकरिता[10] । शुक्राद्वृष्टिरिति[11] ।

त्रयः सप्ताहिका मेघा अशीतिः कणशीकराः ।
षष्टिरातपमेघानामेषा वृष्टिः समाहिता[12] ॥
वातमातपयोगं च विभजन्यत्र वर्षति ।
त्रीन्करीषांश्च जनयंस्तत्र सस्यागमो ध्रुवः[13] ॥

ततः प्रभूतोदकमल्पोदकं वा सस्यं वापयेत्[14] । शालिव्रीहिकोद्रवतिलप्रियङ्गूदारकवराकाः पूर्ववापाः[15] । मुद्गमाषशैम्ब्याय

मध्यवापाः[१६] । कुसुम्भमसूरकुलुत्थयवगोधूमकलायातसीसर्षपाः पश्चाद्वापाः[१७] । यथर्तुवशेन वा बीजवापाः[१८] । वापातिरिक्तमर्धसीतिकाः कुर्युः[१९] । स्ववीर्योपजीविनो वा चतुर्थपञ्चभागिका यथेष्टमनवसितं भागं दद्युरन्यत्र कृच्छ्रेभ्यः स्वसेतुभ्यः[२०] । हस्तप्रावर्तिममुदकभागं पञ्चमं दद्युः[२१] । स्कन्धप्रावर्तिमं चतुर्थम्[२२] । स्रोतोयन्त्रप्रावर्तिमं च तृतीयम्[२३] । चतुर्थं नदीसरस्तटाककूपोद्घाटम्[२४] । कर्मोदकप्रमाणेन केदारं हैमनं ग्रैष्मिकं वा सस्यं स्थापयेत्[२५] । शाल्यादि ज्येष्ठम्[२६] । षण्डो मध्यमः[२७] । इक्षुः प्रत्यवरः[२८] । इक्षवो हि बह्वाबाधा व्ययग्राहिणश्च[२९] । फेनाघातो वल्लीफलानां परिवाहान्ताः पिप्पलीमृद्वीकेक्षूणां कूपपर्यन्ताः शाकमूलानां हरणीपर्यन्ताः हरितकानां पाल्योलपानां गन्धभैषज्योशीरह्रीबेरपिण्डालुकादीनाम्[३०] । यथास्वं भूमिषु च स्थाल्याश्चानूप्याश्चौषधीः स्थापयेत्[३१] । तुषारपायनमुष्णशोषणं चासप्तरात्रादिति धान्यबीजानां त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा कोशीधान्यानां मधुघृतसूकरवसाभिः शकृद्युक्ताभिः कांडबीजानां छेदलेपो मधुघृतेन कन्दानाम्, अस्थिबीजानां शकृदालेपः, शाखिनां गर्तदाहो गोस्थिशकृद्भिः काले दौहृदं च[३२] । प्ररूढांश्चाशुष्ककटुमत्स्यांश्च स्नुहिक्षीरेण वापयेत्[३३] ।

कार्पाससारं निर्मोकं सर्पस्य च समाहरेत् ।
न सर्पास्तत्र तिष्ठन्ति धूमो यत्रैष तिष्ठति ॥

सर्वबीजानां तु प्रथमवापे सुवर्णोदकसंप्लुतां पूर्वमुष्टिं वापयेदमुं च मन्त्रं ब्रूयात्[३५] ।

प्रजापतये काश्यपाय देवाय च नमः सदा ।
सीता मे ऋध्यतां देवी बीजेषु च धनेषु च[३६] ॥

षण्डवाटगोपालकदासकर्मकरेभ्यो यथापुरुषपरिवापं भक्तं कुर्यात्[३७] । सपादपणिकं मासं दद्यात्[३८] । कर्मानुरूपं कारुभ्यो भक्तवेतनम्[३९] । प्रशीर्णं च पुष्पफलं देवकार्यार्थं व्रीहियवमाग्रयणार्थं श्रोत्रियास्तपस्विनश्चाहरेयुः[४०] । राशीमूलमुञ्छवृत्तयः[४१] ।

यथाकालं च सस्यादि जातं जातं प्रवेशयेत् ।
न क्षेत्रे स्थापयेत्किंचित्पलालमपि पण्डितः ॥[42]
प्रकाराणां समुच्छ्रायान्वलभीर्वा तथाविधाः ।
न संहतानि कुर्वीत न तुच्छानि शिरांसि च ॥[43]
खलस्य प्रकरान्कुर्यान्मण्डलान्ते समाश्रितान् ।
अनग्निकाः सोदकाश्च खले स्युः परिकर्मिणः ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे सीताध्यक्षः चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥
आदितः पञ्चचत्वारिंशः ॥४५॥

---

४२. प्रक. सुराध्यक्षः.

सुराध्यक्षः सुराकिण्वव्यवहारान्दुर्गे जनपदे स्कन्धावारे वा तज्जातसुराकिण्वव्यवहारिभिः कारयेत्[1] । एकमुखमनेकमुखं वा विक्रयक्रयवशेन वा षट्छतमत्ययमन्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृणां स्थापयेत्[2] । ग्रामादनिर्णयनमसंपातं च[3] । सुरायाः प्रमादभयात्कर्मसु निर्दिष्टानां मर्यादातिक्रमभयादार्याणामुत्साहभयाच्च तीक्ष्णानां लाञ्छितमल्पं वा चतुर्भागमर्धकुडुम्बं कुडुम्बमर्धप्रस्थं प्रस्थं वेति ज्ञातशौचा निर्हरेयुः[4] । पानागारेषु वा पिबेयुरसंचारिणः[5] । निक्षेपोपनिधिप्रयोगापहृतादीनामनिष्टोपगतानां च द्रव्याणां ज्ञानार्थमस्वामिकं कुप्यं हिरण्यं चोपलभ्य निक्षेप्तारमन्यत्र व्यपदेशेन ग्राहयेत्[6] । अतिव्ययकर्तारमनायतिव्ययं च[7] । न चानर्घेण कालिकां वा सुरां दद्यादन्यत्र दुष्टसुरायाः[8] । तामन्यत्र विक्रापयेत्[9] । दासकर्मकरेभ्यो वा वेतनं दद्यात्[10] । वाहनप्रतिपानं सूकरपोषणं वा दद्यात्[11] । पानागाराण्यनेककक्ष्याणि विभक्तशयनासनवन्ति पानोद्देशानि गन्धमाल्योदकवन्त्यृतुसुखानि कारयेत्[12] । तत्रस्थाः प्रकृत्यौत्पत्तिकौ व्ययौ गूढा विद्युरागन्तूंश्च[13] । क्रेतृणां मत्तसुप्तानामलंकाराच्छादनहिरण्यानि च विद्युः[14] । तन्नाशे वणिजस्तच्च तावच्च दण्डं दद्युः[15] । वणिजस्तु संवृतेषु कक्ष्याविभागेषु स्वदासीभिः

पेशलरूपाभिरागन्तूनां वास्तव्यानां चार्यरूपाणां मत्तसुप्तानां भावं विद्युः[१६]। मेदकप्रसन्नासवारिष्टमैरेयमधूनामुदकद्रोणं तण्डुलानामर्धाढकं त्रयः प्रस्थाः किण्वस्येति मेदकयोगः[१७]। द्वादशाढकं पिष्टस्य पञ्च प्रस्थाः किण्वस्य पुत्रकत्वक्फलयुक्तो वा जातिसंभारः प्रसन्नायोगः[१८]। कपित्थतुला फाणितं पञ्चतौलिकं प्रस्थो मधुन इत्यासवयोगः[१९]। पादाधिको ज्येष्ठः पादहीनः कनिष्ठः[२०]। चिकित्सकप्रमाणाः प्रत्येकशो विकाराणामरिष्टाः[२१]। मेषशृङ्गित्वक्काथाभिषुतो गुडप्रतीवापः पिप्पलीमरिचसंभारस्त्रिफलायुक्तो वा मैरेयः[२२]। गुडयुक्तानां वा सर्वेषां त्रिफलासंभारः[२३]। मृद्वीकारसो मधु[२४]। तस्य स्वदेशो व्याख्यानं कापिशायनं हारहूरकमिति[२५]। माषकलनीद्रोणमामं सिद्धं वा त्रिभागाधिकतण्डुलं मोरटादीनां कार्षिकभागयुक्तः किण्वबन्धः[२६]। पाठालोध्रतेजोवत्यैलावालुकमधुमधुरसाप्रियङ्गुदारुहरिद्रामरिचपिप्पलीनां च पञ्चकार्षिकः संभारयोगो मेदकस्य[२७]। प्रसन्नायाश्च मधुकनिर्यूहयुक्ता कटशर्करा वर्णप्रसादिनी च[२८]। चोचचित्रकविलङ्गगजपिप्पलीनां च कार्षिकः क्रमुकमधुकमुस्तालोध्राणां द्विकार्षिकश्चासवसंभारः[२९]। दशभागश्चैषां बीजबन्धः[३०] प्रसन्नायोगः श्वेतसुरायाः[३१]। सहकारसुरा रसोत्तरा बीजोत्तरा वा महासुरा संभारिकी वा[३२]। तासां मोरटापलाशपत्तूरमेषशृङ्गीकरञ्जक्षीरवृक्षकषायभावितं दग्धकटशर्कराचूर्णं लोध्रचित्रकविलङ्गपाठामुस्ताकलिङ्गयवदारुहरिद्रेन्दीवरशतपुष्पापामार्गसप्तपर्णनिम्बास्फोतकल्कार्धयुक्तमन्तर्नखो मुष्टिः कुम्भीं राजपेयां प्रसादयति[३२]। फाणितः पञ्चपलिकश्चात्र रसवृद्धिर्देयः[३३]। कुटुम्बिनः कृत्येषु श्वेतसुरामौषधार्थं वारिष्टमन्यद्वा कर्तुं लभेरन्[३४]। उत्सवसमाजयात्रासु चतुरहः सौरिको देयः[३५]। तेष्वननुज्ञातानां प्रहवणान्तं दैवसिकमत्ययं गृह्णीयात्[३६]। सुराकिण्वविचयं स्त्रियो बालाश्च कुर्युः[३७]। अराजपण्याः शतं शुल्कं दद्युः[३८]। सुरकामेदकारिष्टमधुफलाम्लाम्लशीधूनां च[३९]।

अद्धश्च विक्रयं व्याजीं ज्ञात्वा मानहिरण्योः ।
तथा वैधरणं कुर्यादुचितं चानुवर्तयेत्[४०] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे सुराध्यक्षः पञ्चविंशो ऽध्यायः ॥ २५ ॥
आदितः षट्चत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

---

४३. प्रक. सूनाध्यक्षः ॥

सूनाध्यक्षः प्रदिष्टाभयानामभयवनवासिनां च मृगपशुपक्षिमत्स्यानां बन्धवधहिंसायामुत्तमं दण्डं कारयेत्[१] । कुटुम्बिनामभयवनपरिग्रहेषु मध्यमम्[२] । अप्रवृत्तवधानां मत्स्यपक्षिणां बन्धवधहिंसायां पादोनसप्तविंशतिपणमत्ययं कुर्यात्[३] । मृगपशूनां द्विगुणम्[४] । प्रवृत्तहिंसानामपरिगृहीतानां षड्भागं गृह्णीयात्[५] । मत्स्यपक्षिणां दशभागं वाधिकं मृगपशूनां शुल्कं वाधिकम्[६] । पक्षिमृगाणां जीवत्षड्भागमभयवनेषु प्रमुञ्चेत्[७] । सामुद्रहस्त्यश्वपुरुषवृषगर्दभाकृतयो मत्स्याः सारसा नादेयास्तटाककुल्योद्भवा वा · क्रौञ्चोत्क्रोशकदात्यूहहंसचक्रवाकजीवञ्जीवकभृङ्गराजचकोरमत्तकोकिलमयूरशुकमदनशारिका विहारपक्षिणो मङ्गल्याश्चान्ये ऽपि प्राणिनः पक्षिमृगा हिंसाबाधेभ्यो रक्ष्याः[८] । रक्षातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः[९] । मृगपशूनामनस्थिमांसं सद्योहतं विक्रीणीरन्[१०] । अस्थिमतः प्रतिपातं दद्युः[११] । तुलाहीने हीनाष्टगुणम्[१२] । वत्सो वृषो धेनुश्चैषामवध्याः[१३] । घातः पञ्चाशत्को दण्डः[१४] । क्लिष्टघातं घातयतश्च[१५] । परिसूनमशिरःपादास्थि विगन्धं स्वयंमृतं च न विक्रीणीरन्[१६] । अन्यथा द्वादशपणो दण्डः[१७] ।

दुष्टाः पशुमृगव्याला मत्स्याश्चाभयचारिणः ।
अन्यत्र गुप्तस्थानेभ्यो वधबन्धमवाप्नुयुः[१८] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे सूनाध्यक्षः षड्विंशो ऽध्यायः ॥ २६ ॥
आदितः सप्तचत्वारिंशः ॥ ४७ ॥

४४. प्रक. गणिकाध्यक्षः.

गणिकाध्यक्षो गणिकान्वयामगणिकान्वयां वा रूपयौवनशिल्पसंपन्नां सहस्रेण गणिकां कारयेत्[1] । कुटुम्बार्धेन प्रतिगणिकाम्[2] । निष्पतिताप्रेतयोर्दुहिता भगिनी वा कुटुम्बं भरेत्[3] । तन्माता वा प्रतिगणिकां स्थापयेत्[4] । तासामभावे राजा हरेत्[5] । सौभाग्यालंकारवृद्ध्या सहस्रेण वारं कनिष्ठं मध्यमुत्तमं वारोपयेत्[6] । छत्त्रभृङ्गारव्यजनशिबिकापीठिकारथेषु च विशेषार्थम्[7] । सौभाग्यभङ्गे मातृकां कुर्यात्[8] । निष्क्रयश्चतुर्विंशतिसाहस्रो गणिकायाः[9] । द्वादशसाहस्रो गणिकापुत्रस्य[10] । अष्टवर्षात्प्रभृति राज्ञः कुशीलवकर्म कुर्यात्[11] । गणिका दासी भग्नभोगा कोष्ठागारे महानसे वा कर्म कुर्यात्[12] । अविशन्ती सपादपणमवरुद्धा मासवेतनं दद्यात्[13] । भोगं दायमायव्ययमायतिं च गणिकायाः निबन्धयेत्[14] । अतिव्ययकर्म च वारयेत्[15] । मातृहस्तादन्यत्राभरणन्यासे सपादचतुष्पणो दण्डः[16] । स्वापतेयं विक्रयमाधानं वा नयन्त्याः सपादपञ्चाशत्पणो दण्डः[17] । चतुर्विंशतिपणो वाक्पारुष्ये[18] । द्विगुणो दण्डपारुष्ये[19] । सपादपञ्चाशत्पणः पणोऽर्धपणश्च कर्णच्छेदने[20] । अकामायाः कुमार्या वा साहसे उत्तमो दण्डः[21] । सकामायाः पूर्वः साहसदण्डः[22] । गणिकामकामां रुन्धतो निष्पातयतो वा व्रणविदारणेन वा रूपमुपघ्नतः सहस्रं दण्डः[23] । स्थानविशेषेण वा दण्डवृद्धिरानिष्क्रयाद्द्विगुणात्पणसहस्रं वा दण्डः[24] । प्राप्ताधिकारां गणिकां घातयतो निष्क्रयत्रिगुणो दण्डः[25] । मातृकादुहितृकारूपदासीनां घात उत्तमः साहसदण्डः[26] । सर्वत्र प्रथमेऽपराधे प्रथमः[27] । द्वितीये द्विगुणः[28] । तृतीये त्रिगुणः[29] । चतुर्थे यथाकामी स्यात्[30] । राजाज्ञया पुरुषमनभिगच्छन्ती गणिका शिफासहस्रं लभेत[31] । पञ्चसहस्रं वा दण्डः[32] । भोगं गृहीत्वा द्विषत्या भोगद्विगुणो दण्डः[33] । वसति भोगापहारे भोगमष्टगुणं दद्यादन्यत्र व्याधिपुरुषदोषेभ्यः[34] । पुरुषं घ्नत्याश्चिताप्रतापोऽप्सु प्रवेशनं

वा[35] । गणिकाभरणार्थं भोगं वापहरतो ऽष्टगुणो दण्डः[36] । गणिका भोगमायतिं पुरुषं च निवेदयेत्[37] । एतेन नटनर्तकगायकवादकवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौभिकचारणानां स्त्रीव्यवहारिणां स्त्रियो गूढाजीवाश्च व्याख्याताः[38] । तेषां तूर्यमागन्तुकं पञ्चपणं प्रेक्षावेतनं दद्यात्[39] । रूपाजीवा भोगद्वयगुणं मासं दद्युः[40] । गीतवाद्यपाठ्यनृत्तनाट्याक्षरचित्रवीणावेणुमृदङ्गपरचित्तज्ञानगन्धमाल्यसंयूहनसंपादनसंवाहनवैशिककलाज्ञानानि गणिका दासी रङ्गोपजीविनीश्च ग्राहयतो राजमण्डलादाजीवं कुर्यात्[41] । गणिकापुत्रान्रङ्गोपजीविनश्च मुख्यान्निष्पादयेयुः सर्वतालापचाराणां च[42] ।

संज्ञाभाषान्तरज्ञाश्च स्त्रियस्तेषामनात्मसु ।
चारघातप्रमादार्थं प्रयोज्या बन्धुवाहनाः[43] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे गणिकाध्यक्षः सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

आदितोऽष्टचत्वारिंशः ॥४८॥

---

४५ प्रक. नावध्यक्षः.

नावध्यक्षः समुद्रसंयाननदीमुखतरप्रचारान्देवसरोविसरोनदीतरांश्च स्थानीयादिष्ववेक्षेत[1] । तद्वेलाकूलग्रामाः क्लृप्तं दद्युः[2] । मत्स्यबन्धका नौकहाटकं षड्भागं दद्युः[3] । पत्तनानुवृत्तं शुल्कभागं वणिजो दद्युः[4] । यात्रावेतनं राजनौभिः संपतन्तः[5] । शङ्खमुक्ताग्राहिणो नौहाटकान्दद्युः[6] । स्वनौभिर्वा तरेयुः[7] । अध्यक्षश्चैषां खन्यध्यक्षेण व्याख्यातः[8] । पत्तनाध्यक्षनिबन्धं पण्यपत्तनचारित्रं नावध्यक्षः पालयेत्[9] । मूढवाताहतानां पितेवानुगृह्णीयात्[10] । उदकप्राप्तं पण्यमशुल्कमर्धशुल्कं वा कुर्यात्[11] । यथानिर्दिष्टाश्चैताः पण्यपत्तनयात्राकालेषु प्रेषयेत्[12] । संयातीर्नावः क्षेत्रानुगताः शुल्कं याचेत[13] । हिंस्रिका निर्घातयेत्[14] । अमित्रविषयातिगाः पण्यपत्तनचारित्रोपघातिकाश्च[15] । शासकनियामकदात्ररश्मिग्राहकोत्सेचकाधिष्ठिताश्च महानावो हेमन्तग्रीष्मतार्यासु महानदीषु प्रयोजयेत्[16] । क्षुद्रकाः क्षुद्रिकासु वर्षास्राविणीषु[17] । बद्धतीर्थाश्चैताः कार्याः

राजद्विष्टकारिणां तरणभयात्[18] । अकाले ऽतीर्थे च तरतः पूर्वः साहसदण्डः[19] । काले तीर्थे चानिसृष्टतारिणः पादोनसप्तविंशतिपणः तरात्ययः[20] । कैवर्तकाष्ठतृणभारपुष्पफलवाटषण्डगोपालकानामनत्ययः संभाव्यदूतानुपातिनां च सेनाभाण्डप्रचारप्रयोगाणां च[21] । स्वतरणैस्तरताम्[22] । बीजभक्तद्रव्योपस्करांश्चानूपग्रामाणां तारयताम्[23] । ब्राह्मणप्रव्रजितबालवृद्धव्याधितशासनहरगर्भिण्यो नावाध्यक्षमुद्राभिस्तरेयुः[24] । कृतप्रवेशाः पारविषयिकाः सार्थप्रमाणाः प्रविशेयुः[25] । परस्य भार्यां कन्यां वित्तं वापहरन्तं शङ्कितमाविग्नमुद्भाण्डीकृतं महाभाण्डेन मूर्ध्नि भारेणावच्छादयन्तं सद्योगृहीतलिङ्गिनमलिङ्गिनं वा प्रव्रजितमलक्ष्यव्याधितं भयविकारिणं गूढसारभाण्डशासनशस्त्राग्नियोगं विषहस्तं दीर्घपथिकममुद्रं चोपग्राहयेत्[26] । क्षुद्रपशुर्मनुष्यश्च सभारो माषकं दद्यात्[27] । शिरोभारः कायभारो गवाश्वं च द्वौ[28] । उष्ट्रमहिषं चतुरः[29] । पञ्च लघुयानम्[30] । षड् गोलिङ्गम्[31] । सप्त शकटम्[32] । पण्यभारः पादम्[33] । तेन भाण्डभारो व्याख्यातः[34] । द्विगुणो महानदीषु तरः[35] । क्लृप्तमानूपग्रामा भक्तवेतनं दद्युः[36] । प्रत्यन्तेषु तराः शुल्कमातिवाहिकं वर्तनीं च गृह्णीयुः[37] । निर्गच्छतश्चामुद्रद्रव्यस्य भाण्डं हरेयुः[38] । अतिभारेणावेलायामतीर्थे तरतश्च पुरुषोपकरणहीनायामसंस्कृतायां वा नावि विपन्नायां नावध्यक्षो नष्टं विनष्टं वाभ्याभवेत्[39] ।

सप्ताहवृत्तामाषाढीं कार्तिकीं चान्तरा तरन् ।
कार्मिकप्रत्ययं दद्यान्नित्यं चाह्निकमावहेत्[40] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे नावध्यक्षः अष्टाविंशो ऽध्यायः ॥२८॥

आदितः एकोनपञ्चाशः ॥४९॥

---

४६. प्रक. गोऽध्यक्षः ॥

गोऽध्यक्षो वेतनोपग्राहिकं करप्रतिकरं भग्नोत्सृष्टकं भागानुप्रविष्टकं व्रजपर्यग्रं नष्टं विनष्टं क्षीरघृतसंजातं चोपलभेत[1] । गो-

पालकपिण्डारकदोहकमन्थकलुब्धकाः शतं शतं धेनूनां हिरण्यभृताः पालयेयुः[२]। क्षीरघृतभृता हि वत्सानुपहन्युरिति वेतनोपग्राहिकम्[३]। जरद्गुधेनुगर्भिणीप्रष्ठौहीवत्सतरीणां समविभागं रूपशतमेकः पालयेत्[४]। घृतस्याष्टौ वारकान्पणिकं पुच्छमङ्कचर्म वार्षिकं दद्यादिति करप्रतिकरः[५]। व्याधितान्यङ्गानन्यदोहीदुर्दोहापुत्रघ्नीनां च समविभागं रूपशतं पालयन्तस्तज्जातिकं भागं दद्युरिति भग्नोत्सृष्टकम्[६]। परचक्राटवीभयादनुप्रविष्टानां पशूनां पालनधर्मेण दशभागं दद्युरिति भागानुप्रविष्टकम्[७]। वत्सा वत्सतरा दम्या वहिनो वृषा उक्षाणश्च पुङ्गवाः युगवाहनशकटवहा वृषभाः सूना महिषाः पृष्ठस्कन्धवाहिनश्च महिषाः वत्सिका वत्सतरी प्रष्ठौही गर्भिणी धेनुश्चाप्रजाता वन्ध्याश्च गावो महिष्यश्च मासद्विमासजातास्तासामुपजा वत्सा वत्सिकाश्च मासद्विमासजातानङ्कयेत्[८]। मासद्विमासपर्युषितमङ्कयेत्[९]। अङ्कं चिह्नं वर्णं शृङ्गान्तरं च लक्षणमेवमुपजा निबन्धयेदिति व्रजपर्यग्रम्[१०]। चोरहृतमन्ययूथप्रविष्टमवलीनं वा नष्टम्[११]। पङ्कविषमव्याधिजरातोयाधारावसन्नं वृक्षतटकाष्ठशिलाभिहतमीशानव्यालसर्पग्राहदावाग्निविपन्नं विनष्टं प्रमादादभ्याभवेयुः[१२]। एवं रूपाग्रं विद्यात्[१३]। स्वयं हन्ता घातयिता हर्ता हारयिता च वध्यः[१४]। परपशूनां राजाङ्केन परिवर्तयिता रूपस्य पूर्वं साहसदण्डं दद्यात्[१५]। स्वदेशीयानां चोरहृतं प्रत्यानीय पणितं रूपं हरेत्[१६]। परदेशीयानां मोक्षयितार्धं हरेत्[१७]। बालवृद्धव्याधितानां गोपालकाः प्रतिकुर्युः[१८]। लुब्धकश्वगणिभिरपास्तस्तेनव्यालपरबाधभयमृतुविभक्तमरण्यं चारयेयुः[१९]। सर्पव्यालत्रासनार्थं गोचरानुपातज्ञानार्थं च त्रस्नूनां घण्टातूर्यं च बध्नीयुः[२०]। समव्यूढतीर्थमकर्दमग्राहमुदकमवतारयेयुः पालयेयुश्च[२१]। स्तेनव्यालसर्पग्राहगृहीतं व्याधिजरावसन्नं चावेदयेयुरन्यथा रूपमूल्यं भजेरन्[२२]। कारणमृतस्याङ्कचर्म गोमहिषस्य कर्णलक्षण-

मजाविकानां पुच्छमङ्कचर्म चाश्वखरोष्ट्राणां वालचर्मवस्तिपित्त-स्नायुदन्तखुरशृङ्गास्थीनि चाहरेयुः[23]। मांसमार्द्रं शुष्कं वा विक्रीणीयुः[24]। उदश्विच्छ्ववराहेभ्यो दद्युः[25]। किंचित्कांस्येन भक्तार्थमाहरेयुः[26]। कीलाटो घाणपिण्याकक्लेदार्थः[27]। पशुविक्रेता पादिकं रूपं दद्यात्[28]। वर्षाशरद्धेमन्तानुभयतः कालं दुह्युः[29]। शिशिरवसन्तग्रीष्मानेककालम्[30]। द्वितीयकालदोग्धुरङ्गुष्ठच्छेदो दण्डः[31]। दोहकालमतिक्रामतस्तत्फलहानं दण्डः[32]। एतेन नस्यदम्ययुगविङ्गनवर्तनकाला व्याख्याताः[33]।

क्षीरद्रोणे गवां घृतप्रस्थः[34]। पञ्चभागाधिको महिषीणाम्[35]। द्विभागाधिकोऽजावीनाम्[36]। मन्थो वा सर्वेषां प्रमाणम्[37]। भूमितृणोदकविशेषाद्धि क्षीरघृतवृद्धिर्भवति[38]। यूथवृषं वृषेणावपातयतः पूर्वः साहसदण्डः[39]। घातयत उत्तमः[40]। वर्णावरोधेन दशतीरक्षा[41]। उपनिवेशदिग्विभागे गोप्रचारान्बलान्वयतो वा गवां रक्षासामर्थ्याच्च[42]। अजादीनां षाण्मासिकीमूर्णां ग्राहयेत्[43]। तेनाश्वखरोष्ट्रवराहव्रजा व्याख्याताः[44]। बलीवर्दानां नस्याश्वभद्रगतिवाहिनां यवसस्यार्धभारस्तृणस्य द्विगुणं तुला घाणपिण्याकस्य दशाढकं कणकुण्डकस्य पञ्चपलिकं मुखलवणं तैलकुडुम्बो नस्यं प्रस्थः पानं मांसतुला दध्नश्चाढकं यवद्रोणं माषाणां वा पुलाकः क्षीरद्रोणमर्धाढकं वा सुरायाः स्नेहप्रस्थः क्षारदशपलं शृङ्गिबेरपलं च प्रतिपानम्[45]। पादोनमश्वतरगोखराणां द्विगुणं महिषोष्ट्राणां कर्मकरबलीवर्दानां पायनार्थानां च[46]। धेनूनां कर्मकालतः फलतश्च विधादानम्[47]। सर्वेषां तृणोदकप्रकाम्यमिति गोमण्डलं व्याख्यातम्[48]।

पञ्चर्षभं खराश्वानामजावीनां दशर्षभम्।
शत्यं गोमहिषोष्ट्राणां यूथं कुर्याच्चतुर्वृषम्[49]॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे गोऽध्यक्षः एकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९ ॥

आदितः पञ्चाशः॥ ५० ॥

४७. प्रक. अश्वाध्यक्षः.

अश्वाध्यक्षः पण्यागारिकं क्रयोपागतमाहवलब्धमाजातं साहाय्यकागतकं पणस्थितं यावत्कालिकं वाश्वपर्यग्रं कुलवयोवर्णचिह्नवर्गागमैर्लेखयेत्[1]। अप्रशस्तन्यङ्गव्याधितांश्चावेदयेत्[2]। कोशकोष्ठागाराभ्यां च गृहीत्वा मासलाभमश्ववाहाश्चिन्तयेत्[3]। अश्वविभवेनायतामश्वायामीं द्विगुणविस्तारां चतुर्द्वारोपावर्तनमध्यां सप्रग्रीवां प्रद्वारासनफलकयुक्तां वानरमयूरपृषतनकुलचकोरशुकशारिकाभिराकीर्णां शालां निवेशयेत्[4]। अश्वायामचतुरश्रश्लक्ष्णफलकास्तारं सखादनकोष्ठकं समूत्रपुरीषोत्सर्गमेकैकशः प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा स्थानं निवेशयेत्[5]। शालावशेन वा दिग्विभागं कल्पयेत्[6]। बडवावृषकिशोराणामेकान्तेषु[7]। बडवायाः प्रजातायास्त्रिरात्रं घृतप्रस्थः पानम्[8]। अत ऊर्ध्वं सक्तुप्रस्थः स्नेहभैषज्यप्रतिपानं दशरात्रम्[9]। ततः पुलाको यवसमार्तवश्चाहारः[10]। दशरात्रादूर्ध्वं किशोरस्य घृतचतुर्भागः सक्तुकुडुम्बः[11]। क्षीरप्रस्थश्चाहार आषण्मासादिति[12]। ततः परं मासोत्तरमर्धवृद्धिर्यवप्रस्थ आत्रिवर्षात्[13]। द्रोण आचतुर्वर्षादिति[14]। अत ऊर्ध्वं चतुर्वर्षः पञ्चवर्षो वा कर्मण्यः पूर्णप्रमाणः[15]। द्वात्रिंशदङ्गुलं मुखमुत्तमाश्वस्य पञ्चमुखान्यायामो विंशत्यङ्गुला जङ्घा चतुर्जङ्घ उत्सेधः[16]। त्र्यङ्गुलावरं मध्यमावरयोः[17]। शताङ्गुलः परिणाहः[18]। पञ्चभागावरं मध्यमावरयोः[19]। उत्तमाश्वस्य द्विद्रोणं शालिव्रीहियवप्रियङ्गूणामर्धशुष्कमर्धसिद्धं वा मुद्गमाषाणां वा पुलाकः[20]। स्नेहप्रस्थश्च पञ्चपलः लवणस्य मांसं पञ्चाशत्पलिकं रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः पिण्डक्लेदनार्थः क्षारः पञ्चपलिकः सुरायाः प्रस्थः पयसो वा द्विगुणः प्रतिपानम्[21]। दीर्घपथभारक्लान्तानां च खादनार्थं स्नेहप्रस्थोऽनुवासनं कुडुम्बो नस्यकर्मणः यवसस्यार्धभारस्तृणस्य द्विगुणः षडरत्निः परिक्षेपः पुञ्जीलग्राहो वा[22]। पादावरमेतन्मध्यमावरयोः[2]। उत्तमसमो रथ्यो

वृषश्च मध्यमः[24]। मध्यमसमश्चावरः[25]। पादहीनं वडवानां पारशमानां
च[26]। अतोऽर्धं किशोराणां च[27]। इति विधायोगः[28]। विधापाचक-
सूत्रग्राहकचिकित्सकाः प्रतिस्वादभाजः[29]। युद्धव्याधिजराकर्मक्षीणाः
पिण्डगोचरिकाः स्युरसमरप्रयोज्याः[30]। पौरजानपदानामर्थेन वृषा
वडवास्वायोज्याः[31]। प्रयोग्यानामुत्तमाः काम्बोजकसैन्धवारट्टजवा-
नायुजाः[32]। मध्यमा बाह्लीकपापेयकसौवीरकतैतलाः[33]। शेषाः प्रत्य-
वराः[34]। तेषां तीक्ष्णभद्रमन्दवशेन सांनाह्यमौपवाह्यकं वा कर्म
प्रयोजयेत्[35]। चतुरश्रं कर्माश्वस्य सांनाह्यम्[36]। वल्गनो नीचैर्गतो
लङ्घनो धोरणो नारोष्ट्रश्चौपवाह्याः[37]। तत्रोपवेणुको वर्धमानको
यमक आलीढप्लुतः वृथाटस्त्रिवचाली च वल्गनः[38]। स एव
शिरःकर्णविशुद्धो नीचैर्गतः षोडशमार्गो वा[39]। प्रकीर्णकः प्रकी-
र्णोत्तरो निषण्णः पार्श्वानुवृत्त ऊर्मिमार्गः शरभक्रीडितः शर-
भप्लुतः त्रितालो बाह्यानुवृत्तः पञ्चपाणिः सिंहायतः स्वाधूतः
क्लिष्टः श्लाघितो बृंहितः पुष्पाभिकीर्णश्चेति नीचैर्गतमार्गाः।
कपिप्लुतो भेकप्लुत एकप्लुत एकपादप्लुतः कोकिलसंचार्युरस्यो
बकचारी च लङ्घनः[41]। काङ्को वारिकाङ्को मायूरोऽर्धमायूरो नाकुलो
ऽर्धनाकुलो वाराहोऽर्धवाराहश्चेति धोरणः[42]। संज्ञाप्रतिकारो
नारोष्ट्र इति[43]। षण्णव द्वादशेति योजनान्यध्वा रथ्यानां पञ्च-
योजनान्यध्वाष्टमानि दशेति पृष्ठवाह्यानामश्वानामध्वा[44]। विक्रमो
भद्राश्वासो भारवाह्य इति मार्गाः[45]। विक्रमो वल्गितमुपकण्ठ-
मुपजवो जवश्च धाराः[46]। तेषां बन्धनोपकरणं योग्याचार्याः प्रति-
दिशेयुः[47]। सांग्रामिकं रथाश्वालंकारं च सूताः[48]। अश्वानां
चिकित्सकाः शरीरह्रासवृद्धिप्रतीकारमृतुविभक्तं चाहारम्[49]।

सूत्रग्राहकाश्वबन्धकयावसिकविधापाचकस्थानपालकेशकार-
जाङ्गलीविदश्च स्वकर्मभिरश्वानाराधयेयुः[50]। कर्मातिक्रमे चैषां दिव-
सवेतनच्छेदनं कुर्यात्[51]। नीराजनोपरुद्धं वाहयतश्चिकित्सकोपरुद्धं
वा द्वादशपणो दण्डः[52]। क्रियाभैषज्यसङ्गेन व्याधिवृद्धौ प्रतीकार-

द्विगुणो दण्डः[53]। तदपराधेन वैलोम्ये पत्रमूल्यं दण्डः[54]। तेन गोमण्डलं खरोष्ट्रमहिषमजाविकं च व्याख्यातम्[55]।

द्विरह्नः स्नानमश्वानां गन्धमाल्यं च दापयेत्।
कृष्णसंधिषु भूतेज्याः शुक्लेषु स्वस्तिवाचनम्[56] ॥
नीराजनामाश्वयुजे कारयेन्नवमे ऽहनि।
यात्रादाववसाने वा व्याधौ वा शान्तिके रतः[57] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे अश्वाध्यक्षः त्रिंशो ऽध्यायः ॥ ३० ॥

आदित एकपञ्चाशः ॥ ५१ ॥

४८. प्रक. हस्त्यध्यक्षः.

हस्त्यध्यक्षो हस्तिवनरक्षां दम्यकर्मशान्तानां हस्तिहस्तिनीकलभानां शालास्थानशय्याकर्मविधायवसप्रमाणं कर्मस्वायोगं बन्धनोपकरकं सांग्रामिकमलंकारं चिकित्सकानीकस्थौपकस्थयायुकवर्गं चानुतिष्ठेत्[1]। हस्त्यायामद्विगुणोत्सेधविष्कम्भायामां हस्तिनीस्थानाधिकां सप्रग्रीवां कुमारीसंग्रहां प्राङ्मुखीमुदङ्मुखीं वा शालां निवेशयेत्[2]। हस्त्यायामचतुरश्रश्लक्ष्णालानस्तम्भफलकान्तरकं मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं निवेशयेत्[3]। स्थानसमशय्यामर्धापाश्रयां दुर्गे सांनाह्योपवाह्यानां बहिर्दम्यव्यालानाम्[4]। प्रथमसप्तमावष्टमभागावह्नः स्नानकालौ तदनन्तरं विधायाः पूर्वाह्णे व्यायामकालः पश्चाह्नः प्रतिपानकालः[5]। रात्रिभागौ द्वौ स्वप्नकालौ त्रिभागः संवेशनोत्थानिकः ग्रीष्मे ग्रहणकालः[6]। विंशतिवर्षो ग्राह्यः[7]। बिक्को मूढो मत्कुणो व्याधितो गर्भिणी धेनुका हस्तिनी चाग्राह्याः[8]। सप्तारत्निरुत्सेधो नवायामो दश परिणाहः[9]। प्रमाणतश्चत्वारिंशद्वर्षो भवत्युत्तमः[10]। त्रिंशद्वर्षो मध्यमः[11]। पञ्चविंशतिवर्षो ऽवरः[12]। तयोः पादावरो विधाविधिः[13]। अरत्नौ तण्डुलद्रोणो ऽर्धाढकं तैलस्य सर्पिषस्त्रयः प्रस्थाः दशपलं लवणस्य मांसं पञ्चाशत्पलिकं रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः

पिण्डक्लेदनार्थं क्षारं दशपलिकं मद्यस्य आढकं द्विगुणं वा पयसः प्रतिपानं गात्रावसेकस्तैलप्रस्थः शिरसो ऽष्टभागः प्रादीपिकश्च यवसस्य द्वौ भारौ सपादौ शष्पस्य शुष्कस्यार्धतृतीयो भारः कडङ्करस्यानियम[14]ः। सप्तारत्निना तुल्यभोजनो ऽष्टारत्निरत्यरालः[15]। यथाहस्तमवशेषः षडरत्निः पञ्चारत्निश्च[16]। क्षीरयावसिको बिक्कः क्रीडार्थं ग्राह्यः[17]। संजातलोहिता प्रतिच्छन्ना संलिप्तपक्षा समकक्ष्याप्यर्व्यतिकीर्णमांसा समतल्पतला जातद्रोणिकेति शोभाः[18]।

शोभावशेन व्यायामं भद्रं मन्दं च कारयेत्।
मृगसंकीर्णलिङ्गं च कर्मस्वृतुवशेन वा[19] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे हस्त्यध्यक्ष एकत्रिंशो ऽध्यायः ॥३१॥

आदितो द्विपञ्चाशः ॥५२॥

हस्त्यध्यक्षे हस्तिप्रचारः.

कर्मस्कन्धाः चत्वारो दम्यः सांनाह्य औपवाह्यो व्यालश्च[1]। तत्र दम्यः पञ्चविधः[2]। स्कन्धगतः स्तम्भगतो वारिगतो ऽवपातगतो यूथगतश्चेति[3]। तस्योपविचारो बिक्ककर्म[4]। सांनाह्यः सप्तक्रियापथः[5]। उपस्थानं संवर्तनं संयानं वधावधो हस्तियुद्धं नागरायणं सांग्रामिकं च[6]। तस्योपविचारः कक्ष्याकर्म ग्रैवेयकर्म यूथकर्म च[7]। औपवाह्यो ऽष्टविधः[8]। आचरणः कुञ्जरौपवाह्यः धोरण आधानगतिको यष्ट्युपवाह्यस्तोत्रोपवाह्यः शुद्धोपवाह्यो मार्गायुकश्चेति[9]। तस्योपविचारः शारदकर्म हीनकर्म नारोष्ट्रकर्म च[10]। व्याल एकक्रियापथः। तस्योपविचार आयम्यैकरक्षः कर्मशङ्कितो ऽवरुद्धो विषमः प्रभिन्नः प्रभिन्नविनिश्चयो मदहेतुविनिश्चयश्च[11]। क्रियाविपन्नो व्यालः[12]। शुद्धः सुव्रतो विषमः सर्वदोषप्रदुष्टश्च[13]। तेषां बन्धनोपकरणमनीकस्थप्रमाणमालानग्रैवेयककक्ष्यापारायणपरिक्षेपोत्तरादिकं बन्धनम्[14]। अङ्कुशवेणुयन्त्रादिकमुपकरणम्[15]। वैजयन्तीक्षुरप्रमालास्तरणकुथादिकं भूषणम्[16]। वर्म-

तोमरशरावापयन्त्रादिकः सांग्रामिकालंकारः[१७] । चिकित्सकानीकस्थारोहकाधोरणहस्तिपकौपचारिकविधापाचकयावसिकपादपाशिककुटीरक्षकौपशायिकादिरौपस्थायिकवर्गः[१८] । चिकित्सककुटीरक्षविधापाचकाः प्रस्थौदनं स्नेहप्रसृतिं क्षारलवणयोश्च द्विपलिकं हरेयुः[१९] । दशपलं मांसस्यान्यत्र चिकित्सकेभ्यः[२०] । पथि व्याधिकर्ममदजराभितप्तानां चिकित्सकाः प्रतिकुर्युः[२१] । स्थानस्याशुद्धिर्यवसस्याग्रहणं स्थले शायनमभागे घातः परारोहणमकाले यानमभूमावतीर्थे ऽवतारणं तरुषण्ड इत्यत्ययस्थानानि[२२] । तमेषां भक्तवेतनादाददीत[२३] ।

तिस्रो नीराजनाः कार्याश्चातुर्मास्यर्तुसंधिषु ।
भूतानां कृष्णसंधीज्याः सेनान्यः शुक्लसंधिषु[२४] ॥
दन्तमूलपरीणाहद्विगुणं प्रोत्स्य कल्पयेत् ।
अब्दे द्व्यर्धे नदीजानां पञ्चाब्दे पर्वतौकसाम्[२५] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे हस्तिप्रचारो द्वात्रिंशो ऽध्यायः ॥ ३२ ॥

आदितः त्रिपञ्चाशः ॥ ५३ ॥

४९—५१ प्रक. रथाध्यक्षः पत्त्यध्यक्षः सेनापतिप्रचारः.

अश्वाध्यक्षेण रथाध्यक्षो व्याख्यातः[१] । स रथकर्मान्तान्कारयेत्[२] । दशपुरुषो द्वादशान्तरो रथः[३] । तस्मादेकान्तरावरा आषडन्तरादिति सप्त रथाः[४] । देवरथपुष्यरथसांग्रामिकपारियाणिकपरपुराभियानिकवैनयिकांश्च रथान्कारयेत्[५] । इष्वस्त्रप्रहरणावरणोपकरणकल्पनाः सारथिरथिकरथ्यानां च कर्मस्वायोगं विद्यात्[६] । आकर्मभ्यश्च भक्तवेतनं भृतानामभृतानां च योग्यारक्षानुष्ठानमर्थमानकर्म च[७] । एतेन पत्त्यध्यक्षो व्याख्यातः[८] । स मौलभृतश्रेणिमित्रामित्राटवीबलानां सारफल्गुतां विद्यात्[९] । निम्नस्थलप्रकाशकूटखनकाकाशदिवारात्रियुद्धव्यायामं च विद्यात्[१०] । आयोगमयोगं च कर्मसु[११] । तदेव सेनापतिः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविनीतो हस्त्य-

श्वरथचर्यासंपुष्टश्चतुरङ्गस्य बलस्यानुष्ठानाधिष्ठानं विद्यात्[12] । स्वभूमिं युद्धकालं प्रत्यनीकमभिन्नभेदनं भिन्नसंधानं संहतभेदनं भिन्नवधं दुर्गवधं यात्राकालं च पश्येत्[13] ।

तूर्यध्वजपताकाभिर्व्यूहसंज्ञाः प्रकल्पयेत् ।
स्थाने याने प्रहरणे सैन्यानां विनये रतः[14] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे रथाध्यक्षः पत्त्यध्यक्षः सेनापतिप्रचारश्च त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ आदितः चतुष्पञ्चाशः ॥५४॥

५२—५३ प्रक. मुद्राध्यक्षः विवीताध्यक्षः.

मुद्राध्यक्षो मुद्रां माषकेण दद्यात्[1] । समुद्रो जनपदं प्रवेष्टुं निष्क्रमितुं वा लभेत[2] । द्वादशपणममुद्रो जानपदो दद्यात्[3] । कूटमुद्रायां पूर्वः साहसदण्डः[4] । तिरोजनपदस्योत्तमः[5] । विवीताध्यक्षो मुद्रां पश्येत्[6] । भयान्तरेषु च विवीतं स्थापयेत्[7] । चोरव्यालभयान्निम्नारण्यानि शोधयेत्[8] । अनुदके कूपसेतुबन्धोत्सान्स्थापयेत्पुष्पफलवाटांश्च[9] । लुब्धकश्वगणिनः परिव्रजेयुररण्यानि[10] । तस्करामित्राभ्यागमे शङ्खदुन्दुभिशब्दमग्राह्याः कुर्युः[11] । शैलवृक्षविरूढा वा शीघ्रवाहना वामित्राटवीसंचारं च राज्ञो गृहकपोतैर्मुद्रायुक्तैर्हारयेयुः[12] । धूमाग्निपरंपरया वा[13] ।

द्रव्यहस्तिवनाजीवं वर्तिनीं चोररक्षणम् ।
सार्थातिवाह्यं गोरक्ष्यं व्यवहारं च कारयेत्[14] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे मुद्राध्यक्षो विवीताध्यक्षः चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३४॥ आदितः पञ्चपञ्चाशः ॥५५॥

५४—५५ प्रक. समाहर्तृप्रचारः गृहपतिवैदेहकतापसव्यञ्जनाः प्रणिधयः.

समाहर्ता चतुर्धा जनपदं विभज्य ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठविभागेन ग्रामाग्रं परिहारकमायुधीयं धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिकरप्रतिकरमिदमेतावदिति निबन्धयेत् । तत्प्रदिष्टः पञ्चग्रामीं

दशग्रामीं वा गोपश्चिन्तयेत्[१] । सीमावरोधेन ग्रामाग्रं कृष्टाकृष्टस्थलकेदारारामषण्डवाटवनवास्तुचैत्यदेवगृहसेतुबन्धश्मशानसत्त्रप्रपापुण्यस्थानविवीतपथिसंख्यानेन क्षेत्राग्रं तेन सीम्नां क्षेत्राणां च मर्यादारण्यपथिप्रमाणसंप्रदानविक्रयानुग्रहपरिहारनिबन्धान्कारयेत्[३] । गृहाणां च करदाकरदसंख्यानेन[४] । तेषु चैतावच्चातुर्वर्ण्यमेतावन्तः कर्षकगोरक्षकवैदेहककारुकर्मकरदासाश्चैतावच्च द्विपदचतुष्पदमिदं चैष हिरण्यविष्टिशुल्कदण्डः समुत्तिष्ठतीति[५] । कुलानां च स्त्रीपुरुषाणां बालवृद्धकर्मचरित्राजीवव्ययपरिमाणं विद्यात्[६] । एवं च जनपदचतुर्भागं स्थानिकः चिन्तयेत्[७] । गोपस्थानिकस्थानेषु प्रदेष्टारः कार्यकरणं बलिप्रग्रहं च कुर्युः[८] । समाहर्तृप्रदिष्टाश्च गृहपतिकव्यञ्जना येषु ग्रामेषु प्रणिहितास्तेषां ग्रामाणां क्षेत्रगृहकुलाग्रं विद्युः[९] । मानसंजाताभ्यां क्षेत्राणि भोगपरिहाराभ्यां गृहाणि वर्णकर्मभ्यां कुलानि च[१०] । तेषां जंघाग्रमायव्ययौ च विद्युः[११] । प्रस्थितागतानां च प्रवासावासकारणमनर्थ्यानां च स्त्रीपुरुषाणां चारप्रचारं च विद्युः[१२] । एवं वैदेहकव्यञ्जनाः स्वभूमिजानां राजपण्यानां खनिसेतुवनकर्मान्तक्षेत्रजानां परिमाणमर्घं च विद्युः[१३] । परभूमिजातानां वारिस्थलपथोपयातानां सारफल्गुपण्यानां कर्मसु च शुल्कवर्तन्यातिवाहिकगुल्मतरदेयभागभक्तपण्यागारप्रमाणं विद्युः[१४] । एवं समाहर्तृप्रदिष्टास्तापसव्यञ्जनाः कर्षकगोरक्षकवैदेहकानामध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्युः[१५] । पुराणचोरव्यञ्जनाश्चान्तेवासिनश्चैत्यचतुष्पथशून्यपदोदपाननदीनिपानतीर्थायतनाश्रमारण्यशैलवनगहनेषु स्तेनामित्रप्रवीरपुरुषाणां च प्रवेशनस्थानगमनप्रयोजनान्युपलभेरन्[१६] ।

समाहर्ता जनपदं चिन्तयेदेवमुत्थितः ।
चिन्तयेयुश्च संस्थास्ताः संस्थाश्चान्याः स्वयोनयः[१७] ।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे समाहर्तृप्रचारो गृहपतिवैदेहकतापसव्यञ्जनप्रणिधयश्च पञ्चत्रिंशो ऽध्यायः ॥३५॥

आदितः षट्पञ्चाशः ॥५६॥

५६ प्रक. नागरकप्रणिधिः

समाहर्तृवन्नागरको नगरं चिन्तयेत्[1] । दशकुलीं गोपो विंशतिकुलीं चत्वारिंशत्कुलीं वा[2] । स तस्यां स्त्रीपुरुषाणां जातिगोत्रनामकर्मभिः जंघाग्रमायव्ययौ च विद्यात्[3] । एवं दुर्गचतुर्भागं स्थानिकश्चिन्तयेत्[4] । धर्मावसथिनः पाषण्डपथिकानावेद्य वासयेयुः[5] । स्वप्रत्ययांश्च तपस्विनः श्रोत्रियांश्च[6] । कारुशिल्पिनः स्वकर्मस्थानेषु स्वजनं वासयेयुः[7] । वैदेहकाश्चान्योन्यं स्वकर्मस्थानेषु पण्यानामदेशकालविक्रेतारमस्वकरणं च निवेदयेयुः[8] । शौण्डिकपाक्कमांसिकौदनिकरूपाजीवाः परिज्ञातमावासयेयुः[9] । अतिव्ययकर्तारमत्याहितकर्माणं च निवेदयेयुः[10] । चिकित्सकः प्रच्छन्नव्रणप्रतीकारकारयितारमपथ्यकारिणं च गृहस्वामी च निवेद्य गोपस्थानिकयोर्मुच्येतान्यथा तुल्यदोषः स्यात्[11] । प्रस्थितागतौ च निवेदयेत्[12] । अन्यथा रात्रिदोषं भजेत्[13] । क्षेमरात्रिषु त्रिपणं दद्यात्[14] । पथिकोत्पथिकाश्च बहिरन्तश्च नगरस्य देवगृहपुण्यस्थानवनश्मशानेषु सव्रणमनिष्टोपकरणमुद्भाण्डीकृतमाविग्नमतिस्वप्नमध्वक्लान्तमपूर्वं वा गृह्णीयुः[15] । एवमभ्यन्तरे शून्यनिवेशावेशनशौण्डिकौदनिकपाक्कमांसिकद्यूतपाषण्डावासेषु विचयं कुर्युः[16] ।

अग्निप्रतिकारं च ग्रीष्मे[17] । मध्यमयोरह्नश्चतुर्भागयोरष्टभागोऽग्निदण्डः[18] । बहिरधिश्रयणं वा कुर्युः[19] । पादः पञ्चघटीनां कुम्भद्रोणीनिश्रेणीपरशुशूर्पाङ्कुशकचग्रहणीदृतीनां चाकरणे[20] । तृणकटच्छन्नान्यपनयेत्[21] । अग्निजीविन एकस्थान् वासयेत्[22] । स्वगृहप्रद्वारेषु गृहस्वामिनो वसेयुः[23] । असंपातिनो रात्रौ रथ्यासु कटव्रजाः सहस्रं तिष्ठेयुः[24] । चतुष्पथद्वारे राजपरिग्रहेषु च[25] । प्रदीप्तमनभिधावतो गृहस्वामिनो द्वादशपणो दण्डः[26] । षट्पणो विक्रयिणः[27] । प्रमादाद्दीप्तेषु चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः[28] । प्रादीपिकोऽग्निना वध्यः[29] । पांसुन्यासे रथ्यायामष्टभागो दण्डः[30] । पङ्कोदकसंनिरोधे पादः[31] । राजमार्गे द्विगुणः[32] । पुण्यस्थानोदकस्थान-

देवगृहराजपरिग्रहेषु पणोत्तरा विष्टादण्डाः[33]। मूत्रेष्वर्धदण्डाः[34]। भैषज्यव्याधिभयनिमित्तमदण्ड्याः[35]। मार्जारश्वनकुलसर्पप्रेतानां नगरस्यान्तरुत्सर्गे त्रिपणो दण्डः[36]। खरोष्ट्राश्वतराश्वपशुप्रेतानां षट्पणः[37]। मनुष्यप्रेतानां पञ्चाशत्पणः[38]। मार्गविपर्यासे शवद्वारादन्यतः शवनिर्णयने पूर्वः साहसदण्डः[39]। द्वाःस्थानां द्विशतम्[40]। श्मशानादन्यत्र न्यासे दहने च द्वादशपणो दण्डः[41]। विषण्णालिकमुभयतोरात्रं यामतूर्यम्[42]। तूर्यशब्दे राज्ञो गृहाभ्याशे सपादपणमक्षणताडनम्[43]। प्रथमपश्चिमयामिकं मध्यमयामिकं द्विगुणं बहिश्चतुर्गुणम्[44]। शङ्कनीये देशे लिङ्गे पूर्वापदाने च गृहीतमनुयुञ्जीत[45]। राजपरिग्रहोपगमने नगररक्षारोहणे च मध्यमः साहसदण्डः[46]। सूतिकाचिकित्सकप्रेतप्रदीपयाननागरकतूर्यप्रेक्षाग्निनिमित्तं मुद्राभिश्चाग्राह्याः[47]। चाररात्रिषु प्रच्छन्नविपरीतवेषाः प्रव्रजिता दण्डशस्त्रहस्ताश्च मनुष्या दोषतो दण्ड्याः[48]। रक्षिणामवार्यं वारयतां वार्यं चावारयतामक्षणाद्द्विगुणो दण्डः[49]। स्त्रियं दासीमधिमेहयतां पूर्वः साहसदण्डः[50]। अदासीं मध्यमः[51]। कृतावरोधामुत्तमः[52]। कुलस्त्रियं वधः[53]। चेतनाचेतनिकं रात्रिदोषमशंसतो नागरकस्य दोषानुरूपो दण्डः[54]। प्रमादस्थाने च[55]। नित्यमुदकस्थानमार्गभ्रमच्छन्नपथवप्रप्राकाररक्षावेक्षणं नष्टप्रस्मृतापसृतानां च रक्षणम्[56]। बन्धनागारे च बालवृद्धव्याधितानाथानां च जातनक्षत्रपौर्णमासीषु विसर्गः[57]। पुण्यशीलाः समयानुबद्धा वा दोषनिष्क्रयं दद्युः[58]।

दिवसे पञ्चरात्रे वा बन्धनस्थान् विशोधयेत् ।
कर्मणा कायदण्डेन हिरण्यानुग्रहेण वा[59] ।
अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचने ।
पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते[60] ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे नागरकप्रणिधिः षट्त्रिंशो ऽध्यायः ॥ ३६ ॥
आदितः सप्तपञ्चाशः ॥ ५७ ॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य अध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

३. अधि. धर्मस्थीयम्.

५७—५८. प्रक. व्यवहारस्थापना विवादपदनिबन्धः.

धर्मस्थास्त्रयस्त्रयो ऽमात्या जनपदसंधिसंग्रहद्रोणमुखस्थानीयेषु व्यावहारिकानर्थान्कुर्युः[1] । तिरोहितान्तरगारनक्तारण्योपध्युपह्वरकृतांश्च व्यवहारान्प्रतिषेधयेयुः[2] । कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः साहसदण्डः[3] । श्रोतॄणामेकैकं प्रत्यर्धदण्डाः[4] । श्रद्धेयानां तु द्रव्यव्यपनयः[5] । परोक्षेणाधिकरणग्रहणमवक्तव्यकरा वा तिरोहिताः सिद्ध्येयुः[6] । दायनिक्षेपोपनिधिविवाहयुक्ताः स्त्रीणामनिष्कासिनीनां व्याधितानां चामूढसंज्ञानामन्तरगारकृताः सिद्ध्येयुः[7] । साहसानुप्रवेशकलहविवाहराजनियोगयुक्ताः पूर्वरात्रव्यवहारिणां च रात्रिकृताः सिद्ध्येयुः[8] । सार्थव्रजाश्रमव्याधचाराणां मध्येष्वरण्यचराणामरण्यकृताः सिद्ध्येयुः[9] । गूढाजीविषु चोपधिकृताः सिद्ध्येयुः[10] । मिथः समवाये चोपह्वरकृताः सिद्ध्येयुः[11] । अतोऽन्यथा न सिद्ध्येयुः[12] । अपाश्रयवद्भिश्च कृताः पितृमता पुत्रेण पित्रा पुत्रवता निष्कुलेन भ्रात्रा कनिष्ठेनाविभक्तांशेन पतिमत्या पुत्रवत्या च स्त्रिया दासाहितकाभ्यामप्राप्तातीतव्यवहाराभ्यामभिशस्तप्रव्रजितव्यङ्गव्यसनिभिश्चान्यत्र निसृष्टव्यवहारेभ्यः[13] । तत्रापि क्रुद्धेनार्तेन मत्तेनोन्मत्तेनापगृहीतेन वा कृता व्यवहारा न सिद्ध्येयुः[14] । कर्तृकारयितृश्रोतॄणां पृथग्यथोक्ता दण्डाः[15] । स्वे स्वे तु वर्गे देशे काले च स्वकरणकृताः संपूर्णाचाराः शुद्धदेशा दृष्टरूपलक्षणप्रमाणगुणाः सर्वव्यवहाराः सिद्ध्येयुः[16] । पश्चिमं त्वेषां करणमादेशाधिवर्जं श्रद्धेयम्[17] । इति व्यवहारस्थापना[18] । संवत्सरमृतुं मासं पक्षं दिवसं करणमधिकरणमृणं वेदकावेदकयोः कृतसमर्थावस्थयोर्देशग्रामजातिगोत्रनामकर्माणि चाभिलिख्य वादिप्रतिवादिप्रश्नानर्थानुपूर्व्यान्निवेशयेत्[19] । निविष्टांश्चावेक्षेत[20] । निबद्धं पादमुत्सृज्यान्यं पादं संक्रामति[21] । पूर्वोक्तं पश्चिमेनार्थेन नाभि-

संधत्ते[२२] । परवाक्यमनभिग्राह्यमभिग्राह्यावतिष्ठते[२३] । प्रतिज्ञाय देशं निर्दिशेत्युक्ते न निर्दिशति[२४] । हीनदेशमदेशं वा निर्दिशति[२५] । निर्दिष्टोद्देशादन्यं देशमुपस्थापयति[२६] । उपस्थिते देशे ऽर्थवचनं नैवमित्यपव्ययते[२७] । साक्षिभिरवधृतं नेच्छति[२८] । असंभाष्ये देशे साक्षिभिर्मिथः संभाषते[२९] । इति परोक्तहेतवः[३०] । परोक्तदण्डः पञ्चबन्धः[३१] । स्वयंवादिदण्डो दशबन्धः[३२] । पुरुषभृतिरष्टाङ्गः[३३] । पथि भक्तमर्थविशेषतः[३४] । तदुभयं नियम्यो दद्यात्[३५] । अभियुक्तो न प्रत्यभियुञ्जीत[३६] । अन्यत्र कलहसाहससार्थसमवायेभ्यः[३७] । न चाभियुक्ते ऽभियोगो ऽस्ति[३८] । अभियोक्ता चेत्प्रत्युक्तस्तदहरेव न प्रतिब्रूयात्परोक्तः स्यात्[३९] । कृतकार्यविनिश्चयो ह्यभियोक्ता नाभियुक्तः[४०] । तस्याप्रतिब्रुवतस्त्रिरात्रं सप्तरात्रमिति[४१] । अत ऊर्ध्वं त्रिपणावरार्ध्यं द्वादशपणपरं दण्डं कुर्यात्[४२] । त्रिपक्षादूर्ध्वमप्रतिब्रुवतः परोक्तदण्डं कृत्वा यान्यस्य द्रव्याणि स्युस्ततोऽभियोक्तारं प्रतिपादयेदन्यत्र प्रत्युपकरणेभ्यः[४३] । तदेव निष्पततो ऽभियुक्तस्य कुर्यात्[४४] । अभियोक्तुर्निष्पातसमकालः परोक्त भावः[४५] । प्रेतस्य व्यसनिनो वा साक्षिवचनमसारमभियोक्तारं दण्डयित्वा कर्म कारयेत्[४६] । अधिवासकामं प्रवेशयेत्[४७] । रक्षोघ्नरक्षितं वा कर्मणा प्रतिपादयेत्[४८] । अन्यत्र ब्राह्मणादिति[४९] ।

चतुर्वर्णाश्रमस्यायं लोकस्याचाररक्षणात् ।
नश्यतां सर्वधर्माणां राजा धर्मप्रवर्तकः[५०] ॥
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
विवादार्थश्चतुष्पादः पश्चिमः पूर्वबाधकः[५१] ॥
तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरित्रं संग्रहे पुंसां राज्ञामाज्ञा तु शासनम्[५२] ॥
राज्ञः स्वधर्मः स्वर्गाय प्रजा धर्मेण रक्षितुः ।
अरक्षितुर्वा क्षेप्तुर्वा मिथ्यादण्डमतो ऽन्यथा[५३] ॥
दण्डो हि केवलो लोकं परं चेमं च रक्षति ।
राज्ञा पुत्रे च शत्रौ च यथादोषं समं धृतः[५४] ॥

अनुशासाद्धि धर्मेण व्यवहारेण संस्थया ।
न्यायेन च चतुर्थेन चतुरन्तां महीं जयेत्[55] ॥
संस्थया धर्मशास्त्रेण शास्त्रं वा व्यावहारिकम् ।
यस्मिन्नर्थे विरुध्येत धर्मेणार्थं विनिर्णयेत्[56] ॥
शास्त्रं विप्रतिपद्येत धर्मन्यायेन केनचित् ।
न्यायस्तत्र प्रमाणं स्यात्तत्र पाठो हि नश्यति[57] ॥
दृष्टदोषः स्वयंवादः स्वपक्षपरपक्षयोः ।
अनुयोगार्जवं हेतुः शपथश्चार्थसाधकः[58] ॥
पूर्वोत्तरार्थव्याघाते साक्षिवक्तव्यकारणे ।
चारहस्ताच्च निष्पाते प्रदेष्टव्यः पराजयः[59] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे विवादपदनिबन्धः प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥
आदितो ऽष्टपञ्चाशः ॥ ५८ ॥

५९. प्रक. विवाहसंयुक्ते विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्प आधिवेदनिकम् ॥

विवाहपूर्वो व्यवहारः[1] । कन्यादानं कन्यामलंकृत्य ब्राह्मो विवाहः[2] । सहधर्मचर्या प्राजापत्यः[3] । गोमिथुनादानादार्षः[4] । अन्तर्वेद्यामृत्विजे दानाद्दैवः[5] । मिथःसमवायाद्गान्धर्वः[6] । शुल्कादानादासुरः[7] । प्रसह्यादानाद्राक्षसः[8] । सुप्तमत्तादानात्पैशाचः[9] । पितृप्रमाणाश्चत्वारः पूर्वे धर्म्याः[10] । मातापितृप्रमाणाः शेषाः[11] । तौ हि शुल्कहरौ दुहितुः[12] । अन्यतराभावे ऽन्यतरो वा[13] । अद्वितीयं शुल्कं स्त्री हरेत[14] । सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धम्[15] । वृत्तिराबध्यं वा स्त्रीधनम्[16] । परद्विसाहस्रा स्थाप्या वृत्तिः[17] । आबध्यानियमः[18] । तदात्मपुत्रस्नुषाभर्मणि प्रवासाप्रतिविधाने च भार्याया भोक्तुमदोषः[19] । प्रतिरोधकव्याधिदुर्भिक्षभयप्रतीकारे धर्मकार्ये च पत्युः[20] । संभूय वा दंपत्योर्मिथुनं प्रजातयोस्त्रिवर्षोपभुक्तं च धार्मिष्ठेषु विवाहेषु नानुयुञ्जीत[21] । गान्धर्वासुरोपभुक्तं

सवृद्धिकमुभयं दाप्येत[22] । राक्षसपैशाचोपभुक्तं स्तेयं दद्यात्[23] । इति विवाहधर्मः[24] । मृते भर्तरि धर्मकामा तदानीमेवास्थाप्याभरणं शुल्कशेषं च लभेत[25] । लब्ध्वा वाविन्दमाना सवृद्धिकमुभयं दाप्येत[26] । कुटुम्बकामा तु श्वशुरपतिदत्तं निवेशकाले लभेत[27] । निवेशकालं हि दीर्घप्रवासे व्याख्यास्यामः[28] । श्वशुरप्रातिलोम्येन वा निविष्टा श्वशुरपतिदत्तं जीयेत[29] । ज्ञातिहस्तादभिमृष्टाया ज्ञातयो यथागृहीतं दद्युः[30] । न्यायोपगतायाः प्रतिपत्ता स्त्रीधनं गोपायेत्[31] । पतिदायं विन्दमाना जीयेत[32] । धर्मकामा भुञ्जीत[33] । पुत्रवती विन्दमाना स्त्रीधनं जीयेत[34] । तत्तु स्त्रीधनं पुत्रा हरेयुः[35] । पुत्रभरणार्थं वा विन्दमाना पुत्रार्थं स्फातीकुर्यात्[36] । बहुपुरुषप्रजानां पुत्राणां यथापितृदत्तं स्त्रीधनमवस्थापयेत्[37] । कामकारणीयमपि स्त्रीधनं विन्दमाना पुत्रसंस्थं कुर्यात्[38] । अपुत्रा पतिशयनं पालयन्ती गुरुसमीपे स्त्रीधनमायुःक्षयाद्भुञ्जीत[39] । आपदर्थं हि स्त्रीधनम्[40] । ऊर्ध्वं दायादं गच्छेत्[41] । जीवति भर्तरि मृतायाः पुत्रा दुहितरश्च स्त्रीधनं विभजेरन्[42] । अपुत्राया दुहितरः[43] । तदभावे भर्ता[44] । शुल्कमन्वाधेयमन्यद्वा बन्धुभिर्दत्तं बान्धवा हरेयुः[45] । इति स्त्रीधनकल्पः[46] । वर्षाण्यष्टावप्रजायमानामपुत्रां वन्ध्यां चाकांक्षेत[47] । दश निन्दुं द्वादश कन्याप्रसविनीम्[48] । ततः पुत्रार्थी द्वितीयां विन्देत[49] । तस्यातिक्रमे शुल्कं स्त्रीधनमर्धं चाधिवेदनिकं दद्यात्[50] । चतुर्विंशतिपणपरं च दण्डम्[51] । शुल्कस्त्रीधनमशुल्कस्त्रीधनायांतत्प्रमाणमाधिवेदनिकमनुरूपां च वृत्तिं दत्त्वा बह्वीरपि विन्देत[52] । पुत्रार्था हि स्त्रियः[53] । तीर्थसमवाये चासां यथाविवाहं पूर्वोढां जीवत्पुत्रां वा पूर्वं गच्छेत्[54] । तीर्थगूहनागमने षण्णवतिर्दण्डः[55] । पुत्रवतीं धर्मकामां वन्ध्यां निन्दुं नीरजस्कां वा नाकामामुपेयात्[56] । न चाकामः पुरुषः कुष्ठिनीमुन्मत्तां वा गच्छेत्[57] । स्त्री तु पुत्रार्थमेवंभूतं वोपगच्छेत्[58] ।

नीचत्वं परदेशं वा प्रस्थितो राजकिल्बिषी ।

प्राणाभिहन्ता पतितस्त्याज्यः क्लीबो ऽपि वा पतिः[५८] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्प आधिवेदनिकं द्वितीयो ऽध्यायः ॥२॥

आदित एकोनषष्टितमो ऽध्यायः ॥५९॥

---

५६ प्रक. विवाहसंयुक्ते शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषातिचारोपकारव्यवहारप्रतिषेधाश्च.

द्वादशवर्षा स्त्री प्राप्तव्यवहारा भवति[१] । षोडशवर्षः पुमान्[२] । अत ऊर्ध्वमशुश्रूषायां द्वादशपणः स्त्रिया दण्डः पुंसो द्विगुणः[३] । भर्मण्यायामनिर्दिष्टकालायां ग्रासाच्छादनं वाधिकं यथापुरुषपरिवापं सविशेषं दद्यात्[४] । निर्दिष्टकालायां तदेव संख्याय बन्धं च दद्यात्[५] । शुल्कस्त्रीधनाधिवेदनिकानामनादाने च[६] । श्वशुरकुलप्रविष्टायां विभक्तायां वा नाभियोज्यः पतिः[७] । इति भर्म[८] । नग्ने विनग्ने न्यङ्गे ऽपितृके ऽमातृक इत्यनिर्देशेन विनयग्राहणम्[९] । वेणुदलरज्जुहस्तानामन्यतमेन वा पृष्ठे त्रिराघातः[१०] । तस्यातिक्रमे वाग्दण्डपारुष्यदण्डाभ्यामर्धदण्डाः[११] । तदेव स्त्रिया भर्तरि प्रसिद्धायामदोषाया मीर्ष्याया बाह्यविहारेषु द्वारेष्वत्ययो यथानिर्दिष्टः[१२] । इति पारुष्यम्[१३] । भर्तारं द्विषती स्त्री सप्तार्तवान्यमण्डयमाना तदानीमेव स्थाप्याभरणं निधाय भर्तारमन्यया सह शयानमनुशयीत[१४] । भिक्षुक्यन्वाधिज्ञातिकुलानामन्यतमे वा भर्ता द्विषत्स्त्रियमेकामनुशयीत[१५] । दुष्टलिङ्गे मैथुनापहारे सवर्णापसर्पोपगमे वा मिथ्यावादी द्वादशपणं दद्यात्[१६] । अमोक्ष्या भर्तुरकामस्य द्विषती भार्या[१७] । भार्यायाश्च भर्ता[१८] । परस्परं द्वेषान्मोक्षः[१९] । स्त्रीविप्रकाराद्वा पुरुषश्चेन्मोक्षमिच्छेद्यथागृहीतमस्यै दद्यात्[२०] । पुरुषविप्रकाराद्वा स्त्री चेन्मोक्षमिच्छेन्नास्यै यथागृहीतं दद्यात्[२१] । अमोक्षो धर्मविवाहानामिति[२२] । प्रतिषिद्धा स्त्री दर्पमद्यक्रीडायां त्रिपणं दण्डं दद्यात्[२३] । दिवा स्त्रीप्रेक्षाविहारगमने षट्पणो दण्डः[२४] ।

पुरुषप्रेक्षाविहारगमने द्वादशपणः[25] । रात्रौ द्विगुणः[26] । सुप्तमत्ता-प्रव्रजने भर्तुरदाने च द्वारस्य द्वादशपणः[27] । रात्रौ निष्कसने द्विगुणः[28] । स्त्रीपुंसयोर्मैथुनार्थेनाङ्गविचेष्टायां रहोऽश्लीलसंभाषायां वा चतुर्विंशतिपणः स्त्रिया दण्डः[29] । पुंसो द्विगुणः[30] । केशनीवी-दन्तनखावलम्बनेषु पूर्वः साहसदण्डः[31] । पुंसो द्विगुणः[32] । शङ्कित-स्थाने संभाषायां च पणस्थाने शिफादण्डः[33] । स्त्रीणां ग्राममध्ये चण्डालः पक्षान्तरं पञ्चशिफा दद्यात्[34] । पणिकं वा प्रहारं मोक्ष-येत्[35] । इत्यतिचाराः[36] । प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपकारे क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणो दण्डः[37] । स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंश-तिपणः[38] । हिरण्यसुवर्णयोश्चतुष्पञ्चाशत्पणः स्त्रिया दण्डः[39] । पुंसो द्विगुणः[40] । त एवागम्ययोरर्धदण्डाः[41] । तथा प्रतिषिद्धपुरुषव्यवहा-रेषु च[42] । इति प्रतिषेधः[43] ।

राजद्विष्टातिचाराभ्यामात्मापक्रमणेन च ।
स्त्रीधनानीतशुल्कानामस्वाम्यं जायते स्त्रियाः[44] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषातिचारा उपकारव्यवहारप्रतिषेधाश्च तृतीयो ऽध्यायः ॥ ३ ॥
आदितः षष्ठितमः ॥ ६० ॥

---

५९. प्रक. विवाहसंयुक्ते निष्पतनं पथ्यनुसरणं ह्रस्वप्रवासः दीर्घप्रवासश्च.

पतिकुलान्निष्पतितायाः स्त्रियाः षट्पणो दण्डो ऽन्यत्र विप्र-कारात्[1] । प्रतिषिद्धायां द्वादशपणः[2] । प्रतिवेशगृहातिगतायाः षट्पणः[3] । प्रातिवेशिकभिक्षुकवैदेहकानामवकाशभिक्षापण्यादाने द्वादशपणो दण्डः[4] । प्रतिषिद्धानां पूर्वः साहसदण्डः[5] । परगृहा-तिगतायां चतुर्विंशतिपणः[6] । परभार्यावकाशदाने शत्यो दण्डो ऽन्यत्रापद्भ्यः[7] । वारणाज्ञानयोर्निर्दोषः पतिविप्रकारात्[8] । पतिज्ञा-तिसुखावस्थग्रामिकाबाधिभिक्षुकीज्ञातिकुलानामन्यतमं पुरुषं गन्तु-मदोष इत्याचार्याः[9] । सपुरुषं वा ज्ञातिकुलं कुतो हि साध्वाजन-

स्य छलं सुखमेतदवबोद्धुमिति कौटिल्यः[१०]। प्रेतव्याधिव्यसनग-
र्भनिमित्तमप्रतिषिद्धमेव ज्ञातिकुलगमनम्[११]। तन्निमित्तं वारयतो
द्वादशपणो दण्डः[१२]। तत्रापि गूहमाना स्त्रीधनं जीयेत[१३]। ज्ञातयो
वा छादयन्तः शुल्कशेषम्[१४]। इति निष्पतनम्[१५]। पतिकुलान्निष्पत्य
ग्रामान्तरगमने द्वादशपणो दण्डः स्थाप्याभरणलोपश्च[१६]। गम्येन
वा पुंसा सहप्रस्थाने चतुर्विंशतिपणः सर्वधर्मलोपश्चान्यत्र भर्मदा-
नतीर्थगमनाभ्याम्[१७]। पुंसः पूर्वः साहसदण्डः[१८]। तुल्यश्रेयसोः
पापीयसोः मध्यमः[१९]। बन्धुरदण्ड्यः[२०]। प्रतिषेधे ऽर्धदण्डः[२१]। पथि
व्यन्तरे गूढदेशाभिगमने मैथुनार्थेन शङ्कितप्रतिषिद्धाभ्यां वा
पथ्यनुसारेण संग्रहणं विद्यात्[२२]। तालापचारचारणमत्स्यबन्धकलु-
ब्धकगोपालकशौण्डिकानामन्येषां च प्रसृष्टस्त्रीकाणां पथ्यनुस-
रणमदोषः[२३]। प्रतिषिद्धे वा नयतः पुंसः स्त्रियो वा गच्छन्त्यास्त
एवार्धदण्डाः[२४]। इति पथ्यनुसरणम्[२५]। ह्रस्वप्रवासिनां शूद्रवैश्य-
क्षत्रियब्राह्मणानां भार्याः संवत्सरोत्तरं कालमाकाङ्क्षेरन्नप्रजा-
ताः संवत्सराधिकं प्रजाताः[२६]। प्रतिविहिता द्विगुणं कालम्[२७]। अप्र-
तिविहिताः सुखावस्था बिभृयुः परं चत्वारि वर्षाण्यष्टौ वा ज्ञात-
यः[२८]। ततो यथादत्तमादाय प्रमुञ्चेयुः[२९]। ब्राह्मणमधीयानं दशवर्षा-
ण्यप्रजाता द्वादश प्रजाता राजपुरुषमायुःक्षयादाकाङ्क्षेत[३०]।
सवर्णतश्च प्रजाता नापवादं लभेत[३१]। कुटुम्बर्द्धिलोपे वा सुखावस्थै-
र्विमुक्ता यथेष्टं विन्देत[३२]। जीवितार्थमापद्गता वा धर्मविवाहात्कुमारी
परिगृहीतारमनाख्याय प्रोषितं श्रूयमाणं सप्ततीर्थान्याकाङ्क्षेत[३३]।
संवत्सरं श्रूयमाणमाख्याय[३४]। प्रोषितमश्रूयमाणं पञ्चतीर्थान्याका-
ङ्क्षेत[३५]। दश श्रूयमाणम्[३६]। एकदेशदत्तशुल्कं त्रीणि तीर्थान्यश्रूयमाणम्[३७]।
श्रूयमाणं सप्ततीर्थान्याकाङ्क्षेत[३८]। दत्तशुल्कं पञ्चतीर्थान्यश्रूय-
माणम्[३९]। दश श्रूयमाणम्[४०]। ततः परं धर्मस्थैर्विसृष्टा यथेष्टं विन्देत[४१]।
तीर्थोपरोधो हि धर्मवध इति कौटिल्यः[४२]। दीर्घप्रवासिनः प्रव्र-

जितस्य प्रेतस्य वा भार्या सप्ततीर्थान्याकाङ्क्षेत[४३]। संवत्सरं प्रजाता[४४]। ततः पतिसोदर्यं गच्छेत्[४५]। बहुषु प्रत्यासन्नं धार्मिकं भर्मसमर्थं कनिष्ठमभार्यं वा[४६]। तदभावे ऽप्यसोदर्यं सपिण्डं कुल्यं वासन्नम्[४७]। एतेषां एष एव क्रमः[४८]।

एतानुत्क्रम्य दायादान्वेदेन जातकर्मणि।
जारस्त्रीदातृवेत्तारः संप्राप्ताः संग्रहात्ययम्[४९]॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते निष्पतनं पथ्यनुसरणं ह्रस्वप्रवासः दीर्घप्रवासश्च चतुर्थो ऽध्यायः॥ ४॥ विवाहसंयुक्तं समाप्तम्॥

आदित एकषष्टितमः॥ ६१॥

६० प्रक. दायविभागे दायक्रमः

अनीश्वराः पितृमन्तः स्थितपितृमातृकाः पुत्राः[१]। तेषामूर्ध्वं पितृतो दायविभागः पितृद्रव्याणां स्वयमार्जितमविभज्यमन्यत्र पितृद्रव्यादुत्थितेभ्यः[२]। पितृद्रव्यादविभक्तोपगतानां पुत्राः पौत्रा वा चतुर्थादित्यंशभाजः[३]। तावदविच्छिन्नः पिण्डो भवति[४]। विच्छिन्नपिण्डाः सर्वे समं विभजेरन्[५]। अपितृद्रव्या विभक्तपितृद्रव्या वा सहजीवन्तः पुनर्विभजेरन्[६]। यतश्चोत्तिष्ठेत स द्व्यंशं लभेत[७]। द्रव्यमपुत्रस्य सोदर्या भ्रातरः सहजीविनो वा हरेयुः कन्याश्च रिक्थम्[८]। पुत्रवतः पुत्राः दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाताः[९]। तदभावे पिता धरमाणः[१०]। पित्रभावे भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च[११]। अपितृका बहवोऽपि च भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च पितुरेकमंशं हरेयुः[१२]। सोदर्याणामनेकपितृकाणां पितृतो दायविभागः पितृभ्रातृपुत्राणां पूर्वे विद्यमाने नापरमवलम्बन्ते[१३]। ज्येष्ठे च कनिष्ठमर्थग्राहिणाम्[१४]। जीवद्विभागे पिता नैकं विशेषयेत्[१५]। न चैकमकारणान्निर्विभजेत[१६]। पितुरसत्यर्थे ज्येष्ठाः कनिष्ठाननुगृह्णीयुरन्यत्र मिथ्यावृत्तेभ्यः[१७]। प्राप्तव्यवहाराणां विभागः[१८]। अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुर्व्यवहारप्रापणात्प्रोषितस्य

वा[19] । संनिविष्टसममसंनिविष्टेभ्यो नैवेशानिकं दद्युः[20] । कन्याभ्यश्च प्रादानिकम्[21] । ऋणरिक्थयोः समो विभागः[22] । उदपात्राण्यपि निष्किंचना विभजेरन्नित्याचार्याः[23] । छलमेतदिति कौटिल्यः[24] । सतोऽर्थस्य विभागो नासत एतावानर्थः सामान्यस्तस्यैतावान्प्रत्यंश इत्यनुभाष्य ब्रुवन्साक्षिषु विभागं कारयेत्[25] । दुर्विभक्तमन्योन्यापहृतमन्तर्हितमविज्ञातोत्पन्नं वा पुनर्विभजेरन्[26] । अदायादकं राजा हरेत्स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्जमन्यत्र श्रोत्रियद्रव्यात्[27] । तत्त्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेत्[28] । पतितः पतिताज्जातः क्लीबश्चानंशाः[29] । जडोन्मत्तान्धकुष्ठिनश्च[30] । सति भार्यार्थे तेषामपत्यमतद्विधं भागं हरेत्[31] । ग्रासाच्छादनमितरे पतितवर्जाः[32] ।

तेषां च कृतदाराणां लुप्ते प्रजनने सति ।
सृजेयुः बान्धवाः पुत्रांस्तेषामंशान् प्रकल्पयेत्[33] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे दायविभागे दायक्रमः पञ्चमो ऽध्यायः ॥५॥
आदितो द्विषष्टितमः ॥६२॥

---

६१ प्रक. अंशविभागः.

एकस्त्रीपुत्राणां ज्येष्ठांशः[1] । ब्राह्मणानामजाः क्षत्रियाणामश्वा वैश्यानां गावः शूद्राणामवयः[2] । काणलङ्गास्तेषां मध्यमांशः[3] । भिन्नवर्णाः कनिष्ठांशः[4] । चतुष्पदाभावे रत्नवर्जानां दशानां भागं द्रव्याणामेकं ज्येष्ठो हरेत्[5] । प्रतिमुक्तस्वधापाशो हि भवति[6] । इत्यौशनसो विभागः[7] । पितुः परिवापाद्यानमाभरणं च ज्येष्ठांशः[8] । शयनासनं भुक्तकांस्यं च मध्यमांशः[9] । कृष्णं धान्यायसं गृहपरिवापो गोशकटं च कनिष्ठांशः[10] । शेषाणां द्रव्याणामेकद्रव्यस्य वा समो विभागः[11] । अदायादा भगिन्यः मातुः परिवापाद्भुक्तकांस्याभरणभागिन्यः[12] । मानुषहीनो ज्येष्ठस्तृतीयमंशं ज्येष्ठांशाल्लभेत[13] । चतुर्थमन्यायवृत्तिः[14] । निवृत्तधर्मकार्यो वा कामाचारः सर्वं

जीयेत्[१५]। तेन मध्यमकनिष्ठौ व्याख्यातौ[१६]। तयोर्मानुषोपेतो ज्येष्ठांशादर्धं लभेत[१७]। नानास्त्रीपुत्राणां तु संस्कृतासंस्कृतयोः कन्याकृतक्रियाभावे चैकस्याः पुत्रयोर्यमयोर्वा पूर्वजन्मना ज्येष्ठभावः[१८]। सूतमागधव्रात्यरथकाराणामैश्वर्यतो विभागः शेषास्तमुपजीवेयुः[१९]। अनीश्वराः समविभागा इति[२०]। चातुर्वर्ण्यपुत्राणां ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशान्हरेत्[२१]। क्षत्रियापुत्रस्त्रीनंशान्[२२]। वैश्यापुत्रो द्वावंशौ[२३]। एकं शूद्रापुत्रः[२४]। तेन त्रिवर्णाद्विवर्णपुत्रविभागः क्षत्रियवैश्ययोर्व्याख्यातः[२५]। ब्राह्मणस्यानन्तरापुत्रस्तुल्यांशः क्षत्रियवैश्ययोरर्धांशः[२६]। तुल्यांशो वा मानुषोपेतः[२७]। तुल्यातुल्ययोरेकपुत्रः सर्वं हरेत्[२८]। बन्धूंश्च बिभृयात्[२९]। ब्राह्मणानां तु पारशवस्तृतीयमंशं लभेत[३०]। द्वावंशौ सपिण्डः कुल्यो वासन्नः स्वधादानहेतोः[३१]। तदभावे पितुराचार्योऽन्तेवासी वा[३२]।

क्षेत्रे वा जनयेदस्य नियुक्तः क्षेत्रजं सुतम्।
मातृबन्धुः सगोत्रो वा तस्मै तत्प्रादिशेद्धनम्[३३]॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दायविभागेंऽशविभागः षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ आदितस्त्रिषष्टितमः॥६३॥

---

६०. प्रक. पुत्रविभागः.

परपरिग्रहे बीजमुत्सृष्टं क्षेत्रिण इत्याचार्याः[१]। माता भस्त्रा यस्य रेतस्तस्यापत्यमित्यपरे[२]। विद्यमानमुभयमिति कौटिल्यः[३]। स्वयंजातः कृतक्रियायामौरसः[४]। तेन तुल्यः पुत्रिकापुत्रः[५]। सगोत्रेणान्यगोत्रेण वा नियुक्तेन क्षेत्रजातः क्षेत्रजः पुत्रः[६]। जनयितुरसत्यन्यस्मिन्पुत्रे स एव द्विपितृको द्विगोत्रो वा द्वयोरपि स्वधारिक्थभाग्भवति[७]। तत्सधर्मा बन्धूनां गृहे गूढजातस्तु गूढजः[८]। बन्धुनोत्सृष्टोऽपविद्धः संस्कर्तुः पुत्रः[९]। कन्यागर्भः कानीनः[१०]। सगर्भोढायाः सहोढः[११]। पुनर्भूतायाः पौनर्भवः[१२]। स्वयंजातः पितृबन्धूनां च दायादः[१३]। परजातः संस्कर्तुरेव न

बन्धूनाम्[१४] । तत्सधर्मा मातापितृभ्यामद्भिर्मुक्तो दत्तः[१५] । स्वयं बन्धुभिर्वा पुत्रभावोपगत उपगतः[१६] । पुत्रत्वेनाङ्गीकृतः कृतकः[१७] । परिक्रीतः क्रीत इति[१८] । औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः[१९] । असवर्णा ग्रासाच्छादनभागिनः[२०] । ब्राह्मणक्षत्रिययोरनन्तरापुत्राः सवर्णा एकान्तरा असवर्णाः[२१] । ब्राह्मणस्य वैश्यायामम्बष्ठः[२२] । शूद्रायां निषादः पारशवो वा[२३] । क्षत्रियस्य शूद्रायामुग्रः[२४] । शूद्र एव वैश्यस्य[२५] । सवर्णासु चैषामचरितव्रतेभ्यो जाता व्रात्याः[२६] । इत्यनुलोमाः[२७] । शूद्रादायोगवक्षत्तचण्डालाः[२८] । वैश्यान्मागधवैदेहकौ[२९] । क्षत्रियात्सूतः[३०] । पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद्विशेषः[३१] । त एते प्रतिलोमाः स्वधर्मातिक्रमाद्राज्ञः संभवन्ति[३२] । उग्रान्नैषाद्यां कुक्कुटः[३३] । विपर्यये पुल्कसः[३४] । वैदेहिकायामम्बष्ठाद्वैणः[३५] । विपर्यये कुशीलवः[३६] । क्षत्तायामुग्राच्छ्वपाक इत्येते चान्तरालाः[३७] । कर्मणा वैण्यो रथकारः[३८] । तेषां स्वयोनौ विवाहः[३९] । पूर्वापरगामित्वं वृत्तानुवृत्तं च स्वधर्मं स्थापयेत्[४०] । शूद्रसधर्माणो वा[४१] । अन्यत्र चण्डालेभ्यः[४२] । केवलमेवं वर्तमानः स्वर्गमाप्नोति राजा नरकमन्यथा[४३] । सर्वेषामन्तरालानां समो विभागः[४४] ।

देशस्य जात्या संघस्य धर्मो ग्रामस्य वापि यः ।
उचितस्तस्य तेनैव दायधर्मं प्रकल्पयेत्[४५] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दायविभागे पुत्रविभागः सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

दायविभागः समाप्तः । आदितश्चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥

---

६१ प्रक. गृहवास्तुकम्.

सामन्तप्रत्यया वास्तुविवादाः[१] । गृहं क्षेत्रमारामः सेतुबन्धस्तटाकमाधारो वा वास्तु[२] । कर्णकीलायससंबन्धोऽनुगृहं सेतुः[३] । यथासेतुभोगं वेश्म कारयेत्[४] । अभूतं वा परकुड्यादविक्रम्य[५] । द्वावरत्नी त्रिपदीं वा देशबन्धं कारयेत्[६] । अवस्करभ्रममुदपानं पानगृहोचितमन्यत्र सूतिकाकूपादानिर्दशाहादिति[७] । तस्यातिक्रमे

पूर्वः साहसदण्डः।तेनेअनावघातनकृतं कल्याणकृत्येष्वाचामोदक-मार्गाश्च व्याख्याताः[९]। त्रिपदीप्रतिक्रान्तमध्यर्धमरत्निं वा प्रवेश्य गाढप्रसृतमुदकमार्गं प्रस्रवणं प्रघातं वा कारयेत्[१०]। तस्यातिक्रमे चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः[११]। एकपदीं प्रतिक्रान्तमरत्निं वा चक्रिचतुष्पदस्थानमग्निष्ठमुदञ्जरस्थानं रोचनीं कुट्टनीं वा कारयेत्[१२]। तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः[१३]। सर्ववास्तुकयोः प्राक्षिप्तकयोर्वा शालयोः किष्कुरन्तरिका त्रिपदी वा[१४]। तयोश्चतुरङ्गुलं नीव्रान्तरं समारूढकं वा[१५]। किष्कुमात्रमाणिद्वारमन्तरिकायां खण्डफुल्लार्थमसंपातं कारयेत्[१६]। प्रकाशार्थमल्पमूर्ध्वं वातायनं कारयेत्[१७]। तदवसिते वेश्मनि च्छादयेत्[१८]। संभूय वा गृहस्वामिनो यथेष्टं कारयेयुरनिष्टं वारयेयुः[१९]। वानलट्याश्चोर्ध्वमाहार्यभोगकटप्रच्छन्नमवमर्शभित्तिं वा कारयेद्वर्षाबाधाभयात्[२०]। तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः[२१]। प्रतिलोमद्वारवातायनबाधायां च[२२]। अन्यत्र राजमार्गरथ्याभ्यः[२३]। खातसोपानप्रणालीनिश्रेण्यवस्करभागैर्बहिर्बाधायां भोगनिग्रहे च परकुड्यमुदकेनोपघ्नतो द्वादशपणो दण्डः[२४]। मूत्रपुरीषोपघाते द्विगुणः[२५]। प्रणालीमोक्षो वर्षति[२६]। अन्यथा द्वादशपणो दण्डः[२७]। प्रतिषिद्धस्य च वसतो निरस्यतश्चावक्रयणम्[२८]। अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहणमिथ्याभोगेभ्यः[२९]। स्वयमभिप्रस्थितो वर्षावक्रयशेषं दद्यात्[३०]। सामान्ये वेश्मनि साहाय्यमप्रयच्छतः सामान्यमुपरुन्धतो भोगनिग्रहे द्वादशपणो दण्डः[३१]। विनाशयतस्तद्द्विगुणः[३२]।

कोष्ठकाङ्गणवर्जानामग्निकुट्टनशालयोः।
विवृतानां च सर्वेषां सामान्ये भोग इष्यते[३३]॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे वास्तुके गृहवास्तुकमष्टमो ऽध्यायः ॥८॥

आदितः पञ्चषष्टिरध्यायः ॥६५॥

६१. प्रक. वास्तुविक्रयः ॥

ज्ञातिसामन्तधनिकाः क्रमेण भूमिपरिग्रहान्क्रेतुमभ्याभवेयुः[1]। ततो ऽन्ये बाह्याः सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या गृहप्रतिमुखे वेश्म श्रावयेयुः[2]। सामन्तग्रामवृद्धेषु क्षेत्रमारामं सेतुबन्धं तटाकमाधारं वा मर्यादासु यथासेतुभोगमनेनार्घेण कः क्रेता इति त्रिराघुषितवीतमव्याहतं क्रेता क्रेतुं लभेत[3]। स्पर्धितयोर्वा मूल्यवर्धने मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत्[4]। विक्रयप्रतिक्रोष्टा शुल्कं दद्यात्[5]। अस्वामिप्रतिक्रोशे चतुर्विंशतिपणो दण्डः[6]। सप्तरात्रादूर्ध्वमनभिसरतः प्रतिक्रुष्टो विक्रीणीत[7]। प्रतिक्रुष्टातिक्रमे वास्तुनि द्विशतो दण्डः[8]। अन्यत्र चतुर्विंशतिपणो दण्डः[9]। इति वास्तुविक्रयः[10]। सीमविवादं ग्रामयोरुभयोः सामन्ताः पञ्चग्रामी दशग्रामी वा सेतुभिः स्थावरैः कृत्रिमैर्वा कुर्यात्[11]। कर्षकगोपालवृद्धकाः पूर्वभुक्तिका वा बाह्याः सेतूनामनभिज्ञा बहव एको वा निर्दिश्य सीमसेतून्विपरीतवेषाः सीमानं नयेयुः[12]। उद्दिष्टानां सेतूनामदर्शने सहस्रं दण्डः[13]। तदेव नीते सीमापहारिणां सेतुच्छिदां च कुर्यात्[14]। प्रनष्टसेतुभोगं वा सीमानं राजा यथोपकारं विभजेत्[15]। क्षेत्रविवादं सामन्तग्रामवृद्धाः कुर्युः[16]। तेषां द्वैधीभावे यतो बहवः शुचयो ऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः[17]। मध्यं वा गृह्णीयुः[18]। तदुभयं परोक्तं वास्तु राजा हरेत्[19]। प्रनष्टस्वामिकं च यथोपकारं वा विभजेत्[20]। प्रसह्यादाने वास्तुनि स्तेयदण्डः[21]। कारणादाने प्रयासमाजीवं च परिसंख्याय बन्धं दद्यात्[22]। मर्यादापहरणे पूर्वः साहसदण्डः[23]। मर्यादाभेदे चतुर्विंशतिपणः[24]। तेन तपोवनविवीतमहापथश्मशानदेवकुलयजनपुण्यस्थानविवादा व्याख्याताः[25]। इति मर्यादास्थापनम्[26]। सर्व एव विवादाः सामन्तप्रत्ययाः[27]। विवीतस्थलकेदारषण्डखलवेश्मवाहनकोष्ठानां पूर्वं पूर्वमाबाधं सहेत[28]। ब्रह्मसोमारण्यदेवयजनपुण्यस्थानवर्जाः स्थलप्र-

देशा आधारपरिवाहकेदारोपभोगैः परक्षेत्रकृष्टबीजहिंसायां यथोपघातं मूल्यं दद्युः[२९] । केदारारामसेतुबन्धानां परस्परहिंसायां हिंसाद्विगुणो दण्डः[३०] । पश्चान्निविष्टमधरतटाकं नोपरितटाकस्य केदारमुदकेनाप्लावयेत्[३१] । उपरिनिविष्टं नाधरतटाकस्य पूरास्रावं कारयेत्[३२] । अन्यत्र त्रिवर्षोपरतकर्मणः[३३] । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः[३४] । तटाकवामनं च[३५] । पञ्चवर्षोपरतकर्मणः सेतुबन्धस्य स्वाम्यं लुप्येतान्यत्रापद्भ्यः[३६] । तटाकसेतुबन्धानां नवप्रवर्तने पाञ्चवार्षिकः परिहारः[३७] । भग्नोत्सृष्टानां चातुर्वर्षिकः[३८] । समुपारूढानां त्रैवर्षिकः[३९] । स्थलस्य द्वैवर्षिकः स्वात्माधाने विक्रये च[४०] । वातप्रावृत्तिमनीदनिबन्धायतनतटाककेदारारामषण्डवपानां सस्यवर्णभागोत्तरिकमन्येभ्यो वा यथोपकारं दद्युः[४१] । प्रक्रयावक्रयाधिभागभोगनिसृष्टोपभोक्तारश्चैषां प्रतिकुर्युः[४२] । अप्रतीकारे हीनद्विगुणो दण्डः[४३] ॥

सेतुभ्यो मुञ्चतस्तोयमपारे षट्पणो दमः ।
पारे वा तोयमन्येषां प्रमादेनोपरुन्धतः[४४] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वास्तुके वास्तुविक्रयः सीमाविवादः क्षेत्रविवादः मर्यादास्थापनं बाधाबाधिकं नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
आदितः षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥६६॥

६१—६२. विवीतक्षेत्रपथहिंसा समयस्यानपाकर्म च ॥

कर्मोदकमार्गमुचितं रुन्धतः कुर्वतोऽनुचितं वा पूर्वः साहसदण्डः[१] । सेतुकूपपुण्यस्थानचैत्यदेवायतनानि च परभूमौ निवेशयतः पूर्वानुवृत्तं धर्मसेतुमाधानं विक्रयं वा नयतो नाययतो वा मध्यमः साहसदण्डः श्रोतॄणामुत्तमः[२] । अन्यत्र भग्नोत्सृष्टात्[३] । स्वाम्यभावे ग्रामाः पुण्यशीला वा प्रतिकुर्युः[४] । पथिप्रमाणं दुर्गनिवेशे व्याख्यातम्[५] । क्षुद्रपशुमनुष्यपथं रुन्धतो द्वादशपणो दण्डः[६] । महापशुपथं चतुर्विंशतिपणः[७] । हस्तिक्षेत्रपथं चतुष्पञ्चा-

शतपणः[८]। सेतुवनपथं षट्छतः[९]। श्मशानग्रामपथं द्विशतः[१०]। द्रोणमुखपथं पञ्चशतः[११]। स्थानीयराष्ट्रविवीतपथं साहस्रः[१२]। अतिकर्षणे चैषां दण्डचतुर्था दण्डाः[१३]। कर्षणे पूर्वोक्ताः[१४]। क्षैत्रिकस्याक्षिपतः क्षेत्रमुपवासस्य वा त्यजतो बीजकाले द्वादशपणो दण्डः[१५]। अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः[१६]। करदाः करदेष्वाधानं विक्रयं वा कुर्युः[१७]। ब्रह्मदेयिका ब्रह्मदेयिकेषु[१८]। अन्यथा पूर्वः साहसदण्डः[१९]। करदस्य वाऽकरदग्रामं प्रविशतः[२०]। करदं तु प्रविशतः सर्वद्रव्येषु प्राकाम्यं स्यात्[२१]। अन्यत्रागारात्[२२]। तदप्यस्मै दद्यात्[२३]। अनादेयमकृषतो ऽन्यः पञ्चवर्षाण्युपभुज्यप्रयासनिष्क्रयेण दद्यात्[२४]। अकरदाः परत्र वसन्तो भोगमुपजीवेयुः[२५]। ग्रामार्थेन ग्रामिकं व्रजन्तमुपवासाः पर्यायेणानुगच्छेयुरननुगच्छन्तः पणार्धपणिकं योजनं दद्युः[२६]।

ग्रामिकस्य ग्रामादस्तेनपारदारिकं निरस्यश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः[२७]। ग्रामस्योत्तमः[२८]। निरस्तस्य प्रवेशो ह्यभिगमेन व्याख्यातः[२९]। स्तम्भैः समन्ततो ग्रामाद्धनुःशतापकृष्टमुपशालं कारयेत्[३०]। पशुप्रचारार्थं विवीतमालवनेनोपजीवेयुः[३१]। विवीतं भक्षयित्वावसृतानामुष्ट्रमहिषाणां पादिकं रूपं गृह्णीयुः[३२]। गवाश्वखराणां चार्धपादिकम्[३३]। क्षुद्रपशूनां षोडशभागिकम्[३४]। भक्षयित्वा निषण्णानामेत एव द्विगुणा दण्डाः[३५]। परिवसतां चतुर्गुणाः[३६]। ग्रामदेववृषा वा अनिर्दशाहा वा धेनुरुक्षाणो गोवृषाश्चादण्ड्याः[३७]। सस्यभक्षणे सस्योपघातं निष्पत्तितः परिसंख्याय द्विगुणं दापयेत्[३८]। स्वामिनश्चानिवेद्य चारयतो द्वादशपणो दण्डः[३९]। प्रमुञ्चतश्चतुर्विंशतिपणः[४०]। पालिनामर्धदण्डाः[४१]। तदेव षण्डभक्षणे कुर्यात्[४२]। वाटभेदे द्विगुणः[४३]। वेश्मखलवलयगतानां च धान्यानां भक्षणे हिंसाप्रतीकारं कुर्यात्[४४]। अभयवनमृगाः परिगृहीता भक्षयन्तः स्वामिनो निवेद्य यथावध्यास्तथा प्रतिषेद्धव्याः[४५]। पशवो रश्मिप्रतोदाभ्यां वारयितव्याः[४६]। तेषामन्यथा हिंसायां दण्डपारुष्यदण्डाः[४७]।

प्रार्थयमाना दृष्टापराधा वा सर्वोपायैर्नियन्तव्याः[४८]। इति क्षेत्रपथहिंसा[४९]। कर्षकस्य ग्राममभ्युपेत्याकुर्वतो ग्राम एवात्ययं हरेत्[५०]। कर्माकरणे कर्मवेतनद्विगुणं हिरण्यदानं प्रत्यंशद्विगुणं भक्ष्यपेयदाने च प्रवहणेषु द्विगुणमंशं दद्यात्[५१]। प्रेक्षायामनंशदः स्वस्वजनो न प्रेक्षेत[५२]। प्रच्छन्नश्रवणेक्षणे च सर्वहिते च कर्मणि निग्रहेण द्विगुणमंशं दद्यात्[५३]। सर्वहितमेकस्य ब्रुवतः कुर्युराज्ञाम्[५४]। अकरणे द्वादशपणो दण्डः[५५]। तं चेत्संभूय वा हन्युः पृथगेषामपराधद्विगुणो दण्डः[५६]। उपहन्तृषु विशिष्टः ब्राह्मणतश्चैषां ज्येष्ठं नियम्येत[५७]। प्रवहणेषु चैषां ब्राह्मणा नाकामाः कुर्युः[५८]। अंशं च लभेरन्[५९]। तेन देशजातिकुलसंघानां समयस्यानपाकर्म व्याख्यातम्[६०]।

राजा देशहितान्सेतून्कुर्वतां पथि संक्रमात् ।
ग्रामशोभाश्च रक्षाश्च तेषां प्रियहितं चरेत्[६१] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वास्तुके विवीतक्षेत्रपथहिंसा दशमोऽध्यायः ॥१०॥

वास्तुकं समाप्तम्

समयस्यानपाकर्म च । आदितःसप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

---

६३. ऋणादानम्.

सपादपणा धर्म्या मासवृद्धिः पणशतस्य[१]। पञ्चपणा व्यावहारिकी[२]। दशपणा कान्तारकाणाम्[३]। विंशतिपणा सामुद्राणाम्[४]। ततः परं कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः साहसदण्डः[५]। श्रोतॄणामेकैकं प्रत्यर्धदण्डः[६]। राजन्ययोगक्षेमवहे तु धनिकधारणिकयोश्चरित्रमपेक्षेत[७]। धान्यवृद्धिः सस्यनिष्पत्तावुपार्धावरं मूल्यकृता वर्धेत[८]। प्रक्षेपवृद्धिरुदयादर्धं संनिधानसन्ना वार्षिकी देया[९]। चिरप्रवासस्तम्भप्रविष्टो वा मूल्यद्विगुणं दद्यात्[१०]। अकृत्वा वृद्धिं साधयतो वर्धयतो वा मूल्यं वा वृद्धिमारोप्य श्रावयतो बन्धचतुर्गुणो दण्डः[११]। तुच्छचतुरश्रावणायामभूतचतुर्गुणः[१२]। तस्य त्रिभागमादाता दद्यात्[१३]। शेषं प्रदाता[१४]। दीर्घसत्त्रव्याधिगुरुकुलोपरुद्धं

बालमसारं वा नर्णमनुवर्धेत[15] । मुच्यमानमृणमप्रतिगृह्णतो द्वादशपणो दण्डः[16] । कारणापदेशेन निवृत्तवृद्धिकमन्यत्र तिष्ठेत्[17] । दशवर्षोपेक्षितमृणमप्रतिग्राह्यमन्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यसनिप्रोषितदेशत्यागराज्यविभ्रमेभ्यः[18] । प्रेतस्य पुत्राः कुसीदं दद्युः[19] । दायादा वा रिक्थहराः सहग्राहिणः प्रतिभुवो वा[20] । न प्रातिभाव्यमन्यदसारं बालप्रातिभाव्यम्[21] । असंख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा दायादा वा रिक्थं हरमाणा दद्युः[22] । जीवितविवाहभूमिप्रातिभाव्यमसंख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा वा वहेयुः[23] । नानर्णसमवाये तु नैकं द्वौ युगपदभिवदेयातामन्यत्र प्रतिष्ठमानात्[24] । तत्रापि गृहीतानुपूर्व्या राजश्रोत्रियद्रव्यं वा पूर्वं प्रतिपादयेत्[25] । दम्पत्योः पितापुत्रयोः भ्रातॄणां चाविभक्तानां परस्परकृतमृणमसाध्यम्[26] । अग्राह्याः कर्मकालेषु कर्षका राजपुरुषाश्च[27] । स्त्री चाप्रतिश्राविणी पतिकृतमृणमन्यत्र गोपालकार्धसीतिकेभ्यः[28] । पतिस्तु ग्राह्यः[29] । स्त्रीकृतमृणमप्रतिविधाय प्रोषित इति संप्रतिपत्तावुत्तमः[30] । असंप्रतिपत्तौ तु साक्षिणः प्रमाणम्[31] । प्रात्ययिकाः शुचयोऽनुमता वा त्र्यवरा अर्थ्याः[32] । पक्षानुमतौ वा द्वौ[33] । ऋणं प्रति न त्वेवैकः[34] । प्रतिषिद्धाः स्यालसहायाबद्धधनिकधारणिकवैरिन्यङ्गधृतदण्डाः[35] । पूर्वे चाव्यवहार्याः[36] । राजश्रोत्रियग्रामभृतकुष्ठिव्रणिनः पतितचण्डालकुत्सितकर्माणोऽन्धबधिरमूकाहंवादिनः स्त्रीराजपुरुषाश्चान्यत्र स्ववर्गेभ्यः[37] । पारुष्यस्तेयसंग्रहणेषु तु वैरिस्यालसहायवर्जाः[38] । रहस्यव्यवहारेष्वेका स्त्री पुरुष उपश्रोता उपद्रष्टा वा साक्षी स्याद्राजतापसवर्जम्[39] । स्वामिनो भृत्यानामृत्विगाचार्याः शिष्याणां मातापितरौ पुत्राणां चानिग्रहेण साक्ष्यं कुर्युः[40] । तेषामितरे वा । परस्पराभियोगे चैषामुत्तमाः[41] । परोक्ता दशबन्धं दद्युरवीराः पञ्चबन्धम्[42] । इति साक्ष्यधिकारः[43] । ब्राह्मणोदकुम्भाग्निसकाशे साक्षिणः परिगृह्णीयात्[44] । तत्र ब्राह्मणं ब्रूयात्सत्यं

अर्हीति[४५]। राजन्यं वैश्यं वा मा तवेष्टापूर्तफलं कपालहस्तः शत्रुबलं भिक्षार्थी गच्छेरिति[४६]। शूद्रं जन्ममरणान्तरे यद्वः पुण्यफलं तद्राजानं गच्छेत्[४७]। राज्ञश्च किल्बिषं युष्मान्[४८]। अन्यथावादे दण्डश्चानुबन्धः[४९]। पश्चादपि ज्ञायेत यथादृष्टश्रुतम्[५०]। एकमन्त्राः सत्यमवहरतेत्यनवहरतां सप्तरात्रादूर्ध्वं द्वादशपणो दण्डः[५१]। त्रिपक्षादूर्ध्वमभियोगं दद्युः[५२]। साक्षिभेदे यतो बहवः शुचयो ऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः[५३]। मध्यं वा गृह्णीयुः[५४]। तद्वा द्रव्यं राजा हरेत्[५५]। साक्षिणश्चेदभियोगादूनं ब्रूयुरतिरिक्तस्याभियोक्ता बन्धं दद्यात्[५६]। अतिरिक्तं वा ब्रूयुस्तातिरिक्तं राजा हरेत्[५७]। बालिश्यादभियोक्तुर्वा दुःश्रुतं दुर्लिखितं प्रेताभिनिवेशं वा समीक्ष्य साक्षिप्रत्ययमेव स्यात्[५८]। साक्षिबालिश्येष्वेव पृथगनुपयोगे देशकालकार्याणां पूर्वमध्यमोत्तमा दण्डा इत्यौशनसाः[५९]। कूटसाक्षिणो यमर्थमभूतं वा नाशयेयु स्तद्दशगुणं दण्डं दद्युरिति मानवाः[६०]। बालिश्याद्वा विसंवादयतां चित्रो घात इति बार्हस्पत्याः[६१]। नेइति कौटिल्यः[६२]। ध्रुवं हि साक्षिभिः श्रोतव्यम्[६३]। अशृण्वतां चतुर्विंशतिपणो दण्डः[६४]। ततो ऽर्धमब्रुवाणानाम्[६५]।

देशकालाविदूरस्थान्साक्षिणः प्रतिपादयेत्।
दूरस्थानप्रसारान्वा स्वामिवाक्येन साधयेत्[६६]।

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे ऋणादानं एकादशो ऽध्यायः ॥११॥
आदितो ऽष्टषष्टितमः ॥६८॥

६४ प्रक. औपनिधिकम्.

उपनिधिर्ऋणेन व्याख्यातः[१]। परचक्राटविकाभ्यां दुर्गराष्ट्रविलोपे वा प्रतिरोधकैर्वा ग्रामसार्थव्रजविलोपे चक्रयुक्ते नाशे वा ग्राममध्याग्न्युदकाबाधे वा किंचिदमोक्षयमाणे कुप्यमनिर्हार्यवर्जमेकदेशमुक्तद्रव्ये वा ज्वालावेगोपरुद्धे वा नावि निमग्नायां मुषितायां स्वयमुपरूढो नोपनिधिमभ्याभवेत्[२]। उपनिधिभोक्ता

देशकालानुरूपं भोगवेतनं दद्यात्[3] । द्वादशपणं च दण्डम्[4] । उपभोगनिमित्तं नष्टं वाभ्याभवेच्चतुर्विंशतिपणश्च दण्डः[5] । अन्यथा वा निष्पतने[6] । प्रेतं व्यसनगतं वा नोपनिधिमभ्याभवेत्[7] । आधानविक्रयापव्ययनेषु चास्य चतुर्गुणपञ्चबन्धो दण्डः[8] । परिवर्तने निष्पतने वा मूल्यसमः । तेन आधिप्रणाशोपभोगविक्रयाधानापहारा व्याख्याताः[10] । नाधिः सोपकारः सीदेन्न चास्य मूल्यं वर्धेत[11] । निरुपकारः सीदेन्मूल्यं चास्य वर्धेत[12] । उपस्थितस्याधिमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः[13] । प्रयोजकासंनिधाने वा ग्रामवृद्धेषु स्थापयित्वा निष्क्रयमाधिं प्रतिपद्येत[14] । निवृत्तवृद्धिको वाधिस्तत्कालकृतमूल्यस्तत्रैवावतिष्ठेत[15] । अनाशविनाशकरणाधिष्ठितो वा धारणकसंनिधाने वा विनाशभयादुद्गतार्घं धर्मस्थानुज्ञातो विक्रीणीत[16] । आधिपालप्रत्ययो वा[17] । स्थावरस्तु प्रयासभोग्यः फलभोग्यो वा प्रक्षेपवृद्धिमूल्यं शुद्धमाजीवं मूल्यक्षयेणोपनयेत्[18] । अनिसृष्टोपभोक्ता मूल्यशुद्धमाजीवं बन्धं च दद्यात्[19] । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम्[20] । एतेनादेशो ऽन्वाधिश्च व्याख्यातौ[21] । सार्थेनान्वाधिहस्तो वा प्रदिष्टां भूमिमप्राप्तश्चोरैर्भग्नोत्सृष्टो वा नान्वाधिमभ्याभवेत्[22] । अन्तरे वा मृतस्य दायादो ऽपि नाभ्याभवेत्[23] । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम्[24] । याचितकमवक्रीतकं वा यथाविधं गृह्णीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः[25] । भ्रेषोपनिपाताभ्यां देशकालोपरोधि दत्तं नष्टं विनष्टं वानाभ्याभवेयुः[26] । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम्[27] । वैय्यावृत्त्यविक्रयस्तु[28] । वैय्यावृत्त्यकरा यथादेशकालं विक्रीणानाः पण्यं यथाजातमूल्यमुदयं च दद्युः[29] । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम्[30] । देशकालातिपातने वा परिहीणं संप्रदानकालिकेनार्घेण मूल्यमुदयं च दद्युः[31] । यथासंभाषितं वा विक्रीणाना नोदयमधिगच्छेयुः[32] । मूल्यमेव दद्युः[33] । अर्घपतने वा परिहीणं यथापरिहीणमूल्यमूनं दद्युः[34] । सांव्यवहारिकेषु वा

आत्ययिकेष्वराजवाच्येषु भ्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं वा मूल्यमपि न दद्युः[35] । देशकालान्तरितानां तु पण्यानां क्षयव्ययशुद्धं मूल्यमुदयं च दद्युः[36] । पण्यसमवायानां च प्रत्यंशम्[37] । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम्[38] । एतेन वैय्यावृत्यविक्रयो व्याख्यातः[39] । निक्षेपश्चोपनिधिना[40] । तमन्येन निक्षिप्तमन्यस्यार्पयतो हीयेत[41] । निक्षेपापहारे पूर्वापदानं निक्षेप्तारश्च प्रमाणम्[42] । अशुचयो हि कारवः[43] । नैषां करणपूर्वो निक्षेपधर्मः[44] । करणहीनं निक्षेपमपव्ययमानं गूढभित्तिन्यस्तान्साक्षिणो निक्षेप्ता रहस्यप्रणिपातेन प्रज्ञापयेत्[45] । वनान्ते वा मध्यप्रवहणे विश्वासेन रहसि वृद्धो व्याधितो वैदेहकः कश्चित्कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्यापगच्छेत्[46] । तस्य प्रतिदेशेन पुत्रो भ्राता वाभिगम्य निक्षेपं याचेत[47] । दाने शुद्धिरन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात्[48] । प्रव्रज्याभिमुखो वा श्रद्धेयः कश्चित्कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्य प्रतिष्ठेत[49] । ततः कालान्तरागतो याचेत[50] । दाने शुचिरन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात्[51] । कृतलक्षणेन वा द्रव्येण प्रत्यानयेदेनम्[52] । बालिशजातीयो वा रात्रौ राजदायिकाक्षणभीतः सारमस्यहस्ते निक्षिप्यापगच्छेत्[53] । स एनं बन्धुना अगारगतो याचेत[54] । दाने शुचिरन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात्[55] । अभिज्ञानेन चास्य गृहे जनमुभयं याचेत[56] । अन्यतरादाने यथोक्तं पुरस्तात्[57] । द्रव्यभोगानामागमं चास्यानुयुञ्जीत[58] । तस्य चार्थस्य व्यवहारोपलिङ्गनमभियोक्तुश्चार्थसामर्थ्यम्[59] । एतेन मिथः समवायो व्याख्यातः[60] ।

तस्मात्साक्षिमदच्छन्नं कुर्यात्सम्यग्विभाषितम् ।
स्वे परे वा जने कार्यं देशकालाग्रवर्णतः[61] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे औपनिधिकं द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

आदित एकोनसप्ततिः ॥६९॥

६५ प्रक. दासकल्पः

उदरदासवर्जमार्यप्राणमप्राप्तव्यवहारं शूद्रं विक्रयाधानं नयतःस्वजनस्य द्वादशपणो दण्डः[1]। वैश्यं द्विगुणः[2]। क्षत्रियं त्रिगुणः[3]। ब्राह्मणं चतुर्गुणः[4]। परजनस्य पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः क्रेतृश्रोतॄणां च[5]। म्लेच्छानामदोषः प्रजां विक्रेतुमाधातुं वा[6]। न त्वेवार्यस्य दासभावः[7]। अथ वार्यमाधाय कुलबन्धनतूर्याणामापदि निष्क्रयं चाधिगम्य बालं साहाय्यदातारं वा पूर्वं निष्क्रीणीरन्[8]। सकृदात्माधाता निष्पतितः सीदेत्[9]। द्विरन्येनाहितकः[10]। सकृदुभौ परविषयाभिमुखौ[11]। वित्तापहारिणो वा दासस्यार्यभावमपहरतो ऽर्धदण्डः[12]। निष्पतितप्रेतव्यसनिनामाधाता मूल्यं भजेत्[13]। प्रेतविण्मूत्रोच्छिष्टग्राहणमाहितस्य नग्नस्तापनं दण्डप्रेषणमतिक्रमणं च स्त्रीणां मूल्यनाशकरम्[14]। धात्रीपरिचारिकार्धसीतिकोपचारिकाणां च मोक्षकरम्[15]। सिद्धमुपचारकस्याभिप्रजातस्यापक्रमणम्[16]। धात्रीमाहितिकां वाकामां स्ववशामधिगच्छतः पूर्वः साहसदण्डः[17]। परवशां मध्यमः[18]। कन्यामाहितकां वा स्वयमन्येन वा दूषयतः मूल्यनाशः शुल्कं तद्द्विगुणश्च दण्डः[19]। आत्मविक्रयिणः प्रजामार्यां विद्यात्[20]। आत्माधिगतं स्वामिकर्माविरुद्धं लभेत पित्र्यं च दायम्[21]। मूल्येन चार्यत्वं गच्छेत्[22]। तेनोदरदासाहितकौ व्याख्यातौ[23]। प्रक्षेपानुरूपश्चास्य निष्क्रयः[24]। दण्डप्रणीतः कर्मणा दण्डमुपनयेत्[25]। आर्यप्राणो ध्वजाहृतः कर्मकालानुरूपेण मूल्यार्धेन वा विमुच्येत्[26]। गृहेजातदायागतलब्धक्रीतानामन्यतमं दासमूनाष्टवर्षं विबन्धुमकामं नीचे कर्मणि विदेशे दासीं वा सगर्भामप्रतिविहितगर्भभर्मण्यां विक्रयाधानं नयतः पूर्वः साहसदण्डः क्रेतृश्रोतॄणां च[27]। दासमनुरूपेण निष्क्रयेणार्यमकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः[28]। संरोधश्चाकारणात्[29]। दासद्रव्यस्य ज्ञातया दायादाः[30]। तेषामभावे स्वामी[31]।

स्वामिनोऽस्यां दास्यां जातं समातृकमदासं विद्यात्[३२] । गृह्या चेत्कुटुम्बार्थचिन्तनी माता भ्राता भगिनी चास्या अदासाः स्युः[३३] । दासं दासीं वा निष्क्रीय पुनर्विक्रयाधानं नयतो द्वादशपणो दण्डः[३४] । अन्यत्र स्वयंवादिभ्यः[३५] । इति दासकल्पः[३६] । कर्मकरस्य कर्मसंबन्धमासन्ना विद्युः[३७] । यथासंभाषितं वेतनं लभेत[३८] । कर्मकालानुरूपमसंभाषितवेतनः[३९] । कर्षकः सस्यानां गोपालकः सर्पिषां वैदेहकः पण्यानामात्मना व्यवहृतानां दशभागमसंभाषितवेतनो लभेत[४०] । संभाषितवेतनस्तु यथासंभाषितम्[४१] । कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपरिचारकादिराशाकारिकवर्गस्तु यथान्यस्तद्विधः कुर्याद्यथा वा कुशलाः कल्पयेयुस्तथा वेतनं लभेत[४२] । साक्षिप्रत्ययमेव स्यात्[४३] । साक्षिणामभावे यतः कर्म ततोऽनुयुञ्जीत[४४] । वेतनादाने दशबन्धो दण्डः षट्पणो वा[४५] । अपव्ययमाने द्वादशपणो दण्डः पञ्चबन्धो वा[४६] । नदीवेगज्वालास्तेनव्यालोपरुद्धः सर्वस्वपुत्रदारात्मदानेनार्तस्त्रातारमाहूय निस्तीर्णः कुशलप्रदिष्टं वेतनं दद्यात्[४७] । तेन सर्वत्रार्तदानानुशया व्याख्याताः[४८] ।

लभेत पुंश्चली भोगं संगमस्योपलिङ्गनात् ।
अतियाच्ना तु जीयेत दौर्मत्याविनयेन वा[४९] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दासकर्मकरकल्पे दासकल्पः कर्मकरकल्पे स्वाम्यधिकारः त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ आदितः सप्ततिरध्यायः ॥ ७० ॥

---

६६. प्रक. कर्मकरकल्पः सम्भूय समुत्थानम्.

गृहीत्वा वेतनं कर्माकुर्वतो भृतकस्य द्वादशपणो दण्डः[१] । संरोधश्चाकरणात्[२] । अशक्तः कुत्सिते कर्मणि व्याधौ व्यसने वानुशयं लभेत[३] । परेण वा कारयितुम्[४] । तस्य व्ययं कर्मणा लभेत[५] । भर्ता वा कारयितुं नान्यस्त्वया कारयितव्यो मया वा नान्यस्य कर्तव्यमित्यविरोधे भर्तुरकारयतो भृतकस्याकुर्वतो वा द्वादशपणो

दण्डः[६]। कर्मनिष्ठापने भर्तुरन्यत्र गृहीतवेतनो नासकामः कुर्यात्[७]। उपस्थितमकारयतः कृतमेव विद्यादित्याचार्याः[८]। नेति कौटिल्यः[९]। कृतस्य वेतनं नाकृतस्यास्ति[१०]। स चेदल्पमपि कारयित्वा न कारयेत्कृतमेवास्य विद्यात्[११]। देशकालातिपातनेन कर्मणामन्यथाकरणे वा नासकामः कृतमनुमन्येत[१२]। संभाषितादधिकक्रियायां प्रयासं मोघं कुर्यात्[१३]। तेन संघभृता व्याख्याताः[१४]। तेषामाधिः सप्तरात्रमासीत[१५]। ततोऽन्यमुपस्थापयेत्[१६]। कर्मनिष्पाकं च[१७]। न चानिवेद्य भर्तुः संघः किंचित्परिहरेदपनयेद्वा[१८]। तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः[१९]। संघेन परिहृतस्यार्धदण्डः[२०]। इति भृतकाधिकारः[२१]। संघभृताः संभूयसमुत्थातारो वा यथासंभाषितं वेतनं समं वा विभजेरन्[२२]। कर्षकवैदेहका वा सस्यपण्यारम्भपर्यवसानान्तरे सन्नस्य यथाकृतस्य कर्मणः प्रत्यंशं दद्युः[२३]। पुरुषोपस्थाने समग्रमंशं दद्युः[२४]। संसिद्धे तूद्धृतपण्ये सन्नस्य तदानीमेव प्रत्यंशं दद्युः[२५]। सामान्या हि पथि सिद्धिश्चासिद्धिश्च[२६]। प्रक्रान्ते तु कर्मणि स्वस्थस्यापक्रमतो द्वादशपणो दण्डः[२७]। न च प्राकाम्यमपक्रमणे[२]। चोरं त्वभयपूर्वं कर्मणः प्रत्यंशेन ग्राहयेद्दद्यात्प्रत्यंशमभयं च[२८]। पुनः स्तेये प्रवासनमन्यत्र गमनं च[३०]। महापराधे तु दूष्यवदाचरेत्[३१]। याजकाः स्वप्रचारद्रव्यवर्जं यथासंभाषितं वेतनं समं वा विभजेरन्[३२]। अग्निष्टोमादिषु च क्रतुषु दीक्षणादूर्ध्वं याजकः सन्नः पञ्चममंशं लभेत[३३]। सोमविक्रयादूर्ध्वं चतुर्थमंशम्[३४]। मध्यमोपसदः प्रवर्ग्योद्वासनादूर्ध्वं द्वितीयमंशं लभेत[३५]। मायादूर्ध्वमर्धमंशम्[३६]। सुत्ये प्रातः सवनादूर्ध्वं पादोनमंशम्[३७]। मध्यंन्दिनात्सवनादूर्ध्वं समग्रमंशं लभेत[३८]। नीता हि दक्षिणा भवन्ति[३९]। बृहस्पतिसवनवर्जं प्रतिसवनं हि दक्षिणा दीयन्ते[४०]। तेनाहर्गणदक्षिणा व्याख्याताः[४१]। सन्नानामादशाहोरात्राच्छेषभृताः कर्म कुर्युः[४२]। अन्ये वा स्वप्रत्ययाः[४३]। कर्मण्यसमाप्ते तु यजमानः

सीदेत्[४४]। ऋत्विजः कर्म समापय्य दक्षिणां हरेयुः[४५]। असमाप्ते तु कर्मणि याज्यं याजकं वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः[४६]।

अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः।
सुरापो वृषलीभर्ता ब्रह्महा गुरुतल्पगः[४७]॥
असत्प्रतिग्रहे युक्तः स्तेनः कुत्सितयाजकः।
अदोषस्त्यक्तुमन्योन्यं कर्मसंकरनिश्चयात्[४८]॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दासकर्मकरकल्पे भृतकाधिकारः संभूयसमुत्थानं चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

आदित एकसप्ततिः ॥७१॥

६७ प्रक. विक्रीतक्रीतानुशयः

विक्रीय पण्यमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः[१]। अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः[२]। पण्यदोषो दोषः[३]। राजचोराग्न्युदकबाध उपनिपातः[४]। बहुगुणहीनमार्तकृतं वाविषह्यम्[५]। वैदेहकानामेकरात्रमनुशयः[६]। कर्षकाणां त्रिरात्रम्[७]। गोरक्षकाणां पञ्चरात्रम्[८]। व्यामिश्राणामुत्तमानां च वर्णानां विवृत्तिविक्रये सप्तरात्रम्[९]। आतिपातिकानां पण्यानामन्यत्राविक्रेयमित्यविरोधेनानुशयो देयः[१०]। तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः पण्यदशभागो वा[११]। क्रीत्वा पण्यमप्रतिगृह्णतो द्वादशपणो दण्डः[१२]। अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः[१३]। समानश्चानुशयो विक्रेतुरनुशयेन[१४]। विवाहानां तु त्रयाणां पूर्वेषां वर्णानां पाणिग्रहणात्सिद्धमुपावर्तनम्[१५]। शूद्राणां च प्रकर्मणः[१६]। वृत्तपाणिग्रहणयोरपि दोषमौपशायिकं दृष्ट्वा सिद्धमुपावर्तनम्[१७]। न त्वेवाभिप्रजातयोः[१८]। कन्यादोषमौपशायिकमनाख्याय प्रयच्छतः कन्यां षण्णवतिर्दण्डः शुल्कस्त्रीधनप्रतिदानं च[१९]। वरयितुर्वा वरदोषमनाख्याय विन्दतो द्विगुणः[२०]। शुल्कस्त्रीधननाशश्च[२१]। द्विपदचतुष्पदानां तु कुष्ठव्याधितानामशुचीनामुत्साहस्वास्थ्यशुचीनामाख्याने द्वादशपणो दण्डः[२२]।

आत्रिपक्षादिति चतुष्पदानामुपावर्तनम्[२३]। आसंवत्सरादिति मनुष्याणाम्[२४]। तावता हि कालेन शक्यं शौचाशौचौ ज्ञातुमिति[२५]।

दाता प्रतिगृहीता च स्यातां नोपहतौ यथा।
दाने क्रये वानुशयं तथा कुर्युः सभासदः[२६]॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे विक्रीतक्रीतानुशयः पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५॥
आदितो द्विसप्ततितमः॥ ७२॥

६८—७० प्रक. दत्तस्यानपाकर्म अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसंबन्धः

दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्याख्यातम्[१]। दत्तमप्यपहार्यमेकत्रानुशये वर्तेत[२]। सर्वस्वं पुत्रदारमात्मानं वा प्रदायानुशायिनः प्रयच्छेत[३]। धर्मदानमसाधुषु कर्मसु चौपघातिकेषु वार्थदानमनुपकारिष्वपकारिषु वा कामदानमनर्हेषु च यथा च दाता प्रतिगृहीता च नोपहतौ स्यातां तथानुशयं कुशलाः कल्पयेयुः[४]। दण्डभयादाक्रोशभयादनर्थभयाद्वा भयदानं प्रतिगृह्णतः स्तेयदण्डः प्रयच्छतश्च[५]। रोषदानं परहिंसायाम्[६]। राज्ञामुपरि दर्पदानं च[७]। तत्रोत्तमो दण्डः[८]। प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषमाक्षिकं सौरिकं कामदानं च नाकामः पुत्रो दायादो वा रिक्थहरो दद्यात्[९]। इति दत्तस्यानपाकर्म[१०]। अस्वामिविक्रयस्तु[११]। नष्टापहृतमासाद्य स्वामी धर्मस्थेन ग्राहयेत्[१२]। देशकालातिपत्तौ वा स्वयं गृहीत्वोपहरेत्[१३]। धर्मस्थश्च स्वामिनमनुयुञ्जीत कुतस्ते लब्धमिति[१४]। स चेदाचारक्रमं दर्शयेत न विक्रेतारं तस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येत[१५]। विक्रेता चेद्दृश्यते मूल्यं स्तेयदण्डं च[१६]। स चेदपसारमधिगच्छेदपसरेदापसारक्षयादिति क्षये मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्यात्[१७]। नाष्टिकं च स्वकरणं कृत्वा नष्टप्रत्याहृतं लभेत[१८]। स्वकरणाभावे पञ्चबन्धो दण्डः[१९]। तच्च द्रव्यं राजधर्म्यं स्यात्[२०]। नष्टापहृतमनिवेद्योत्कर्षतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः[२१]। शुल्कस्थाने नष्टापहृतोत्पन्नं तिष्ठेत्[२२]। त्रिपक्षादूर्ध्वमनभिसारं राजा हरेत्स्वामी वा[२३]।

स्वकरणेन पञ्चपणिकं द्विपदरूपस्य निष्क्रयं दद्यात्[24]। चतुष्पणिकमेकखुरस्य द्विपणिकं गोमाहिषस्य पादिकं क्षुद्रपशूनां रत्नसारफल्गुकुप्यानां पञ्चकं शतं दद्यात्[25]। परचक्राटवीभृतं तु प्रत्यानीय राजा यथास्वं प्रयच्छेत्[26]। चोरहृतमविद्यमानं स्वद्रव्येभ्यः प्रयच्छेत्[27]। प्रत्यानेतुमशक्तो वा स्वयंग्राहेणाहृतं प्रत्यानीय तन्निष्क्रयं वा प्रयच्छेत्[28]। परविषयाद्वा विक्रमेणानीतं यथाप्रदिष्टं राज्ञा भुञ्जीतान्यत्रार्यप्राणेभ्यो देवब्राह्मणतपस्विद्रव्येभ्यश्च[29]। इत्यस्वामिविक्रयः[30]।

स्वस्वामिसंबन्धस्तु[31]। भोगानुवृत्तिरुच्छिन्नदेशानां यथास्वद्रव्याणाम्[32]। यत्स्वं द्रव्यमन्यैर्भुज्यमानं दशवर्षाण्युपेक्षेत हीयेतास्य[33]। अन्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यसनिप्रोषितदेशत्यागराज्यविभ्रमेभ्यः[34]। विंशतिवर्षोपेक्षितमनवसितं वास्तु नानुयुञ्जीत[35]। ज्ञातयः श्रोत्रियाः पाषण्डा वा राज्ञामसंनिधौ परवास्तुषु विवसन्तो न भोगेन हरेयुः[36]। उपनिधिमाधिं निधिं निक्षेपं स्त्रियं सीमानं राजश्रोत्रियद्रव्याणि च[37]। आश्रमिणः पाषण्डा वा महत्यवकाशे परस्परमबाधमाना वसेयुः[38]। अल्पां बाधां सहेरन्[39]। पूर्वागतो वा वासपर्यायं दद्यात्[40]। अप्रदाता निरस्येत्[41]। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्या रिक्थभाजः[42]। क्रमेण विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणाः दण्डास्तावती रात्रीः क्षपणाभिषेकाग्निकार्यमहाकच्छ्रवर्धनानि राज्ञश्चरेयुः[43]। अहिरण्यसुवर्णाः पाषण्डाः साधवस्ते यथास्वमुपवासव्रतैराराधयेयुः[44]। अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहणेभ्यः। तेषु यथोक्ता दण्डाः कार्याः[45]।

प्रव्रज्यासु वृथाचारान्राजा दण्डेन वारयेत्।
धर्मो ह्यधर्मोपहतः शास्तारं हन्त्युपेक्षितः[46]॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसंबन्धः षोडशो ऽध्यायः ॥१६॥ आदितस्त्रिसप्ततिः ॥७३॥

७१ प्रक. साहसम्.

साहसमन्वयवत्प्रसभकर्म[1] । निरन्वये स्तेयमपव्ययने च[2] । रत्नसारफल्गुकुप्यानां साहसे मूल्यसमो दण्ड इति मानवाः[3] । मूल्यद्विगुण इत्यौशनसाः[4] । यथापराधमिति कौटिल्यः[5] । पुष्पफलशाकमूलकन्दपक्वान्नचर्मवेणुमृद्भाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः[6] । कालायसकाष्ठरज्जुद्रव्यक्षुद्रपशुवाटादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणावरोऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः[7] । ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभाण्डादीनां स्थूलद्रव्याणामष्टचत्वारिंशत्पणावरं षण्णवतिपरं पूर्वः साहसदण्डः । महापशुमनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूलकद्रव्याणां द्विशतावरः पञ्चशतपरः मध्यमः साहसदण्डः[8] । स्त्रियं पुरुषं वाभिषह्य बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहस दण्ड इत्यचार्याः[9] । यः साहसं प्रतिपत्तेति कारयति स द्विगुणं दद्यात्[11] । यावद्धिरण्यमुपयोक्ष्यते तावद्दास्यामीति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात्[12] । य एतावद्धिरण्यं दास्यामीति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं दण्डं च दद्यादिति बार्हस्पत्याः[13] । स चेत्कोपं मदं मोहं वापदिशेद्यथोक्तवद्दण्डमेनं कुर्यादिति कौटिल्यः[14] ।

दण्डकर्मसु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् ।
शतात्परे तु व्याजीं च विद्यात्पञ्चपणं शतम्[15] ॥
प्रजानां दोषबाहुल्याद्राज्ञां वा भावदोषतः ।
रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्यानुप्रकृतिः स्मृता[16] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे साहसं सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥
आदितश्चतुःसप्ततिः ॥७४॥

७२ प्रक. वाक्पारुष्यम्.

वाक्पारुष्यमुपवादः कुत्सनमभिभर्त्सनमिति[1] । शरीरप्रकृतिश्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादेन काणखञ्जादिभिः सत्ये त्रिपणो

दण्डः[3]। मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः[3]। शोभनाक्षिमन्त इति काणखञ्जादीनां स्तुतिनिन्दायां द्वादशपणो दण्डः[4]। कुष्ठोन्माद-क्लैब्यादिभिः कुत्सायां च[5]। सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु द्वादश-पणोत्तरा दण्डास्तुल्येषु[6]। विशिष्टेषु द्विगुणः[8]। हीनेष्वर्धदण्डः[9]। परस्त्रीषु द्विगुणः[10]। प्रमाददमोहादिभिरर्धदण्डाः[10]। कुष्ठोन्माद-योश्चिकित्सकाः संनिकृष्टाः पुमांसश्च प्रमाणम्[11]। क्लीबभावे स्त्रियो मूत्रफेनमप्सु विष्ठानिमज्जनं च[12]। प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-शूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्य त्रिपणोत्तराः दण्डाः[13]। पूर्वेणा-परस्य द्विपणाधराः[14]। कुब्राह्मणादिभिश्च कुत्सायाम्[15]। तेन श्रुतोप-वादो वाग्जीवनानां कारुकुशीलवानां वृत्त्युपवादः प्राज्जूणक-गान्धारादीनां च जनपदोपवादा व्याख्याताः[16]। यः परमेवं त्वां करिष्यामीति करणेनाभिभर्त्सयेदकरणे यस्तस्य करणे दण्डस्ततो ऽर्धदण्डं दद्यात्[17]। अशक्तः कोपं मदं मोहं वापदिशेद्द्वादशपणं दण्डं दद्यात्[18]। जातवैराशयः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्थं दद्यात्[19]।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसंघयोः ।
आक्रोशाद्देवचैत्यानामुत्तमं दण्डमर्हति[20] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे वाक्पारुष्यं अष्टादशो ऽध्यायः ॥१८॥

आदितः पञ्चसप्ततिः ॥७५॥

---

७३ प्रक. दण्डपारुष्यम्.

दण्डपारुष्यं स्पर्शनमवगूर्णं प्रहतमिति[1]। नाभेरधः कायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिरिति स्पृशतस्त्रिपणो दण्डः[2]। तैरेवामेध्यैः पादष्ठीवनिकाभ्यां च षट्पणः छर्दिमूत्रपुरीषादिभिर्द्वादशपणः[3]। नाभेरुपरि द्विगुणाः[4]। शिरसि चतुर्गुणाः समेषु[5]। विशिष्टेषु द्विगुणाः[6]। हीनेष्वर्धदण्डाः[7]। परस्त्रीषु द्विगुणाः[8]। प्रमाददमोहा-दिभिरर्धदण्डाः[9]। पादवस्त्रहस्तकेशावलम्बनेषु षट्पणोत्तरा

दण्डाः[१०] । पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेषु पूर्वः साहसदण्डः[११] ।
पातयित्वापक्रमतोऽर्धदण्डः[१२] । शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभि-
हन्यात्तदस्य च्छेदयेत्[१३] । अवगूर्णे निष्क्रयः स्पर्शेऽर्धदण्डः[१४] । तेन
चण्डालाशुचयो व्याख्याताः[१५] । हस्तेनावगूर्णे त्रिपणावरो द्वाद-
शपणपरो दण्डः[१६] । पादेन द्विगुणः[१७] । दुःखोत्पादनेन द्रव्येण
पूर्वः साहसदण्डः[१८] । प्राणाबाधिकेन मध्यमः[१९] । काष्ठलोष्टपाषाण-
लोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन दुःखमशोणितमुत्पादयतश्चतु-
र्विंशतिपणो दण्डः[२०] । शोणितोत्पादने द्विगुणः[२१] । अन्यत्र
दुष्टशोणितात्[२२] । मृतकल्पमशोणितं घ्नतो हस्तपादपारंचिकं वा
कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः[२३] । पाणिपाददन्तभङ्गे कर्णनासाच्छेदने
व्रणविदारणे च[२४] । अन्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः[२५] । सक्थिग्रीवाभञ्जने नेत्र-
भेदने वा वाक्यचेष्टाभोजनोपरोधेषु च मध्यमः साहसदण्डः
समुत्थानव्ययश्च देशकालातिपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत[२६] ।
महाजनस्यैकं घ्नतो प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः[२७] । पर्युषितः कलहे
ऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्य इत्याचार्याः[२८] । नास्त्यपकारिणो मोक्ष
इति कौटिल्यः[२९] । कलहे पूर्वागतो जयत्यक्षममाणो हि प्रधावती-
त्याचार्याः[३०] । नेति कौटिल्यः[३१] । पूर्वं पश्चाद्वाभिगतस्य साक्षिणः
प्रमाणम्[३२] । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वा[३३] । घाताभियोग-
मप्रतिब्रुवतस्तदहरेव पश्चात्कारः[३४] । कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो
दण्डः[३५] । क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः[३६] । स्थूलकद्रव्य-
हिंसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः[३७] । वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्ड-
हिंसायां तच्च पूर्वश्च साहसदण्डः[३८] । परकुड्यमभिघातेन क्षोभयत-
स्त्रिपणो दण्डः[३९] । छेदनभेदने षट्पणः प्रतीकारश्च[४०] । दुःखोत्पादनं
द्रव्यमस्य वेश्मनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः[४१] । प्राणाबाधिकं
पूर्वः साहसदण्डः[४२] । क्षुद्रपशूनां काष्ठादिभिर्दुःखोत्पादने पणो
द्विपणो वा दण्डः[४३] । शोणितोत्पादने द्विगुणः[४४] । महापशूनामेते-
ष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः समुत्थानव्ययश्च[४५] । पुरोपवनवन-

स्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने षट्पणः[४६]। क्षुद्रशाखाच्छेदने द्वादशपणः[४७]। पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपणः[४८]। स्कन्धवधे पूर्वः साहसदण्डः[४९]। समुच्छित्तौ मध्यमः[५०]। पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डः[५१]। पुण्यस्थानतपोवनश्मशानद्रुमेषु च[५२]।

सीमवृक्षेषु चैत्येषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।
त एव द्विगुणा दण्डाः कार्या राजवनेषु च[५३] ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दण्डपारुष्यमेकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

आदितः षट्सप्ततिः ॥७६॥

७४-७५. प्रक. द्यूतसमाह्वयं प्रकीर्णकानि.

द्यूताध्यक्षो द्यूतमेकमुखं कारयेत्[१]। अन्यत्र दीव्यतो द्वादशपणो दण्डो गूढाजीविज्ञापनार्थम्[२]। द्यूताभियोगे जेतुः पूर्वः साहसदण्डः[३]। पराजितस्य मध्यमः[४]। बालिशजातीयो ह्येष जेतुकामः पराजयं न क्षमत इत्याचार्याः[५]। नेति कौटिल्यः[६]। पराजितश्चेद्द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन राजानमभिसरिष्यति[७]। प्रायशो हि कितवाः कूटदेविनः[८]। तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकण्यक्षांश्च स्थापयेयुः[९]। काकण्यक्षाणामन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः[१०]। कूटकर्मणि पूर्वः साहसदण्डो जितप्रत्यादानमुपधास्तेयदण्डश्च[११]। जितद्रव्यादध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत काकण्यक्षारलाशलाकावक्रयमुदकभूमिकर्मक्रयं च[१२]। द्रव्याणामाधानं विक्रयं च कुर्यात्[१३]। अक्षभूमिहस्तदोषाणां चाप्रतिषेधने द्विगुणो दण्डः[१४]। तेन समाह्वयो व्याख्यातः[१५]। अन्यत्र विद्याशिल्पसमाह्वयादिति[१६]। प्रकीर्णकं तु[१७]। याचितकावक्रीतकाहितकनिक्षेपकाणां यथादेशकालमदाने यामच्छायासमुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातने गुल्मतरदेयं ब्राह्मणं साधयतः प्रतिवेशानुप्रवेशयोरुपरि निमन्त्रणे च द्वादशपणो दण्डः[१८]। संदिष्टमर्थमप्रयच्छतो भ्रातृभार्यां हस्तेन

लंघयतो रूपाजीवामन्योपरुद्धां गच्छतः परवक्तव्यं पण्यं क्रीणानस्य समुद्रं गृहमुद्भिन्दतः सामन्तचत्वारिंशत्कुल्याबाधामाचरतश्चाष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः[१९]। कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने विधवां छन्दवासिनीं प्रसह्यातिचरतश्चण्डालस्यार्यां स्पृशतः प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः शाक्याजीवकादीन्वृषलप्रव्रजितान्देवपितृकार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डः[२०]। शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो युक्तकर्म चायुक्तस्य क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वोपघातिनो दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः[२१]। पितापुत्रयोर्दम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिनेययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः स्वार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः[२२]। कान्तारे मध्यमः[२३]। तन्निमित्तं भ्रेषयत उत्तमः सहप्रस्थायिष्वन्येष्वर्धदण्डः[२४]। पुरुषमबन्धनीयं बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो बालमप्राप्तव्यवहारं बध्नतो बन्धयतो वा सहस्रदण्डः[२५]। पुरुषापराधविशेषेण दण्डविशेषः कार्यः[२६]। तीर्थकरस्तपस्वी व्याधितः क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तस्तिरोजानपदो दण्डखेदी निष्किंचनश्चानुग्राह्याः[२७]। देवब्राह्मणतपस्विस्त्रीबालवृद्धव्याधितानामनाथानामनभिसरतां धर्मस्थाः कार्याणि कुर्युः[२८]। न च देशकालभोगच्छलेनातिहरेयुः[२९]। पूज्या विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मातिशयतश्च पुरुषाः[३०]।

एवं कार्याणि धर्मस्थाः कुर्युरच्छलदर्शिनः।
समाः सर्वेषु भावेषु विश्वास्या लोकसंप्रियाः[३१]॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे द्यूतसमाह्वयं प्रकीर्णकानि विंशो ऽध्यायः ॥ २० ॥
आदितः सप्तसप्ततिरध्यायः ॥ ७७ ॥ एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

४ अधि. कण्टकशोधनम्

७६ प्रक. कारुकरक्षणम्.

प्रदेष्टारस्त्रयस्त्रयो वामात्याः कण्टकशोधनं कुर्युः[१] । अर्थ्यप्रतीकाराः कारुशासितारः संनिक्षेप्तारः स्ववित्तकारवः श्रेणीप्रमाणा निक्षेपं गृह्णीयुः[२] । विपत्तौ श्रेणी निक्षेपं भजेत[३] । निर्दिष्टदेशकालकार्यं च कर्म कुर्युः[४] । अनिर्दिष्टदेशकालकार्यापदेशं कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः[५] । अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्याम्[६] । नष्टं विनष्टं वाभ्याभवेयुः[७] । कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशस्तद्द्विगुणश्च दण्डः[८] । तन्तुवाया दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः[९] । वृद्धिच्छेदे छेदद्विगुणो दण्डः सूत्रमूल्यं वा न वेतनम्[१०] । क्षौमकौशेयानामध्यर्धगुणम्[११] । पत्त्रोर्णाकम्बलतूलानां द्विगुणम्[१२] । मानहीने हीनापहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः[१३] । तुलाहीने हीनचतुर्गुणो दण्डः[१४] । सूत्रपरिवर्तने मूल्यद्विगुणः[१५] । तेन द्विपटवानं व्याख्यातम्[१६] । ऊर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदो रोमच्छेदश्च[१७] । रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु वस्त्राणि नेनिज्युः[१८] । अन्यत्र नेनिजन्तो वस्त्रोपघातं षट्पणं च दण्डं दद्युः[१९] । मुद्गराङ्कादन्यद्वासः परिदधानास्त्रिपणं दण्डं दद्युः[२०] । परवस्त्रविक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो दण्डः[२१] । परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च[२२] । मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं चैकरात्रोत्तरं दण्डं दद्युः[२३] । पञ्चरात्रिकं तनुरागम्[२४] । षड्रात्रिकं नीलम्[२५] । पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं गुरुपरिकर्मयत्नोपचार्यं जात्यं वासः सप्तरात्रिकम्[२६] । ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः[२७] । श्रद्धेया रागविवादेषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः[२८] । परार्ध्यानां पणो वेतनम्[२९] । मध्यमानामर्धपणः[३०] । प्रत्यवराणां पादः[३१] । स्थूलकानां माषद्विमाषकम्[३२] । द्विगुणं रक्तकानाम्[३३] । प्रथमनेजने चतुर्भागः क्षयः[३४] । द्वितीये पञ्चभागः[३५] । तेनोत्तरं व्याख्यातम्[३६] । रजकैस्त-

न्तुवाया व्याख्याताः[३७] । सुवर्णकाराणामशुचिहस्ताद्रूप्यं सुवर्णमना-
ख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः[३८] । विरूपं चतुर्विंशतिपणः[३९] ।
चोरहस्तादष्टचत्वारिंशत्पणः[४०] । प्रच्छन्नविरूपं मूल्यहीनक्रयेषु
स्तेयदण्डः[४१] । कृतभाण्डोपधौ च[४२] । सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो
दण्डः[४३] । रूप्यधरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणः[४४] । तेनोत्तरं व्या-
ख्यातम्[४५] । वर्णोत्कर्षमपसारणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो
दण्डः[४६] । तयोरपचरणे रागस्यापहारं विद्यात्[४७] । माषको वेतनं
रूप्यधरणस्य[४८] । सुवर्णस्याष्टभागः[४९] । शिक्षाविशेषेण द्विगुणा
वेतनवृद्धिः[५०] । तेनोत्तरं व्याख्यातम्[५१] । ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकार-
कूटकानां पञ्चकं शतं वेतनम्[५२] । ताम्रपिण्डो दशभागः क्षयः[५३] ।
पलहीने हीनाद्द्विगुणो दण्डः[५४] । तेनोत्तरं व्याख्यातम्[५५] । सीसत्रपुपि-
ण्डो विंशतिभागः क्षयः[५६] । काकणी चास्य पलवेतनम्[५७] । तेनोत्तरं
व्याख्यातम्[५८] । रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः
कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः[५९] । तेनोत्तरं व्याख्यातम्[६०] ।
कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्णतो निर्यापयतो वा सहस्रं दण्डः[६१] । कोशे
प्रक्षिपतो वधः[६२] । अधरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन्[६३] । द्वौ राजा
रत्नं च[६४] । रत्नापहार उत्तमो दण्डः[६५] । खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं
निवेत्ता लभेत[६६] । द्वादशमंशं भृतकः[६७] । शतसहस्रादूर्ध्वं राजगामी
निधिः[६८] । ऊने षष्ठमंशं दद्यात्[६९] । पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः
शुचिः स्वकरणेन समग्रं लभेत[७०] । स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डः[७१] ।
प्रच्छन्नादाने सहस्रम्[७२] । भिषजः प्राणाबाधिकमनाख्यायोपक्रम-
माणस्य विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः[७३] । कर्मापराधेन विपत्तौ
मध्यमः[७४] । मर्मवधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विद्यात्[७५] । कुशीलवा
वर्षारात्रमेकस्था वसेयुः[७६] । कामदानमतिमात्रमेकस्यातिपातं च
वर्जयेयुः[७७] । तस्यातिक्रमे द्वादशगुणो दण्डः[७८] । कामं देशजाति-
गोत्रचरणमैथुनावभासेन नर्मयेयुः[७९] । कुशीलवैश्चारणा भिक्षुकाश्च
व्याख्याताः[८०] । तेषामयःशूलेन यावतः पणानभिवदेयुस्तावन्तः

शिफाप्रहारा दण्डाः[८१]। शेषाणां कर्मणां निष्पत्तिवेतनं शिल्पिनां कल्पयेत्[८२]।

एवं चोरानचोराख्यान्वणिक्कारुकुशीलवान् ।
भिक्षुकान्कुहकांश्चान्यान्वारयेद्देशपीडनात्[८३] ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे कारुकरक्षणं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
आदितोऽष्टसप्ततिरध्यायः ॥ ७८ ॥

७७ प्रक. वैदेहकरक्षणम्.

संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां पुराणभाण्डानां स्वकरणविशुद्धानामाधानं विक्रयं वा स्थापयेत्[१]। तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत पौतवापचारात्[२]। परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः[३]। पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः[४]। तेन पलोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता[५]। तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः[६]। द्विकर्षहीनातिरिक्ते षट्पणो दण्डः[७]। तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता[८]। आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः[९]। कर्षहीनातिरिक्ते त्रिपणो दण्डः[१०]। तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता[११]। तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात्[१२]। तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां विक्रीणानस्य त एव द्विगुणा दण्डाः[१३]। गण्यपण्येष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः[१४]। काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृण्मयं सूत्रवल्करोममयं वा जात्यमित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्टगुणो दण्डः[१५]। सारभाण्डमित्यसारभाण्डं तज्जातमित्यतज्जातं राधायुक्तमुपधियुक्तं समुद्रपरिवर्तिमं वा विक्रयाधानं नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः[१६]। पणमूल्यं द्विगुणो द्विपणमूल्यं द्विशतः[१७]। तेनार्घवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता[१८]। कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रयं क्रयोपघातं वा संभूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः[१९]। वैदेहकानां वा संभूय पण्यमारुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां वा सहस्रं दण्डः[२०]। तुलामानान्तरमर्घवर्णान्तरं वा धरकस्य मापकस्य वा पणमूल्यादष्टभागं हस्तदोषे

णाचरतो द्विशतो दण्डः[21] । तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता[22] । धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः[23] । यान्निसृष्टमुपजीवेयुस्तदेषां दिवससंजातं संख्याय वणिक्स्थापयेत्[24] । क्रेतृविक्रेत्रोरन्तरपतितमादायादन्यद्भवति[25] । तेन धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः[26] । अन्यथा निचितमेषां पण्याध्यक्षो गृह्णीयात्[27] । तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेतानुग्रहेण प्रजानाम्[28] । अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शतमाजीवं स्थापयेत्[29] । परदेशीयानां दशकम्[30] । ततः परमर्घं वर्धयतां क्रये विक्रये वा भावयता पणशते पञ्चपणाद्द्विशतो दण्डः[31] । तेनार्घवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता[32] । संभूयक्रये चैषामविक्रीतेनान्यं संभूयक्रयं दद्यात्[33] । पण्योपघाते चैषामनुग्रहं कुर्यात्[34] । पण्यबाहुल्यात्पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत[35] । तेष्वविक्रीतेषु नान्ये विक्रीणीरन्[36] । तानि दिवसवेतनेन विक्रीणीरन्ननुग्रहेण प्रजानाम्[37] । देशकालान्तरितानां तु पण्यानां[38] ।

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।
व्ययानन्यांश्च संख्याय स्थापयेदर्घमर्घवित्[39] ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे वैदेहकरक्षणं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
आदित एकोनाशीतिः ॥ ७९ ॥

७८ प्रक. उपनिपातप्रतीकारः.

दैवान्यष्टौ महाभयानि[1] । अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मूषिका व्यालाः सर्पा रक्षांसीति[2] । तेभ्यो जनपदं रक्षेत्[3] । ग्रीष्मे बहिरधिश्रयणं ग्रामाः कुर्युः[4] । दशमूलीसंग्रहेणाधिष्ठिता वा[5] । नागरिकप्रणिधावग्निप्रतिषेधो व्याख्यातः[6] । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च[7] । बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कारयेत्[8] । वर्षारात्रमनूपग्रामा पूरवेलामुत्सृज्य वसेयुः[9] । काष्ठवेणुनावश्चापगृह्णीयुः[10] । उह्यमानमलाबुदृतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तारयेयुः[11] । अनभिस-

रतां द्वादशपणो दण्डः[१२] । अन्यत्र प्लवहीनेभ्यः[१३] । पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत्[१४] । मायायोगविदो वेदविदो वा वर्षमभिचरेयुः[१५] । वर्षावग्रहे शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत्[१६] । व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः[१७] । औषधैश्चिकित्सकाः शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्धतापसाः[१८] । तेन मरको व्याख्यातः[१९] । तीर्थाभिषेचनं महाकच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कबन्धदहनं देवरात्रिं च कारयेत्[२०] । पशुव्याधिमरके स्थानान्यर्धनीराजनं स्वदैवतपूजनं च कारयेत्[२१] । दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं कुर्यात्[२२] । दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण भक्तसंविभागं वा देशनिक्षेपं वा[२३] । मित्राणि वाप्यपाश्रयेत[२४] । कर्शनं वमनं वा कुर्यात्[२५] । निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात्[२६] । समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत[२७] । धान्यशाकमूलफलावापान्सेतुषु कुर्वीत[२८] । मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान्वा[२९] । मूषिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः[३०] । तेषां ग्रहणहिंसायां द्वादशपणो दण्डः[३१] । शुनामनिग्रहे च[३२] । अन्यत्रारण्यचरेभ्यः[३३] । स्नुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेदुपनिषद्योगयुक्तानि वा मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत[३४] । शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः[३५] । पर्वसु च मूषिकपूजाः कारयेत्[३६] । तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः[३७] । व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि विसृजेत्[३८] । मदनकोद्रवपूर्णान्यौदर्याणि वा[३९] । लुब्धकाः श्वगणिनो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः[४०] । आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्युः[४१] । अनभिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः[४२] । स एव लाभो व्यालघातिनः[४३] । पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत्[४४] । तेन मृगपशुपक्षिसंघग्राहप्रतीकारा व्याख्याताः[४५] । सर्पभये मन्त्रैरोषधिभिश्च जाङ्गलीविदश्चरेयुः[४६] । संभूय वोपसर्पान्हन्युः[४७] । अथर्ववेदविदो वाभिचरेयुः[४८] । पर्वसु नागपूजाः कारयेत्[४९] । तेनोदकप्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याताः[५०] । रक्षोभये रक्षोघ्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो वा

कर्माणि कुर्युः[५१]। पर्वसु च वितर्दिछत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैश्चैत्यपूजाः कारयेत्[५२]। चरुं वश्चरामीत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः[५३]। सर्वत्र चोपहतान्पितेवानुगृह्णीयात्[५४]।

मायायोगविदस्तस्माद्विषये सिद्धतापसाः।
वसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापत्प्रतिकारिणः[५५]॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे उपनिपातप्रतीकारस्तृतीयो ऽध्यायः॥३॥
आदितो ऽशीतितमः॥ ८०॥

---

७९ प्रक. गूढाजीविनां रक्षा.

समाहर्तृप्रणिधौ जनपदरक्षणमुक्तम्[१]। तस्य कण्टकशोधनं वक्ष्यामः[२]। समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रव्रजितचक्रचरचारणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकचिकित्सकोन्मत्तमूकबधिरजडान्धवैदेहककारुशिल्पिकुशीलववेशशौण्डिकापूपिकपाक्वमांसिकौदनिकव्यञ्जनान्प्रणिदध्यात्[३]। ते ग्रामाणामध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्युः[४]। यं चात्र गूढजीविनं विशङ्केत तं सत्त्रिसवर्णेनापसर्पयेत्[५]। धर्मस्थं प्रदेष्टारं वा विश्वासोपगतं सत्त्री ब्रूयात्[६]। असौ मे बन्धुरभियुक्तः। तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियतामयं चार्थः प्रतिगृह्यतामिति[७]। स चेत्तथा कुर्यादुपदाग्राहक इति प्रवास्येत[८]। तेन प्रदेष्टारो व्याख्याताः[१०]। ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्त्री ब्रूयात्[११]। असौ जाल्मः प्रभूतद्रव्यस्तस्यायमनर्थः[१२]। तेनैनमाहारयस्वेति[१३]। स चेत्तथा कुर्यादुत्कोचक इति प्रवास्येत[१४]। कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणो ऽभिज्ञातानर्थवैपुल्येनारभेत[१५]। ते चेत्तथा कुर्युः कूटसाक्षिणः इति प्रवास्येरन्[१६]। तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः[१७]। यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा संवननकारकं मन्येत तं सत्त्री ब्रूयात्[१८]। अमुष्यभार्यां स्नुषां दुहितरं वा कामये[१९]। सा मां प्रतिकामयताम्। अयं चार्थः प्रतिगृह्यता-

मिति[21]। स चेत्तथा कुर्यात्संवननकारक इति प्रवास्येत[22]। तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ[23]। यं वा रसस्य कर्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्याहारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत तं सत्त्री ब्रूयात्[24]। असौ मे शत्रुस्तस्योपघातः क्रियतामयं चार्थः प्रतिगृह्यतामिति[25]। स चेत्तथा कुर्याद्रसद इति प्रवास्येत[26]। तेन मदनयोगव्यवहारी व्याख्यातः[27]। यं वा नानालोहक्षाराणामङ्गारभस्त्रासंदंशमुष्टिकाधिकरणीबिम्बटङ्कमूषाणामभीक्ष्णं क्रेतारं मूषीभस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं कर्मारोपकरणसंवर्गं कूटरूपकारकं मन्येत तं सत्त्री शिष्यत्वेन संव्यवहारेण चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत्[28]। प्रज्ञातः कूटरूपकारक इति प्रवास्येत[29]। तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च व्याख्यातः[30]।

आरब्धारस्तु हिंसायां गूढाजीवास्त्रयोदश।
प्रवास्या निष्क्रयार्थं वा दद्युर्दोषविशेषतः[31]॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे गूढाजीविनां रक्षा चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

आदित एकाशीतिः ॥ ८१ ॥

---

८० प्रक. सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्.

सत्त्रिप्रयोगादूर्ध्वं सिद्धव्यञ्जना माणवा माणवविद्याभिः प्रलोभयेयुः प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोधकान्संवननमन्त्रेण पारतल्पिकान्[1]। तेषां कृतोत्साहानां महान्तं संघमादाय रात्रावन्यं ग्राममुद्दिश्यान्यं ग्रामं कृतकाः स्त्रीपुरुषं गत्वा ब्रूयुः[2]। इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम्[3]। कृच्छ्रः परग्रामो गन्तुमिति[4]। ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वाराण्यपोह्य प्रविश्यतामिति ब्रूयुः[5]। अन्तर्धानमन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्रामयेयुः। प्रस्वापनमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा रक्षिणः शय्याभिर्माणवैः संचारयेयुः। संवननमन्त्रेण भार्याव्यञ्जनाः परेषां माणवैः संमोदयेयुः। उपल-

ब्धविद्याप्रभावाणां पुरश्चरणाद्यादिशेयुरभिज्ञानार्थम् । कृतलक्षण-
द्रव्येषु वा वेश्मसु कर्म कारयेयुः[10] । अनुप्रविष्टान्वैकत्र ग्राहयेयुः[11] ।
कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान्वा ग्राहयेयुः[12] ।
गृहीतान्पूर्वापदानसहायाननुयुञ्जीत[13] । पुराणचोरव्यञ्जना वा
चोराननुप्रविष्टास्तथैव कर्म कारयेयुर्ग्राहयेयुश्च[14] । गृहीतान्समाहर्ता
पौरजानपदानां दर्शयेत्[15] । चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजा[16] । तस्यो-
पदेशादिमे चोरा गृहीताः[17] । भूयश्च ग्रहीष्यामि[18] । वारयितव्यो
वः स्वजनः पापाचार इति[19] । यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्र-
तोदादीनामपहर्तारं जानीयात्तमेषां प्रत्यादिशेत्[20] । एष राज्ञः प्र-
भाव इति[21] । पुराणचोरगोपालकव्याधश्वगणिनश्च वनचोराट-
विकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेष्वे-
नानभियोजयेयुः[22] । अभियोगे गूढबलैर्घातयेयुः[23] । मदनरसयुक्तेन
वा पथ्यादनेनानुगृहीतलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान्प्रस्वपतः
प्रहवणेषु योगसुरामत्तान्वा ग्राहयेयुः[24] ।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान्समाहर्ता प्ररूपयेत् ।
सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन्राष्ट्रवासिषु[25] ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनं पञ्चमो ऽध्यायः ॥ ५ ॥ आदितो द्व्यशीतिः ॥ ८२ ॥

८१ प्रक. शङ्कारूपकर्माभिग्रहः

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्कारूपकर्माभिग्रहः[1] । क्षीणदायकुटुम्ब-
मल्पनिर्वेशं विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं प्रच्छन्नवृत्ति-
कर्माणं मांससुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रसक्तमति-
व्ययकर्तारं पुंश्चलीद्यूतशौण्डिकेषु प्रसक्तमभीक्ष्णप्रवासिनमविज्ञा-
तस्थानगमनपण्यमेकान्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं प्रच्छन्ने सा-
मिषे वा देशे बहुमन्त्रसंनिपातं सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतीकारयि-
तारमन्तर्गृहनित्यमभ्यधिगन्तारं कान्तापरं परपरिग्रहाणां परस्त्री-

द्रव्यवेश्मनामभीक्ष्णप्रष्टारं कुत्सितकर्मशास्त्रोपकरणसंसर्गं विरात्रे छन्नकुडयच्छायासंचारिणं विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं जातवैराशयं हीनकर्मजातिं विगूहमानरूपं लिङ्गेन अलिङ्गिनं लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं पूर्वकृतापदानं स्वकर्मभिरपदिष्टं नागरिकं महामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तमनुच्छ्वासोपवेशिनमाविग्नं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शस्त्रहस्तं मनुष्यसंपातत्रासिनं हिंस्रस्तेननिधिनिक्षेपापहारप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केतेति शङ्काभिग्रहः[२]। रूपाभिग्रहस्तु[३]। नष्टापहृतमविद्यमानं तज्जातव्यवहारिषु निवेदयेत्[४]। तच्चेन्निवेदितमासाद्य प्रच्छादयेयुः साचिव्यकरदोषमाप्नुयुः[५]। अजानन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन्[६]। न चानिवेद्य संस्थाध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं वा कुर्युः[७]। तच्चेन्निवेदितमासाद्येत रूपाभिगृहीतमागमं पृच्छेत्[८]। कुतस्ते लब्धमिति[९]। स चेद्ब्रूयाद्दायाद्यादवाप्तममुष्माल्लब्धं क्रीतं कारितमाधिप्रच्छन्नम्[१०]। अयमस्य देशः कालश्चोपसंप्राप्तेः[११]। अयमस्यार्घः प्रमाणं लक्षणमूल्यं चेति तस्यागमसमाधौ मुच्येत[१२]। नाष्टिकश्चेत्तदेव प्रतिसंदध्यात्[१३]। यस्य पूर्वो दीर्घश्च परिभोगः शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति विद्यात्[१४]। चतुष्पदद्विपदानामपि हि रूपलिङ्गसामान्यं भवति किमङ्ग पुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्याभरणभाण्डानामिति[१५]। स चेद्ब्रूयात्[१६]। याचितकमवक्रीतकमाहितकं निक्षेपमुपनिधिं वैय्यावृत्यकर्म वामुष्येति तस्यावसरप्रतिसंधानेन मुच्येत[१७]। नैवमित्यपसारो वा ब्रूयात्[१८]। रूपाभिगृहीतः परस्य दानकारणमात्मनः प्रतिग्रहकारणमुपलिङ्गनं वा दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिरुपश्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत्[१९]। उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्गनेन शुद्धिः[२०]। अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं दद्यात्[२१]। अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत[२२]। इति रूपाभिग्रहः[२३]। कर्माभिग्रहस्तु[२४]। मुषितवे-

श्मनः प्रवेशनिष्कसनमद्वारेण द्वारस्य संधिना बीजेन वा वेधमुत्तमागारस्य जालवातायननीप्रवेधमारोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधमुपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपणग्रहणोपायमुपदेशोपलभ्यमभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणमभ्यन्तरकृतं विद्यात्[२५] । विपर्यये बाह्यकृतं उभयत उभयकृतम्[२६] । अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यसनिनं क्रूरसहायं तस्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकुलामन्यप्रसक्तां वा परिचारकजनं वा तद्विधाचारमतिस्वप्नं निद्राक्लान्तमाविक्लान्तमाविग्नं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णमनवस्थितमतिप्रलापिनमुच्चारोहणसंरब्धगात्रं विलूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रं जातकिरणसंरब्धहस्तपादं पांसुपूर्णकेशनखं विलूनभुग्नकेशनखं वा सम्यक्स्नातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधौतहस्तपादं वा पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं प्रवेशनिष्कसनयोर्वा तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं परीक्षेत[२७] । चोरं पारदारिकं वा विद्यात्[२८] ।

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।
कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः[२९] ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे शङ्कारूपकर्माभिग्रहः षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितस्त्र्यशीतिः ॥ ८३ ॥

---

८२. प्रक. आशुमृतकपरीक्षा.

तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत[१] । निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यञ्जनकण्ठं पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात्[२] । तमेव संकुचितबाहुसक्थिमुद्बन्धहतं विद्यात्[३] । शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्वृत्तनाभिमवरोपितं विद्यात्[४] । निस्तब्धगुदाक्षं संदष्टजिह्वमाध्मातोदरमुदकहतं विद्यात्[५] । शोणितानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठै रश्मिभिर्वा हतं विद्यात्[६] । संभग्न-

स्फुटितगात्रमवक्षिप्तं विद्यात्[७] । श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्माणं फेनोपदिग्धमुखं विषहतं विद्यात्[८] । तमेव सशोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात्[९] । विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवांतविरिक्तं मदनयोगहतं विद्यात्[१०] । अतो ऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्बन्धनिकृत्तकण्ठं विद्यात्[११] । विषहतस्य भोजनशेषं वयोभिः परीक्षेत[१२] । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्तं चिटचिटायदिन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात्[१३] । दग्धस्य हृदयमदग्धं दृष्ट्वा वा तस्य परिचारकजनं वा दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत[१४] । दुःखोपहतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रीजनं दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम्[१५] । तदेव हतोद्बन्धस्य परीक्षेत[१६] । स्वयमुद्बन्धस्य वा विप्रकारमयुक्तं मार्गेत[१७] । सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा प्रतिपक्षद्वेषः पण्यसंस्थसमवायो वा विवादपदानामन्यतमद्वा रोषस्थानम्[१८] । रोषनिमित्तो घातः[१९] । स्वयमादिष्टपुरुषैर्वा चोरैरर्थनिमित्त सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत[२०] । येनाहूतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमिमानीतो वा तमनुयुञ्जीत[२१] । ये चास्य हतभूमावासन्नचरास्तानेकैकशः पृच्छेत्[२२] । केनायमिहानीतो हतो वा[२३] । कः सशस्त्रः संगूहमान उद्विग्नो वा युष्माभिर्दृष्ट इति[२४] । ते यथा ब्रूयुस्तथानुयुञ्जीत[२५] ।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छदम् ।
वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः[२६] ॥
अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।
कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत्[२७] ॥
रज्जुशस्त्रविषैर्वापि कामक्रोधवशेन यः ।
घातयेत्स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता[२८] ॥
रज्जुना राजमार्गे तां चण्डालेनापकर्षयेत् ।
न श्मशानविधिस्तेषां न संबन्धिक्रियास्तथा[२९] ॥

बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात्प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।
तद्गतिं स चरेत्पश्चात्स्वजनाद्वा प्रमुच्यते[३०] ॥
संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात्तैश्चान्यो ऽपि समाचरन्[३१] ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे आशुमृतकपरीक्षा सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितश्चतुरशीतिः ॥८४॥

८३. प्रक. वाक्यकर्मानुयोगः.

मुषितसंनिधौ बाह्यानामभ्यन्तराणां च साक्षिणामभिशस्तस्य देशजातिगोत्रनामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत[१] । तांश्चापदेशैः प्रतिसमानयेत्[२] । ततः पूर्वस्याह्नः प्रचारं रात्रौ निवासं चाग्रहणादित्यनुयुञ्जीत[३] । तस्यापसारप्रतिसंधाने शुद्धः स्यात्[४] । अन्यथा कर्मप्राप्तः[५] । त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राह्यः शङ्कितकः पृच्छाभावादन्यत्रोपकरणदर्शनात्[६] । अचोरं चोर इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः[७] । चोरं प्रच्छादयतश्च[८] । चोरेणाभिशस्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः स्यात्[९] । शुद्धं परिवासयतः पूर्वः साहसदण्डः[१०] । शङ्कानिष्पन्नमुपकरणमन्त्रिसहायरूपवैय्यावृत्यकरान्निष्पादयेत्[११] । कर्मणश्च प्रदेशद्रव्यादानांशविभागैः प्रतिसमानयेत्[१२] । एतेषां कारणानामनभिसंधाने विप्रलपन्तमचोरं विद्यात्[१३] । दृश्यते ह्यचोरो ऽपि चोरमार्गे यदृच्छया[१४] । संनिपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन गृह्यमाणो दृष्टश्चोरभाण्डस्योपवासेन वा यथा हि माण्डव्यः कर्मक्लेशभयादचोरश्चोरो ऽस्मीति ब्रुवाणः[१५] । तस्मात्समाप्तकरणं नियमयेत्[१६] । मन्दापराधं बालं वृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमात्मकाशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत्[१७] । तुल्यशीलपुंश्चलीप्रापाविककथावकाशभोजनदातृभिरपसर्पयेत्[१८] । एवमतिसंदध्यात्[१९] । यथा वा निक्षेपापहारे व्याख्यातम्[२०] । आप्तदोषं कर्म कारयेत्[२१] । न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं सूतिकां वा मासावरप्रजा-

ताम्[22]। स्त्रियास्त्वर्धकर्म वाक्यानुयोगो वा[23]। ब्राह्मणस्य सत्त्रि-परिग्रहः श्रुतवतस्तपस्विनश्च[24]। तस्यातिक्रम उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च कर्मणा व्यापादनेन च[25]। व्यावहारिकं कर्म चतुष्कम्[26]। षड्दण्डाः सप्त कशा द्वावुपरिनिबन्धावुदकनालिका च[27]। परं पापकर्मणां नववेत्रलता द्वादशकं द्वावूरू अष्टौ विंशतिर्नक्तमाललता द्वात्रिंशत्तला द्वौ वृश्चिकबन्धावुल्लम्बने चले सूचीहस्तस्य यवागूपीतस्यैकपर्वदहनमङ्गुल्याः स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहः शिशिररात्रौ बल्वजाग्रशय्या चेत्यष्टादशकं कर्म[28]। तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरणं प्रधारणमवधारणं च खरपट्टादागमयेत्[29]। दिवसान्तरमेकैकं च कर्म कारयेत्[30]। पूर्वकृतापदानं प्रतिज्ञाया अपहरन्तमेकदेशमदृष्टद्रव्यं कर्मणा रूपेण वा गृहीतं राजकोशमपस्तृणन्तं कर्मवध्यं वा राजवचनात्समस्तं व्यस्तमभ्यस्तं वा कर्म कारयेत्[31]। सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः[32]। तस्याभिशस्ताङ्को ललाटे स्याद्व्यवहारपतनाय[33]। स्तेये श्वा[34]। मनुष्यवधे कबन्धः[35]। गुरुतल्पे भगम्[36]। सुरापाने मद्यध्वजः[37]।

ब्राह्मणं पापकर्माणमुद्घुष्याङ्ककृतव्रणम्।
कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा[38]॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे वाक्यकर्मानुयोगः अष्टमोऽध्यायः॥८॥

आदितः पञ्चाशीतिः॥८५॥

---

८३. प्रक. सर्वाधिकरणरक्षणम्

समाहर्तृप्रदेष्टारः पूर्वमध्यक्षाणामध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः[1]। खनिसारकर्मान्तेभ्यः सारं रत्नं वापहरतः शुद्धवधः[2]। फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्यः फल्गुद्रव्यमुपस्करं वा पूर्वःसाहसदण्डः[3]। पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं माषमूल्यादूर्ध्वमापादमूल्यादित्यपहरतो द्वादशपणो दण्डः[3]। आद्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः[4]। आत्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः[5]। आपणमूल्या-

दित्यष्टचत्वारिंशत्पणः[६] । आद्विपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः[७] । आचतुष्पणमूल्यादिति मध्यमः[८] । आष्टपणमूल्यादित्युत्तमः[९] । आदशपणमूल्यादिति वधः[१०] । कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्करापहारेष्वर्धमूल्येष्वेत एव दण्डाः[११] । कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः[१२] । चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घात इति राजपरिग्रहेषु व्याख्यातम्[१३] । बाह्येषु तु प्रच्छन्नमहनि क्षेत्रखलवेश्मापणेभ्यः कुप्यभाण्डमुपस्करं वा माषमूल्यादूर्ध्वमापादमूल्यादित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः[१४] । आद्विपादमूल्यादिति षट्पणः[१५] । गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम्[१६] । आत्रिपादमूल्यादिति नवपणः[१७] । गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम्[१८] । शरावमेखलया वा[१९] । आपणमूल्यादिति द्वादशपणः[२०] । मुण्डनं प्रव्राजनं वा[२१] । आद्विपणमूल्यत्रिपादमूल्यादिति नवपणः[२२] । गोमयं भस्म वा प्रलिप्यावघोषणम्[२३] । शरावमेखलया वा[२४] । आपणमूल्यादिति द्वादशपणः[२५] । मुण्डनं प्रव्राजनं वा[२६] । आद्विपणमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः[२७] । मुण्डनमिष्टकाशकलेन प्रव्राजनं वा[२८][1] । आचतुष्पणमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः[२९] । आपञ्चपणमूल्यादित्यष्टचत्वारिंशत्पणः[३०] । आदशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः[३१] । आविंशतिपणमूल्यादिति द्विशतः[३२] । आत्रिंशत्पणमूल्यादिति पञ्चशतः[३३] । आचत्वारिंशत्पणमूल्यादिति सहस्रः[३४] । आपञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः[३५] । प्रसह्य दिवा रात्रौ वान्तर्याममेव हरतोऽर्धमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः[३६] । प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव दण्डाः[३७] । कुटुम्बाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्राकर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः[३८] । यथापराधं वा[३९] । धर्मस्थश्चेद्विवदमानं पुरुषं तर्जयति भर्त्सयत्यपसारयत्यभिग्रसते वा

---

1 आत्रिपणमूल्यादिति चत्वारिंशत्पणः मुण्डनमिष्टकाशकलेन प्रव्राजनं च । आचतुष्पण.

पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात्[४०] । वाक्पारुष्ये द्विगुणम्[४१] । पृच्छ्यं न पृच्छत्यपृच्छ्यं पृच्छति पृष्ट्वा वा विसृजति शिक्षयति स्मारयति पूर्वं ददाति वेति मध्यममस्मै साहसदण्डं कुर्यात्[४२] । देयं देशं न पृच्छत्य देयं देशं पृच्छति कार्यमदेशेनातिवाहयति छलेनातिहरति कालहरणेन श्रान्तमपवाहयति मार्गापन्नं वाक्यमुत्क्रमयति मतिसाहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति तारितानुशिष्टं कार्यं पुनरपि गृह्णाति उत्तममस्मै साहसदण्डं कुर्यात्[४३] । पुनरपराधे द्विगुणं स्थानाद्व्यपरोहणं च[४४] । लेखकश्चेदुक्तं न लिखत्यनुक्तं लिखति दुरुक्तमुपलिखति सूक्तमुल्लिखत्यर्थोत्पत्तिं विकल्पयतीति पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात्[४५] । यथापराधं वा[४६] । धर्मस्थः प्रदेष्टा वा हैरण्यमदण्ड्यं क्षिपति क्षेपद्विगुणमस्मै दण्डं कुर्यात्[४७] । हीनातिरिक्ताष्टगुणं वा शरीरदण्डं क्षिपति शारीरमेव दण्डं भजेत[४८] । निष्क्रयद्विगुणं वा[४९] । यं वा भूतमर्थं नाशयत्यभूतमर्थं करोति तदष्टगुणं दण्डं दद्यात्[५०] । धर्मस्थीयाच्चारकान्निसारयतो बन्धनागाराच्छय्यासनभोजनोच्चारसंचारं रोधबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च[५१] । चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः साहसदण्डोऽभियोगदानं च[५२] । बन्धनागारात्सर्वस्वं वधश्च[५३] । बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः[५४] । कर्म कारयतो द्विगुणः[५५] । स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः षण्णवतिर्दण्डः[५६] । परिक्लेशयत उत्कोटयतो वा मध्यमः साहसदण्डः[५७] । घ्नतः साहस्रः[५८] । परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधिचरतः पूर्वः साहसदण्डः[५९] । चोरडामरिकभार्यां मध्यमः[६०] । संरुद्धिकामार्यामुत्तमः[६१] । संरुद्धस्य वा तत्रैव घातः[६२] । तदेवाक्षणगृहीतायामार्यायां विद्यात्[६३] । दास्यां पूर्वः साहसदण्डः[६४] । चारकमभित्त्वा निष्पातयतो मध्यमः[६५] । भित्त्वा वधः[६६] । बन्धनागारात्सर्वस्वं वधश्च[६७] ।

एवमर्थचरान्पूर्वं राजा दण्डेन शोधयेत् ।
शोधयेयुश्च शुद्धार्थैः पौरजानपदान्दमैः[९८] ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे सर्वाधिकरणरक्षणं नवमो ऽध्यायः ॥ ९ ॥
आदितः षडशीतिः ॥ ८६ ॥

८५ प्रक. एकाङ्गवधनिष्क्रयः

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमे ऽपराधे संदंशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः[१] । द्वितीये छेदनं पणस्य शत्यो वा दण्डः[२] । तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः[३] । चतुर्थे यथाकामी वधः[४] । पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्वसूकरस्तेयेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः[५] । नासाग्रच्छेदनं वा[६] । चण्डालारण्यचराणामर्धदण्डाः[७] । पाशजालकूटापपातेषु बद्धानां मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः[८] । मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः[९] । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेये हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः[१०] । कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः[११] । स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः[१२] । कृषिद्रव्यापहारे च[१३] । दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद्वा निक्षेपं गृहीत्वापसरतः कन्धरावधो द्विशतो वा दण्डः[१४] । चक्रयुक्तं नावं क्षुद्रपशुं वापहरत एकपादवधः त्रिशतो वा दण्डः[१५] । कूटकाकण्यक्षारालाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः[१६] । स्तेनपारदारिकयोः साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः संगृहीतायाश्च कर्णनासाच्छेदनं पञ्चशतो वा दण्डः[१७] । पुंसो द्विगुणः[१८] । महापशुमेकं दासं दासीं वापहरतः प्रेतभाण्डं वा विक्रीणानस्य द्विपादवधः षट्छतो वा दण्डः[१९] । वर्णोत्तमानां गुरूणां च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाद्यारोहणे चैकहस्तपादवधः सप्तशतो वा दण्डः[२०] । शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमवस्तृणतो राजद्विष्टमादिशतो द्विनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वमष्टशतो वा

दण्डः[२१]। चोरं पारदारिकं वा मोचयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांसविक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो नवशतो वा दण्डः[२२]। मानुषमांसविक्रये वधः[२३]। देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः शुद्धवधो वा[२४]।

पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम्।
अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च[२५]॥
उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेष्टा दण्डकर्मणि।
राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरास्थितः[२६]॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे एकाङ्गवधनिष्क्रयो दशमोऽध्यायः॥ १०॥
आदितः सप्ताशीतिः॥ ८७॥

८६ प्रक. शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः.

कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः[१]। सप्तरात्रस्यान्तर्मृते शुद्धवधः[२]। पक्षस्यान्तरुत्तमः[३]। मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्ययश्च[४]। शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः[५]। मदेन हस्तवधः[६]। मोहेन द्विशतः[७]। वधे वधः[८]। प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः[९]। भैषज्येन मध्यमः[१०]। परिक्लेशेन पूर्वः साहसदण्डः[११]। प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावघोषकावस्कन्दकोपवेधकान्पथि वेश्मप्ररोधकान्राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान्स्तेनान्वा शूलानारोहयेयुः[१२]। यश्चैनान्दहेदपनयेद्वा स तमेव दण्डं लभेत साहसमुत्तमं वा[१३]। हिंस्रस्तेनानां भक्तवासोपकरणाग्निमन्त्रदानवैयावृत्यकर्मसूत्तमो दण्डः[१४]। परिभाषणमविज्ञाने[१५]। हिंस्रस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्समन्त्रमाददीत[१६]। राज्यकामुकमन्तःपुरप्रधर्षकमटव्यमित्रोत्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं घातयेत्[१७]। ब्राह्मणं तमपः प्रवेशयेत्[१८]। मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वा त्वक्छिरःप्रादीपिकं घातयेत्[१९]। तेषामाक्रोशे जिह्वाच्छेदः[२०]। अङ्गा-

भिरदने तदङ्गान्मोच्यः[21]। यदृच्छाघाते पुंसः पशुयूथाऽश्वस्तेये च शुद्धवधः[22]। दशावरं च यूथं विद्यात्[23]। उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तत्रैवाप्सु निमज्जनम्[24]। अनुदकमुत्तमः साहसदण्डः[25]। भग्नोत्सृष्टकं मध्यमः[26]। विषदायकं पुरुषं स्त्रियं च पुरुषघ्नीमपः प्रवेशयेदगार्भिणीम्[27]। गर्भिणीं मासावरप्रजातां पतिगुरुप्रजाघातिकामग्निविषदां संधिच्छेदिकां वा गोभिः पाटयेत्[28]। विवीतक्षेत्रखलवेश्मद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना दाहयेत्[29]। राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च जिह्वामुत्पाटयेत्[30]। प्रहरणावरणस्तेनमनायुधीयमिषुभिर्घातयेत्[31]। आयुधीयस्योत्तमः[32]। मेढ्रफलोपघातिनस्तदेव छेदयेत्[33]। जिह्वानासोपघाते संदंशवधः[34]।

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।
अक्लिष्टानां तु पापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः[35] ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ आदितोऽष्टाशीतिः ॥ ८८ ॥

---

८७. प्रक. कन्याप्रकर्म.

सवर्णामप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो हस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः[1]। मृतायां वधः[2]। प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमप्रदेशिनीवधो द्विशतो वा दण्डः पितुश्चापहीनं दद्यात्[3]। न च प्राकाम्यमकामायां लभेत[4]। सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः[5]। स्त्रियास्त्वर्धदण्डः[6]। परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः शुल्कदानं च[7]। सप्तार्तवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानः प्रकृत्य प्राकामी स्यात्[8]। न च पितुरपहीनं दद्यात्[9]। ऋतुप्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रामति[10]। त्रिवर्षप्रजातार्तवायास्तुल्यो गन्तुमदोषः[11]। ततः परमतुल्यो ऽप्यनलंकृतायाः[12]। पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेत[13]। परमुद्दिश्यान्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डः[14]। न च प्राकाम्यमकामायां लभेत[15]। कन्यामन्यां दर्शयित्वान्यां प्रयच्छतः शत्यो दण्डस्तु-

ल्यायां[१६]। हीनायां द्विगुणः[१७]। अकर्मण्यकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः[१८]। शुल्कव्ययकर्मणी च प्रतिदद्यात्[१९]। अवस्थाय तज्जातं पश्चात्कृता द्विगुणं दद्यात्[२०]। अन्यशोणितोपधाने द्विशतो दण्डः[२१]। मिथ्याभिशंसिनश्च[२२]। पुंसः शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत[२३]। न च प्राकाम्यमकामायां लभेत[२४]। स्त्री प्रकृता सकामा समाना द्वादशपणदण्डं दद्यात्[२५]। प्रकर्त्री द्विगुणम्[२६]। अकामायाः शत्यो दण्ड आत्मरागार्थं शुल्कदानं च[२७]। स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत्[२८]। बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिशंसने च द्विगुणो दण्डः[२९]। प्रसह्य कन्यामपहरतो द्विशतः[३०]। ससुवर्णामुत्तमः[३१]। बहूनां कन्यापहारिणां पृथग्यथोक्ता दण्डाः[३२]। गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः[३३]। शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः[३४]। दासस्य दास्या वा दुहितरमदासीं प्रकुर्वतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः शुल्काबध्यदानं च[३५]। निष्क्रयानुरूपां दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो दण्डो वस्त्राबध्यदानं च[३६]। साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः[३७]। प्रोषितपतिकामपचरन्तीं पतिबन्धुस्तत्पुरुषो वा संगृह्णीयात्[३८]। संगृहीता पतिमाकांक्षेत[३९]। पतिश्चेत्क्षमेत विसृज्येतोभयम्[४०]। अक्षमायाः स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनं वधं जारश्च प्रप्नुयात्[४१]। जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः[४२]। हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणः[४३]। केशाकेशिकं संग्रहणमपलिङ्गनाद्वा शरीरोपभोगानां तज्जातेभ्यः स्त्रीवचनाद्वा[४४]। परचक्राटवीहृतामोघप्रव्यूढामरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां प्रेतभावोत्सृष्टां वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा यथासंभाषितं समुपभुञ्जीत[४५]। जातिविशिष्टामकामामपत्यवतीं निष्क्रयेण दद्यात्[४६]।

चोरहस्तान्नदीवेगाद्दुर्भिक्षाद्देशविभ्रमात्।
निस्तारयित्वा कान्ताराान्नष्टां त्यक्तां मृतेति वा[४७]॥
भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासंभाषितं नरः।
न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा[४८]॥

न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।
ईदृशीं चानुरूपेण निष्क्रयेणापवाहयेत्[४९] ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे कन्याप्रकर्म द्वादशो ऽध्यायः ॥ १२ ॥
आदित एकोननवतिः ॥ ८९ ॥

---

८८ प्रक. अतिचारदण्डः.

ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा ग्रासयत उत्तमो दण्डः[१] । क्षत्रियं मध्यमः[२] । वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः[३] । शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः[४] । स्वयं ग्रसितारो निर्विषयाः कार्याः[५] । परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः[६] । रात्रौ मध्यमः[७] । दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः[८] । भिक्षुकवैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ बलादापदि चातिसंनिकृष्टाः प्रवृत्तप्रवेशाश्चादण्ड्या अन्यत्र प्रतिषेधात्[९] । स्ववेश्मनो ऽपि रात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः[१०] । परवेश्मनो मध्यमः[११] । ग्रामारामवाटभेदिनश्च[१२] । ग्रामेष्वन्यतः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः[१३] । मुषितं प्रवासितं चैषामनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात्[१४] । ग्रामान्तरेषु वा मुषितं प्रवासितं विवीताध्यक्षो दद्यात्[१५] । अविवीतानां चोररज्जुकः[१६] । तथाप्यगुप्तानां सीमावरोधेन विचयं दद्युः[१७] । असीमापराधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा[१८] । दुर्बलं वेश्म शकटमनुत्तब्धमूर्ध्वस्तम्भशस्त्रमनपाश्रयमप्रतिच्छन्नं श्वभ्रं कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात्[१९] । वृक्षच्छेदने दम्यरश्मिहरणे चतुष्पदानामदान्तसेवने वा काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु याने हस्तिने च[२०] । संघट्टने चापेहीति प्रक्रोशन्नदण्ड्यः[२१] । हस्तिना रोषितेन हतो द्रोणान्नमद्यकुम्भं माल्यानुलेपनं दन्तप्रमार्जनं च पटं दद्यात्[२२] । अश्वमेधावभृथस्नानेन तुल्यो हस्तिना वध इति पादप्रक्षालनम्[२३] । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः[२४] । शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः[२५] ।

प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुणः[२६]। शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः[२७]। देवपशुमृषभमुक्षाणं गोकुमारीं वा वाहयतः पञ्चशतो दण्डः[२८]। प्रवासयत उत्तमः[२९]। लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामादाने तच्च तावच्च दण्डः[३०]। प्रवासने च[३१]। अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः[३२]। छिन्ननस्यं भग्नयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं प्रत्यासरद्वा चक्रयुक्तं यातपशुमनुष्यसंबाधे वा हिंसायामदण्ड्यः[३३]। अन्यथा यथोक्तं मानुषप्राणिहिंसायां दण्डमभ्याभवेत्[३४]। अमानुषप्राणिवधे प्राणिदानं च[३५]। बाले यातरि यानस्थः स्वामी दण्ड्यः[३६]। अस्वामिनि यानस्थः प्राप्तव्यवहारो वा याता[३७]। बालाधिष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत्[३८]। कृत्याभिचाराभ्यां यत्परमापादयेत्तदापादयितव्यः[३९]। कामं भार्यायामनिच्छन्त्यां कन्यायां वा दारार्थिनो भर्तरि भार्याया वा संवननकरणम्[४०]। अन्यथा हिंसायां मध्यमः साहसदण्डः[४१]। मतापित्रोर्भगिनीं मातुलानीमाचार्याणीं स्नुषां दुहितरं भगिनीं वाधिचरतः लिङ्गच्छेदनं वधश्च[४२]। सकामा तदेव लभेत[४३]। दासपरिचारकाहितकभुक्ता च[४४]। ब्राह्मण्यामगुप्तायां क्षत्रियस्योत्तमः[४५]। सर्वस्वं वैश्यस्य[४६]। शूद्रः कटाग्निना दह्येत[४७]। सर्वत्र राजभार्यागमने कुम्भीपाकः[४८]। श्वपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेच्छ्वपाकत्वं वा[४९]। शूद्रश्वपाकस्यार्यागमने वधः स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम्[५०]। प्रव्रजितागमने चतुर्विंशतिपणो दण्डः[५१]। सकामा तदेव लभेत[५२]। रूपाजीवायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः[५३]। बहूनामेकामधिचरतां पृथक्चतुर्विंशतिपणो दण्डः[५४]। स्त्रियमयोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः[५५]। पुरुषमधिमेहतश्च[५६]।

मैथुने द्वादशपणः तिर्यग्योनिष्वनात्मनः।
दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः[५७]॥
अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्गुणोऽम्भसि।
वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम्[५८]॥

तेन तत्पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।
शास्ता हि वरुणो राजा मिथ्या व्याचरतां नृषु[५६] ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे अतिचारदण्डः त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः नवतिः ॥ ९० ॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य कण्टकशोधनं
चतुर्थमधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

---

५. अधि. योगवृत्तम्.

८९. प्रक. दाण्डकर्मिकम्.

दुर्गराष्ट्रयोः कण्टकशोधनमुक्तम्[१] । राजराज्ययोर्वक्ष्यामः[२] । राजानमवगृह्योपजीविनः शत्रुसाधारणा वा ये मुख्यास्तेषु गूढपुरुषप्रणिधिः कृत्यपक्षोपग्रहो वा सिद्धिर्यथोक्तं पुरस्तादुपजापोपसर्पो वा यथा च पारग्रामिके वक्ष्यामः[३] । राज्योपघातिनस्तु वल्लभाः संहता वा ये मुख्याः प्रकाशमशक्याः प्रतिषेद्धुं दूष्यास्तेषु धर्मरुचिरुपांशुदण्डं प्रयुञ्जीत[४] । दूष्यमहामात्रभ्रातरमसत्कृतं सत्त्री प्रोत्साह्य राजानं दर्शयेत्[५] । तं राजा दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण दूष्ये विक्रमयेत्[६] । शस्त्रेण रसेन वा विक्रान्तं तत्रैव घातयेद्भ्रातृघातको ऽयमिति[७] । तेन पारशवः परिचारिकापुत्रश्च व्याख्यातौ[८] । दूष्यमहामात्रं वा सत्त्रिप्रोत्साहितो भ्राता दायं याचेत[९] । तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रावुपशयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात्[१०] । हतो ऽयं दायकामुक इति[११] । ततो हतपक्षं परिगृह्येतरं निगृह्णीयात्[१२] । दूष्यसमीपस्था वा सत्त्रिणो भ्रातरं दायं याचमानं घातेन परिभर्त्सयेयुः[१३] । तं रात्राविति समानम्[१४] । दूष्यमहामात्रयोर्वा यः पुत्रः पितुः पिता वा पुत्रस्य दारानधिचरति भ्राता वा भ्रातुस्तयोः कापटिकमुखः कलहः पूर्वेण व्याख्यातः[१५] । दूष्यमहामात्रमपुत्रमात्मसंभावितं वा सत्त्री राजपुत्रस्त्वं

शत्रुभयादिह न्यस्तो ऽसीत्युपजपेत्[१६]। प्रतिपन्नं राजा रहसि पूजयेत्[१७]। प्राप्तयौवराज्यकालं त्वां महामात्रभयान्नाभिषिञ्चामीति[१८]। तं सत्त्री महामात्रवधे योजयेत्[१९]। विक्रान्तं तत्रैव घातयेत्पितृघातकोऽयमिति[२०]। भिक्षुकी वा दूष्यभार्यां सांवननकीभिरौषधीभिः संवास्य रसेनातिसंदध्यात्[२१]। इत्याद्यः प्रयोगः[२२]। दूष्यमहामात्रमटवीं परग्रामं वा हन्तुं कान्तारव्यवहिते वा देशे राष्ट्रपालमन्तपालं वा स्थापयितुं नागरस्थानं वा कुपितमवगृहीतुं सार्थातिवाह्यं प्रत्यन्ते वा सप्रत्यादेयमादातुं फल्गुबलं तीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत्[२३]। रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते तीक्ष्णाः प्रतिरोधकव्यञ्जना वा हन्युरभियोगे हत इति[२४]। यात्राविहारगतो वा दूष्यमहामात्रान्दर्शनायाह्वयेत्[२५]। ते गूढशस्त्रैस्तीक्ष्णैः सह प्रविष्टा मध्यमकक्ष्यायामात्मविचयमन्तः प्रवेशनार्थं दद्युः[२६]। ततो दौवारिकाभिगृहीतास्तीक्ष्णा दूष्यप्रयुक्ताः स्म इति ब्रूयुः[२७]। ते तदभिविख्याप्य दूष्यान्हन्युः[२८]। तीक्ष्णस्थाने चान्ये वध्याः[२९]। बहिर्विहारगतो वा दूष्यानासन्नावासान्पूजयेत्[३०]। तेषां देवीव्यञ्जना वा दुःस्त्री रात्रावावासेषु गृह्यतेति समानं पूर्वेण[३१]। दूष्यमहामात्रं वा सूदो भक्षकारो वा ते शोभन इति स्तवेन भक्ष्यभोज्यं याचेत[३२]। बहिर्वा क्वचिदध्वगतः पानीयं तदुभयं रसेन योजयित्वा प्रतिस्वादने तावेवोपयोजयेत्[३३]। तदभिविख्याप्य रसदाविति घातयेत्[३४]। अभिचारशीलं वा सिद्धव्यञ्जनो गोधाकूर्मकर्कटकूटानां लक्षण्यानामन्यतमप्रकाशनेन मनोरथानवाप्स्यसीति ग्राहयेत्[३५]। प्रतिपन्नं कर्मणि रसेन लोहमुसलैर्वा घातयेत्कर्मव्यापदा हत इति[३६]। चिकित्सकव्यञ्जनो वा दौरात्मिकमसाध्यं वा व्याधिं दूष्यस्य स्थापयित्वा भैषज्याहारयोगेषु रसेनातिसंदध्यात्[३७]। सूदारालिकव्यञ्जना वा प्रणिहिता दूष्यं रसेनातिसंदध्युः[३८]। इत्युपनिषत्प्रतिषेधः[३९]। उभयदूष्यप्रतिषेधस्तु[४०]। यत्र दूष्यः प्रतिषेद्धव्यस्तत्र दूष्यमेव फल्गुबलतीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत्[४१]। गच्छामुष्मिन्दुर्गे राष्ट्रे वा

सैन्यमुत्थापय[४२] । हिरण्यं वा[४३] । वल्लभाद्वा हिरण्यमाहार्य[४४] । वल्लभकन्यां वा प्रसह्यानय[४५] । दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मणामन्यतमद्वा कार्य[४६] । राष्ट्रपाल्यमन्तपाल्यं वा[४७] । यश्च त्वा प्रतिषेधयेन्न वा ते साहाय्यं दद्यात्स बन्धव्यः स्यादिति[४८] । तथैवेतरेषां प्रेषयेदमुष्याविनयः प्रतिषेद्धव्य इति[४९] । तमेतेषु कलहस्थानेषु कर्मप्रतिघातेषु वा विवदमानं तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा प्रच्छन्नं हन्युः[५०] । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः[५१] । पुराणां ग्रामाणां कुलानां वा दूष्याणां सीमाक्षेत्रखलवेश्ममर्यादासु द्रव्योपकरणसस्यवाहनहिंसासु प्रेक्षाकृत्योत्सवेषु वा समुत्पन्ने कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा ब्रूयुः[५२] । एवं क्रियन्ते ये ऽमुना कलहायन्त इति[५३] । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः[५४] । येषां वा दूष्याणां जातमूलाः कलहास्तेषां क्षेत्रखलवेश्मान्यादीपयित्वा बन्धुसंबन्धिषु वाहनेषु वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा तथैव ब्रूयुः[५५] । अमुना प्रयुक्ताः स्म इति[५६] । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः[५७] । दुर्गराष्ट्रदूष्यान्वा सत्त्रिणः परस्परस्यावेशनिकान्कारयेयुस्तत्र रसदा रसं दद्युस्तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः[५८] । भिक्षुकी वा दूष्यराष्ट्रमुख्यं दूष्यराष्ट्रमुख्यस्य भार्या स्नुषा दुहिता वा कामयत इत्युपजपेत्[५९] । प्रतिपन्नस्याभरणमादाय स्वामिने दर्शयेत्[६०] । असौ ते मुख्यो यौवनोत्सिक्तो भार्यां स्नुषां दुहितरं वाभिमन्यत इति[६१] । तयोः कलहो रात्राविति समानम्[६२] । दूष्यदण्डोपनतेषु तु युवराजः सेनापतिर्वा किंचिदुपकृत्यापक्रान्तो विक्रमेत[६३] । ततो राजा दूष्यदण्डोपनतानेव प्रेषयेत्फल्गुबलतीक्ष्णयुक्तानिति समानाः सर्व एव योगाः[६४] । तेषां च पुत्रेष्वनुक्षियत्सु यो निर्विकारः स पितृदायं लभेत[६५] । एवमस्य पुत्रपौत्राननुवर्तते राज्यमपास्तपुरुषदोषमिति[६६] ।

स्वपक्षे परपक्षे वा तूष्णीं दण्डं प्रयोजयेत् ।
आयत्यां च तदात्वे च क्षमावानविशङ्कितः[६७] ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽधिकरणे दाण्डकर्मिकं प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥

आदितः एकनवतिः ॥९१॥

---

९०. प्रक. कोशाभिसंहरणम्.

कोशमकोशः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रः संगृह्णीयात्[१] । जनपदं महान्तमल्पप्रमाणं वा देवमातृकं प्रभूतधान्यं धान्यस्यांशं तृतीयं चतुर्थं वा याचेत[२] । यथासारं मध्यमवरं वा दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मोपकारिणं प्रत्यन्तमल्पप्रमाणं वा न याचेत[३] । धान्यपशुहिरण्यादि निविशमानाय दद्यात्[४] । चतुर्थमंशं धान्यानां बीजभक्तशुद्धं च हिरण्येन क्रीणीयात्[५] । अरण्यजातं श्रोत्रियस्वं च परिहरेत्[६] । तदप्यनुग्रहेण क्रीणीयात्[७] । तस्याकरणे वा समाहर्तृपुरुषा ग्रीष्मे कर्षकाणामुद्वापं कारयेयुः[८] । प्रमादावस्कन्नस्यात्ययं द्विगुणमुदाहरन्तो बीजकाले बीजलेख्यं कुर्युः[९] । निष्पन्ने हरितपक्वादानं वारयेयुः[१०] । अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्याम्[११] । देवपितृपूजादानार्थं गवार्थं वा भिक्षुकग्रामभृतकार्थं च राशिमूलं परिहरेयुः[१२] । स्वसस्यापहारिणः प्रतिपातो ऽष्टगुणः[१३] । परसस्यापहारिणः पञ्चाशद्गुणः सीतात्ययः[१४] । स्ववर्गस्य बाह्यस्य तु वधः[१५] । चतुर्थमंशं धान्यानां षष्ठं वन्यानां तूललाक्षाक्षौमवल्ककार्पासरौमकौशेयकौषधगन्धपुष्पफलशाकपण्यानां काष्ठवेणुमांसवल्लूराणां च गृह्णीयुः[१६] । दन्ताजिनस्यार्धम्[१७] । तदनिसृष्टं विक्रीणानस्य पूर्वःसाहसदण्डः[१८] । इति कर्षकेषु प्रणयः[१९] । सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालाश्वहस्तिपण्याः पञ्चाशत्कराः[२०] । सूत्रवस्त्रताम्रवृत्तकंसगन्धभैषज्यशीधुपण्याश्चत्वारिंशत्कराः[२१] । धान्यरसलोहपण्याः शकटव्यवहारिणश्च त्रिंशत्कराः[२२] । काचव्यवहारिणो महाकारवश्च विंशतिकराः[२३] । क्षुद्रकारवो वर्धकिपोषकाश्च दश-

कराः[24] । काष्ठवेणुपाषाणमृद्भाण्डपक्वान्नहरितपण्याः पञ्चकराः[25] । कुशीलवा रूपाजीवाश्च वेतनार्धं दद्युः[26] । हिरण्यकरकर्मण्यानाहारयेयुः[27] । न चैषां कंचिदपराधं परिहरेयुः[28] । ते ह्यपरिगृहीतमभिनीय विक्रीणीरन्[29] । इति व्यवहारिषु प्रणयः[30] । कुक्कुटसूकरमर्धं दद्यात्[31] । क्षुद्रपशवः षड्भागम्[32] । गोमहिषाश्वतरखरोष्ट्राश्च दशभागम्[33] । बन्धकीपोषका राजप्रेष्याभिः परमरूपयौवनाभिः कोशं संहरेयुः[34] । इति योनिपोषकेषु प्रणयः[35] । सकृदेव न द्विः प्रयोज्यः[36] । तस्याकरणे वा समाहर्ता कार्यमपदिश्य पौरजानपदान्भिक्षेत[37] । योगपुरुषाश्चात्र पूर्वमतिमात्रं दद्युः[38] । एतेन प्रदेशेन राजा पौरजानपदान्भिक्षेत[39] । कापटिकाश्चैनानल्पं प्रयच्छतः कुत्सयेयुः[40] । सारतो वा हिरण्यमाढ्यान्याचेत[41] । यथोपकारं वा स्ववशा वा यदुपहरेयुः स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चैषां हिरण्येन प्रयच्छेत्[42] । पाषण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियभोग्यं देवद्रव्यं वा कृत्यकराः प्रेतस्य दग्धहृदयस्य वा हस्ते न्यस्तमित्युपहरेयुः[43] । देवताध्यक्षो दुर्गराष्ट्रदेवतानां यथास्वमेकस्थं कोशं कुर्यात्[44] । तथैव चापहरेत्[45] । दैवतचैत्यं सिद्धपुण्यस्थानमौपपादिकं वा रात्रावुत्थाप्य यात्रासमाजाभ्यामाजीवेत्[46] । चैत्योपवनवृक्षेण वा देवताभिगमनमनार्तवपुष्पफलयुक्तेन ख्यापयेत्[47] । मनुष्यकरं वा वृक्षे रक्षोभयं रूपयित्वा सिद्धव्यञ्जनाः पौरजानपदानां हिरण्येन प्रतिकुर्युः[48] । सुरङ्गायुक्ते वा कूपे नागमनियतशिरस्कं हिरण्योपहारेण दर्शयेत्[49] । नागप्रतिमायामन्तश्छिद्रायां चैत्यच्छिद्रे वल्मीकछिद्रे वा सर्पदर्शनमाहारेण प्रतिबन्धसंज्ञं कृत्वा श्रद्दधानानां दर्शयेत्[50] । अश्रद्दधानानामाचमनप्रोक्षणेषु रसमुपचार्य देवताभिशापं ब्रूयात्[51] । अभित्यक्तं वा दंशयित्वा योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात्[52] । वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रभूतपण्यान्तेवासी व्यवहरेत्[53] । स यदा पण्यमूल्ये निक्षेपप्रयोगैरुपचितः स्यात्तदैनं रात्रौ मोषयेत्[54] । एतेन रूपदर्शकः सुवर्णकारश्च व्या-

ख्यातौ[५५]। वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहारः प्रवहणनिमित्तं याचितकमवक्रीतकं वा रूप्यसुवर्णभाण्डमनेकं गृह्णीयात्[५६]। समाजे वा सर्वपण्यसंदोहेन प्रभूतं हिरण्यसुवर्णमृणं गृह्णीयात्[५७]। प्रतिभाण्डमूल्यं च[५८]। तदुभयं रात्रौ मोषयेत्[५९]। साध्वीव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिर्दूष्यानुन्मादयित्वा तासामेव वेश्मस्वभिगृह्य सर्वस्वान्याहरेयुः[६०]। दूष्यकुल्यानां वा विवादे प्रत्युत्पन्ने रसदाः प्रणिहिता रसं दद्युः[६१]। तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः[६२]। दूष्यमभित्यक्तो वा श्रद्धेयापदेशं पण्यं हिरण्यनिक्षेपमृणप्रयोगं दायं वा याचेत[६३]। दासशब्देन वा दूष्यमालम्बेत[६४]। भार्यामस्य स्नुषां दुहितरं वा दासीशब्देन भार्याशब्देन वा[६५]। तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रावुपशयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात्[६६]। हतोऽयमित्थं कामुक इति[६७]। तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः[६८]। सिद्धव्यञ्जनो वा दूष्यं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयित्वा ब्रूयात्[६९]। अक्षयं हिरण्यं राजद्वारिकं स्त्रीहृदयमरिव्याधिकरमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म जानामीति[७०]। प्रतिपन्नं चैत्यस्थाने रात्रौ प्रभूतसुरामांसगन्धमुपहारं कारयेत्[७१]। एकरूपं चात्र हिरण्यं पूर्वनिखातं प्रेताङ्गं प्रेतशिशुर्वा यत्र निहितः स्यात्ततो हिरण्यमस्य दर्शयेदत्यल्पमिति च ब्रूयात्[७२]। प्रभूतहिरण्यहेतोः पुनरुपहारः कर्तव्य इति स्वयमेवैतेन हिरण्येन श्वोभूते प्रभूतमौपहारिकं क्रीणीहीति[७३]। तेन हिरण्येनौपहारिकक्रये गृह्येत[७४]। मातृव्यञ्जनाया वा पुत्रो मे त्वया हत इत्यवकुपिता स्यात्[७५]। संसिद्धमेवास्य रात्रियागे वनयागे वनक्रीडायां वा प्रवृत्तायां तीक्ष्णा विशस्याभित्यक्तमतिनयेयुः[७६]। दूष्यस्य वा भृतकव्यञ्जनो वेतनहिरण्ये कूटरूपं प्रक्षिप्य प्ररूपयेत्[७७]। कर्मकारव्यञ्जनो वा गृहे कर्म कुर्वाणस्तेन कूटरूपकारकोपकरणमपनिदध्यात्[७८]। चिकित्सकव्यञ्जनो वा गदमगदापदेशेन प्रत्यासन्नो वा दूष्यस्य सत्त्री प्रणिहितमभिषेकभाण्डमामित्रशासनं च कापटिकमुखेन आचक्षीत कारणं च ब्रूयात्[७९]। एवं दूष्येष्वधार्मिकेषु च वर्तेत[८०]। नेतरेषु[८१]।

पक्कं पक्कमिवारामात्फलं राज्यादवाप्नुयात् ।
आमच्छेदभयादामं वर्जयेत्कोपकारकम्[५२] ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽधिकरणे कोशाभिसंहरणं द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥
आदितो द्विनवतिः ॥ ९२ ॥

९१ प्रक. भृत्यभरणीयम्.

दुर्गजनपदशक्त्या भृत्यकर्म समुदयवादेन स्थापयेत्[१] । कार्यसाधनसहेन वा भृत्यलाभेन शरीरमवेक्षेत[२] । न धर्मार्थौ पीडयेत्[३] । ऋत्विगाचार्यमन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजराजमातृराजमहिष्यो ऽष्टचत्वारिंशत्साहस्राः[४] । एतावता भरणेनानास्वद्यत्वमकोपकं चैषां भवति[५] । दौवारिकान्तर्वंशिकप्रशास्तृसमाहर्तृसंनिधातारश्चतुर्विंशतिसाहस्राः[६] । एतावता कर्मण्या भवन्ति[७] । कुमारकुमारमातृनायकाः पौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिषद्राष्ट्रान्तपालाश्च द्वादशसाहस्राः[८] । स्वामिपरिबन्धबलसहाया ह्येतावता भवन्ति[९] । श्रेणीमुख्या हस्त्यश्वरथमुख्याः प्रदेष्टारश्चाष्टसाहस्राः[१०] । स्ववर्गानुकर्षिणो ह्येतावता भवन्ति[११] । पत्त्यश्वरथहस्त्यध्यक्षा द्रव्यहस्तिवनपालाश्चतुःसाहस्राः[१२] । रथिकानीकचिकित्सकाश्वदमकवर्धकयो योनिपोषकाश्च द्विसाहस्राः[१३] । कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकसूतमागधाः पुरोहितपुरुषाः सर्वाध्यक्षाश्च साहस्राः[१४] । शिल्पवन्तः पादाताः संख्यायकलेखकादिवर्गः पञ्चशताः[१५] । कुशीलवास्त्वर्धतृतीयशताः[१६] । द्विगुणवेतनाश्चैषां तूर्यकराः[१७] । कारुशिल्पिनो विंशतिशतिकाः[१८] । चतुष्पदद्विपदपरिचारकपारिकर्मिकोपस्थायिकपालकविष्टिबन्धकाः षष्टिवेतनाः[१९] । कार्ययुक्तारोहकमाणवकशैलखनकाः सर्वोपस्थायिन आचार्या विद्यावन्तश्च पूजावेतनानि यथार्हं लभेरन्पञ्चशतावरं सहस्रपरम्[२०] । दशपणिको योजने दूतः मध्यमः[२१] । दशोत्तरे द्विगुणवेतन आयोजनशतादिति[२२] । समानविद्येभ्यस्त्रिगुणवेतनो राजा राजसूयादिषु क्रतुषु राज्ञः

सारथिः साहस्रः[23] । कार्पटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः साहस्राः[24] । ग्रामभृतकसत्त्रितीक्ष्णरसदभिक्षुक्यः पञ्चशताः[25] । चारसंचारिणोऽर्धतृतीयशताः प्रयासवृद्धवेतना वा[26] । शतवर्गसहस्रवर्गाणामध्यक्षा भक्तवेतनलाभमादेशं विक्षेपं च कुर्युः[27] । अविक्षेपो राजपरिग्रहदुर्गराष्ट्ररक्षावेक्षणेषु च नित्यमुख्याः स्युरनेकमुख्याश्च[28] । कर्मसु मृतानां पुत्रदारा भक्तवेतनं लभेरन्[29] । बालवृद्धव्याधिताश्चैषामनुग्राह्याः[30] । प्रेतव्याधितसूतिकाकृत्येषु चैषामर्थमानकर्म कुर्यात्[31] । अल्पकोशः कुप्यपशुक्षेत्राणि दद्यात्[32] । अल्पं च हिरण्यम्[33] । शून्यं वा निवेशयितुमभ्युत्थितो हिरण्यमेव दद्यात्[34] । न ग्रामं ग्रामसजातव्यवहारस्थापनार्थम्[35] । एतेन भृतानामभृतानां च विद्याकर्मभ्यां भक्तवेतनविशेषं च कुर्यात्[36] । षष्टिवेतनस्याढकं कृत्वा हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्यात्[37] । पत्त्यश्वरथद्विपाः सूर्योदये बहिः संधिदिवसवर्जं शिल्पयोग्याः कुर्युः[38] । तेषु राजा नित्ययुक्तः स्यादभीक्ष्णं चैषां शिल्पदर्शनं कुर्यात्[39] । कृतनरेन्द्राङ्कं शस्त्रावरणमायुधागारं प्रवेशयेत्[40] । अशस्त्राश्चरेयुरन्यत्र मुद्रानुज्ञातात्[41] । नष्टं विनष्टं वा द्विगुणं दद्यात्[42] । विध्वस्तगणनां च कुर्यात्[43] । सार्थिकानां शस्त्रावरणमन्तपाला गृह्णीयुः समुद्रमवचारयेयुर्वा[44] । यात्रामभ्युत्थितो वा सेनामुद्योजयेत्[45] । ततो वैदेहकव्यञ्जनाः सर्वपण्यान्यायुधीयेभ्यो यात्राकाले द्विगुणप्रत्यादेयानि दद्युः[46] । एवं राजपण्ययोगविक्रयो वेतनप्रत्यादानं च भवति[47] । एवमवेक्षितायव्ययः कोशदण्डव्यसनं नावाप्नोति[48] । इति भक्तवेतनविकल्पः[49] ।

सत्त्रिणश्चायुधीयानां वेश्याः कारुकुशीलवाः ।
दण्डवृद्धाश्च जानीयुः शौचाशौचमतन्द्रिताः[50] ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे भृत्यभरणीयं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितस्त्रिणवतिः ॥९३॥

६२ प्रक. अनुजीविवृत्तम्.

लोकयात्राविद्राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत्[1]। यं वा मन्येत यथाहमाश्रयेप्सुरेवमसौ विनयेप्सुराभिगामिकगुणयुक्त इति[2]। द्रव्यप्रकृतिहीनमप्येनमाश्रयेत्[3]। न त्वेवानात्मसंपन्नम्[4]। अनात्मवान्हि नीतिशास्त्रद्वेषादनर्थ्यसंयोगाद्वा प्राप्यापि महदैश्वर्यं न भवति[5]। आत्मवति लब्धावकाशः शास्त्रानुयोगं दद्यात्[6]। अविसंवादाद्धि स्थानस्थैर्यमवाप्नोति[7]। मतिकर्मसु पृष्टः तदात्वे चायत्यां च धर्मार्थसंयुक्तं समर्थं प्रवीणवदपरिषद्भीरुः कथयेत्[8]। ईप्सितः पणेत धर्मार्थानुयोगम्[9]। अविशिष्टेषु बलवत्संयुक्तेषु दण्डदारणं बलवत्संयोगे तदात्वे च दण्डधारणमिति न कुर्याः[10]। पक्षं वृत्तिं गुह्यं च मे नोपहन्याः[11]। संज्ञया च त्वां कामक्रोधदण्डनेषु वारयेयमिति[12]। आदिष्टः प्रदिष्टायां भूमावनुज्ञातः प्रविशेत्[13]। उपविशेच्च पार्श्वतः संनिकृष्टः विप्रकृष्टः परासनम्[14]। विगृह्य कथनमसभ्यमप्रत्यक्षमश्रद्धेयमनृतं च वाक्यमुच्चैरनर्मणि हासं वातष्ठीवने च शब्दवती न कुर्यात्[15]। मिथः कथनमन्येन जनवादे द्वन्द्वकथनं राज्ञो वेषमुद्धतकुहकानां च रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थनमेकाक्ष्योष्ठनिर्भोगं भ्रुकुटीकर्म वाक्याक्षेपणं च ब्रुवति बलवत्संयुक्तविरोधं स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिः सामन्तदूतैर्द्वेष्यपक्षावक्षिप्तानर्थ्यैश्च प्रतिसंसर्गमेकार्थचर्यां संघातं च वर्जयेत्[16]।

अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ।
परार्थं देशकाले च ब्रूयाद्धर्मार्थसंहितम्[17] ॥

पृष्टः प्रियहितं ब्रूयान्न ब्रूयादहितं प्रियम् ।
अप्रियं वा हितं ब्रूयाच्छृण्वतो ऽनुमतो मिथः[18] ॥

तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद्द्वेष्यादींश्च न वर्जयेत् ।
अप्रिया अपि दक्षाः स्युः तद्भावाद्ये बहिष्कृताः[19] ॥

अनर्थ्याश्च प्रिया दुष्टाश्चित्तज्ञानानुवर्तिनः ।
अभिहास्येष्वभिहसेद्घोरहासांश्च वर्जयेत्[२०] ॥
परात्संक्रामयेद्घोरं न च घोरं परे वदेत् ।
तितिक्षेतात्मनश्चैव क्षमावान्पृथिवीसमः[२१] ॥
आत्मरक्षा हि सततं पूर्वं कार्या विजानता ।
अग्नाविव हि संप्रोक्ता वृत्ती राजोपजीविनाम्[२२] ॥
एकदेशं दहेदग्निः शरीरं वा परं गतः ।
सपुत्रदारं राजा तु घातयेद्वर्धयेत वा[२३] ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽधिकरणे अनुजीविवृत्तं चतुर्थो ऽध्यायः ॥४॥
आदितश्चतुर्णवतिः ॥९४॥

९३ प्रक. समयाचारिकम्.

नियुक्तः कर्मसु व्ययविशुद्धमुदयं दर्शयेत्[१] । आभ्यन्तरं बाह्यं गुह्यं प्रकाश्यमात्ययिकमुपेक्षितव्यं वा कार्यमिदमेवमिति विशेषयेच्च[२] । मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं चैवमनुवर्तेत[३] । प्रशंसाभिरासन्नश्चास्य व्यसनोपघाते प्रयतेत[४] । परोपजापातिसंधानोपाधिभ्यश्च रक्षेत्[५] । इङ्गिताकारौ चास्य लक्षयेत्[६] । कामद्वेषहर्षदैन्यव्यवसायभयद्वन्द्वविपर्यासमिङ्गिताकाराभ्यां हि मन्त्रसंवरणार्थमाचरति[७] । प्रज्ञादर्शने प्रसीदति[८] । वाक्यं प्रतिगृह्णाति[९] । आसनं ददाति[१०] । विविक्तो दर्शयते[११] । शङ्कास्थाने नातिशङ्कते[१२] । कथायां रमते[१३] । परिज्ञाप्येष्ववेक्षते[१४] । पथ्यमुक्तं सहते[१५] । स्मयमानो नियुङ्क्ते[१६] । हस्तेन स्पृशति[१७] । श्लाघ्ये नोपहसति[१८] । परोक्षं गुणं ब्रवीति[१९] । भक्ष्येषु स्मरति[२०] । सह विहारं याति[२१] । व्यसने ऽभ्यवपद्यते[२२] । तद्भक्तीन्पूजयति[२३] । गुह्यमाचष्टे[२४] । मानं वर्धयति[२५] । अर्थं करोति[२६] । अनर्थं प्रतिहन्ति[२७] । इति तुष्टज्ञानम्[२८] । एतदेव विपरीतमतुष्टस्य[२९] । भूयश्च वक्ष्यामः[३०] । संदर्शने कोपः[३१] । वाक्यस्याश्रवणप्रतिषेधौ[३२] । आसनचक्षुषोरदानम्[३३] । वर्णस्वरभेदः[३४] । एकाक्षिभ्रुकुट्यो-

ष्टिनिर्भेदः[३५] । स्वेदश्वासस्मितानामस्थानोत्पत्तिः[३६] । परिमन्त्रणम्[३७] । अकस्माद्व्रजनम्[३८] । वर्धनमन्यस्य[३९] । भूमिगात्रविलेखनम्[४०] । अन्यस्योपतोदनम्[४१] । विद्यावर्णदेशकुत्सा[४२] । समदोषनिन्दा[४३] । प्रतिदोषनिन्दा[४४] । प्रतिलोमस्तवः[४५] । सुकृतानपेक्षणम्[४६] । दुष्कृतानुकीर्तनम्[४७] । पृष्ठावधानम्[४८] । अतित्यागः[४९] । मिथ्याभिभाषणम्[५०] । राजदर्शिनां च तद्वृत्तान्यत्वम्[५१] । वृत्तिविकारं चावेक्षेताप्यमानुषाणाम्[५२] । अयमुच्चैः सिञ्चतीति कात्यायनः[५३] । प्रवव्राज क्रौञ्चो ऽपसव्यमिति कणिङ्को भारद्वाजः[५४] । तृणमतिदीर्घं चारायणः[५५] । शीता शाटीति घोटमुखः[५६] । हस्ती प्रत्यौक्षीदिति किञ्जल्कः[५७] । रथाश्वं प्राशंसीदिति पिशुनः[५८] । प्रतिवरणे अर्थमानावक्षेपे च परित्याग इति पिशुनपुत्रः[५९] । स्वामिशीलमात्मनश्च किल्बिषमुपलभ्य वा प्रतिकुर्वीत मित्रमुपकृष्टं वास्य गच्छेत्[६०] ।

तत्रस्थो दोषनिर्घातं मित्रैर्भर्तरि चाचरेत् ।
ततो भर्तरि जीवे वा मृते वा पुनराव्रजेत्[६१] ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽधिकरणे समयाचारिकं पञ्चमो ऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः पञ्चनवतिः ॥९५॥

९४, ९५ प्रक. राज्यप्रतिसंधानमेकैश्वर्यं च.

राजव्यसनमेवममात्यः प्रतिकुर्वीत[१] । प्रागेव मरणाबाधभयाद्राज्ञः प्रियहितोपग्रहेण मासद्विमासान्तरं दर्शनं स्थापयेत्[२] । देशपीडापहममित्रापहमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म राजा साधयतीत्यपदेशेन राजव्यञ्जनमनुरूपवेलायां प्रकृतीनां दर्शयेत्[३] । मित्रामित्रदूतानां च[४] । तैश्च यथोचितां संभाषाममात्यमुखो गच्छेत्[५] । दौवारिकान्तर्वंशिकमुखश्च यथोक्तं राजप्रणिधिमनुवर्तयेत्[६] । अपकारिषु च हेडं प्रसादं वा प्रकृतिकान्तं दर्शयेत्[७] । प्रसादमेवोपकारिषु[८] । आप्तपुरुषाधिष्ठितौ दुर्गप्रत्यन्तस्थौ वा कोशदण्डावेकस्थौ कारयेत्[९] । कुल्यकुमारमुख्यांश्चान्यापदेशेन[१०] । यश्च मुख्यः पक्षवान्दु-

गाटवीस्थो वा वैगुण्यं भजेत तमुपग्राहयेत्[11]। बह्वाबाधां वा यात्रां प्रेषयेत्[12]। मित्रकुलं वा[13]। यस्माच्च सामन्तादाबाधां पश्येत्तमुत्सवविवाहहस्तिबन्धनाश्वपण्यभूमिप्रदानापदेशेनावग्राहयेत्[14]। स्वामित्रेण वा ततः संधिमदूष्यं कारयेत्[15]। आटविकामित्रैर्वा वैरं ग्राहयेत्[16]। तत्कुलीनमवरुद्धं वा भूम्येकदेशेनोपग्राहयेत्[17]। कुल्यकुमारमुख्योपग्रहं कृत्वा वा कुमारमभिषिक्तमेव दर्शयेत्[18]। दाण्डकर्मिकवद्वा राज्यकण्टकानुद्धृत्य राज्यं कारयेत्[19]। यदि वा कश्चिन्मुख्यः सामन्तादीनामन्यतमः कोपं भजेत तमेहि राजानं त्वा करिष्यामीत्यावाहयित्वा घातयेत्[20]। आपत्प्रतीकारेण वा साधयेत्[21]। युवराजे वा क्रमेण राज्यभारमारोप्य राजव्यसनं ख्यापयेत्[22]। परभूमौ राजव्यसने मित्रेणामित्रव्यञ्जनेन शत्रोः संधिमवस्थाप्यापगच्छेत्[23]। सामन्तादीनामन्यतमं वास्य दुर्गे स्थापयित्वापगच्छेत्[24]। कुमारमभिषिच्य वा प्रतिव्यूहेत्[25]। परेणाभियुक्तो वा यथोक्तमापत्प्रतीकारं कुर्यात्[26]। एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेदिति कौटिल्यः[27]। नैवमिति भारद्वाजः[28]। प्रम्रियमाणे वा राजन्यमात्यः कुल्यकुमारमुख्यान्परस्परं मुख्येषु वा विक्रामयेत्[29]। विक्रान्तं प्रकृतिकोपेन घातयेत्[30]। कुल्यकुमारमुख्यानुपांशुदण्डेन वा साधयित्वा स्वयं राज्यं गृह्णीयात्[31]। राज्यकारणाद्धि पिता पुत्रान्पुत्राश्च पितरमभिद्रुह्यन्ति[32]। किमङ्ग पुनरमात्यप्रकृतिर्ह्येकप्रग्रहो राज्यस्य[33]। तत्स्वयमुपस्थितं नावमन्येत[34]। स्वयमारूढा हि स्त्री त्यज्यमानाभिशपतीति लोकप्रवादः[35]।

कालश्च सकृदभ्येति यं नरं कालकाङ्क्षिणम्।
दुर्लभः स पुनस्तस्य कालः कर्मचिकीर्षतः[36]॥

प्रकृतिकोपकमधर्मिष्ठमनैकान्तिकं चैतदिति कौटिल्यः[37]। राजपुत्रमात्मसंपन्नं राज्ये स्थापयेत्[38]। संपन्नाभावे व्यसनिनं कुमारं राजकन्यां गर्भिणीं देवीं वा पुरस्कृत्य महामात्रान्संनि-

पात्य ब्रूयात्[३९]। अयं वो निक्षेपः[४०]। पितरमस्यावेक्षध्वं सत्त्वाभिजनमात्मनश्च[४१]। ध्वजमात्रो ऽयं भवन्त एव स्वामिनः[४२]। कथं वा क्रियतामिति[४३]। तथा ब्रुवाणं योगपुरुषा ब्रूयुः[४४]। को ऽन्यो भवत्पुरोगादस्माद्राज्ञश्चातुर्वर्ण्यमर्हति पालयितुमिति[४५]। तथेत्यमात्यः कुमारं राजकन्यां गर्भिणीं देवीं वाधिकुर्वीत[४६]। बन्धुसंबन्धिनां मित्रामित्रदूतानां च दर्शयेत्[४७]। भक्तवेतनविशेषममात्यानामायुधीयानां च कारयेत्[४८]। भूयश्चायं वृद्धः करिष्यतीति ब्रूयात्[४९]। एवं दुर्गराष्ट्रमुख्यानाभाषेत[५०]। यथार्हं च मित्रामित्रपक्षम्[५१]। विनयकर्मणि च कुमारस्य प्रयतेत[५२]। कन्यायां समानजातीयादपत्यमुत्पाद्य वाभिषिञ्चेत्[५३]। मातुश्चित्तक्षोभभयात्कुल्यमल्पसत्त्वं छात्रं च लक्षण्यमुपनिदध्यात्[५४]। ऋतौ चैनां रक्षेत्[५५]। न चात्मार्थं कश्चिदुत्कृष्टमुपभोगं कारयेत्[५६]। राजार्थं तु यानवाहनाभरणवस्त्रस्त्रीवेश्मपरिवापान्कारयेत्[५७]।

यौवने ऽस्य च याचेत विश्रमं चित्तकारणात् ।
परित्यजेदतुष्यन्तं तुष्यन्तं चानुपालयेत्[५८] ॥
निवेद्य पुत्ररक्षार्थं गूढसारपरिग्रहान् ।
अरण्यं दीर्घसत्त्रं वा सेवतारुच्यतां गतः[५९] ॥
मुख्यैरवगृहीतं वा राजानं तत्प्रियाश्रितः ।
इतिहासपुराणाभ्यां बोधयेदर्थशास्त्रवित्[६०] ॥
सिद्धव्यञ्जनरूपो वा योगमास्थाय पार्थिवम् ।
लभेत लब्ध्वा दूष्येषु दाण्डकर्मिकमाचरेत्[६१] ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽधिकरणे राज्यप्रतिसंधानम्
एकैश्वर्यं षष्ठो ऽध्यायः ॥६॥
आदितः षण्णवतिः ॥९६॥ एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य
योगवृत्तं पञ्चममधिकरणं समाप्तम् ॥५॥

———

६ अधि. मण्डलयोनिः.

९६ प्रक. प्रकृतिसंपदः.

स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः[1] । तत्र स्वामिसंपत्[2] । महाकुलीनो दैवबुद्धिः सत्त्वसंपन्नो वृद्धदर्शी धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः कृतज्ञः स्थूललक्षो महोत्साहोऽदीर्घसूत्रः शक्यसामन्तो दृढबुद्धिरक्षुद्रपरिषत्को विनयकाम इत्याभिगामिका गुणाः[3] । शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिवेशाः प्रज्ञागुणाः[4] । शौर्यममर्षः शीघ्रता दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः[5] । वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमतिबलवानुदग्रः स्ववग्रहः कृतशिल्पोऽव्यसनो दण्डनाद्यपकारापकारयोर्दृष्टप्रतीकारी ह्रीमानापत्प्रकृत्योर्विनियोक्ता दीर्घदूरदर्शी देशकालपुरुषकारकार्यप्रधानः संधिविक्रमत्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी संवृतोऽदीनाभिहास्यजिह्मभ्रुकुटीक्षणः कामक्रोधलोभस्तम्भचापलोपतापपैशुन्यहीनः शुक्लसितोदग्राभिभाषी वृद्धोपदेशाचार इत्यात्मसंपत्[6] । अमात्यसंपदुक्ता पुरस्तान्मध्ये चान्ते च[7] । स्थानवानात्मधारणः परधारणश्चापदि स्वारक्षः स्वाजीवः शत्रुद्वेषी शक्यसामन्तः पङ्कपाषाणोषरविषमकण्टकश्रेणीव्यालमृगाटवीहीनः कान्तः सीताखनिद्रव्यहस्तिवनवान्गव्यः पौरुषेयो गुप्तगोचरः पशुमानदेवमातृको वारिस्थलपथाभ्यामुपेतः सारचित्रबहुपण्यो दण्डकरसहः कर्मशीलकर्षको ऽबालिशस्वाम्यवरवर्णप्रायो भक्तशुचिमनुष्य इति जनपदसंपत्[9] । दुर्गसंपदुक्ता पुरस्तात्[8] । धर्माधिगतः पूर्वैः स्वयं वा हेमरूप्यप्रायश्चित्रस्थूलरत्नहिरण्यो दीर्घमप्यापदमनायतिं सहेतेति कोशसंपत्[10] । पितृपैतामहो नित्यो वश्यस्तुष्टभृतपुत्रदारः प्रवासेष्वविसंवादितः सर्वत्राप्रतिहतो दुःखसहो बहुयुद्धः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः सहवृद्धिक्षयिकत्वादद्वैध्यः

क्षत्रप्राय इति दण्डसंपत्[11] । पितृपैतामहं नित्यं वश्यमद्वैध्यं महल्लघुसमुत्थमिति मित्रसंपत्[12] । अराजबीजी लुब्धः क्षुद्रपरिषत्को विरक्तप्रकृतिरन्यायवृत्तिरयुक्तो व्यसनी निरुत्साहो दैवप्रमाणो यत्किंचनकार्यगतिरननुबन्धः क्लीबो नित्यापकारी चेत्यमित्र संपत्[13] । एवंभूतो हि शत्रुः सुखःसमुच्छेत्तुं भवति[14] ।

अरिवर्जाः प्रकृतयः सप्तैताः स्वगुणोदयाः ।
उक्ताः प्रत्यङ्गभूतास्ताः प्रकृता राजसंपदः[15] ॥
संपादयत्यसंपन्नाः प्रकृतीरात्मवान्नृपः ।
विवृद्धाश्चानुरक्ताश्च प्रकृतीर्हन्त्यनात्मवान्[16] ॥
ततः स दुष्टप्रकृतिश्चातुरन्तो ऽप्यनात्मवान् ।
हन्यते वा प्रकृतिभिर्याति वा द्विषतां वशम्[17] ॥
आत्मवांस्त्वल्पदेशो ऽपि युक्तः प्रकृतिसंपदा ।
नयज्ञः पृथिवीं कृत्स्नां जयत्येव न हीयते[18] ॥

इति मण्डलयोनौ षष्ठे ऽधिकरणे प्रकृतिसंपदः प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥

आदितः सप्तनवतिः ॥९७॥

---

९७. प्रक. शमव्यायामिकम् ॥

शमव्यायामौ योगक्षेमयोर्योनिः[1] । कर्मारम्भाणां योगाराधनो व्यायामः[2] । कर्मफलोपभोगानां क्षेमाराधनः शमः[3] । शमव्यायामयोर्योनिः षाड्गुण्यम्[4] । क्षयस्स्थानं वृद्धिरित्युदयाः[5] । तस्य मानुषं नयापनयौ दैवमयानयौ[6] । दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति[7] । अदृष्टकारितं दैवम्[8] । तस्मिन्निष्टेन फलेन योगो ऽयः[9] । अनिष्टेनानयः[10] । दृष्टकारितं मानुषम्[11] । तस्मिन्योगक्षेमनिष्पत्तिर्नयः[12] । विपत्तिरपनयः[13] । तच्चिन्त्यम्[14] । अचिन्त्यं दैवमिति[15] । राजात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः[16] । तस्य समन्ततो मण्डलीभूता भूम्यनन्तरा अरिप्रकृतिः[17] । तथैव भूम्येकान्तरा मित्रप्रकृतिः[18] । अरिसंपद्युक्तः सामन्तः

शत्रुः[१९]। व्यसनी यातव्य अनपाश्रयो दुर्बलाश्रयो वोच्छेदनीयः[२०]। विपर्यये पीडनीयः कर्शनीयो वा[२१]। इत्यरिविशेषाः[२२]। तस्मान्मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरिमित्रमित्रं चानन्तर्येण भूमीनां प्रसज्यते पुरस्तात्[२३]। पश्चात्पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासार इति[२४]। भूम्यनन्तरः प्रकृत्यमित्रः तुल्याभिजनः सहजः[२५]। विरुद्धो विरोधयिता वा कृत्रिमः[२६]। भूम्येकान्तरं प्रकृतिमित्रं मातापितृसंबद्धं सहजम्[२७]। धनजीवितहेतोराश्रितं कृत्रिममिति[२८]। अरिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तरः संहतासंहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोर्मध्यमः[२९]। अरिविजिगीषुमध्यानां बहिः प्रकृतिभ्यो बलवत्तरः संहतासंहतानामरिविजिगीषुमध्यमानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानामुदासीनः[३०]। इति प्रकृतयः[३१]। विजिगीषुर्मित्रं मित्रमित्रं वास्य प्रकृतयस्तिस्रः[३२]। ताः पञ्चभिरमात्यजनपददुर्गकोशदण्डप्रकृतिभिरेकैकशः संयुक्ता मण्डलमष्टादशकं भवति[३३]। अनेन मण्डलपृथक्त्वं व्याख्यातमरिमध्यमोदासीनानाम्[३४]। एवं चतुर्मण्डलसङ्क्षेपः[३५]। द्वादश राजप्रकृतयः[३६]। षष्टिर्द्रव्यप्रकृतयः[३७]। संक्षेपेण द्विसप्ततिः[३८]। तासां यथास्वं संपदः शक्तिः सिद्धिश्च[३९]। बलं शक्तिः[४०]। सुखं सिद्धिः[४१]। शक्तिस्त्रिविधा[४२]। ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः[४३]। कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः[४४]। विक्रमबलमुत्साहशक्तिः[४५]। एवं सिद्धिस्त्रिविधैव[४६]। मन्त्रशक्तिसाध्या मन्त्रसिद्धिः[४७]। प्रभुशक्तिसाध्या प्रभुसिद्धिः[४८]। उत्साहशक्तिसाध्या उत्साहसिद्धिरिति[४९]। ताभिरभ्युच्चितो ज्यायान्भवति[५०]। अपचितो हीनः[५१]। तुल्यशक्तिः समः[५२]। तस्माच्छक्तिं सिद्धिं च घटेतात्मन्यावेशयितुम्[५३]। साधारणो वा द्रव्यप्रकृतिष्वानन्तर्येण शौचवशेन वा दूष्यामित्राभ्यां वापकर्ष्टुं यतेत[५४]। यदि वा पश्येत्[५५]। अमित्रो मे शक्तियुक्तो वाग्दण्डपारुष्यार्थदूषणैः प्रकृतीरुपहनिष्यति[५६]। सिद्धियुक्तो वा मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रमादं गमिष्यति[५७]। स विरक्तप्रकृतिरुपक्षीणः प्रमत्तो वा साध्यो मे

भविष्यति[५८]। विग्रहाभियुक्तो वा सर्वसंदोहेनैकस्थो दुर्गस्थो वा स्थास्यति[५९]। स संहितसैन्यो मित्रदुर्गवियुक्तः साध्यो मे भविष्यति[६०]। बलवान्वा राजा परतः शत्रुमुच्छेत्तुकामस्तमुच्छिद्यमानमुच्छिन्द्यादिति बलवता प्रार्थितस्य मे विपन्नकर्मारम्भस्य वा साहाय्यं दास्यति[६१]। मध्यमलिप्सायां चेति[६२]। एवमादिषु कारणेष्वमित्रस्यापि शक्तिं सिद्धिं चेच्छेत्[६३]॥

नेमिमेकान्तरात् राज्ञः कृत्वा चानन्तरानरान् ।
नाभिमात्मानमायच्छेन्नेता प्रकृतिमण्डले[६४] ॥
मध्ये ऽभ्युपहितः शत्रुर्नेतुर्मित्रस्य चोभयोः ।
उच्छेद्यः पीडनीयो वा बलवानपि जायते[६५] ॥

इति मण्डलयोनौ षष्ठे ऽधिकरणे शमव्यायामिकं द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितो ऽष्टनवतिः ॥ ९८ ॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य मण्डलयोनिः षष्ठमधिकरणं समाप्तम् ॥६॥

---

७ अधि. षाड्गुण्यम्.

९८—९९ प्रक. षाड्गुण्यसमुद्देशः क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च.

षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिः[१]। संधिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यमित्याचार्याः[२]। द्वैगुण्यमिति वातव्याधिः[३]। संधिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं संपद्यत इति[४]। षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदादिति कौटिल्यः[५]। तत्र पणबन्धः संधिः[६]। अपकारो विग्रहः[७]। उपेक्षणमासनम्[८]। अभ्युच्चयो यानम्[९]। परार्पणं संश्रयः[१०]। संधिविग्रहोपादानं द्वैधीभाव इति षड्गुणाः[११]। परस्माद्धीयमानः संदधीत[१२]। अभ्युच्चीयमानो विगृह्णीयात्[१३]। न मां परो नाहं परमुपहन्तुं शक्त इत्यासीत[१४]। गुणातिशययुक्तो यायात्[१५]। शक्तिहीनः संश्रयेत[१६]। सहायसाध्ये कार्ये द्वैधीभावं

गच्छेत्[१७] । इति गुणावस्थापनम्[१८] । तेषां यस्मिन्वा गुणे स्थितः पश्येत्[१९] । इहस्थः शक्ष्यामि दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्माण्यात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य चैतानि कर्माण्युपहन्तुमिति तमातिष्ठेत्[२०] । सा वृद्धिराशुतरा[२१] । मे वृद्धिर्भूयस्तरा वृद्ध्युदयतरा वा भविष्यति विपरीता परस्येति ज्ञात्वा परवृद्धिमुपेक्षेत[२२] । तुल्यकालफलोदयायां वा वृद्धौ संधिमुपेयात्[२३] । यस्मिन्वा गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येन्नेतरस्य तस्मिन्न तिष्ठेत् । एष क्षयः[२५] । चिरतरेणाल्पतरं वृद्ध्युदयतरं वा क्षेष्ये विपरीतं पर इति ज्ञात्वा क्षयमुपेक्षेत[२६] । तुल्यकालफलोदये वा क्षये संधिमुपेयात्[२७] । यस्मिन्वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धिं क्षयं वा नाभिपश्येदेतत्स्थानम्[२८] । ह्रस्वतरं वृद्ध्युदयतरं वा स्थास्यामि विपरीतं पर इति ज्ञात्वा स्थानमुपेक्षेत[२९] । तुल्यकालफलोदये वा स्थाने संधिमुपेयादित्याचार्याः[३०] । नैतद्विभाषितमिति कौटिल्यः[३१] । यदि वा पश्येत्[३२] । संधौ स्थितो महाफलैः स्वकर्मभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि[३३] । महाफलानि वा स्वकर्माण्युपभोक्ष्ये परकर्माणि वा[३४] । संधिविश्वासेन वा योगोपनिषत्प्रणिधिभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि[३५] । सुखं वा सानुग्रहपरिहारसौकर्यं फललाभभूयस्त्वेन स्वकर्मणा परकर्मयोगावहजनमास्रावयिष्यामि[३६] । बलिनातिमात्रेण वा संहितः परः स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यति[३७] । येन वा विगृहीतो मया संधत्ते तेनास्य विग्रहं दीर्घं करिष्यामि[३८] । मया वा संहितस्य मद्द्वेषिणो जनपदं पीडयिष्यति[३९] । परोपहतो वास्य जनपदो मामागमिष्यति[४०] । ततः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि[४१] । विपन्नकर्मारम्भो वा विषमस्थः परः कर्मसु न मे विक्रमेत[४२] । परतः प्रवृत्तकर्मारम्भो वा ताभ्यां संहितः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि[४३] । शत्रुप्रतिबद्धं वा शत्रुणा संधिं कृत्वा मण्डलं भेत्स्यामि[४४] । भिन्नमवाप्स्यामि[४५] । दण्डानुग्रहेण वा शत्रुमुपगृह्य मण्डललिप्सायां

विद्वेषं ग्राहयिष्यामि[४६] । विद्विष्टं तेनैव घातयिष्यामीति संधिना वृद्धिमातिष्ठेत्[४७] । यदि वा पश्येत्[४८] । आयुधीयप्रायः श्रेणीप्रायो वा मे जनपदः शैलवननदीदुर्गैकद्वारारक्षो वा शक्ष्यति पराभियोगं प्रतिहन्तुमिति[४९] । विषयान्ते दुर्गमविषह्यमपाश्रितो वा शक्ष्यामि परकर्माण्युपहन्तुमिति[५०] । व्यसनपीडोपहतोत्साहो वा परः संप्राप्तकर्मोपघातकाल इति[५१] । विगृहीतस्यान्यतो वा शक्ष्यामि जनपदमपवाहयितुमिति विग्रहे स्थितो वृद्धिमातिष्ठेत्[५२] । यदि वा मन्येत[५३] । न मे शक्तः परः कर्माण्युपहन्तुम्[५४] । नाहं तस्य कर्मोपघाती वा[५५] । व्यसनमस्य श्ववराहयोरिव कलहे वा[५६] । स्वकर्मानुष्ठानपरो वा वर्धिष्य इत्यासनेन वृद्धिमातिष्ठेत्[५७] । यदि वा मन्येत[५८] । यानसाध्यः कर्मोपघातः शत्रोः प्रतिविहितस्वकर्मारक्षश्चास्मीति यानेन वृद्धिमातिष्ठेत्[५९] । यदि वा मन्येत[६०] । नास्मि शक्तः परकर्माण्युपहन्तुं स्वकर्मोपघातं वा त्रातुमिति बलवन्तमाश्रितः स्वकर्मानुष्ठानेन क्षयात्स्थानं स्थानाद्वृद्धिं चाकाङ्क्षेत[६१] । यदि वा मन्येत[६२] । संधिनैकतः स्वकर्माणि प्रवर्तयिष्यामि विग्रहेणैकतः परकर्माण्युपहनिष्यामीति द्वैधीभावेन वृद्धिमातिष्ठेत[६३] ।

एवं षड्भिर्गुणैरेतैः स्थितः प्रकृतिमण्डले ।
पर्येषेत क्षयात्स्थानं स्थानाद्वृद्धिं च कर्मसु ॥[६४]

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे षाड्गुण्यसमुद्देशः
क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥
आदितो नवनवतिः ॥ ९९ ॥

---

१०० प्रक. संश्रयवृत्तिः.

संधिविग्रहयोस्तुल्यायां वृद्धौ संधिमुपेयात्[१] । विग्रहे हि क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवाया भवन्ति[२] । तेनासनयानयोरासनं व्याख्यातम्[३] । द्वैधीभावसंश्रययोर्द्वैधीभावं गच्छेत्[४] । द्वैधीभूतो हि

स्वकर्मप्रधान आत्मन एवोपकरोति[5] । संश्रितस्तु परस्योपकरोति नात्मनः[6] । यद्बलः सामन्तस्तद्विशिष्टबलमाश्रयेत[7] । तद्विशिष्टबलाभावे तमेवाश्रितः कोशदण्डभूमीनामन्यतमेनास्योपकर्तुमदृष्टः प्रयतेत[8] । महादोषो हि विशिष्टबलसमागमो राज्ञामन्यत्रारिविगृहीतात्[9] । अशक्यो दण्डोपनतवद्वर्तेत[10] । यदा चास्य प्राणहरं व्याधिमन्तःकोपं शत्रुवृद्धिं मित्रव्यसनमुपस्थितं वा तन्निमित्तमात्मनश्च वृद्धिं पश्येत्तदा संभाव्य व्याधिधर्मकार्यापदेशेनापयायात्[11] । स्वविषयस्थो वा नोपगच्छेत्[12] । आसन्नो वास्य च्छिद्रेषु प्रहरेत्[13] । बलीयसोर्वा मध्यगतस्त्राणसमर्थमाश्रयेत्[14] । यस्य वान्तर्धिः स्यात्[15] । उभौ वा कपालसंश्रयस्तिष्ठेत्[16] । मूलहरमितरस्येतरमपदिशेत्[17] । भेदमुभयोर्वा परस्परापदेशं प्रयुञ्जीत[18] । भिन्नयोरुपांशुदण्डम्[19] । पार्श्वस्थो वा बलस्थयोरासन्नभयात्प्रतिकुर्वीत[20] । दुर्गापाश्रयो वा द्वैधीभूतस्तिष्ठेत्[21] । संधिविग्रहक्रमहेतुभिर्वा चेष्टेत[22] । दूष्यामित्राटविकानुभयोरुपगृह्णीयात्[23] । एतयोरन्यतरं गच्छंस्तैरेवान्यतरस्य व्यसने प्रहरेत्[24] । द्वाभ्यामुपहितो वा मण्डलापाश्रयस्तिष्ठेत्[25] । मध्यममुदासीनं वा संश्रयेत[26] । तेन सहैकमुपगृह्येतरमुच्छिन्द्यादुभौ वा[27] । द्वाभ्यामुच्छिन्नो वा मध्यमोदासीनयोस्तत्पक्षीयाणां वा राज्ञां न्यायवृत्ति माश्रयेत[28] । तुल्यानां वा यस्य प्रकृतयः सुख्येयुरेनं यत्रस्थो वा शक्नुयादात्मानमुद्धर्तुं यत्र वा पूर्वपुरुषोचिता गतिरासन्नः संबन्धो वा मित्राणि भूयांसीति शक्तिमन्ति वा भवेयुः[29] ।

प्रियो यस्य भवेद्यो वा प्रियो ऽस्य कतरस्तयोः ।
प्रियो यस्य स तं गच्छेदित्याश्रयगतिः परा[30] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे संश्रयवृत्तिः द्वितीयो ऽध्यायः ॥२॥

आदितः शततमः ॥१००॥

———

१०१—२ प्रक. समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः हीनसन्धयश्च.

विजिगीषुः शक्त्यपेक्षः षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत[१]। समज्यायोभ्यां संधीयेत[२]। हीनेन विगृह्णीयात्[३]। विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिवाभ्युपैति[४]। समेन चामं पात्रमामेनाहतमिवोभयतः क्षयं करोति[५]। कुम्भेनेवाश्मा हीनेनैकान्तसिद्धि मवाप्नोति[६]। ज्यायांश्चेन्न संधिमिच्छेद्दण्डोपनतवृत्तमाबलीयसं वा योगमातिष्ठेत्[७]। समश्चेन्न संधिमिच्छेद्यावन्मात्रमपकुर्यात्तावन्मात्रमस्य प्रत्यपकुर्यात्[८]। तेजो हि संधानकारणम्[९]। नातप्तं लोहं लोहेन संधत्त इति[१०]। हीनश्चेत्सर्वत्रानुप्रणतस्तिष्ठेत्संधिमुपेयात्[११]। आरण्यो ऽग्निरिव हि दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति मण्डलस्य चानुग्राह्यो भवति[१२]। संहितश्चेत्परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचारिताः प्रत्यादानभयाद्वा नोपगच्छन्तीति पश्येद्धीनो ऽपि विगृह्णीयात्[१३]। विगृहीतश्चेत्परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचारिता विग्रहोद्विग्ना वा मा नोपगच्छन्तीति पश्येज्ज्यायानपि संधीयेत[१४]। विग्रहोद्वेगं वा शमयेत्[१५]। व्यसनयौगपद्येपि गुरुव्यसनो ऽस्मि लघुव्यसनः परः सुखेन प्रकृत्यव्यसनमात्मनो ऽभियुञ्जतीति पश्येज्ज्यायानपि संधीयेत[१६]। संधिविग्रहयोश्चेत्परकर्शनमात्मोपचयं वा नाभिपश्येज्ज्यायानप्यासीत[१७]। परव्यसनमप्रतिकार्यं चेत्पश्येद्धीनो ऽप्यभियायात्[१८]। अप्रतिकार्यासन्नव्यसनो वा ज्यायानपि संश्रयेत[१९]। संधिनैकतो विग्रहेणैकतश्चेत्कार्यसिद्धिं पश्येज्ज्यायानपि द्वैधीभूतस्तिष्ठेदिति[२०]। एवं समस्य षाड्गुण्योपयोगः[२१]। तत्र तु प्रतिविशेषः[२२]।

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञा बलवताबलः।
संधिनोपनमेत्तूर्णं कोशदण्डात्मभूमिभिः[२३]॥

स्वयं संख्यातदण्डेन दण्डस्य विभवेन वा।
उपस्थातव्यमित्येष संधिरात्मामिषो मतः[२४]॥

सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् ।
पुरुषान्तरसंधिः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणः [२५] ॥
एकेनान्यत्र यातव्यं स्वयं दण्डेन वेत्ययम् ।
अदृष्टपुरुषः संधिर्दण्डमुख्यात्मरक्षणः [२६] ॥
मुख्यस्त्रीबन्धनं कुर्यात्पूर्वयोः पश्चिमे त्वरिम् ।
साधयेद्गूढमित्येते दण्डोपनतसंधयः [२७] ॥
कोशदानेन शेषाणां प्रकृतीनां विमोक्षणम् ।
परिक्रयो भवेत्संधिः स एव च यथासुखम् [२८] ॥
स्कन्धोपनेयो बहुधा ज्ञेयः संधिरुपग्रहः ।
निरुद्धो देशकालाभ्यां अत्ययः स्यादुपग्रहः [२९] ॥
विषह्य दानादायत्यां क्षमः स्त्रीबन्धनादपि ।
सुवर्णसंधिर्विश्वासादेकीभावगतो भवेत् [३०] ॥
विपरीतः कपालः स्यादत्यादानाभिभाषितः ।
पूर्वयोः प्रणयेत्कुप्यं हस्त्यश्वं वागुरान्वितम् [३१] ॥
तृतीये प्रणयेदर्थं कथयन्कर्मणां क्षयम् ।
तिष्ठेच्चतुर्थ इत्येते कोशोपनतसंधयः [३२] ॥
भूम्येकदेशत्यागेन शेषप्रकृतिरक्षणम् ।
आदिष्टसंधिस्तत्रेष्टो गूढस्तेनोपघातिनः [३३] ॥
भूमीनामात्तसाराणां मूलवर्जं प्रणामनम् ।
उच्छिन्नसंधिस्तत्रेष्टः परव्यसनकाङ्क्षिणः [३४] ॥
फलदानेन भूमीनां मोक्षणं स्यादवक्रयः ।
फलातिमुक्तो भूमिभ्यः संधिः स परिदूषणः [३५] ॥
कुर्यादवेक्षणं पूर्वौ पश्चिमौ त्वाबलीयसम् ।
आदाय फलमित्येते देशोपनतसंधयः [३६] ॥
स्वकार्याणां वशेनैते देशे काले च भाषिताः ।
आबलीयसिकाः कार्यास्त्रिविधा हीनसंधयः [३७] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशो हीनसंधयः तृतीयो ऽध्यायः ॥ ३ ॥ आदित एकशतः ॥ १०१ ॥

१०३—७ प्रक. विगृह्यासनं संधायासनं विगृह्ययानं संधाययानं संभूयप्रयाणं च.

संधिविग्रहयोरासनं यानं च व्याख्यातम्[१]। स्थानमासनमुपेक्षणं चेत्यासनपर्यायाः[२]। विशेषस्तु[३]। गुणैकदेशे स्थानम्[४]। स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनम्[५]। उपायानमप्रयोग उपेक्षणमिति[६]। संधानकामयोररिविजिगीष्वोरुपहन्तुमशक्तयोर्विगृह्यासनं संधाय वा[७]। यदा वा पश्येत्स्वदण्डैर्मित्राटवीदण्डैर्वा समं ज्यायांसं वा कर्शयितुमुत्सह इति तदा कृतबाह्याभ्यन्तरकृत्यो विगृह्यासीत[८]। यदा वा पश्येदुत्साहयुक्ता मे प्रकृतयः संहता विवृद्धाः स्वकर्माण्यव्याहताश्चरिष्यन्ति परस्य वा कर्माण्युपहनिष्यन्तीति तदा विगृह्यासीत[९]। यदा वा पश्येत्परस्यापचारिताः क्षीणा लुब्धाः स्वचक्रस्तेनाटवीव्यथिता वा प्रकृतयःस्वयमुपजापेन वा मामेष्यन्तीति[१०]। संपन्ना मे वार्ता विपन्ना परस्य तस्य प्रकृतयो दुर्भिक्षोपहता मामेष्यन्ति[११]। विपन्ना मे वार्ता संपन्ना परस्य[१२]। तं मे प्रकृतयो न गमिष्यन्ति विगृह्य चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याहरिष्यामि[१३]। स्वपण्योपघातीनि वा परपण्यानि निवर्तयिष्यामि[१४]। परवणिक्पथाद्वा सारवन्ति मामेष्यन्ति[१५]। विगृहीतेनेतरं दूष्यामित्राटवीनिग्रहं वा विगृहीतो न करिष्यति[१६]। तैरेव वा विग्रहं प्राप्स्यति[१७]। मित्रं मे मित्रभावप्रयातो बह्वल्पकालं तनुक्षयव्ययमर्थं प्राप्स्यति[१८]। गुणवतीमादेयां वा भूमिं सर्वसंदोहेन वा मामनादृत्य प्रयातुकामः कथं न यायात्[१९]। इति परवृद्धिप्रतिघातार्थं प्रतापार्थं च विगृह्यासीत[२०]। तमेव हि प्रत्यावृत्तो ग्रसत इत्याचार्याः[२१]। नेति कौटिल्यः[२२]। कर्शनमात्रमस्य कुर्यादव्यसनिनः[२३]। परवृद्ध्या तु वृद्धः समुच्छेदनम्[२४]। एवं परस्य यातव्योऽस्मै साहाय्यमविनष्टः प्रयच्छेत्[२५]। तस्मात्सर्वसंदोहप्रकृतो विगृह्यासीत[२६]। विगृह्यासनहेतु प्रातिलोम्ये संधायासीत[२७]। विगृह्यासनहेतुभिरभ्युच्चितः सर्वसंदोहवर्जं विगृह्ययायात्[२८]। यदा वा पश्ये-

व्यसनी परः प्रकृतिव्यसनं वास्य शेषप्रकृतिभिरप्रतिकार्यं स्वचक्रपीडिता विरक्ता वास्य प्रकृतयः कर्शिता निरुत्साहाः परस्पराद्धा भिन्नाः शक्या लोभयितुमग्न्युदकव्याधिमरकदुर्भिक्षनिमित्तं क्षीणयुग्यपुरुषनिचयरक्षाविधानः पर इति तदा विगृह्य यायात्[29] । यदा वा पश्येन्मित्रमाक्रन्दश्च मे शूरवृद्धानुरक्तप्रकृतिर्विपरीतप्रकृतिः परः[30] । पार्ष्णिग्राहश्चासारश्च[31] । शक्यामि मित्रेणासारमाक्रन्देन पार्ष्णिग्राहं वा विगृह्य यातुमिति तदा विगृह्य यायात्[32] । यदा वा फलमेकहार्यमल्पकालं पश्येत्तदा पार्ष्णिग्राहासाराभ्यां विगृह्य यायात्[33] । विपर्यये संधाय यायात्[34] । यदा वा पश्येन्न शक्यमेकेन यातुमवश्यं च यातव्यमिति तदा समहीनज्यायोभिः सामवायिकैः संभूय यायादेकत्र निर्दिष्टेनांशेनानेकत्रानिर्दिष्टेनांशेन[35] । तेषामसमवाये दण्डमन्यतममस्मान्निविष्टांशेन याचेत[36] । संभूयाभिगमनेन वा निर्दिशेत्[37] । ध्रुवे लाभे निर्दिष्टेनांशेनाध्रुवे लाभांशेन[38] ।

अंशो दण्डसमः पूर्वः प्रयाससम उत्तमः ।
विलोपो वा यथालाभं प्रक्षेपसम एव वा[39] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे विगृह्यासनं संधायासनं विगृह्य यानं संधाय यानं संभूय प्रयाणं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ आदितो द्विशतः ॥ १०२ ॥

१०८–१० प्रक. यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनां सामवायिकविपरिमर्शश्च.

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वेत्यमित्रमभियायात्[1] । तत्सिद्धौ यातव्यम्[2] । अमित्रसिद्धौ सहि यातव्यः साहाय्यं दद्यान्नामित्रो यातव्यसिद्धौ[3] । गुरुव्यसनं यातव्यं लघुव्यसनममित्रं वेति[4] । गुरुव्यसनं सौकर्यतो यायादित्याचार्याः[5] । नेति कौटिल्यः[6] । लघुव्यसनममित्रं यायात्[7] । लघ्वपि व्यसनमभि-

युक्तस्य कृच्छ्रं भवति[८]। सत्यं गुर्वपि गुरुतरं भवति[९]। अनभियुक्तस्तु लघुव्यसनः सुखेन व्यसनं प्रतिकृत्यामित्रो यातव्यमभिसरेत्[१०]। पार्ष्णिं गृह्णीयात्[११]। यातव्ययौगपद्ये गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिं लघुव्यसनमन्यायवृत्तिं विरक्तप्रकृतिं वेति[१२]। विरक्तप्रकृतिं यायात्[१३]। गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति[१४]। लघुव्यसनमन्यायवृत्तिमुपेक्षन्ते[१५]। विरक्ता बलवन्तमप्युच्छिन्दन्ति[१६]। तस्माद्विरक्तप्रकृतिमेव यायात्[१७]। क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वेति[१८]। क्षीणलुब्धप्रकृतिं यायात्[१९]। क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयः सुखेनोपजापं पीडां वोपगच्छन्ति[२०]। नापचरिताः प्रधानावग्रहसाध्याः इत्याचार्याः[२१]। नेति कौटिल्यः[२२]। क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयो भर्तरि स्निग्धा भर्तृहिते तिष्ठन्ति[२३]। उपजापं वा विसंवादयन्ति[२४]। अनुरागे सार्वगुण्यमिति[२५]। तस्मादपचरितप्रकृतिमेव यायात्[२६]। बलवन्तमन्यायवृत्तिं दुर्बलं वा न्यायवृत्तिमिति[२७]। बलवन्तमन्यायवृत्तिं यायात्[२८]। बलवन्तमन्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति निष्पातयन्त्यमित्रं वास्य भजन्ते[२९]। दुर्बलं तु न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयः परिगृह्णन्त्यनुनिष्पतन्ति वा[३०]।

अवक्षेपेण हि सतामसतां प्रग्रहेण च।
अभूतानां च हिंसानामधर्म्याणां प्रवर्तनैः[३१]॥
उचितानां चरित्राणां धर्मिष्ठानां निवर्तनैः।
अधर्मस्य प्रसङ्गेन धर्मस्यावग्रहेण च[३२]॥
अकार्याणां च करणैः कार्याणां च प्रणाशनैः।
अप्रदानैश्च देयानामदेयानां च साधनैः[३३]॥
अदण्डनैश्च दण्ड्यानामदण्ड्यानां च दण्डनैः।
अग्राह्याणामुपग्राहैर्ग्राह्याणां चानभिग्रहैः[३४]॥
अनर्थ्यानां च करणैरर्थ्यानां च विघातनैः।
अरक्षणैश्च चोरेभ्यः स्वयं च परिमोषणैः॥

पातैः पुरुषकाराणां कर्मणां गुणदूषणैः ।
उपघातैः प्रधानानां मान्यानां चावमाननैः[३६] ॥
विरोधनैश्च वृद्धानां वैषम्येणानृतेन च ।
कृतस्याप्रतिकारेण स्थितस्याकरणेन च[३७] ॥
राज्ञः प्रमादालस्याभ्यां योगक्षेमवधेन वा ।
प्रकृतीनां क्षयो लोभो वैराग्यं चोपजायते[३८] ॥
क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् ।
विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम्[३९] ॥

तस्मात्प्रकृतीनां क्षयलोभविरागकारणानि नोत्पादयेत्[४०] । उत्पन्नानि वा सद्यः प्रतिकुर्वीत[४१] । क्षीणा लुब्धा विरक्ता वा प्रकृतय इति[४२] । क्षीणाः पीडनोच्छेदनभयात्सद्यः संधिं युद्धं निष्पतनं वा रोचयन्ते[४३] । लुब्धा लोभेनासंतुष्टाः परोपजापं लिप्सन्ते[४४] । विरक्ताः पराभियोगमभ्युत्तिष्ठन्ते[४५] । तासां हिरण्यधान्यक्षयः सर्वोपघाती कृच्छ्रप्रतीकारश्च[४६] । युग्यपुरुषक्षयो हिरण्यधान्यसाध्यः[४७] । लोभ ऐकदेशिको मुख्यायत्तः परार्थेषु शक्यः[४८] । प्रतिहन्तुमादातुं वा विरागः प्रधानावग्रहसाध्यः[४९] । निष्प्रधाना हि प्रकृतयो भोग्या भवन्त्यनुपजाप्याश्चान्येषामनापत्सहास्तु प्रकृतिमुख्यप्रग्रहैस्तु बहुधा भिन्ना गुप्ता भवन्त्यापत्सहाश्च[५०] । सामवायिकानामपि संधिविग्रहकारणान्यवेक्ष्य शक्तिशौचयुक्तौ संभूय यायात्[५१] । शक्तिमान्हि पार्ष्णिग्रहेण यात्रासाहाय्यदाने वा शक्तः[५२] । शुचिः सिद्धौ चासिद्धौ च यथास्थितकारीति[५३] । तेषां ज्यायसैकेन द्वाभ्यां समाभ्यां वा संभूय यातव्यमिति[५४] । द्वाभ्यां समाभ्यां श्रेयः[५५] । ज्यायसा ह्यवगृहीतश्चरति सम यामतिसंधानाधिक्ये वा[५६] । तौ हि सुखौ भेदयितुम्[५७] । दुष्टश्चैको द्वाभ्यां नियन्तुं भेदोपग्रहं चोपगन्तुमिति[५८] । समेनैकेन द्वाभ्यां हीनाभ्यां वेति[५९] । द्वाभ्यां हीनाभ्यां श्रेयः[६०] । तौ द्विद्विकार्यसाधकौ वश्यौ च भवतः[६१] । कार्यसिद्धौ तु कृतार्थो ज्यायसो गूढः सापदेशमपस्रवेत्[६२] ।

अशुचेः शुचिवृत्तात्तु प्रतीक्षेताविसर्जनात् ।
सत्रादपसरेद्यत्तः कलत्रमपनीय वा[९३] ॥
समादपि हि लब्धार्थाद्विश्वस्तस्य भयं भवेत् ।
ज्यायस्त्वे चापि लब्धार्थः समोऽपि परिकल्प्यते[९४] ॥
अभ्युच्चितश्चाविश्वास्यो वृद्धिश्चित्तविकारिणी ।
विशिष्टादल्पमप्यंशं लब्ध्वा तुष्टमुखो व्रजेत्[९५] ॥
अनंशो वा ततोऽस्याङ्के प्रगृह्य द्विगुणं हरेत् ।
कृतार्थस्तु स्वयं नेतान्विसृजेत्सामवायिकान्[९६] ॥
अपि जीयेत न जयेन्मण्डलेष्टस्तथा भवेत्[९७] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनां सामवायिकविपरिमर्शः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितस्त्रिशतः ॥ १०३ ॥

१११--१२ प्रक. संहितप्रयाणिकम् परिपणितापरिपणितापसृतसंधयश्च.

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमतिसंदध्यात्[१] । सामन्तं संहितप्रयाणे योजयेत्[२] । त्वमितो याहि[३] । अहमितो यास्यामि[४] । समानो लाभ इति[५] । लाभसाम्ये संधिः[६] । वैषम्ये विक्रमः[७] । संधिः परिपणितश्चापरिपणितश्च[८] । त्वमेतं देशं याह्यहमिमं देशं यास्यामीति परिपणितदेशः[९] । त्वमेतावन्तं कालं चेष्टस्वाहमेतावन्तं कालं चेष्टिष्य इति परिपणितकालः[१०] । त्वमेतावत्कार्यं साधयाहमिदं कार्यं साधयिष्यामीति परिपणितार्थः[११] । यदि वा मन्येत शैलवननदीदुर्गमटवीव्यवहितं छिन्नं धान्यपुरुषवीवधासारमयवसेन्धनोदकमविज्ञातं प्रकृष्टमन्यभावदेशीयं वा सैन्यव्यायामानामलब्धभौमं वा देशं परो यास्यति विपरीतमहमित्येतस्मिन्विशेषे परिपणितदेशं संधिमुपेयात्[१२] । यदि वा मन्येत प्रवर्षोष्णशीतमतिव्याधिप्रायमुपक्षीणाहारोपभोगं सैन्यव्याया-

मानां चौपरोधिकं कार्यसाधनानामूनमतिरिक्तं वा कालं परश्चे-
ष्टिष्यते विपरीतमहमित्येतस्मिन्विशेषे परिपणितकालं संधिमुपे-
यात्[१३]। यदि वा मन्येत प्रत्यादेयं प्रकृतिकोपकं दीर्घकालं महाक्षय-
व्ययमल्पमनर्थानुबन्धमकल्यमधर्म्यं मध्यमोदासीनविरुद्धं मित्रो-
पघातकं वा कार्यं परः साधयिष्यति विपरीतमहमित्येतस्मिन्वि-
शेषे परिपणितार्थं संधिमुपेयात्[१४]। एवं देशकालयोः कालकार्य-
योर्देशकार्ययोर्देशकालकार्याणां चावस्थापनात्सप्तविधः परिप-
णितः[१५]। तस्मिन्प्रागेवारभ्य प्रतिष्ठाप्य च स्वकर्माणि परकर्मसु
विक्रमेत[१६]। व्यसनत्वरावमानालस्ययुक्तमज्ञं वा शत्रुमतिसंधातु-
कामो देशकालकार्याणामनवस्थापनात्संहितौ स्व इति संधिविश्वा-
सेन परच्छिद्रमासाद्य प्रहरेदित्यपरिपणितः[१७]। तत्रैतद्भवति[१८]।

सामन्तेनैव सामन्तं विद्वानायोज्य विग्रहे।
ततो ऽन्यस्य हरेद्भूमिं छित्वा पक्षसमन्ततः[१९]॥

संधेरकृतचिकीर्षा कृतश्लेषणं कृतविदूषणमवशीर्णक्रिया च[२०]।
विक्रमस्य प्रकाशयुद्धं कूटयुद्धं तूष्णींयुद्धमिति संधिविक्रमौ[२१]।
अपूर्वस्य संधेः सानुबन्धैः सामादिभिः पर्येषणं समहीनज्यायसां
च यथाबलमवस्थापनमकृतचिकीर्षा[२२]। कृतस्य प्रियहिताभ्या-
मुभयतः परिपालनं यथासंभाषितस्य च निबन्धनस्यानुवर्तनं
रक्षणं च कथं परस्मान्न भिद्येत इति कृतश्लेषणम्[२३]। परस्यापसंधे-
यतां दूष्यातिसंधानेन स्थापयित्वा व्यतिक्रमः कृतविदूषणम्[२४]।
भृत्येन मित्रेण वा दोषापसृतेन प्रतिसंधानमवशीर्णक्रिया[२५]।
तस्यां गतागतश्चतुर्विधः[२६]। कारणाद्गतागतो विपरीतः कारणाद्गतो
ऽकारणादागतो विपरीतश्चेति[२७]। स्वामिनो दोषेण गतो गुणेना-
गतः परस्य गुणेन गतो दोषेणागत इति कारणाद्गतागतः
संधेयः[२८]। स्वदोषेण गतागतो गुणमुभयोः परित्यज्याकारणा-
द्गतागतश्चलबुद्धिरसंधेयः[२९]। स्वामिनो दोषेण गतः परस्मात्स्व-

दोषेणागत इति कारणाद्गतो ऽकारणादागतस्तर्कयितव्यः[30] । परप्रयुक्तः स्वेन वा दोषेणापकर्तुकामः परस्योच्छेत्तारमामित्रं मे ज्ञात्वा प्रतिघातभयादागतः परं वा मामुच्छेत्तुकामं परित्यज्यानृशंस्यादागत इति ज्ञात्वा कल्याणबुद्धिं पूजयेदन्यथाबुद्धिमपकृष्टं वासयेत्[31] । स्वदोषेण गतः परदोषेणागत इत्यकारणाद्गतः कारणादागतस्तर्कयितव्यः[32] । छिद्रं मे पूरयिष्यत्युचितो ऽयमस्य वासः परत्रास्य जनो न रमते[33] । मित्रैर्मे संहितः शत्रुभिर्विगृहीतो लुब्धक्रूरादाविग्नः शत्रुसंहिताद्वा परस्मादिति ज्ञात्वा यथाबुद्ध्यवस्थापयितव्यः[34] । कृतप्रणाशः शक्तिहानिर्विद्यापण्यत्वमाशानिर्वेदो देशलौल्यमविश्वासो बलवद्विग्रहो वा परित्यागस्थानमित्याचार्याः[35] । भयमवृत्तिरमर्ष इति कौटिल्यः[36] । इहापकारी त्याज्यः परापकारी संधेयः[37] । उभयापकारी तर्कयितव्य इति समानम्[38] । असंधेयत्वेन त्ववश्यं संधातव्ये यतः प्रभावस्ततः प्रतिविदध्यात्[39] ।

सोपकारं व्यवहितं गुप्तमायुःक्षयादिति ।
वासयेदरिपक्षीयमवशीर्णक्रियाविधौ[40] ॥
विक्रामयेद्भर्तरि वा सिद्धं वा दण्डचारिणम् ।
कुर्यादमित्राटवीषु प्रत्यन्ते वान्यतः क्षिपेत्[41] ॥
पण्यं कुर्यादसिद्धं वा सिद्धं वा तेन संवृतम् ।
तस्यैव दोषेणादूष्यं परसंधेयकारणात्[42] ॥
अथ वा शमयेदेनमायत्यर्थमुपांशुना ।
आयत्यां च वधप्रेप्सुं दृष्ट्वा हन्याद्गतागतम्[43] ॥
आदितो ऽभ्यागतो दोषः शत्रुसंवासकारितः ।
सर्पसंवासधर्मित्वान्नित्योद्वेगेन दूषितः[44] ॥
जायते प्लक्षबीजाशात्कपोतादिव शाल्मलेः ।
उद्वेगजननो नित्यं पश्चादपि भयावहः[45] ॥

प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टे देशे काले च विक्रमः ।
विभीषणमवस्कन्दः प्रमादव्यसनार्दनम्[४६] ॥
एकत्र त्यागघातौ च कूटयुद्धस्य मातृका ।
योगगूढोपजापार्थं तूष्णींयुद्धस्य लक्षणम्[४७] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे संहितप्रयाणिकं परिपणितापरिपणितापसृताश्च संधयः षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥
आदितश्चतुःशतः ॥ १०४ ॥

---

११२ प्रक. द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः.

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमुपगृह्णीयात्[१] । सामन्तं सामन्तेन संभूय यायात्[२] । यदि वा मन्येत पार्ष्णिं मे न ग्रहीष्यति[३] । पार्ष्णिग्राहं वारयिष्यति[४] । यातव्यं नाभिसरिष्यति[५] । बलवद्द्वैगुण्यं मे भविष्यति[६] । वीवधासारौ मे प्रवर्तयिष्यति[७] । परस्य वारयिष्यति[८] । बह्वाबाधे मे पथि कण्टकान्मर्दयिष्यति[९] । दुर्गाटव्यपसारेषु दण्डेन चरिष्यति[१०] । यातव्यमविषह्ये दोषे संधौ वा स्थापयिष्यति[११] । लब्धलाभांशो वा शत्रूनन्यान्मे विश्वासयिष्यतीति[१२] । द्वैधीभूतो वा कोशेन दण्डं दण्डेन कोशं सामन्तानामन्यतमाल्लिप्सेत[१३] । तेषां ज्यायसो ऽधिकेनांशेन समात्समेन हीनाद्धीनेनेति समसंधिः[१४] । विपर्यये विषमसंधिः[१५] । तयोर्विशेषलाभादतिसंधिः[१६] । व्यसनिनमपायस्थाने सक्तमनर्थिनं वा ज्यायांसं हीनो बलसमेन लाभेन पणेत[१७] । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत[१८] । अन्यथा संदध्यात्[१९] । एवंभूतो हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं संभाव्यार्थाभिसारी मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा ज्यायांसं हीनो बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत[२०] । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयादन्यथा विक्रमेत[२१] । जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमुपस्थितानर्थं वा ज्यायांसं हीनो दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धो वा ह्रस्वमध्वानं यातुकामः शत्रुमयुद्धमेकान्तसिद्धं वा लाभमादातुकामो बलसमा-

द्धीनेन लाभेन पणेत पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत[22]। अन्यथा संदध्यात्[23]। अरन्ध्रव्यसनो वा ज्यायान्दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामो दूष्यदण्डं प्रवासयितुकामो दूष्यदण्डमावाहयितुकामो वा पीडनीयमुच्छेदनीयं वा हीनेन व्यथयितुकामः संधिप्रधानो वा कल्याणबुद्धिर्हीनं लाभं प्रतिगृह्णीयात्[24]। कल्याणबुद्धिना संभूयार्थं लिप्सेत[25]। अन्यथा विक्रमेत[26]। एवं समः सममतिः संदध्यादनुगृह्णीयाद्वा[27]। परानीकस्य प्रत्यनीकं मित्राटवीनां वा शत्रोर्विभूमीनां देशिकमूलपार्ष्णित्राणार्थं वा समः समबलेन लाभेन पणेत[28]। पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्[29]। अन्यथा विक्रमेत[30]। जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमनेकावरुद्धमन्यतो लभमानो वा समः समबलाद्धीनेन लाभेन पणेत[31]। पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत[32]। अन्यथा संदध्यात्[33]। एवंभूतो वा समः सामन्तायत्तकार्यः कर्तव्यबलो वा बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत[34]। पणितःकल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्[35]। अन्यथा विक्रमेत[36]। जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमभिहन्तुकामः स्वारब्धमेकान्तसिद्धिं वास्य कर्मोपहन्तुकामो मूले यात्रायां वा प्रहर्तुकामो यातव्याद्भूयो लभमानो वा ज्यायांसं हीनं समं वा भूयो याचेत[37]। भूयो वा याचितः स्वबलरक्षार्थं दुर्धर्षमन्यदुर्गमासारमटवीं वा परदण्डेन मर्दितुकामः प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा परदण्डं क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकामः परदण्डमादातुकामो वा भूयो दद्यात्[38]। ज्यायांसं वा हीनं वा यातव्यापदेशेन हस्ते कर्तुकामः परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकामस्त्यागं वा कृत्वा प्रत्यादातुकामो बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पणेत[39]। पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत[40]। अन्यथा संदध्यात्[41]। यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत्[42]। दूष्यामित्राटवीदण्डं वास्मै दद्यात्[43]। जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायान्हीनं बलसमेन लाभेन पणेत[44]। पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत[45]। अन्यथा संदध्यात्[46]। एवं-

भूतं वा हीनं ज्यायान्बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत[47] । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत[48] । अन्यथा संदध्यात्[49] ।

आदौ बुद्ध्येत पणितः पणमानश्च कारणम् ।
ततो वितर्क्योभयतो यतः श्रेयस्ततो व्रजेत्[50] ।

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे संहितप्रयाणिकं द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ आदितः पञ्चशतः ॥ १०५ ॥

११४—११५ प्रक. यातव्यवृत्तिः अनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च.

यातव्योऽभियास्यमानः संधिकारणमादातुकामो विहन्तुकामो वा सामवायिकानामन्यतमं लाभद्वैगुण्येन पणेत[1] । अपणितः क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीराबाधांश्चास्य वर्णयेत्[2] । प्रतिपन्नमर्थेन योजयेत्[3] । वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत्[4] । दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः स्वारब्धां वा यात्रासिद्धिं विघातयितुकामो मूले यात्रायां वा प्रतिहन्तुकामो यातव्यसंहितः पुनर्याचितुकामः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रस्तस्मिन्नविश्वस्तो वा तदात्वे लाभमल्पमिच्छेत्[5] । आयत्यां प्रभूतं मित्रोपकारममित्रोपघातमर्थानुबन्धमवेक्षमाणः पूर्वोपकारकं कारयितुकामो भूयस्तदात्वे महान्तं लाभमुत्सृज्यायत्यामल्पमिच्छेत्[6] । दूष्यामित्राभ्यां मूलहरेण वा ज्यायसा विगृहीतं त्रातुकामस्तथाविधमुपकारं कारयितुकामः संबन्धावेक्षी वा तदात्वे चायत्यां च लाभं न प्रतिगृह्णीयात्[7] । कृतसंधिरतिक्रमितुकामः परस्य प्रकृतिकर्शनं मित्रामित्रसंधिविश्लेषणं वा कर्तुकामः पराभियोगाच्छङ्कमानो लाभमप्राप्तमधिकं वा याचेत[8] । तमितरस्तदात्वे चायत्यां च क्रममपेक्षेत[9] ।' तेन पूर्वे व्याख्याताः[10] ।

अरिविजिगीष्वोस्तु स्वं स्वं मित्रमनुगृह्णतोः शक्यकल्यभव्यारम्भिस्थिरकर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः[11] । शक्यारम्भी विषह्यं कर्मारभेत[12] । कल्यारम्भी निर्दोषम्[13] । भव्यारम्भी कल्याणोदयम्[14] ।

स्थिरकर्मा नासमाप्य कर्मोपरमते[१५]। अनुरक्तप्रकृतिः सुसहायत्वादल्पेनाप्यनुग्रहेण कार्यं साधयति[१६]। त एते कृतार्थाः सुखेन प्रभूतं चोपकुर्वन्ति[१७]। अतः प्रतिलोमेनानुग्राह्याः[१८]। तयोरेकपुरुषानुग्रहे यो मित्रं मित्रतरं वानुगृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते[१९]। मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति[२०]। क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरः[२१]। कृतार्थश्च शत्रुवैगुण्यमेति[२२]। मध्यमं त्वानुगृह्णतोर्यो मध्यमं मित्रं मित्रतरं वानुगृह्णाति सो ऽतिसन्धत्ते[२३]। मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरः[२४]। मध्यमश्चेदनुगृहीतो विगुणः स्यादमित्रो ऽतिसंधत्ते[२५]। कृतप्रयासं हि मध्यमामित्रमपसृतमेकार्थोपगतं प्राप्नोति[२६]। तेनोदासीनानुग्रहो व्याख्यातः[२७]। मध्यमोदासीनयोर्बलांशदाने यः शूरं कृतास्त्रं दुःखसहमनुरक्तं वा दण्डं ददाति सो ऽतिसंधीयते[२८]। विपरीतो ऽतिसंधत्ते[२९]। यत्र तु दण्डः प्रतिहतस्तं वा चार्थमन्यांश्च साधयति तत्र मौलभृतश्रेणीमित्राटवीबलानामन्यतममुपलब्धदेशकालं दण्डं दद्यात्[३०]। अमित्राटवीबलं वा व्यवहितदेशकालम्[३१]। यं तु मन्येत कृतार्थो मे दण्डं गृह्णीयादमित्राटव्यभूम्यनृतुषु वा वासयेदफलं वा कुर्यादिति दण्डव्यासङ्गापदेशेनैनमनुगृह्णीयात्[३२]। एवमवश्यं त्वनुगृहीतव्ये तत्कालसहमस्मै दण्डं दद्यात्[३३]। आसमाप्तेश्चैनं वासयेद्योधयेच्च बलव्यसनेभ्यश्च रक्षेत्[३४]। कृतार्थाच्च सापदेशमपस्रावयेत्[३५]। दूष्यामित्राटवीदण्डं वास्मै दद्यात्[३६]। यातव्येन वा संधायैनमतिसंदध्यात्[३७]।

समे हि लाभे संधिः स्याद्विषमे विक्रमो मतः।
समहीनविशिष्टानामित्युक्तः संधिविक्रमः[३८] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषा अष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥ आदितः षट्छतः ॥ १०६ ॥

११६ प्रक. मित्रसंधिः हिरण्यसंधिश्च.

संहितप्रयाणे मित्रहिरण्यभूमिलाभानामुत्तरोत्तरो लाभः श्रेयान्[1]। मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद्भवतो मित्रं हिरण्यलाभात्[2]। यो वा लाभः सिद्धः शेषयोरन्यतरं साधयति स श्रेयान्[3]। त्वं चाहं च मित्रं लभावह इत्येवमादिभिः समसंधिः[4]। त्वं मित्रमित्येवमादिभिर्विषमसंधिः[5]। तयोर्विशेषलाभादतिसंधिः[6]। समसंधौ तु यः संपन्नं मित्रं मित्रकृच्छ्रे वा मित्रमवाप्नोति सोऽतिसंधत्ते[7]। आपद्धि सौहृदस्थैर्यमुत्पादयति[8]। मित्रकृच्छ्रेऽपि नित्यमवश्यमनित्यं वश्यं वेति[9]। नित्यमवश्यं श्रेयः[10]। तद्ध्यनुपकुर्वदपि नापकरोतीत्याचार्याः[11]। नेति कौटिल्यः[12]। वश्यमनित्यं श्रेयः[13]। यावदुपकरोति तावन्मित्रं भवत्युपकारलक्षणं मित्रमिति[14]। वश्ययोरपि महाभोगमनित्यमल्पभोगं वा नित्यमिति[15]। महाभोगमनित्यं श्रेयः[16]। महाभोगमनित्यमल्पकालेन महदुपकुर्वन्महान्ति व्ययस्थानानि प्रतिकरोतीत्याचार्याः[17]। नेति कौटिल्यः[18]। नित्यमल्पभोगं श्रेयः[19]। महाभोगमनित्यमुपकारभयादपक्रामति[20]। उपकृत्य वा प्रत्यादातुमीहते[21]। नित्यमल्पभोगं सातत्यादल्पमुपकुर्वन्महता कालेन महदुपकरोति[22]। गुरुसमुत्थं महन्मित्रं लघुसमुत्थमल्पं वेति[23]। गुरुसमुत्थं महन्मित्रं प्रतापकरं भवति[24]। यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयतीत्याचार्याः[25]। नेति कौटिल्यः[26]। लघुसमुत्थमल्पं श्रेयः[27]। लघुसमुत्थाल्पं मित्रं कार्यकालं नातिपातयति दौर्बल्याच्च यथेष्टभोग्यं भवति नेतरत्प्रकृष्टभौमम्[28]। विक्षिप्तसैन्यमवश्यसैन्यं वेति[29]। विक्षिप्तं सैन्यं शक्यं प्रतिसंहर्तुं वश्यत्वादित्याचार्याः[30]। नेति कौटिल्यः[31]। अवश्यसैन्यं श्रेयः[32]। अवश्यं हि शक्यं सामादिभिर्वश्यं कर्तुम्[33]। नेतरत्कार्यव्यासक्तं प्रतिसंहर्तुम्[34]। पुरुषभोगं हिरण्यभोगं वा मित्रमिति[35]। पुरुषभोगं मित्रं श्रेयः[36]। पुरुषभोगं मित्रं

प्रतापकरं भवति[३७]। यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयतीत्याचार्याः[३८]। नेति कौटिल्यः[३९]। हिरण्यभोगं मित्रं श्रेयः[४०]। नित्यो हि हिरण्येन योगः कदाचिद्दण्डेन दण्डश्च हिरण्येनान्ये च कामाः प्राप्यन्त इति[४१]। हिरण्यभोगं भूमिभोगं वा मित्रमिति[४२]। हिरण्यभोगं गतिमत्त्वात्सर्वव्ययप्रतीकारकरमित्याचार्याः[४३]। नेति कौटिल्यः[४४]। मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद्भवत इत्युक्तं पुरस्तात्[४५]। तस्माद्भूमिभोगं मित्रं श्रेय इति[४६]। तुल्ये पुरुषभोगे विक्रमः क्लेशसहत्वमनुरागः सर्वबललाभो वा मित्रकुलाद्विशेषः[४७]। तुल्ये हिरण्यभोगे प्रार्थितार्थता प्राभूत्यमल्पप्रयासता सातत्याच्च विशेषः[४८]। तत्रैतद्भवति[४९]।

नित्यं वश्यं लघूत्थानं पितृपैतामहं महत्।
अद्वैध्यं चेति संपन्नं मित्रं षड्गुणमुच्यते[५०]॥
ऋते यदर्थं प्रणयाद्रक्ष्यते यच्च रक्षति।
पूर्वोपचितसंबन्धं तन्मित्रं नित्यमुच्यते[५१]॥
सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं वश्यमुच्यते।
एकतोभोग्युभयतः सर्वतोभोगि चापरम्[५२]॥
आदातृ वा दातृ अपि वा जीवत्यरिषु हिंसया।
मित्रं नित्यमवश्यं तद्दुर्गाटव्यपसारि च[५३]॥
अन्यतो विगृहीतं वा लघुव्यसनमेव वा।
संधत्ते चोपकाराय तन्मित्रं वश्यमध्रुवम्[५४]॥
एकार्थेनार्थसंबन्धमुपकार्यविकारि च।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि[५५]॥
मित्रभावाद्ध्रुवं मित्रं शत्रुसाधारणाच्चलम्।
न कस्यचिदुदासीनं द्वयोरुभयभावि तत्[५६]॥
विजिगीषोरमित्रं यन्मित्रमन्तर्धितां गतम्।
उपकारे निविष्टं वा शक्तं वानुपकारि तत्[५७]॥

प्रियं परस्य वा रक्ष्यं पूज्यं संबन्धमेव वा ।
अनुगृह्णाति यन्मित्रं शत्रुसाधारणं हि तत्[५८] ॥
प्रकृष्टभौमं संतुष्टं बलवच्चालसं च यत् ।
उदासीनं भवत्येतद्व्यसनादवमानितम्[५९] ॥
अरेर्नेतुश्च यद्वृद्धिं दौर्बल्यादनुवर्तते ।
उभयस्याप्यविद्विष्टं विद्यादुभयभावि तत्[६०] ॥
कारणाकारणध्वस्तं कारणाकारणागतम् ।
यो मित्रं समुपेक्षेत स मृत्युमुपगूहति[६१] ॥

क्षिप्रमल्पो लाभश्चिरान्महानिति वा[६२] । क्षिप्रमल्पो लाभः कार्यदेशकालसंवादकः श्रेयानित्याचार्याः[६३] । नेति कौटिल्यः[६४] । चिरादविनिपाती बीजसधर्मा महांल्लाभः श्रेयान्विपर्यये पूर्वः[६५] ।

एवं दृष्ट्वा ध्रुवे लाभे लाभांशे च गुणोदयम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो यायात्संहितः सामवायिकैः[६६] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ मित्रसंधिः हिरण्यसंधिः नवमो ऽध्यायः ॥९॥
आदितः सप्तशतः ॥१०७॥

---

११६ प्रक. भूमिसंधिः.

त्वं चाहं च भूमिं लभावह इति भूमिसंधिः[१] । तयोर्यः प्रत्युपस्थितार्थः संपन्नां भूमिमवाप्नोति सो ऽतिसंधत्ते[२] । तुल्ये संपन्नालाभे यो बलवन्तमाक्रम्य भूमिमवाप्नोति सो ऽतिसंधत्ते[३] । भूमिलाभं शत्रुकर्शनं प्रतापं च हि प्राप्नोति[४] । दुर्बलाद्भूमिलाभे सत्यं सौकर्यं भवति[५] । दुर्बल एव च भूमिलाभः तत्सामन्तश्च मित्रममित्रभावं गच्छति[६] । तुल्ये बलीयस्त्वे यः स्थितशत्रुमुत्पाट्य भूमिमवाप्नोति सो ऽतिसंधत्ते[७] । दुर्गावाप्तिर्हि स्वभूमिरक्षणं मित्राटवीप्रतिषेधं च करोति[८] । चलामित्राद्भूमिलाभे शक्यसामन्ततो विशेषः । दुर्बलसामन्ता हि

क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमा भवन्ति[10] । विपरीता बलवत्सामन्ता कोशदण्डावच्छेदिनी च भूमिर्भवति[11] । संपन्ना नित्यामित्रा मन्दगुणा वा भूमिरनित्यामित्रेति[12] । संपन्ना नित्यामित्रा श्रेयसी भूमिः[13] । संपन्ना हि कोशदण्डौ संपादयति[14] । तौ चामित्रप्रतिघातकावित्याचार्याः[15] । नेति कौटिल्यः[16] । नित्यामित्रलाभे भूयांश्छत्रुलाभो भवति[17] । नित्यश्च शत्रुरुपकृते चापकृते च शत्रुरेव भवति[18] । अनित्यस्तु शत्रुरुपकारादनपकाराद्वा शाम्यति[19] । यस्या हि भूमेर्बहुदुर्गाश्चोरगणैर्म्लेच्छाटवीभिर्वा नित्याविरहिताः प्रत्यन्ताः सा नित्यामित्रा विपर्यये त्वनित्यामित्रेति[20] । अल्पा प्रत्यासन्ना महती व्यवहिता वा भूमिरिति[21] । अल्पा प्रत्यासन्ना श्रेयसी[22] । सुखा हि प्राप्तुं पालयितुमभिसारयितुं च भवति[23] । विपरीता व्यवहिता[24] । व्यवहिताव्यवहितयोरपि दण्डधारणात्मधारणा वा भूमिरिति[25] । आत्मधारणा श्रेयसी[26] । सा हि स्वसमुत्थाभ्यां कोशदण्डाभ्यां धार्यते[27] । विपरीता दण्डधारणा दण्डस्थानमिति[28] । बालिशात्प्राज्ञाद्वा भूमिलाभ इति[29] । बलिशाद्भूमिलाभः श्रेयान्[30] । सुप्राप्यानुपाल्या हि भवत्यप्रत्यादेया च[31] । विपरीता प्राज्ञादनुरक्तेति[32] । पीडनीयोच्छेदनीययोरुच्छेदनीयाद्भूमिलाभः श्रेयान्[33] । उच्छेदनीयो ह्यनपाश्रयो दुर्बलापाश्रयो वाभियुक्तः कोशदण्डावादायापसर्तुकामः प्रकृतिभिः त्यज्यते[34] । न पीडनीयो दुर्गमित्रप्रतिस्तब्ध इति[35] । दुर्गप्रतिस्तब्धयोरपि स्थलनदीदुर्गीयाभ्यां स्थलदुर्गीयाद्भूमिलाभः श्रेयान्[36] । स्थालेयं हि सुरोधावमर्दास्कन्दमनिस्राविशत्रु च[37] । नदीदुर्गं तु द्विगुणक्लेशकरमुदकं च पातव्यं वृत्तिकरं चामित्रस्य[38] । नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यां नदीदुर्गीयाद्भूमिलाभः श्रेयान्[39] । नदीदुर्गं हि हस्तिस्तम्भसंक्रमसेतुबन्धनौभिः साध्यमनित्यगाम्भीर्यमपस्राव्युदकं च[40] । पार्वतं तु स्वारक्षं दुरवरोधि

कृच्छ्रारोहणं भग्ने चैकस्मिन्न सर्ववधः[41] । शिलावृक्षप्रमोक्षश्च महापकारिणाम्[42] । निम्नस्थलयोधिभ्यो निम्नयोधिभ्यो भूमिलाभः श्रेयान्[43] । निम्नयोधिनो ह्युपरुद्धदेशकालाः[44] । स्थलयोधिनस्तु सर्वदेशकालयोधिनः[45] । खनकाकाशयोधिभ्यः खनकेभ्यो भूमिलाभः श्रेयान्[46] । खनका हि खातेन शस्त्रेण चोभयथा युध्यन्ते[47] । शस्त्रेणैवाकाशयोधिनः[48] ।

एवंविधेभ्यः पृथिवीं लभमानो ऽर्थशास्त्रवित् ।
संहितेभ्यः परेभ्यश्च विशेषमधिगच्छति[49] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ भूमिसंधिः दशमो ऽध्यायः ॥ १० ॥ आदितो ऽष्टशतः ॥ १०८ ॥

---

११६ प्रक. अनवसितसंधिः

त्वं चाहं च शून्यं निवेशयावह इत्यनवसितसंधिः[1] । तयोर्यः प्रत्युपस्थितार्थो यथोक्तगुणां भूमिं निवेशयति सो ऽतिसंधत्ते[2] । तत्रापि स्थलमौदकं वेति[3] । महतः स्थलादल्पमौदकं श्रेयः सातत्यादवस्थितत्वाच्च फलानाम्[4] । स्थलयोरपि प्रभूतपूर्वापरसस्यमल्पवर्षपाकमसक्तारम्भं श्रेयः[5] । औदकयोरपि धान्यवापमधान्यवापाच्छ्रेयः[6] । तयोरल्पबहुत्वे धान्यकान्तादल्पान्महदधान्यकान्तं श्रेयः[7] । महत्यवकाशे हि स्थाल्याश्चानूप्याश्चौषधयो भवन्ति[8] । दुर्गादीनि च कर्माणि प्राभूत्येन क्रियन्ते[9] । कृत्रिमा हि भूमिगुणाः[10] । खनिधान्यभोगयोः खनिभोगः कोशकरः[11] । धान्यभोगः कोशकोष्ठागारकरः[12] । धान्यमूलो हि दुर्गादीनां कर्मणामारम्भः[13] । महाविषयविक्रयो वा खनिभोगः श्रेयान्[14] । द्रव्यहस्तिवनभोगयोर्द्रव्यवनभोगः सर्वकर्मणां योनिः प्रभूतनिधानक्षमश्च[15] । विपरीतो हस्तिवनभोग इत्याचार्याः[16] । नेति कौटिल्यः[17] । शक्यं द्रव्यवनमनेकमनेकस्यां भूमौ वापयितुं न हस्तिवनम्[18] । हस्तिप्रधानो

हि परानीकवध इति[१९]। वारिस्थलपथभोगयोरनित्यो वारिपथभोगो नित्यः स्थलपथभोग इति[२०]। भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या वा भूमिरिति[२१]। भिन्नमनुष्या श्रेयसी[२]। भिन्नमनुष्या भोग्या भवत्यनुपजाप्या चान्येषाम्[२३]। अनापत्सहा तु विपरीता श्रेणीमनुष्या कोपे महादोषैः[२४]। तस्यां चातुर्वर्ण्याभिनिवेशं सर्वभोगसहत्वादवरवर्णप्राया श्रेयसी बाहुल्याद्ध्रुवत्वाच्च[२५]। कृष्याः कर्षणवतीः कृष्या चान्येषां चारम्भाणां प्रयोजकत्वात्[२६]। गोरक्षवती पण्यनिचयणानुग्रहादाढ्यवणिग्वती भूमिगुणानामपाश्रयः श्रेयान्[२७]। दुर्गापाश्रया पुरुषापाश्रया वा भूमिरिति[२८]। पुरुषापाश्रया श्रेयसी[२]। पुरुषवद्धि राज्यम्[३०]। अपुरुषा गौर्वन्ध्येव किं दुहीत[३१]। महाक्षयव्ययानिवेशान्तु भूमिमवाप्तुकामः पूर्वमेव क्रेतारं पश्येत[३२]। दुर्बलमराजबीजिनं निरुत्साहमपक्षमन्याय्यवृत्तिं व्यसनिनं दैवप्रमाणं यत्किंचनकारिणं वा[३३]। महाक्षयव्ययनिवेशायां हि भूमौ दुर्बलो ऽराजबीजी निविष्टः सगन्धाभिः प्रकृतिभिः सह क्षयव्ययेनावसीदति[३४]। बलवानराजबीजी क्षय भयादसगन्धाभिः प्रकृतिभिस्त्यज्यते[३५]। निरुत्साहस्तु दण्डवानपि दण्डस्याप्रणेता सदण्डः क्षयव्ययेनावभज्यते[३६]। कोशवानप्यपक्षः क्षयव्ययानुग्रहहीनत्वान्न कुतश्चित्प्राप्नोति[३७]। अन्यायवृत्तिं निविष्टमप्युत्थापयेत्[३८]। स कथमनिविष्टं निवेशयेत्[३९]। तेन व्यसनी व्याख्यातः[४०]। दैवप्रमाणो मानुषहीनो निरारम्भो विपन्नकर्मारम्भो वावसीदति[४१]। यत्किंचनकारी न किंचिदासादयति[४२]। स चैषां पापिष्ठतमो भवति[४३]। यत्किंचिदारभमाणो हि विजिगीषोः कदाचिच्छिद्रमासादयेदित्याचार्याः[४४]। यथा छिद्रं तथा विनाशमप्यासादयेदिति कौटिल्यः[४५]। तेषामलाभे यथा पार्ष्णिग्राहोपग्रहे वक्ष्यामस्तथा भूमिमवस्थापयेदित्यभिहितसंधिः[४६]। गुणवतीमादेयां वा भूमिं बलवता क्रयेण याचितः संधिमवस्थाप्य दद्यादित्यनिभृतसंधिः[४७]।

समेन वा याचितः कारणमवेक्ष्य दद्यात्[48] । प्रत्यादेयो मे भूमि-वंश्या वानया प्रतिबद्धः परो मे वश्यो भविष्यति भूमिविक्र-याद्वा मित्रहिरण्यलाभः कार्यसामर्थ्यकरो मे भविष्यतीति[49] । तेन हीनः क्रेता व्याख्यातः[50] ।

एवं मित्रं हिरण्यं च सजनामजनां च गाम् ।
लभमानो ऽतिसंधत्ते शास्त्रवित्सामवायिकान्[51] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ अनवसितसंधिः एकादशो ऽध्यायः ॥ ११ ॥ आदितो नवशतः ॥ १०६ ॥

११६—प्रक. कर्मसंधिः.

त्वं चाहं च दुर्गं कारयावह इति कर्मसंधिः[1] । तयोर्यो दैवकृतमविषह्यमल्पव्ययारम्भं दुर्गं कारयति सो ऽतिसंधत्ते[2] । तत्रापि स्थलनदीपर्वतदुर्गाणामुत्तरोत्तरं श्रेयः[3] । सेतुबन्धयोर-प्याहार्योदकात्सहोदकः श्रेयान्[4] । सहोदकयोरपि प्रभूतवापस्थानः श्रेयान्[5] । द्रव्यवनयोरपि यो महत्सारवद्द्रव्याटवीकं विषयान्ते नदीमातृकं द्रव्यवनं छेदयति सो ऽतिसंधत्ते[6] । नदीमातृकं हि स्वाजीवमपाश्रयश्चापदि भवति[7] । हस्तिमृगवनयोरपि यो बहु-शूरमृगं दुर्बलप्रतिवेशमनन्तावक्लेशि विषयान्ते हस्तिवनं बध्नाति सो ऽतिसंधत्ते[8] । तत्रापि बहुकुण्ठाल्पशूरयोरल्पशूरं श्रेयः[9] । शूरेषु हि युद्धम्[10] । अल्पाः शूरा बहूनशूरान्भञ्जन्ति ते भग्नाः स्वसै-न्यावघातिनो भवन्तीत्याचार्याः[11] । नेति कौटिल्यः[12] । कुण्ठा बहवः श्रेयांसः स्कन्धविनियोगादनेकं कर्म कुर्वाणाः स्वेषाम-पाश्रयो युद्धे[13] । परेषां दुर्धर्षा विभीषणाश्च[14] । बहुषु हि कुण्ठेषु विनयकर्मणा शक्यं शौर्यमाधातुम्[15] । न त्वेवाल्पेषु शूरेषु बहु-त्वमिति[16] । खन्योरपि यः प्रभूतसारामदुर्गमार्गामल्पव्ययारम्भां खनिं खानयति सो ऽतिसंधत्ते[17] । तत्रापि महासारमल्पमल्पसारं

वा प्रभूतमिति[18] । महासारमल्पं श्रेयः[19] । वज्रमणिमुक्ताप्रवालहेमरूप्यधातुर्हि प्रभूतमल्पसारमत्यर्घेण ग्रसत इत्याचार्याः[20] । नेति कौटिल्यः[21] । चिरादल्पो महासारस्य क्रेता विद्यते[22] । प्रभूतः सातत्यादल्पसारस्य[23] । एतेन वणिक्पथा व्याख्याताः[24] । तत्रापि वारिस्थलपथयोर्वारिपथः श्रेयान्[25] । अल्पव्ययव्यायामः प्रभूतपण्योदयश्चेत्याचार्याः[26] । नेति कौटिल्यः[27] । संरुद्धगतिरसार्वकालिकः प्रकृष्टभययोनिर्निष्प्रतिकारश्च वारिपथः । विपरीतः स्थलपथः[28] । वारिपथे तु कूलसंयानपथयोः कूलपथः पण्यपट्टणबाहुल्याच्छ्रेयान्नदीपथो वा सातत्याद्विषह्याबाधत्वाच्च[29] । स्थलपथे ऽपि हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान्[30] । हस्त्यश्वगन्धदन्ताजिनरूप्यसुवर्णपण्याः सारवत्तरा इत्याचार्याः[31] । नेति कौटिल्यः[32] । कम्बलाजिनाश्वपण्यवर्जाः शङ्खवज्रमणिमुक्ताः सुवर्णपण्याश्च प्रभूततरा दक्षिणापथे[33] । दक्षिणापथे ऽपि बहुखनिःसारपण्यः प्रसिद्धगतिरल्पव्यायामो वा वणिक्पथः श्रेयान्[34] । प्रभूतविषयो वा फल्गुपण्यः[35] । तेन पूर्वः पश्चिमश्च वणिक्पथो व्याख्यातः[36] । तत्रापि चक्रपादपथयोश्चक्रपथो विपुलारम्भत्वाच्छ्रेयान्[37] । देशकालसंभावनो वा खरोष्ट्रपथः[38] । आभ्यामंसपथो व्याख्यातः[39] ।

परकर्मोदयो नेतुः क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
तुल्ये कर्मपथे स्थानं ज्ञेयं स्वं विजिगीषुणा[40] ।
अल्पागमातिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः[41] ॥
तस्मादल्पव्ययारम्भं दुर्गादिषु महोदयम् ।
कर्म लब्ध्वा विशिष्टः स्यादित्युक्ताः कर्मसंधयः[42] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ कर्मसंधि-
र्द्वादशो ऽध्यायः ॥ १२ ॥ आदितो दशशतः ॥ ११० ॥

१६७ प्रक. पार्ष्णिग्राहचिन्ता.

संहत्यारिविजिगीष्वोरमित्रयोः पराभियोगिनोः पार्ष्णिं गृह्णतोर्यः शक्तिसंपन्नस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते[1]। शक्तिसंपन्नो ह्यमित्रमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्[2]। न हीनशक्तिरलब्धलाभ इति[3]। शक्तिसाम्ये यो विपुलारम्भस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते[4]। विपुलारम्भो ह्यमित्रमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यान्नाल्पारम्भः सक्तचक्र इति[5]। आरम्भसाम्ये यः सर्वसंदोहेन प्रयातस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते[6]। शून्यमूलो ह्यस्य सुकरो भवति नैकदेशबलप्रयातः कृतपार्ष्णिप्रतिविधान इति[7]। बलोपादानसाम्ये यश्चलामित्रं प्रयातस्य पार्ष्णिं गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते[8]। चलामित्रं प्रयातो हि सुखेनावाप्तसिद्धिः पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यान्न स्थितामित्रम्[9]। प्रयातो ऽसौ हि दुर्गप्रतिहतः पार्ष्णिग्राहे च प्रतिनिवृत्तस्थितेनामित्रेणावगृह्यते[10]। तेन पूर्वे व्याख्याताः[11]। शत्रुसाम्ये यो धार्मिकाभियोगिनोः पार्ष्णिं गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते[12]। धार्मिकाभियोगी हि स्वेषां च द्वेष्यो भवति[13]। अधार्मिकाभियोगी संप्रियः[14]। तेन मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां पार्ष्णिग्रहणं व्याख्यातम्[15]। मित्राभियोगिनोः पार्ष्णिग्रहणे त एव हेतवः[16]। मित्रममित्रं चाभियुञ्जानयोर्यो ऽमित्राभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते[17]। मित्राभियोगी हि सुखेनावाप्तसंधिः पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्[18]। सुकरो हि मित्रेण संधिर्नामित्रेणेति[19]। मित्रममित्रं चोद्धरतोर्यो मित्रोद्धारिणः पार्ष्णिं गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते[20]। वृद्धमित्रो ह्यमित्रोद्धारी पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यान्नेतरः स्वपक्षोपघाती[21]। तयोरलब्धलाभावगमने यस्यामित्रो महतो लाभाद्वियुक्तः क्षयव्ययाधिको वा स पार्ष्णिग्राहो ऽतिसंधत्ते[22]। लब्धलाभावगमने यस्यामित्रो लाभेन शक्त्या हीनः स पार्ष्णिग्राहो ऽतिसंधत्ते[23]। यस्य वा यातव्यः शत्रुर्विग्रहापकारसमर्थः स्यात्पा-

ष्णिग्राहयोरपि यः शक्त्यारम्भबलोपादानाधिकः स्थितशत्रुः-पार्श्वस्थायी वा सोऽतिसंधत्ते[२४]। पार्श्वस्थायी हि यातव्याभिसारो मूलाबाधकश्च भवति[२५]। मूलाबाधक एव पश्चात्स्थायी[२६]।

पार्ष्णिग्राहास्त्रयो ज्ञेयाः शत्रोश्चेष्टानिरोधकाः।
सामन्तात्पृष्ठतो वर्गः प्रतिवेशौ च पार्श्वयोः[२७]॥
अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्धिरुच्यते।
प्रतिघातो बलवतो दुर्गाटव्यपसारवान्[२८]॥

मध्यमं त्वरिविजिगीष्वोर्लिप्समानयोर्मध्यमस्य पार्ष्णिं गृह्णतोर्लब्धलाभागमने यो मध्यमं मित्राद्वियोजयत्यमित्रं च मित्रमाप्नोति सोऽतिसंधत्ते[२९]। संधेयश्च शत्रुरुपकुर्वाणो न मित्रं मित्राभावादुत्क्रान्तम्[३०]। तेनोदासीनलिप्सा व्याख्याता[३१]। पार्ष्णि-ग्रहणाभियानयोस्तु मन्त्रयुद्धादभ्युच्चयः[३२]। व्यायामयुद्धे हि क्षय-व्ययाभ्यामुभयोरवृद्धिः[३३]। जित्वापि हि क्षीणदण्डकोशः पराजितो भवतीत्याचार्याः[३४]। नेति कौटिल्यः[३५]। सुमहतापि क्षयव्ययेन शत्रुविनाशोऽभ्युपगन्तव्यः[३६]। तुल्ये क्षयव्यये यः पुरस्ताद्दूष्यबलं घातयित्वा निःशल्यः पश्चाद्वश्यबलो युध्येत सोऽतिसंधत्ते[३७]। द्वयोरपि पुरस्ताद्दूष्यबलघातिनोर्यो बहुलतरं शक्तिमत्तरमत्यन्तदूष्यं च घातयेत्सोऽतिसंधत्ते[३८]। तेनामित्राटवीबलघातो व्याख्यातः[३९]।

पार्ष्णिग्राहोऽभियोक्ता वा यातव्यो वा यदा भवेत्।
विजिगीषुस्तदा तत्र नेत्रमेतत्समाचरेत्[४०]॥
पार्ष्णिग्राहो भवेन्नेता शत्रोर्मित्राभियोगिनः।
विग्राह्य पूर्वमाक्रन्दं पार्ष्णिग्राहाभिसारिणा[४१]॥
आक्रन्देनाभियुञ्जानः पार्ष्णिग्राहं निवारयेत्।
तथाक्रन्दाभिसारेण पार्ष्णिग्राहाभिसारिणम्[४२]॥

अरिमित्रेण मित्रं च पुरस्तादवघट्टयेत् ।
मित्रमित्रमरेश्चापि मित्रमित्रेण वारयेत्[४३] ॥
मित्रेण ग्राहयेत्पार्ष्णिमभियुक्तो ऽभियोगिनः ।
मित्रमित्रेण चाक्रन्दं पार्ष्णिग्राहं निवारयेत्[४४] ॥
एवं मण्डलमात्मार्थं विजिगीषुर्निवेशयेत् ।
पृष्ठतश्च पुरस्ताच्च मित्रप्रकृतिसंपदा[४५] ॥
कृत्स्ने च मण्डले नित्यं दूतान्गूढांश्च वासयेत् ।
मित्रभूतः सपत्नानां हत्वा हत्वा च संवृतः[४६] ॥
असंवृतस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशेषतः ।
निःसंशयं विपद्यन्ते भिन्नः प्लव इवोदधौ[४७] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे पार्ष्णिग्राहचिन्ता त्रयोदशो ऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदित ऽकादशशतः ॥१११॥

---

११८ प्रक. हीनशक्तिपूरणम्.

सामवायिकैरेवमभियुक्तो विजिगीषुर्यस्तेषां प्रधानस्तं ब्रूयात्[१] । त्वया मे संधिः[२] । इदं हिरण्यम्[३] । अहं च मित्रम्[४] । द्विगुणा ते वृद्धिः[५] । नार्हस्यात्मक्षयेण मित्रमुखानमित्रान्वर्धयितुम्[६] । एते हि वृद्धास्त्वामेव परिभविष्यन्तीति[७] । भेदं वा ब्रूयात्[८] । अनपकारो यथाहमेतैः संभूयाभियुक्तस्तथा त्वामप्येते संहितबलाः स्वस्था व्यसने वाभियोक्ष्यन्ते[९] । बलं हि चित्तं विकरोति[१०] । तदेषां विघातायेति[११] । भिन्नेषु प्रधानमुपगृह्य हीनेषु विक्रमयेत्[१२] । हीनाननुग्राह्य वा प्रधाने[१३] । यथा वा श्रेयो ऽभिमन्येत तथा वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत्[१४] । फलभूयस्त्वेन वा प्रधानमुपजाप्य संधिं कारयेत्[१५] । अथोभयवेतनाः फलभूयस्त्वं दर्शयन्तः सामवायिकानतिसंहिताः स्थ इत्युद्दूषयेयुः[१६] । दुष्टेषु संधिं दूषयेत्[१७] । अथोभयवेतना भूयो भेदमेषां कुर्युरेवं तद्यदस्माभिर्दर्शितमिति[१८] ।

भिन्नेष्वन्यतमोपग्रहेण वा चेष्टेत[१९] । प्रधानाभावे सामवायिकानामुत्साहयितारं स्थिरकर्माणमनुरक्तप्रकृतिं लोभाद्भयाद्वा संघातमुपागतं विजिगीषोर्भीतं राज्यप्रतिसंबन्धं मित्रं चलामित्रं वा पूर्वान्यतराभावे साधयेत्[२०] । उत्साहयितारमात्मनिसर्गेण स्थिरकर्माणं सान्त्वप्रणिपातेनानुरक्तप्रकृतिं कन्यादानयापनाभ्यां लुब्धमंशद्वैगुण्येन भीतमेभ्यः कोशदण्डानुग्रहेण स्वतो भीतं विश्वासयेत्[२१] । प्रतिभूप्रदानेन राज्यप्रतिसंबन्धमेकीभावोपगमनेन मित्रमुभयतः प्रियहिताभ्यामुपकारत्यागेन वा चलामित्रमवधृतमनपकारोपकाराभ्याम्[२२] । यो वा यथायोगं भजेत तं तथा साधयेत्[२३] । सामदानभेददण्डैर्वा यथापत्सु व्याख्यास्यामः[२४] । व्यसनोपघातत्वरितो वा कोशदण्डाभ्यां देशे काले कार्ये वावधृतं संधिमुपेयात्[२५] । कृतसंधिहीनमात्मानं प्रतिकुर्वीत[२६] । पक्षे हीनो बन्धुमित्रपक्षं कुर्वीत[२७] । दुर्गमविषह्यं वा[२८] । दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धो हि स्वेषां परेषां च पूज्यो भवति[२९] । मन्त्रशक्तिहीनः प्राज्ञपुरुषोपचयं विद्यावृद्धसंयोगं वा कुर्वीत[३०] । तथा हि सद्यःश्रेयः प्राप्नोति[३१] । प्रभवहीनः प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत[३२] । जनपदः सर्वकर्मणां योनिः[३३] । ततः प्रभवः[३४] । तस्य स्थानमात्मनश्च आपदि दुर्गम्[३५] । सेतुबन्धः सस्यानां योनिः[३६] । नित्यानुषक्तो हि वर्षगुणलाभः सेतुवापेषु[३७] । वणिक्पथः परातिसंधानस्य योनिः । वणिक्पथेन हि दण्डगूढपुरुषातिनयनं शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च क्रियते[३९] । प्रवेशो निर्णयनं च[४०] । खनिः संग्रामोपकरणानां योनिः[४१] । द्रव्यवनं दुर्गकर्मणाम्[४२] । यानरथयोश्च[४३] । हस्तिवनं हस्तिनाम्[४४] । गवाश्वरथोष्ट्राणां च व्रजः[४५] । तेषामलाभे बन्धुमित्रकुलेभ्यः समार्जनमुत्साहहीनश्रेणीप्रवीरपुरुषाणां चोरगणाटविकम्लेच्छजातीनां परापकारिणां गूढपुरुषाणां च यथालाभमुपचयं कुर्वीत[४६] । परमित्राप्रतीकारमाबलीयसं वा परेषु प्रयुञ्जीत[४७] ।

एवं पक्षेण मन्त्रेण द्रव्येण च बलेन च ।
संपन्नः प्रतिनिर्गच्छेत्परावग्रहमात्मनः[२८] ।

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे हीनशक्तिपूरणं चतुर्दशो ऽध्यायः ॥१४॥

आदितो द्वादशशतः ॥ ११२ ॥

११९-१२० प्रक. बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तं च.

दुर्बलो राजा बलवताभियुक्तः तद्विशिष्टबलमाश्रयेत यमितरो मन्त्रशक्त्या नातिसंदध्यात्[१] । तुल्यमन्त्रशक्तीनामायत्तसंपदो वृद्धसंयोगाद्वा विशेषः[२] । विशिष्टबलाभावे समबलैस्तुल्यबलसङ्घैर्वा बलवतः संभूय तिष्ठेद्यावन्न मन्त्रप्रभावशक्तिभ्यामतिसंदध्यात्[३] । तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीनां विपुलारम्भतो विशेषः[४] । समबलाभावे हीनबलैः शुचिभिरुत्साहिभिः प्रत्यनीकभूतैर्बलवतः संभूय तिष्ठेद्यावन्न मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिरतिसंदध्यात्[५] । तुल्योत्साहशक्तीनां स्वयुद्धभूमिलाभाद्विशेषः[६] । तुल्यभूमीनां स्वयुद्धकाललाभाद्विशेषः[७] । तुल्यदेशकालानां युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः[८] । सहायाभावे दुर्गमाश्रयेत यत्रामित्रः प्रभूतसैन्यो ऽपि भक्तयवसेन्धनोदकोपरोधं न कुर्यात्[९] । स्वयं च क्षयव्ययाभ्यां युज्येत[१०] । तुल्यदुर्गाणां निचयापसारतो विशेषः[११] । निचयापसारसंपन्नं हि मनुष्यदुर्गमिच्छेदिति कौटिल्यः[१२] । तदेभिः कारणैराश्रयेत[१३] । पार्ष्णिग्राहमासारं मध्यममुदासीनं वा प्रतिपादयिष्यामि[१४] । सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमेनास्य राज्यं हारयिष्यामि घातयिष्यामि वा[१५] । कृत्यपक्षोपग्रहेण वास्य दुर्गे राष्ट्रे स्कन्धावारे वा कोपं समुत्थापयिष्यामि[१६] । शस्त्राग्निरसप्रणिधानैरौपनिषदिकैर्वा यथेष्टमासन्नं हनिष्यामि[१७] । स्वयमधिष्ठितेन वा योगप्रणिधानेन क्षयव्ययमेनमुपनेष्यामि[१८] । क्षयव्ययप्रवासोपतप्ते वास्य मित्रवर्गे सैन्ये वा क्रमेणोपजापं प्राप्स्यामि[१९] ।

वीवधासारप्रसारवधेन वास्य स्कन्धावारावग्रहं करिष्यामि[२०]। दण्डोपनयेन वास्य रन्ध्रमुत्थाप्य सर्वसंदोहेन प्रहरिष्यामि[२१]। प्रतिहतोत्साहेन वा यथेष्टं संधिमवाप्स्यामि मयि प्रतिबन्धस्य वा सर्वतः कोपाः समुत्थास्यन्ति[२२]। निरासारं वास्य मूलं मित्राटवीदण्डैरुद्घातयिष्यामि[२३]। महतो वा देशस्य योगक्षेममिहस्थः पालयिष्यामि[२४]। स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तं वा मे सैन्यमिहस्थस्यैकस्थमविषह्यं भविष्यति[२५]। निम्नखातरात्रियुद्धविशारदं वा मे सैन्यं पथ्याबाधमुक्तमासन्ने कर्मणि करिष्यति[२६]। विरुद्धदेशकालमिहागतो वा स्वयमेव क्षयव्ययाभ्यां न भविष्यति[२७]। महाक्षयव्ययाभिगम्यो ऽयं देशो दुर्गाटव्यपसारबाहुल्यात्[२८]। परेषां व्याधिप्रायः सैन्यव्यायामानामलब्धभौमश्च तमापतद्गतः प्रवेक्ष्यति[२९]। प्रविष्टो वा न निर्गमिष्यतीति[३०]। कारणाभावे बलसमुच्छ्रये वा परस्य दुर्गमुन्मुच्यापगच्छेत्[३१]। अग्निपतङ्गवदमित्रे वा प्रविशेत्[३२]। अन्यतरसिद्धिर्हि त्यक्तात्मनो भवतीत्याचार्याः[३३]। नेति कौटिल्यः[३४]। संधेयतामात्मनः परस्य चोपलभ्य संदधीत[३५]। विपर्यये विक्रमेण संधिमपसारं वा लिप्सेत[३६]। संधेयस्य वा दूतं प्रेषयेत्[३७]। तेन वा प्रेषितमर्थमानाभ्यां सत्कृत्य ब्रूयात्[३८]। इदं राज्ञः पण्यागारमिदं देवीकुमाराणां देवीकुमारवचनादिदं राज्यमहं च त्वदर्पण इति[३९]। लब्धसंश्रयः समयाचारिकवद्भर्तरि वर्तेत[४०]। दुर्गादीनि च कर्माण्यावाहविवाहपुत्राभिषेकांश्च पण्यहस्तिग्रहणसत्त्रयात्राविहारगमनानि चानुज्ञातः कुर्वीत[४१]। स्वभूम्यवस्थितप्रकृतिसंधिमुपघातमपसृतेषु वा सर्वमनुज्ञातः कुर्वीत[४२]। दुष्टपौरजानपदो वा न्यायवृत्तिमन्यां भूमिं याचेत[४३]। दूष्यवदुपांशुदण्डेन वा प्रतिकुर्वीत[४४]। उचितां वा मित्राद्भूमिं दीयमानां न प्रतिगृह्णीयात्[४५]। मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतममदृश्यमाने भर्तरि पश्येत्[४६]। यथाशक्ति चोपकुर्यात्[४७]। दैवत-

स्वस्तिवाचनेषु तत्परा आशिषो वाचयेत्[48] । सर्वत्रात्मनिसर्गं गुणं ब्रूयात्[49] ।

संयुक्तबलवत्सेवी विरुद्धः शङ्कितादिभिः ।
वर्तेत दण्डोपनतो भर्तर्येवमवस्थितः[50] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तं पञ्चदशो ऽध्यायः ॥ १५ ॥ आदितस्त्रयोदशशतः ॥ ११२ ॥

---

१२१ प्रक. दण्डोपनायिवृत्तम्.

अनुज्ञातस्तद्धिरण्योद्वेगकरं बलवान्विजिगीषमाणो यतः सुभूमिः स्वर्तुवृत्तिश्च स्वसैन्यानामदुर्गापसारः शत्रुरपार्ष्णिरनपसारश्च ततो यायात्[1] । विपर्यये कृतप्रतीकारो यायात्[2] । सामदानाभ्यां दुर्बलानुपनमयेत्[3] । भेददण्डाभ्यां बलवतः[4] । नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानामनन्तरैकान्तराः प्रकृतीः साधयेत्[5] । ग्रामारण्योपजीविव्रजवणिक्पथानुपालनमुज्झितापसृतापकारिणां चार्पणमिति सान्त्वमाचरेत्[6] । भूमिद्रव्यकन्यादानमभयस्य चेति दानमाचरेत्[7] । सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमोपग्रहेण कोशदण्डभूमिदाययाचनमिति भेदमाचरेत्[8] । प्रकाशकूटतूष्णींयुद्धदुर्गलम्भोपायैरमित्रप्रग्रहणमिति दण्डमाचरेत्[9] । एवमुत्साहवतो दण्डोपकारिणः स्थापयेत्[10] । स्वप्रभाववतः कोशोपकारिणः प्रज्ञावतो भूम्युपकारिणः[11] । तेषां पण्यपत्तनग्रामखनिसंजातेन रत्नसारकुप्येन द्रव्यहस्तिवनव्रजसमुत्थेन यानवाहनेन वा यद्बहुश उपकरोति तच्चित्रभोगम्[12] । यद्दण्डेन कोशेन वा महदुपकरोति तन्महाभोगम्[13] । यद्दण्डकोशभूमीरुपकरोति तत्सर्वभोगम्[14] । यदमित्रमेकतः प्रतिकरोति तदेकतोभोगि[15] । यदमित्रमासारं चोपकरोति तदुभयतोभोगि[16] । यदमित्रासारप्रतिवेशाटविकान्सर्वतः प्रतिकरोति तत्सर्वतोभोगि[17] । पार्ष्णि-

ग्राहश्चाटविकः शत्रुमुख्यः शत्रुर्वा भूमिदानसाध्यः कश्चिदासाद्येत[१८] । निर्गुणया भूम्यैनमुपग्राहयेत्[१९] । अप्रतिसंबद्धया दुर्गस्थम्[२०] । निरुपजीव्ययाटविकम्[२१] । प्रत्यादेयया तत्कुलीनमशत्रोः[२२] । उपच्छिन्नया शत्रोरुपरुद्धम्[२३] । नित्यामित्रया श्रेणीबलम्[२४] । बलवत्सामन्तया संहतबलम्[२५] । उभाभ्यां युद्धे प्रतिलोमम्[२६] । अलब्धव्यायामयोत्साहिनम्[२७] । शून्ययारिपक्षीयम्[२८] । कर्शितयापवाहितम्[२९] । महाक्षयव्ययनिवेशया गतप्रत्यागतम्[३०] । अनपाश्रयया प्रत्यपसृतम्[३१] । परेणानधिवास्यया स्वयमेव भर्तारमुपग्राहयेत्[३२] । तेषां महोपकारं निर्विकारं चानुवर्तयेत्[३३] । प्रतिलोममुपांशुना साधयेत्[३४] । उपकारिणमुपकारशक्त्या तोषयेत्[३५] । प्रयासतश्चार्थमाने कुर्यात्[३६] । व्यसनेषु चानुग्रहं स्वयमागतानां यथेष्टदर्शनं प्रतिविधानं च कुर्यात्[३७] । परिभवापवातकुत्सातिवादांश्चैषु न प्रयुञ्जीत[३८] । दत्त्वा चाभयं पितेवानुगृह्णीयात्[३९] । यश्चास्यापकुर्यात्तद्दोषमभिविख्याप्य प्रकाशमेनं घातयेत्[४०] । परोद्वेगकारणाद्वा दाण्डकर्मिकवच्चेष्टेत[४१] । न च हतस्य भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत[४२] । कुल्यानप्यस्य स्वेषु पात्रेषु स्थापयेत्[४३] । कर्मणि मृतस्य पुत्रं राज्ये स्थापयेत्[४४] । एवमस्य दण्डोपनताः पुत्रपौत्राननुवर्तन्ते[४५] । यस्तूपनतान्हत्वा बध्वा वा भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत तस्योद्विग्नं मण्डलमभावायोत्तिष्ठते[४६] । ये चास्यामात्याः स्वभूमिष्वायत्तास्ते चास्योद्विग्ना मण्डलमाश्रयन्ते[४७] । स्वयं राज्यं प्राणान्वास्याभिमन्यन्ते[४८] ।

स्वभूमिषु च राजानः तस्मात्साम्नानुपालिताः ।
भवन्त्यनुगुणा राज्ञः पुत्रपौत्रानुवर्तिनः[४९] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे दण्डोपनायिवृत्तं षोडशो ऽध्यायः ॥१६॥

आदितश्चतुर्दशशतः ॥ ११४ ॥

१२२—१२३. प्रक. संधिकर्म, संधिमोक्षश्च.

शमः संधिः समाधिरित्येको ऽर्थः[१] । राज्ञां विश्वासोपगमः शमः संधिः समाधिरिति[२] । सत्यं शपथो वा चलसंधिः[३] । प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा स्थावर इत्याचार्याः[४] । नेति कौटिल्यः[५] । सत्यं वा शपथो वा परत्रेह च स्थावरः संधिः[६] । इहार्थ एव प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा बलापेक्षः[७] । संहिताः स्म इति सत्यसंधाः पूर्वे राजानः सत्येन संदधिरे[८] । तस्यातिक्रमे शपथेन अग्न्युदकसीताप्राकारलोष्टहस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठरथोपस्थशस्त्ररत्नबीजगन्धरससुवर्णहिरण्यान्यालेभिरे[९] । हन्युरेतानि त्यजेयुश्चैनं यः शपथमतिक्रामेदिति[१०] । शपथातिक्रमे महतां तपस्विनां मुख्यानां वा प्रातिभाव्यबन्धः प्रतिभूः[११] । तस्मिन्यः परावग्रहसमर्थान्प्रतिभुवो गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते[१२] । विपरीतो ऽतिसंधीयते[१३] । बन्धुमुख्यप्रग्रहः प्रतिग्रहः[१४] । तस्मिन्यो दूष्यादूष्यामात्यं दूष्यापत्यं वा ददाति सो ऽतिसंधत्ते[१५] । विपरीतोऽतिसंधीयते[१६] । प्रतिग्रहग्रहणविश्वस्तस्य हि परः छिद्रेषु निरपेक्षः प्रहरति[१७] । अपत्यसमाधौ तु कन्यापुत्रदाने ददत्तु कन्यामतिसंधत्ते[१८] । कन्या ह्यदायादा परेषामेवानर्थाय क्लेशाय च विपरीतः पुत्रः[१९] । पुत्रयोरपि जात्यं शूरं प्राज्ञं कृतास्त्रमेकपुत्रं वा ददाति सो ऽतिसंधत्ते[२०] । विपरीतो ऽतिसंधीयते[२१] । जात्यादजात्यो हि लुप्तदायादसंतानत्वादाधातुं श्रेयान्[२२] । प्राज्ञादप्राज्ञो मन्त्रशक्तिलोपात्[२३] । शूरादशूर उत्साहशक्तिलोपात्[२४] । कृतास्त्रादकृतास्त्रः प्रहर्तव्यसंपल्लोपात्[२५] । एकपुत्रादनेकपुत्रो निरपेक्षत्वात्[२६] । जात्यप्राज्ञयोरजात्यमप्राज्ञमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तते[२७] । प्राज्ञमजात्यं मन्त्राधिकारः[२८] । मन्त्राधिकारे ऽपि वृद्धसंयोगाज्जात्यः प्राज्ञमतिसंधत्ते[२९] । प्राज्ञशूरयोः प्राज्ञमशूरं मतिकर्मणां योगो ऽनुवर्तते[३०] । शूरमप्राज्ञं विक्रमाधिकारः[३१] । विक्रमाधिकारेऽपि हस्तिनामिव लुब्धकः प्राज्ञः शूरमतिसंधत्ते[३२] ।

शूरकृतास्त्रयोः शूरमकृतास्त्रं विक्रमव्यवसायोऽनुवर्तते[33] । कृतास्त्रमशूरं लब्धलम्भाधिकारः[34] । लब्धलम्भाधिकारेऽपि स्थैर्यप्रतिपत्त्यसंमोहैः शूरः कृतास्त्रमतिसंधत्ते[35] । बह्वेकपुत्रयोर्बहुपुत्र एकं दत्त्वा शेषप्रवृत्तिलब्धः संधिमतिक्रामति नेतरः[36] । पुत्रसर्वस्वदाने संधिश्चेत्पुत्रफलतो विशेषः[37] । समफलयोः शक्तप्रजननतो विशेषः[38] । शक्तप्रजननयोरप्युपस्थितप्रजननतो विशेषः[39] । शक्तिमत्येकपुत्रे तु लुप्तपुत्रोत्पत्तिरात्मानमादध्यान्नचैकपुत्रमिति[40] । अभ्युच्चीयमानः समाधिमोक्षं कारयेत्[41] । कुमारासन्नाः सत्त्रिणः कारुशिल्पिव्यञ्जनाः कर्माणि कुर्वाणाः सुरुङ्गया रात्रावुपखानयित्वा कुमारमपहरेयुः[42] । नटनर्तकगायकवादकवाग्जीवनकुशीलवप्लवकसौभिका वा पूर्वप्रणिहिताः परमुपतिष्ठेरन्[43] । ते कुमारं परम्परयोपतिष्ठेरन्[44] । तेषामनियतकालप्रवेशस्थाननिर्गमनानि स्थापयेत्[45] । ततस्तद्व्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत[46] । तेन रूपाजीवा भार्याव्यञ्जनाश्च व्याख्याताः[47] । तेषां वा तूर्यभाण्डफेलां गृहीत्वा निर्गच्छेत्[48] । सूदारालिकस्नापकसंवाहकास्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचारकैर्वा द्रव्यवस्त्रभाण्डफेलाशयनासनसंभोगैर्निर्ह्रियेत[49] । परिचारकच्छद्मना वा किंचिदरूपवेलायामादाय निर्गच्छेत्[50] । सुरुङ्गामुखेन वा निशोपहारेण तोयाशये वा वारुणं योगमातिष्ठेत्[51] । वैदेहकव्यञ्जना वा पक्वान्नफलव्यवहारेणारक्षिषु समवचारयेयुः[52] । दैवतोपहारश्राद्धप्रवहणनिमित्तमारक्षिषु मदनयोगयुक्तमन्नपानं रसं वा प्रयुज्यापगच्छेत्[53] । आरक्षकप्रोत्साहनेन वा नागरककुशीलवचिकित्सकापूपिकव्यञ्जना वा रात्रौ समृद्धगृहाण्यादीपयेयुः[54] । आरक्षिणां वैदेहकव्यञ्जना वा पण्यसंस्थामादीपयेयुः[55] । अन्यद्वा शरीरं निक्षिप्य स्वगृहमादीपयेदनुपातभयात्ततः संधिच्छेदखातसुरुङ्गाभिरपगच्छेत्[56] । काचकुम्भभाण्डभारव्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत[57] । मुण्डजटिलानां प्रवासनान्यनु-

प्रविष्टो वा रात्रौ तद्व्यञ्जनः प्रतिष्ठेत[५८]। विरूपव्याधिकरणारण्यचरच्छद्मनामन्यतमेन वा प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निर्ह्रियेत[५९]। प्रेतं वा स्त्रीवेषेणानुगच्छेत्[६०]। वनचरव्यञ्जनाश्चैनमन्यतो यान्तमन्यतोऽपदिशेयुः[६१]। ततोऽन्यतो गच्छेत्[६२]। चक्रचराणां वा शकटवाटैरपगच्छेत्[६३]। आसन्ने चानुपाते सत्त्रं वा गृह्णीयात्[६४]। सत्त्राभावे हिरण्यं रसविद्धं वा भक्षजातमुभयतः पन्थानमुत्सृजेत्[६५]। ततोऽन्यतोऽपगच्छेत्[६६]। गृहीतो वा सामादिभिरनुपातमतिसंदध्यात्[६७]। रसविद्धेन वा पथ्यदानेन वारुणयोगाग्निदाहेषु वा शरीरमन्यदाधाय शत्रुमभियुञ्जीत पुत्रो मे त्वया हत इति[६८]।

उपात्तच्छन्नशस्त्रो वा रात्रौ विक्रम्य रक्षिषु।
शीघ्रपातैरपसरेद्गूढप्रणिहितैः सह[६९] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे संधिकर्मसंधिमोक्षः सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आदितः पञ्चदशशतः ॥ ११५ ॥

१२४—१२६ प्रक. मध्यमोदासीनमण्डलचरितानि.

मध्यमस्यात्मतृतीया पञ्चमी च प्रकृती प्रकृतयः[१]। द्वितीया च चतुर्थी षष्ठी च विकृतयः[२]। तच्चेदुभयं मध्यमोऽनुगृह्णीयाद्विजिगीषुर्मध्यमानुलोमः स्यात्[३]। न चेदनुगृह्णीयात्प्रकृत्यनुलोमः स्यात्[४]। मध्यमश्चेद्विजिगीषोर्मित्रं मित्रभावि लिप्सेत मित्रस्यात्मनश्च मित्राण्युत्थाप्य मध्यमाच्च मित्राणि भेदयित्वा मित्रं त्रायेत[५]। मण्डलं वा प्रोत्साहयेत्[६]। अतिप्रवृद्धोऽयं मध्यमः सर्वेषां नो विनाशायाभ्युत्थितः संभूयास्य यात्रां विहनाम इति[७]। तच्चेन्मण्डलमनुगृह्णीयान्मध्यमावग्रहेणात्मानमुपबृंहयेत्[८]। न चेदनुगृह्णीयात्कोशदण्डाभ्यां मित्रमनुगृह्य ये मध्यमद्वेषिणो राजानः परस्परानुगृहीता वा बहवस्तिष्ठेयुरेकसिद्धौ वा बहवः सिद्ध्येयुः परस्पराद्वा शङ्किता नोत्तिष्ठेरंस्तेषां प्रधानमेकमासन्नं वा सामदानाभ्यां लभेत[९]। द्विगुणो द्वितीयं त्रिगुणस्तृतीयम्[१०]। एवमभ्यु-

च्चितो मध्यममवगृह्णीयात्[११]। देशकालातिपत्तौ वा संधाय मध्यमेतरमित्रस्य साचिव्यं कुर्यात्[१२]। दूष्येषु वा कर्मसंधिं कर्शनीयं वास्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत प्रतिस्तम्भयेदेनमहं त्वा त्रायेय इत्याकर्शनात्[१३]। कर्शितमेतं त्रायेत[१४]। उच्छेदनीयं वास्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत[१५]। कर्शितमेतं त्रायेत मध्यमवृद्धिभयादुच्छिन्नं वा भूम्यनुग्रहेण हस्ते कुर्यादन्यत्रापसारभयात्[१६]। कर्शनीयोच्छेदनीययोश्चेन्मित्राणि मध्यमस्य साचिव्यकराणि स्युः पुरुषान्तरेण संधीयेत[१७]। विजिगीष्वोस्तयोर्मित्राण्यवग्रहसमर्थानि स्युः संधिमुपेयात्[१८]। अमित्रं वास्य मध्यमो लिप्सेत संधिमुपेयात्[१९]। एवं स्वार्थश्च कृतो भवति मध्यमस्य प्रियं च[२०]। मध्यमश्चेत्स्वमित्रं मित्रभावि लिप्सेत पुरुषान्तरेण संदध्यात्[२१]। सापेक्षं वा नार्हसि मित्रमुच्छेत्तुमिति वारयेदुपेक्षेत वा मण्डलमस्य कुप्यतु स्वपक्षवधादिति[२२]। अमित्रमात्मनो वा मध्यमो लिप्सेत[२३]। कोशदण्डाभ्यामेनमदृश्यमानोऽनुगृह्णीयात्[२४]। उदासीनं वा मध्यमो लिप्सेत[२५]। उदासीनाद्भिद्यतामिति[२६]। मध्यमोदासीनयोर्यो मण्डलस्याभिप्रेतस्तमाश्रयेत[२७]। मध्यमचरितेनोदासीनचरितं व्याख्यातम्[२८]। उदासीनश्चेन्मध्यमं लिप्सेत यतः शत्रुमतिसंदध्यान्मित्रस्योपकारं कुर्यादुदासीनं वा दण्डोपकारिणं लभेत ततः परिणमेत[२९]। एवमुपबृंह्यात्मानमरिप्रकृतिं कर्शयेन्मित्रप्रकृतिं चोपगृह्णीयात्सत्यप्यमित्रभावे[३०]। तस्यानात्मवान्नित्यापकारी शत्रुः शत्रुसंहितः पार्ष्णिग्राहो वा व्यसनी यातव्यो व्यसने वा नेतुरभियोक्तेत्यरिभाविनः[३१]। एकार्थाभिप्रयातः पृथगर्थाभिप्रयातः संभूययात्रिकः संहितप्रयाणिकः स्वार्थाभिप्रयातः सामुत्थायिकः कोशदण्डयोरन्यतरस्य क्रेता विक्रेता द्वैधीभाविक इति मित्रभाविनः[३२]। सामन्तो बलवतः प्रतिघातोऽन्तर्धिः प्रतिवेशो वा बलवतः पार्ष्णिग्राहो वा स्वयमुपनतः प्रतापोपनतो वा दण्डोपनत इति भृत्यभाविनः सामन्ताः[३३]। भूम्येकान्तरा व्याख्याताः[३४]।

तेषां शत्रुविरोधे यन्मित्रमेकार्थतां व्रजेत् ।
शक्त्या तदनुगृह्णीयाद्विषहेत तया परम् [३५] ॥
प्रसाध्य शत्रुं यन्मित्रं वृद्धं गच्छेदवश्यताम् ।
सामन्तैकान्तराभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां विरोधयेत् [३६] ॥
तत्कुलीनावरुद्धाभ्यां भूमिं वा तस्य हारयेत् ।
यथा वानुग्रहापेक्षं वश्यं तिष्ठेत्तथा चरेत् [३७] ॥
नोपकुर्यादमित्रं वा गच्छेद्यदतिकर्शितम् ।
तदहीनमवृद्धं च स्थापयेन्मित्रमर्थवित् [३८] ॥
अर्थयुक्त्या चलं मित्रं संधिं यदुपगच्छति ।
तस्यापगमने हेतुं विहन्यान्न चलेद्यथा [३९] ॥
अरिसाधारणं यद्वा तिष्ठेत्तदरितः शठम् ।
भेदयेद्भिन्नमुच्छिन्द्यात्ततः शत्रुमनन्तरम् [४०] ॥
उदासीनं च यत्तिष्ठेत्सामन्तैस्तद्विरोधयेत् ।
ततो विग्रहसंतप्तमुपकारे निवेशयेत् [४१] ॥
अमित्रं विजिगीषुं च यत्संचरति दुर्बलम् ।
तद्बलेनानुगृह्णीयाद्यथा स्यान्न पराङ्मुखम् [४२] ।
अपनीय ततो ऽन्यस्यां भूमौ वा संनिवेशयेत् ।
निवेश्य पूर्वं तत्रान्यद्दण्डानुग्रहहेतुना [४३] ॥
अपकुर्यात्समर्थं वा नोपकुर्याद्यदापदि ।
उच्छिन्द्यादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्कमुपस्थितम् [४४] ॥
मित्रव्यसनतो वारिरुत्तिष्ठेद्यो ऽनवग्रहः ।
मित्रेणैव भवेत्साध्यः छादितव्यसनेन सः [४५] ॥
अमित्रव्यसनान्मित्रमुत्थितं यद्विरज्यति ।
अरिव्यसनसिद्ध्या तच्छत्रुणैव प्रसिद्ध्यति [४६] ॥
वृद्धिं क्षयं च स्थानं च कर्शनोच्छेदनं तथा ।
सर्वोपायान्समादध्यादेतान्यश्चार्थशास्त्रवित् [४७] ॥

एवमन्योन्यसंचारं षाड्गुण्यं यो ऽनुपश्यति ।
स बुद्धिनिगलैर्बद्धैरिष्टं क्रीडति पार्थिवैः[४८] ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे मध्यमचरितमुदासीनचरितं मण्डलचरितमष्टादशो ऽध्यायः ॥ १८ ॥

आदितः षोडशशतः ॥ ११६ ॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य षाड्गुण्यं सप्तमाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

८ अधि. व्यसनाधिकारिकम्.

१२७ प्रक. प्रकृतिव्यसनवर्गः.

व्यसनयौगपद्ये सौकर्यतो यातव्यं रक्षितव्यं चेति व्यसनचिन्ता[१]। दैवं मानुषं वा प्रकृतिव्यसनमनयापनयाभ्यां संभवति[२]। गुणप्रातिलोम्यमभावः प्रदोषः प्रसङ्गः पीडा वा व्यसनम्[३]। व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्यसनम्[४] । स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्रव्यसनानां पूर्वं पूर्वं गरीय इत्याचार्याः[५] । नेति भारद्वाजः[६]। स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीय इति[७] । मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कर्मानुष्ठानमायव्ययकर्म दण्डप्रणयनमामित्राटवीप्रतिषेधो राज्यरक्षणं व्यसनप्रतीकारः कुमाररक्षणमभिषेकश्च कुमाराणामायत्तममात्येषु[८] । तेषामभावे तदभावश्छिन्नपक्षस्येव राज्ञश्चेष्टानाशो व्यसनेषु चासन्नाः परोपजापाः[९]। वैगुण्ये च प्राणबाधः प्राणान्तिकचरत्वाद्राज्ञ इति[१०] । नेति कौटिल्यः[११]। मन्त्रिपुरोहितादिभृत्यवर्गमध्यक्षप्रचारं पुरुषद्रव्यप्रकृतिव्यसनप्रतीकारमेधनं च राजैव करोति[१२] । व्यसनिषु वामात्येष्वन्यानव्यसनिनः करोति[१३] । पूज्यपूजने दूष्यावग्रहे च नित्ययुक्तस्तिष्ठति[१४] । स्वामी च संपन्नः स्वसंपद्भिः प्रकृतीः संपादयति[१५] । स्वयं यच्छीलस्तच्छीलाः प्रकृतयो भवन्ति[१६]। उत्थाने प्रमादे च तदायत्तत्वात्[१७] । तत्कूटस्थानीयो हि स्वामीति[१८] । अमात्यजनपदव्यसन-

योर्जनपदव्यसनं गरीय इति विशालाक्षः[१९]। कोशो दण्डः कुप्यं विष्टिर्वाहनं निचयाश्च जनपदादुत्तिष्ठन्ते[२०]। तेषामभावो जनपदाभावे स्वाम्यमात्ययोश्चानन्तर इति[२१]। नेति कौटिल्यः[२२]। अमात्यमूलाः सर्वारम्भाः[२३]। जनपदस्य कर्मसिद्धयः स्वतः परतश्च योगक्षेमसाधनं व्यसनप्रतीकारः शून्यनिवेशोपचयौ दण्डकरानुग्रहश्चेति[२४]। जनपददुर्गव्यसनयोर्दुर्गव्यसनमिति पाराशराः[२५]। दुर्गे हि कोशदण्डोत्पत्तिरापदि स्थानं च जनपदस्य शक्तिमत्तराश्च पौरजानपदेभ्यो नित्याश्चापदि सहाया राज्ञो जानपदास्त्वमित्रसाधारणा इति[२६]। नेति कौटिल्यः[२७]। जनपदमूला दुर्गकोशदण्डसेतुवार्तारम्भाः शौर्यं स्थैर्यं दाक्ष्यं बाहुल्यं च[२८]। जानपदेषु पर्वतान्तर्द्वीपाश्च दुर्गा नाध्युष्यन्ते जनपदाभावात्[२९]। कर्षकप्राये तु दुर्गव्यसनमायुधीयप्राये तु जनपदे जनपदव्यसनमिति[३०]। दुर्गकोशव्यसनयोः कोशव्यसनमिति पिशुनः[३१]। कोशमूलो हि दुर्गसंस्कारो दुर्गरक्षणं च[३२]। दुर्गः कोशादुपजाप्यः परेषाम्[३३]। जनपदमित्रामित्रनिग्रहो देशान्तरितानामुत्साहनं दण्डबलव्यवहारः[३४]। कोशमादाय च व्यसने शक्यमपयातुं न दुर्गमिति[३५]। नेति कौटिल्यः[३६]। दुर्गार्पणः कोशो दण्डस्तूष्णींयुद्धं स्वपक्षनिग्रहो दण्डबलव्यवहार आसारप्रतिग्रहः परचक्राटवीप्रतिषेधश्च[३७]। दुर्गाभावे च कोशः परेषाम्[३८]। दृश्यते हि दुर्गवतामनुच्छित्तिरिति[३९]। कोशदण्डव्यसनयोर्दण्डव्यसनमिति कौणपदन्तः[४०]। दण्डमूलो हि मित्रामित्रनिग्रहः परदण्डोत्साहनं स्वदण्डप्रतिग्रहश्च[४१]। दण्डाभावे च ध्रुवः कोशविनाशः[४२]। कोशाभावे च शक्यः कुप्येन भूम्या परभूमिस्वयंग्रहेण वा दण्डः पिण्डयितुम्[४३]। दण्डवता च कोशः[४४]। स्वामिनश्चासन्नवृत्तित्वादमात्यसधर्मा दण्ड इति[४५]। नेति कौटिल्यः[४६]। कोशमूलो हि दण्डः[४७]। कोशाभावे दण्डः परं गच्छति[४८]। स्वामिनं वा हन्ति[४९]। सर्वाभियोगक-

रश्च[५०]। कोशो धर्मकामहेतुः[५१]। देशकालकार्यवशेन तु कोशदण्डयोरन्यतरः प्रमाणीभवति[५२]। लब्धपालनो हि दण्डः कोशस्य[५३]। कोशः कोशस्य दण्डस्य च भवति[५४]। सर्वद्रव्यप्रयोजकत्वात्कोशव्यसनं गरीय इति[५५]। दण्डमित्रव्यसनयोर्मित्रव्यसनमिति वातव्याधिः[५६]। मित्रमभृतं व्यवहितं च कर्म करोति[५७]। पार्ष्णिग्राहमासारममित्रमाटविकं च प्रतिकरोति[५८]। कोशदण्डभूमिभिश्चोपकरोति व्यसनावस्थायोगमिति[५९]। नेति कौटिल्यः[६०]। दण्डवतो मित्रं मित्रभावे तिष्ठत्यमित्रो वा मित्रभावे[६१]। दण्डमित्रयोस्तु साधारणे कार्ये सारतः स्वयुद्धदेशकाललाभाद्विशेषः[६२]। शीघ्राभियाने त्वमित्राटविकाभ्यन्तरकोपे च न मित्रं विद्यते[६३]। व्यसनयौगपद्ये परवृद्धौ च मित्रमर्थयुक्तौ तिष्ठति[६४]। प्रकृतिव्यसनसंप्रधारणमुक्तमिति[६५]।

प्रकृत्यवयवानां तु व्यसनस्य विशेषतः।
बहुभावोऽनुरागो वा सारो वा कार्यसाधकः[६६]॥
द्वयोस्तु व्यसने तुल्ये विशेषो गुणतः क्षयात्।
शेषप्रकृतिसाद्गुण्यं यदि स्यान्नाभिधेयकम्[६७]॥
शेषप्रकृतिनाशस्तु यत्रैकव्यसनाद्भवेत्।
व्यसनं तद्गरीयः स्यात्प्रधानस्येतरस्य वा[६८]॥

इति व्यसनाधिकारिके ऽष्टमे ऽधिकरणे प्रकृतिव्यसनवर्गः प्रथमो ऽध्यायः॥ १॥ आदितः सप्तदशशतः॥ ११७॥

---

१२८ प्रक. राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता.

राजा राज्यमिति प्रकृतिसंक्षेपः[१]। राज्ञो ऽभ्यन्तरो बाह्यो वा कोप इति[२]। अहिभयादभ्यन्तरः कोपो बाह्यकोपात्पापीयान्[३]। अन्तरमात्यकोपश्चान्तःकोपात्[४]। तस्मात्कोशदण्डशक्तिमात्मसंस्थां कुर्वीत[५]। द्वैराज्यवैराज्ययोर्द्वैराज्यमन्योन्यपक्षद्वेषानुरागाभ्यां

परस्परसंघर्षेण वा विनश्यति[६]। वैराज्यं तु प्रकृतिचित्तग्रहणापेक्षि यथास्थितमन्यैर्भुज्यत इत्याचार्याः[७]। नेति कौटिल्यः। पितापुत्रयोर्भ्रात्रोर्वा द्वैराज्यं तुल्ययोगक्षेमममात्यावग्रहं वर्तयतेति[९]। वैराज्यं तु जीवतः परस्याच्छिद्य नैतन्ममेति मन्यमानः कर्शयत्यपवाहयति[१०]। पण्यं वा करोति[११]। विरक्तं वा परित्यज्यापगच्छतीति[१२]। अन्धश्चलितशास्त्रो वा राजेति[१३]। अशास्त्रचक्षुरन्धो यत्किंचनकारी दृढाभिनिवेशी परप्रणेयो वा राज्यमन्यायेनोपहन्ति[१४]। चलितशास्त्रस्तु यत्र शास्त्राच्चलितमतिर्भवति शक्यानुनयो भवतीत्याचार्याः[१५]। नेति कौटिल्यः[१६]। अन्धो राजा शक्यते सहायसंपदा यत्र तत्र वा पर्यवस्थापयितुमिति[१७]। चलितशास्त्रस्तु शास्त्रादन्यथाभिनिविष्टबुद्धिरन्यायेन राज्यमात्मानं चोपहन्तीति[१८]। व्याधितो नवो वा राजेति[१९]। व्याधितो राजा राज्योपघातममात्यमूलं प्राणाबाधं वा राज्यमूलमवाप्नोति[२०]। नवस्तु राजा स्वधर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिः प्रकृतिरञ्जनोपकारैश्चरतीत्याचार्याः[२१]। नेति कौटिल्यः[२२]। व्याधितो राजा यथाप्रवृत्तं राजप्रणिधिमनुवर्तयति[२३]। नवस्तु राजा बलावर्जितं ममेदं राज्यमिति यथेष्टमनवग्रहश्चरति[२४]। सामुत्थायिकैरवगृहीतो वा राज्योपघातं मर्षयति[२५]। प्रकृतिष्वरूढः सुखमुच्छेत्तुं भवति[२६]। व्याधिते विशेषः[२७]। पापरोग्यपरोगी च[२८]। नवे ऽप्यभिजातो ऽनभिजात इति[२९]। दुर्बलो ऽभिजातो बलवाननभिजातो राजेति[३०]। दुर्बलस्याभिजातस्योपजापं दौर्बल्यापेक्षाः प्रकृतयः कृच्छ्रेणोपगच्छन्ति[३१]। बलवतश्चानभिजातस्य बलापेक्षाः सुखेनेत्याचार्याः[३२]। नेति कौटिल्यः[३३]। दुर्बलमभिजातं प्रकृतयः स्वयमुपनमन्ति[३४]। जात्यमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तत इति[३५]। बलवतश्चानभिजातस्योपजापं विसंवादयन्ति[३६]। अनुयोगे साद्गुण्यमिति[३७]। प्रयासवधात्सस्यवधो मुष्टिवधात्पापीयान्निराजीवत्वादवृष्टिरतिवृष्टित इति[३८]।

द्वयोर्द्वयोर्व्यसनयोः प्रकृतीनां बलाबलम् ।
पारम्पर्यक्रमेणोक्तं याने स्थाने च कारणम्[२] ॥

इति व्यसनाधिकारिके ऽष्टमे ऽधिकरणे राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥ आदितो ऽष्टादशशतः ॥ १२८ ॥

---

१२९ प्रक. पुरुषव्यसनवर्गः.

अविद्याविनयः पुरुषव्यसनहेतुः[१] । अविनीतो हि व्यसनदोषान्न पश्यति[२] । तानुपदेक्ष्यामः[३] । कोपजस्त्रिवर्गः[४] । कामजश्चतुर्वर्गः[५] । तयोः कोपो गरीयान्[६] । सर्वत्र हि कोपश्चरति[७] । प्रायशश्च कोपवशा राजानः प्रकृतिकोपैर्हताः श्रूयन्ते[८] । कामवशाः क्षयव्यसननिमित्तमतिव्याधिभिरिति[९] । नेति भारद्वाजः[१०] । सत्पुरुषाचारः कोपो वैरायतनमवज्ञातवधो भीतमनुष्यता च[११] । नित्यश्च कोपेन संबन्धः पापप्रतिषेधार्थः कामः सिद्धिलाभः सान्त्वं त्यागशीलता संप्रियभावश्च[१२] । नित्यश्च कामेन संबन्धः कृतकर्मणः फलोपभोगार्थ इति[१३] । नेति कौटिल्यः[१४] । द्वेष्यता शत्रुवेदनमनर्थस्य संयोगो दुःखासङ्गश्च कोपः[१५] । परिभवो द्रव्यनाशः पाटच्चरद्यूतकारलुब्धकगायकवादकैश्चानर्थ्यैः संयोगः कामः[१६] । तयोः परिभवाद्द्वेष्यता गरीयसी[१७] । परिभूतस्स्वैः परैश्चापगृह्यते[१८] । द्वेष्यः समुच्छिद्यत इति[१९] । द्रव्यनाशाच्छत्रुवेदनं गरीयः[२०] । द्रव्यनाशः कोशाबाधकः[२१] । शत्रुवेदनं प्राणबाधकमिति[२२] । अनर्थसंयोगद्दुःखसंयोगो गरीयान्[२३] । अनर्थसंयोगो मुहूर्तप्रतीकारो दीर्घक्लेशकरो दुःखानामासङ्ग इति[२४] । तस्मात्कोपो गरीयान्[२५] । वाक्पारुष्यमर्थदूषणं दण्डपारुष्यमिति[२६] । वाक्पारुष्यार्थदूषणयोर्वाक्पारुष्यं गरीय इति विशालाक्षः[२७] । परुषमुक्तो हि तेजस्वी तेजसा प्रत्यारोहति[२८] । दुरुक्तशल्यं हृदि निखातं तेजः संदीपनमिन्द्रियोपतापि चेति[२९] । नेति कौटिल्यः[३०] । अर्थ-

पूजा वात्सल्यमपहन्ति[31]। वृत्तिविलोपस्त्वर्थदूषणमदानमादानं विनाशः परित्यागो वार्थस्येत्यर्थदूषणम्[32]। अर्थदूषणदण्डपारुष्ययोरर्थदूषणं गरीय इति पाराशराः[33]। अर्थमूलौ धर्मकामौ[34]। अर्थप्रतिबन्धश्च लोको वर्तते[35]। तस्योपघातो गरीयानिति[36]। नेति कौटिल्यः[37]। सुमहताप्यर्थेन न कश्चन शरीरविनाशमिच्छेत्[38]। दण्डपारुष्याच्च तमेव दोषमन्येभ्यः प्राप्नोति[39]। इति कोपजस्त्रिवर्गः[40]।

कामजस्तु[41]। मृगया द्यूतं स्त्रियः पानमिति चतुर्वर्गः[42]। तस्य मृगयाद्यूतयोर्मृगया गरीयसीति पिशुनः[43]। स्तेनामित्रव्यालदावप्रस्खलनभयादिङ्मोहाः क्षुत्पिपासे च प्राणाबाधस्तस्याम्[44]। द्यूते तु जितमेवाक्षविदुषा यथा जयत्सेनदुर्योधनाभ्यामिति[45]। नेति कौटिल्यः[46]। तयोरप्यन्यतरपराजयोऽस्तीति नलयुधिष्ठिराभ्यां व्याख्यातम्[47]। तदेव विजितद्रव्यमामिषं वैरबन्धश्च[48]। सतोऽर्थस्य विप्रतिपत्तिरसतश्चार्जनमप्रतिभुक्तनाशो मूत्रपुरीषधारणबुभुक्षादिभिश्च व्याधिलाभ इति द्यूतदोषाः[49]। मृगयायां तु व्यायामः श्लेष्मपित्तमेदःस्वेदनाशश्चले स्थिते च काये लक्ष्यपरिचयः कोपभयस्थाने हि तेषु च मृगाणां चित्तज्ञानमनित्ययानं चेति[50]। द्यूतस्त्रीव्यसनयोः कैतवव्यसनमिति कौणपदन्तः[51]। सातत्येन हि निशि प्रदीपे मातरि च मृतायां दीव्यत्येव कितवः[52]। कृच्छ्रे च प्रतिपृष्टः कुप्यति[53]। स्त्रीव्यसनेषु तु स्नानप्रतिकर्मभोजनभूमिषु भवत्येव धर्मार्थपरिप्रश्नः[54]। शक्या च स्त्री राजहिते नियोक्तुमुपांशुदण्डेन[55]। व्याधिना वा व्यावर्तयितुमवस्रावयितुं चेति[56]। नेति कौटिल्यः[57]। सप्रत्यादेयं द्यूतं निष्प्रत्यादेयं स्त्रीव्यसनमदर्शनं कार्यनिर्वेदः कालातिपातनादनर्थधर्मलोपश्च तन्त्रदौर्बल्यं पानानुबन्धश्चेति[58]। स्त्रीपानव्यसनयोः स्त्रीव्यसनमिति वातव्याधिः[59]। स्त्रीषु हि बालिश्यमनेकविधं निशान्तप्रणिधौ व्या-

ख्यातम्[60]। पाने तु शब्दादीनामिन्द्रियार्थानामुपभोगः प्रीतिदानं परिजनपूजनं कर्मश्रमवधश्चेति[61]। नेति कौटिल्यः[62]। स्त्रीव्यसने भवत्यपत्योत्पत्तिरात्मरक्षणं चान्तर्दारेषु विपर्ययो वा बाह्येष्व-गम्येषु सर्वोच्छित्तिः[63]। तदुभयं पानव्यसने[64]। पानसंपत्संज्ञा-नाशो ऽनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वमप्रेतस्य प्रेतत्वं कौपीनदर्शनं श्रुतप्र-ज्ञाप्राणवित्तमित्रहानिः सद्भिर्वियोगो ऽनर्थ्यसंयोगस्तंत्रीगीतनै-पुण्येषु चार्थघ्नेषु प्रसङ्ग इति[65]। द्यूतमद्ययोः द्यूतमेकेषां पणनिमित्तो जयः पराजयो वा[66]। प्राणिषु निश्चेतनेषु वा पक्षद्वैधेन प्रकृति-कोपं करोति[67]। विशेषतश्च सङ्घानां सङ्घधर्मिणां च राजकुलानां द्यूतनिमित्तो भेदः[68]। तन्निमित्तो विनाश इत्यसत्प्रग्रहः पापिष्ठ-तमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यादिति[69]।

असतां प्रग्रहः कामः कोपश्चावग्रहः सताम्।
व्यसनं दोषबाहुल्यादत्यन्तमुभयं मतम्[70]॥
तस्मात्कोपं च कामं च व्यसनारम्भमात्मवान्।
परित्यजेन्मूलहरं वृद्धसेवी जितेन्द्रियः[71]॥

इति व्यसनाधिकारिके ऽष्टमे ऽधिकरणे पुरुषव्यसनवर्गस्तृतीयो ऽध्यायः॥३॥

आदित एकोनविंशशतो ऽध्यायः॥११९॥

१३०-१३२ प्रक. पीडनवर्गः स्तम्भवर्गः कोशसङ्गवर्गश्च.

दैवपीडनमग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरक इति[1]। अग्न्युद-कयोरग्निपीडनमप्रतिकार्यम्[2]। सर्वदा हि च शक्योपशमनं तार्याबाधकमुक्तमुदकपीडनमित्याचार्याः[3]। नेति कौटिल्यः[4]। अग्निर्ग्राममर्धग्रामं वा दहति[5]। उदकवेगस्तु ग्रामशतप्रवाहीति[6]। व्याधिदुर्भिक्षयोर्व्याधिः प्रेतव्याधितापसृष्टपरिचारकव्यायामोप-रोधेन कर्माण्युपहन्ति[7]। दुर्भिक्षं पुनरकर्मोपघाति हिरण्यपशुक-रदायि चेत्याचार्याः[8]। नेति कौटिल्यः[9]। एकदेशपीडनो व्याधिः

शक्यप्रतीकारश्च । सर्वदेशपीडनं दुर्भिक्षं प्राणिनामजीवनायेति[११] । तेन मरको व्याख्यातः[१२]। क्षुद्रकमुख्यक्षययोः क्षुद्रकक्षयः कर्मणामयोगक्षेमं करोति[१३]। मुख्यक्षयः कर्मानुष्ठानोपरोधधर्मेत्याचार्याः[१४] । नेति कौटिल्यः[१५] । शक्यः क्षुद्रक्षयः प्रतिसंधातुं बाहुल्यात्क्षुद्रकाराणान्न मुख्यक्षयः[१६]। सहस्रेषु हि मुख्यो भवत्येको न वा सत्त्वप्रज्ञाधिक्यात्तदाश्रयत्वात्क्षुद्रकाणामिति[१७] । स्वचक्रपरचक्रयोः स्वचक्रमतिमात्राभ्यां दण्डकराभ्यां पीडयत्यशक्यं च वारयितुम्[१८] । परचक्रं तु शक्यं प्रतियोद्धुमपसारेण संधिना वा मोक्षयितुमित्याचार्याः[१९] । नेति कौटिल्यः[२०] । स्वचक्रपीडनं प्रकृतिपुरुषमुख्योपग्रहविघाताभ्यां शक्यते वारयितुमेकदेशं वा पीडयति[२१] । सर्वदेशपीडनं तु परचक्रं विलोपघातदाहविध्वंसनोपवाहनैः पीडयतीति[२२] । प्रकृतिराजविवादयोः प्रकृतिविवादः प्रकृतीनां भेदकः पराभियोगानावहति[२३] । राजविवादस्तु प्रकृतीनां द्विगुणभक्तवेतनपरिहारकरो भवतीत्याचार्याः[२४] । नेति कौटिल्यः[२५] । शक्यः प्रकृतिविवादः प्रकृतिमुख्योपग्रहेण कलहस्थानापनयनेन वा वारयितुम्[२६] विवदमानास्तु प्रकृतयः परस्परसङ्घर्षेणोपकुर्वन्ति[२७] । राजविवादस्तु पीडनोच्छेदनाय प्रकृतीनां द्विगुणव्यायामसाध्य इति[२८] । देशराजविहारयोः देशविहारस्त्रैकाल्येन कर्मफलोपघातं करोति[२९]। राजविहारस्तु कारुशिल्पिकुशीलववाग्जीवनवैदेहकोपकारं करोतीत्याचार्याः[२९] । नेति कौटिल्यः[३०] । देशविहारः कर्मश्रमवधार्थमल्पं भक्षयति[३१] । भक्षयित्वा च भूयः कर्मसु योगं गच्छति[३२] । राजविहारस्तु स्वयं वल्लभैश्च स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः पीडयतीति । सुभगाकुमारयोः कुमारः स्वयं वल्लभैश्च स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः पीडयति[३४] । सुभगा विलासोपभोगेनेत्याचार्याः[३५] । नेति कौटिल्यः[३६] । शक्यः कुमारो मन्त्रिपुरोहिताभ्यां वारयितुं न सुभगा बालिश्यादनर्थ्यजनसंयोगाच्चेति[३७] ।

श्रेणीमुख्ययोः श्रेणी बाहुल्यादनवग्रहस्तेयसाहसाभ्यां पीडयति[३८]। मुख्यः कार्यावग्रह विघाताभ्यामित्याचार्याः[३९]। नेति कौटिल्यः[४०]। सुव्यावर्त्या श्रेणी समानशीलव्यसनत्वात्। श्रेणीमुख्यैकदेशोपग्रहेण वा[४१]। स्तम्भयुक्तो मुख्यः परप्राणद्रव्योपघाताभ्यां पीडयतीति[४२]। संनिधातृसमाहर्त्रोस्संनिधाता कृतविदूषणात्ययाभ्यां पीडयति[४४]। समाहर्ता करणाधिष्ठितः प्रदिष्टफलोपभोगी भवतीत्याचार्याः[४५]। नेति कौटिल्यः[४६]। संनिधाता कृतावस्थमन्यैः कोशप्रवेश्यं प्रतिगृह्णाति[४७]। समाहर्ता पूर्वमर्थमात्मनः कृत्वा पश्चाद्राजार्थं करोति प्रणाशयति वा परस्वादाने च स्वप्रत्ययश्चरतीति[४८]। अन्तपालवैदेहकयोरन्तपालश्चोरप्रसर्गदेयात्यादानाभ्यां वणिक्पथं पीडयति[४९]। वैदेहकास्तु पण्यप्रतिपण्यानुग्रहैः प्रसाधयन्तीत्याचार्याः[५०]। नेति कौटिल्यः[५१]। अन्तपालः पण्यसंपातानुग्रहेण वर्तयति[५२]। वैदेहकास्तु संभूय पण्यानामुत्कर्षापकर्षं कुर्वाणाः पणे पणशतं कुम्भे कुम्भशतमित्याजीवन्ति[५३]। अभिजातोपरुद्धा भूमिः पशुव्रजोपरुद्धा वेति[५४]। अभिजातोपरुद्धा भूमिः महाफलाप्यायुधीयोपकारिणी न क्षमा मोक्षयितुं व्यसनाबाधभयात्[५५]। पशुव्रजोपरुद्धा तु कृषियोग्या क्षमा मोक्षयितुम्[५६]। विवीतं हि क्षेत्रेण बाध्यत इत्याचार्याः[५७]। नेति कौटिल्यः[५८]। अभिजातोपरुद्धा भूमिरत्यन्तमहोपकारापि क्षमा मोक्षयितुम् व्यसनाबाधभयात्[५९]। पशुव्रजोपरुद्धा तु कोशवाहनोपकारिणी न क्षमा मोक्षयितुमन्यत्र सस्यवापोपरोधादिति[६०]। प्रतिरोधकाटविकयोः प्रतिरोधकाः रात्रिसत्त्रपराः शरीराक्रमिणो नित्याः शतसहस्रापहारिणः[६१]। प्रधानकोपकाश्च व्यवहिताः प्रत्यन्तारण्यचराश्चाटविकाः प्रकाशादृश्याश्चरन्त्येकदेशघातकाश्चेत्याचार्याः[६२]। नेति कौटिल्यः[६३]। प्रतिरोधकाः प्रमत्तस्यापहरन्ति[६४]। अल्पाः कुण्ठाः सुखाज्ज्ञातुं ग्रहीतुं च[६५]। स्वदेशस्थाः प्रभूता विक्रान्ताश्चा-

टविकाः प्रकाशयोधिनो ऽपहर्तारो हन्तारश्च देशानां राजसधर्माण इति[६६]। मृगहस्तिवनयोः मृगाः प्रभूताः प्रभूतमांसचर्मोपकारिणो मन्दग्रासावक्लेशिनः सुनियम्याश्च[६७]। विपरीता हस्तिनो गृह्यमाणा दुष्टाश्च देशविनाशायेति[६८]। स्वपरस्थानीयोपकारयोः स्वस्थानीयोपकारो धान्यपशुहिरण्यकुप्योपकारो जानपदानामापद्यात्मधारणः[६९]। विपरीतः परस्थानीयोपकार इति पीडनानि[७०]। आभ्यन्तरो मुख्यस्तम्भो बाह्यो मित्राटवीस्तम्भ इति स्तम्भवर्गः[७१]। ताभ्यां पीडनैर्यथोक्तैश्च पीडितः सक्तो मुख्येषु परिहारोपहतः प्रकीर्णो मिथ्यासंभृतः सामन्ताटवीभृत इति कोशसङ्गः[७२]।

पीडनानामनुत्पत्तावुत्पन्नानां च वारणे।
यतेत देशवृद्ध्यर्थं नाशे च स्तम्भसङ्गयोः[७३]॥

इति व्यसनाधिकारिके ऽष्टमे ऽधिकरणे पीडनवर्गः स्तम्भवर्गः कोशसङ्गवर्गः चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥ आदितो विंशतिशतो ऽध्यायः ॥ १२० ॥

१३३—१३४ प्रक बलव्यसनवर्गः मित्रव्यसनवर्गश्च.

बलव्यसनानि[१]। अमानितं विमानितमभृतं व्याधितं नवागतं दूरयातं परिश्रान्तं परिक्षीणं प्रतिहतं हताग्रवेगमनृतुप्राप्तमभूमिप्राप्तमाशानिर्वेदि परिसृप्तं कलत्रगर्ह्यन्तःशल्यं कुपितमूलं भिन्नगर्भमपसृतमतिक्षिप्तमुपनिविष्टं समाप्तमुपरुद्धमुपक्षिप्तं छिन्नधान्यपुरुषवीवधं स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तं दूष्ययुक्तं दुष्टपार्ष्णिग्राहं शून्यमूलमस्वामिसंहतं भिन्नकूटमन्धमिति[२]। तेषाममानितविमानितयोरमानितं कृतार्थमानं युध्येत न विमानितमन्तःकोपम्[३]। अभृतव्याधितयोरभृतं तदात्वकृतवेतनं युध्येत न व्याधितमकर्मण्यम्[४]। नवागतदूरयातयोर्नवागतमन्यत उपलब्धदेशमनवमिश्रं युध्येत न दूरयातमायतगतपरिक्लेशम्[५]। परिश्रान्तपरिक्षीणयोः परि-

श्रान्तं स्नानभोजनस्वप्नलब्धविश्रमं युध्येत न परिक्षीणमन्यत्राहवे क्षीणयुग्यपुरुषम्[९]। प्रतिहतहताग्रवेगयोः प्रतिहतमग्रपातभग्नं प्रवीरपुरुषसंहतं युध्येत न हताग्रवेगमग्रपातहतप्रवीरम्[१०]। अनृतुभूमिप्राप्तयोरनृतुप्राप्तं यथर्तुयोग्यशस्त्रावरणं युध्येत नाभूमिप्राप्तमवरुद्धप्रसारव्यायामम्[८]। आशानिर्वेदिपरिसृप्तयोराशानिर्वेदि लब्धाभिप्रायं युध्येत न परिसृप्तमपसृतम्[९]। कलत्रगर्ह्यन्तःशल्ययोः कलत्रगर्ह्युन्मुच्य कलत्रं युध्येत नान्तः शल्यमन्तरमित्रम्[१०]। कुपितमूलभिन्नगर्भयोः कुपितमूलं प्रशमितकोपं सामादिभिर्युध्येत न भिन्नगर्भमन्योन्यस्माद्भिन्नम्[११]। अपसृतातिक्षिप्तयोरपसृतमेकराज्यातिक्रान्तममन्त्रव्यायामाभ्यां सत्रिमित्रापाश्रयं युध्येत नातिक्षिप्तमनेकराज्यातिक्रान्तं बह्वाबाधत्वात्[१२]। उपनिविष्टसमाप्तयोरुपनिविष्टं पृथग्यानस्थानमतिसन्धाकारं युध्येत न समाप्तं परिणतैकस्थानयानम्[१३]। उपरुद्धपरिक्षिप्तयोरुपरुद्धमन्यतो निष्क्रम्योपरोद्धारं प्रतियुध्येत न परिक्षिप्तं सर्वतः प्रतिरुद्धम्[१४]। छिन्नधान्यपुरुषवीवधयोः छिन्नधान्यमन्यतो धान्यमानीय जङ्गमस्थावराहारं वा युध्येत न छिन्नपुरुषवीवधमनभिसारम्[१५]। स्वविक्षिप्तमित्रविक्षिप्तयोः स्वविक्षिप्तं स्वभूमौ विक्षिप्तं सैन्यमापदि शक्यमपस्त्रावयितुं न मित्रविक्षिप्तं विप्रकृष्टदेशकालत्वात्[१६]। दूष्ययुक्तदुष्टपार्ष्णिग्राहयोर्दूष्ययुक्तमाप्तपुरुषाधिष्ठितमसंहतं युध्येत न दुष्टपार्ष्णिग्राहं पृष्ठाभिघातत्रस्तम्[१७]। शून्यमूलास्वामिसंहतयोः शून्यमूलं कृतपौरजानपदारक्षं सर्वसंदोहेन युध्येत नास्वामिसंहतं राजसेनापतिहीनम्[१८]। भिन्नकूटान्धयोर्भिन्नकूटमन्याधिष्ठितं युध्येत नान्धमदेशिकमिति[१९]।

दोषशुद्धिर्बलावापः सत्रस्थानमतिसंधानम्।
संधिश्चोत्तरपक्षस्य बलव्यसनसाधनम्[२०]॥

रक्षेत्स्वदण्डं व्यसने शत्रुभ्यो नित्यमुत्थितः ।
प्रहरेद्दण्डरन्ध्रेषु शत्रूणां नित्यमुत्थितः[२१] ॥
यतोनिमित्तं व्यसनं प्रकृतीनामवाप्नुयात् ।
प्रागेव प्रतिकुर्वीत तन्निमित्तमतन्द्रितः[२२] ॥
अभियातं स्वयं मित्रं संभूयान्यवशेन वा ।
परित्यक्तमशक्त्या वा लोभेन प्रणयेन वा[२३] ॥
विक्रीतमभियुञ्जाने संग्रामे वापवर्तिना ।
द्वैधीभावेन वा मित्रं यास्यता वान्यमन्यतः[२४] ॥
पृथग्वा सहयाने वा विश्वासेनातिसंहितम् ।
भयावमानलास्यैर्वा व्यसनान्न प्रमोक्षितम्[२५] ॥
अवरुद्धं स्वभूमिभ्यः समीपाद्वा भयाद्गतम् ।
आच्छेदनाददानाद्वा दत्त्वा वाप्यमानितम्[२६] ॥
अत्याहारितमर्थं वा स्वयं परमुखेन वा ।
अतिभारे नियुक्तं वा भङ्क्त्वा परमवस्थितम्[२७] ॥
उपेक्षितमशक्त्या वा प्रार्थयित्वा विरोधितम् ।
कृच्छ्रेण साध्यते मित्रं सिद्धं चाशु विरज्यति[२८] ॥
कृतप्रयासं मान्यं वा मोहान्मित्रममानितम् ।
मानितं वा न सदृशं शक्तितो वा निवारितम्[२९] ॥
मित्रोपघातत्रस्तं वा शङ्कितं वारिसंहितात् ।
दूष्यैर्वा भेदितं मित्रं साध्यं सिद्धं च तिष्ठति[३०] ॥
तस्मान्नोत्पादयेदेनान्दोषान्मित्रोपघातकान् ।
उत्पन्नान्वा प्रशमयेद्गुणैर्दोषोपघातिभिः[३१] ॥

इति व्यसनाधिकारिके ऽष्टमेऽधिकरणे बलव्यसनवर्गः, मित्रव्यसनवर्गः पञ्चमो ऽध्यायः ॥ ५ ॥ आदित एकविंशतिशतो ऽध्यायः ॥ १२१ ॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य व्यसनाधिकारिकं अष्टममधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

९. अधि. अभियास्यत्कर्म.

१३५. १३६. प्रक. शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानं यात्राकालाश्च.

विजिगीषुरात्मनः परस्य च बलाबलं शक्तिदेशकालयात्राकालबलसमुत्थानकालपश्चात्कोपक्षयव्ययलाभापदां ज्ञात्वा विशिष्टबलो यायात्[१]। अन्यथासीत[२]। उत्साहप्रभावयोरुत्साहः श्रेयान्। स्वयं हि राजा शूरो बलवानरोगः कृतास्त्रो दण्डद्वितीयो ऽपि शक्तः प्रभाववन्तं राजानं जेतुम्[३]। अल्पो ऽपि चास्य दण्डस्तेजसा कृत्यकरो भवति[४]। निरुत्साहस्तु प्रभाववान्राजा विक्रमाभिपन्नो नश्यतीत्याचार्याः[५]। नेति कौटिल्यः[६]। प्रभाववानुत्साहवन्तं राजानं प्रभावेनातिसंधत्ते[७]। तद्विशिष्टमन्यं राजानमावाह्य हृत्वा क्रीत्वा प्रवीरपुरुषान्प्रभूतप्रभावहयहस्तिरथोपकरणसंपन्नश्चास्य दण्डः सर्वत्राप्रतिहतश्चरति[८]। उत्साहवन्तश्च प्रभाववन्तो जित्वा क्रीत्वा च स्त्रियो बालाः पङ्गवो ऽन्धाश्च पृथिवीं जिग्युरिति[९]। प्रभावमन्त्रयोः प्रभावः श्रेयान्[१०]। मन्त्रशक्तिसंपन्नो हि वन्ध्यबुद्धिरप्रभावो भवति[११]। मन्त्रकर्म चास्य निश्चितमप्रभावो गर्भधान्यमवृष्टिरिवोपहन्तीत्याचार्याः[१२]। नेति कौटिल्यः[१३]। मन्त्रशक्तिः श्रेयसी[१४]। प्रज्ञाशास्त्रचक्षुर्हि राजाल्पेनापि प्रयत्नेन मन्त्रमाधातुं शक्तः परानुत्साहप्रभावतश्च सामादिभिर्योगोपनिषद्भ्यां चातिसंन्धातुम्[१५]। एवमुत्साहप्रभावमन्त्रशक्तीनामुत्तरोत्तराधिको ऽतिसंधत्ते[१६]। देशः पृथिवी[१७]। तस्यां हिमवत्समुद्रान्तरमुदीचीनं योजनसहस्रपरिमाणमतिर्यक्चक्रवर्तिक्षेत्रम्[१८]। तत्रारण्यो ग्राम्यः पार्वत औदको भौमः समो विषम इति विशेषाः[१९]। तेषु यथास्वबलवृद्धिकरं कर्म प्रयुञ्जीत[२०]। यत्रात्मनः सैन्यव्यायामानां भूमिरभूमिः परस्य स उत्तमो देशः विपरीतो ऽधमः साधारणो मध्यमः[२१]। कालः शीतोष्णवर्षात्मा[२२]। तस्य रात्रिरहः

पक्षो मास ऋतुरयनं संवत्सरो युगमिति विशेषाः[२३] । तेषु यथास्वबलवृद्धिकरं कर्म प्रयुञ्जीत[२४] । यत्रात्मनः सैन्यव्यायामानामृतुरनृतुः परस्य स उत्तमः कालो विपरीतोऽधमः साधारणो मध्यमः[२५] । शक्तिदेशकालानां तु शक्तिः श्रेयसीत्याचार्याः[२६] । शक्तिमान्हि निम्नस्थलवतो देशस्य शीतोष्णवर्षवतश्च कालस्य शक्तः प्रतीकारे भवति[२७] । देशः श्रेयानित्येके[२८] । स्थलगतो हि श्वा नक्रं विकर्षति निम्नगतो नक्रः श्वानमिति[२९] । कालः श्रेयानित्येके[३०] । दिवा काकः कौशिकं हन्ति रात्रौ कौशिकः काकमिति[३१] । नेति कौटिल्यः[३२] । परस्परसाधका हि शक्तिदेशकालाः[३३] । तैरभ्युच्चितस्तृतीयं चतुर्थं वा दण्डस्यांशमूले पार्ष्ण्यां प्रत्यन्ताटवीषु च रक्षां विधाय कार्यसाधनसहं कोशदण्डं चादाय क्षीणपुराणभक्तमगृहीतनवभक्तमसंस्कृतदुर्गममित्रं वार्षिकं चास्य सस्यं, हैमनं च मुष्टिमुपहन्तुं मार्गशीर्षीं यात्रां यायात्[३४] । हैमनं चास्य सस्यं वासन्तिकं च मुष्टिमुपहन्तुं चैत्रीं यात्रां यायात्[३५] । क्षीणतृणकाष्ठोदकमसंस्कृतदुर्गममित्रं वासन्तिकं चास्य सस्यं वार्षिकीं वा मुष्टिमुपहन्तुं ज्येष्ठामूलीयां यात्रां यायात्[३६] । अत्युष्णमल्पयवसेन्धनोदकं वा देशं हेमन्ते यायात्[३७] । तुषारदुर्दिनमगाधनिम्नप्रायं गहनतृणवृक्षं वा देशं ग्रीष्मे यायात्[३८] । स्वसैन्यव्यायामयोग्यं परस्यायोग्यं वर्षति यायात्[३९] । मार्गशीर्षीं तैषीं चान्तरेण दीर्घकालां यात्रां यायात्[४०] । चैत्रीं वैशाखीं चान्तरेण मध्यमकालां ज्येष्ठामूलीयामाषाढीं चान्तरेण ह्रस्वकालामुपोषिष्यन्व्यसने चतुर्थीम्[४१] । व्यसनाभियानं विगृह्ययाने व्याख्यातम्[४२] । प्रायशश्चाचार्याः परव्यसने यातव्यमित्युपदिशन्ति[४३] । शक्त्युदये यातव्यमनैकान्तिकत्वाद्व्यसनानामिति कौटिल्यः[४४] । यदा वा प्रयातः कर्शयितुमुच्छेत्तुं वा शक्नुयादमित्रं तदा यायात्[४५] । अत्युष्णोपक्षीणे काले हस्तिबलप्रायो यायात्[४६] ।

हस्तिनो ह्यन्तःस्वेदाः कुष्ठिनो भवन्ति[४९]। अनवगाहमानास्तोयमपिबन्तश्चान्तरवक्षाराच्चान्धीभवन्ति[४८]। तस्मात्प्रभूतोदके देशे वर्षति च हस्तिबलप्रायो यायात्[४९]। विपर्यये खरोष्ट्राश्वबलप्रायो देशमल्पवर्षपङ्कम्[५०]। वर्षति मरुप्रायं चतुरङ्गबलो यायात्[५१]। समविषमनिम्नस्थलह्रस्वदीर्घवशेन वाध्वनो यात्रां विभजेत्[५२]।

सर्वा वा ह्रस्वकालाः स्युर्यातव्याः कार्यलाघवात्।
दीर्घाः कार्यगुरुत्वाद्वा वर्षावासः परत्र च[५३]॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानं यात्राकालाः प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥ आदितो द्वाविंशशतो ऽध्यायः ॥१२२॥

१३७—१३८ प्रक. बलोपदानकालाः संनाहगुणाः प्रतिबलकर्म च.

मौलभृतकश्रेणीमित्रामित्राटवीबलानां समुदानकालाः[१]। मूलरक्षणादतिरिक्तं मौलबलम्[२]। अत्यावापयुक्ता वा मौला मूले विकुर्वीरन्निति[३]। बहुलानुरक्तमौलबलः सारबलो वा प्रतियोद्धा व्यायामेन योद्धव्यमिति[४]। प्रकृष्टे ऽध्वनि काले वा क्षयव्ययसहत्वान्मौलानामिति[५]। बहुलानुरक्तसंपादिते च यातव्यस्योपजापभयादन्यसैन्यानां भृतानामविश्वासे बलक्षये वा सर्वसैन्यानामिति मौलबलकालः[६]। प्रभूतं मे भृतबलमल्पं च मौलबलमिति[७]। परस्याल्पं विरक्तं वा मौलबलं फल्गुप्रायमसारं वा भृतसैन्यमिति[८]। मन्त्रेण योद्धव्यमल्पव्यायामेनेति[९]। ह्रस्वो देशः कालो वा तनुक्षयव्यय इति[१०]। अल्पपापं शान्तोपजापं विश्वस्तं वा मे सैन्यमिति[११]। परस्याल्पः प्रसारो हन्तव्य इति भृतबलकालः[१२]। प्रभूतं मे श्रेणीबलं शक्यं मूले यात्रायां चाधातुमिति[१३]। ह्रस्वः प्रवासः श्रेणीबलप्रायः प्रतियोद्धा मन्त्रव्यायामाभ्यां प्रतियोद्धुकामो दण्डबलव्यवहार इति श्रेणीबलकालः[१४]। प्रभूतं मे मित्रबलं

शक्यं मूले यात्रायां चाधातुमल्पः प्रवासो मन्त्रयुद्धाच्च भूयो व्यायामयुद्धमिति[१५]। मित्रबलेन वा पूर्वमटवीनगरस्थानमासारं वा योधयित्वा पश्चात्स्वबलेन योधयिष्यामि[१६]। मित्रसाधारणं वा मे कार्यम्[१७]। मित्रायत्ता वा मे कार्यसिद्धिः[१८]। आसन्नमनुग्राह्यं वा मे मित्रमत्यावापं वास्य साधयिष्यामीति मित्रबलकालः[१९]। प्रभूतं मे शत्रुबलं शत्रुबलेन योधयिष्यामि नगरस्थानमटवीं वा[२०]। तत्र मे श्ववराहयोः कलहे चण्डालस्येवान्यतरासिद्धिर्भविष्यति[२१]। आसाराणामटवीनां वा कण्टकमर्दनमेतत्करिष्यामि[२२]। अत्युपचितं वा कोपभयान्नित्यमासन्नमरिबलं वासयेदन्यत्राभ्यन्तरकोपशङ्कायाः शत्रुयुद्धावरयुद्धकालश्चेत्यमित्रबलकालः[२३]। तेनाटवीबलकालो व्याख्यातः[२४]। मार्गदेशिकं परभूमियोग्यमरियुद्धप्रतिलोममटवीबलप्रायः शत्रुर्वा बिल्वं बिल्वेन हन्यतामल्पः प्रसारो हन्तव्य इत्यटवीबलकालः[२५]। सैन्यमनेकमनेकजातीयस्थमुक्तमनुक्तं वा विलोपार्थं यदुत्तिष्ठति तदौत्साहिकमभक्तवेतनं विलोपविष्टिप्रतापकरं भेद्यं परेषामभेद्यं तुल्यदेशजातिशिल्पप्रायं संहतं महदिति बलोपादानकालाः[२६]। तेषां कुप्यभृतममित्राटवीबलं विलोपभृतं वा कुर्यात्[२७]। अमित्रस्य वा बलकाले प्रत्युत्पन्ने शत्रुमवगृह्णीयात्[२८]। अन्यत्र वा प्रेषयेत्[२९]। अफलं वा कुर्यात्[३०]। विक्षिप्तं वा वासयेत्[३१]। काले वातिक्रान्ते विसृजेत्[३२]। परस्य चैतद्बलसमुद्दानं विघातयेत्[३३]। आत्मनः संपादयेत्[३४]। पूर्वं पूर्वं चैषां श्रेयः संनाहयितुम्[३५]। तद्भावभावित्वान्नित्यसंस्कारानुगमाच्च मौलबलं भृतबलाच्छ्रेयः[३६]। नित्यानन्तरं क्षिप्रोत्थायि वश्यं च भृतबलं श्रेणीबलाच्छ्रेयः[३७]। जानपदमेकार्थोपगतं तुल्यसङ्घर्षामर्षसिद्धिलाभं च श्रेणीबलं मित्रबलाच्छ्रेयः[३८]। अपरिमितदेशकालमेकार्थोपगमाच्च मित्रबलममित्रबलाच्छ्रेयः[३९]। आर्याधिष्ठितममित्रबलमटवीबलाच्छ्रेयः[४०]। तदुभयं विलोपार्थम्[४१]। अविलोपे-

व्यसने च ताभ्यामहिभयं स्यात्[४२]। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रसैन्यानां तेजःप्रधान्यात्पूर्वं पूर्वं श्रेयः। संनाहयितुमित्याचार्याः[४३]। नेति कौटिल्यः[४४]। प्रणिपातेन ब्राह्मबलं परोऽभिहारयेत्[४५]। प्रहरणविद्याविनीतं तु क्षत्रियबलं श्रेयः[४६]। बहुलसारं वा वैश्यशूद्रबलमिति[४७]। तस्मादेवंबलः परस्तस्यैतत्प्रतिबलमिति बलसमुद्दानं कुर्यात्[४८]। हस्तियन्त्रशकटगर्भकुन्तप्रासखर्वटकवेणुशल्यवद्धास्तिबलस्य प्रतिबलम्[४९]। तदेव पाषाणलगुडावरणाङ्कुशकचग्रहणीप्रायं रथबलस्य प्रतिबलम्[५०]। तदेवाश्वानां प्रतिबलं वर्मिणो वा हस्तिनोऽश्वा वा वर्मिणः[५१]। कवचिनो रथा आवरणिनः पत्तयश्चतुरङ्गबलस्य प्रतिबलम्[५२]।

एवं बलसमुद्दानं परसैन्यनिवारणम्।
विभवेन स्वसैन्यानां कुर्यादङ्गविकल्पशः[५३]॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे बलोपादानकालाः संनाहगुणाः प्रतिबलकर्म द्वितीयो ऽध्यायः॥ २॥ आदितस्त्रयोविंशशतो ऽध्यायः॥ १२३॥

१४०—१४१ प्रक. पश्चात्कोपचिन्ता बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारश्च.

अल्पः पश्चात्कोपो महान्पुरस्ताल्लाभ इति[१]। अल्पः पश्चात्कोपो गरीयान्[२]। अल्पं पश्चात्कोपं प्रयातस्य दूष्यामित्राटविका हि सर्वतः समेधयन्ति[३]। प्रकृतिकोपो वा लब्धमपि च महान्तं पुरस्ताल्लाभम्[४]। एवंभूते भृते भृत्यमित्रक्षयव्ययान् ग्रसन्ते तस्मात्सहस्रैकीयः पुरस्ताल्लाभस्यायोगः शतैकीयो वा पश्चात्कोप इति न यायात्[५]। सूचीमुखा ह्यनर्था इति लोकप्रवादः[६]। पश्चात्कोपे सामदानभेददण्डान्प्रयुञ्जीत[७]। पुरस्ताल्लाभे सेनापतिं कुमारं वा दण्डचारिणं कुर्वीत[८]। बलवान्वा राजा पश्चात्कोपावग्रहसमर्थःपुरस्ताल्लाभमादातुं यायात्[९]। आभ्यन्तरकोपशङ्कायां शङ्कितानादाय यायात्[१०]। बाह्यकोपशङ्कायां

वा पुत्रदारमेषामभ्यन्तरावग्रहं कृत्वा शून्यपालमनेकबलवर्गमनेकमुख्यं च स्थापयित्वा यायान्न यायाद्वा[११]। अभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात्पापीयानित्युक्तं पुरस्तात्[१२]। मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतरकोपो ऽभ्यन्तरकोपः[१३]। तमात्मदोषत्यागेन परशक्त्यपराधवशेन वा साधयेत्[१४]। महापराधे ऽपि पुरोहिते संरोधनमपस्रावणं वा सिद्धिः[१५]। युवराजे संरोधनं निग्रहो वा गुणवत्यन्यस्मिन्सति पुत्रे[१६]। ताभ्यां मन्त्रिसेनापती व्याख्यातौ[१७]। पुत्रं भ्रातरमन्यं वा कुल्यं राज्यग्राहिणमुत्साहेन साधयेत्[१८]। उत्साहाभावे गृहीतानुवर्तनसंधिकर्मभ्यामरिसंधानभयादन्येभ्यस्तद्विधेभ्यो वा भूमिदानैर्विश्वासयेदेनम्[१९]। तद्विशिष्टं स्वयंग्राहं दण्डं वा प्रेषयेत्[२०]। सामन्ताटविकान्वा तैर्विगृहीतमतिसंदध्यात्[२१]। अवरुद्धादानं पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत्[२२]। एतेन मन्त्रिसेनापती व्याख्यातौ[२३]। मन्त्र्यादिवर्जानामन्तरमात्यानामन्यतरकोपो ऽन्तरमात्यकोपः[२४]। तत्रापि यथार्हमुपायान्प्रयुञ्जीत[२५]। राष्ट्रमुख्यान्तपालाटविकदण्डोपनतानामन्यतमकोपो बाह्यकोपः[२६]। तमन्योन्येनावग्राहयेत्[२७]। अतिदुर्गप्रतिस्तब्धं वा सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमेनावग्राहयेत्[२८]। मित्रेणोपग्राहयेद्वा[२९]। यथा नामित्रं गच्छेत्[३०]। अमित्रात्सत्त्री भेदयेदेनम्[३१]। अयं त्वां योगपुरुषं मन्यमानो भर्तर्येव विक्रमयिष्यति[३२]। अवाप्तार्थो दण्डचारिणममित्राटविकेषु कृच्छ्रे वा प्रवासे योक्ष्यति[३३]। विपुत्रदारमन्ते वा वासयिष्यति[३४]। प्रतिहतविक्रमं त्वां भर्तरि पण्यं करिष्यति[३५]। त्वया वा संधिं कृत्वा भर्तारमेव प्रसादयिष्यति[३६]। मित्रमुपकृष्टं वास्य गच्छेति प्रतिपन्नमिष्टाभिप्रायैः पूजयेत्[३७]। अप्रतिपन्नस्य संश्रयं भेदयेदसौ ते योगपुरुषः प्रणिहित इति[३८]। सत्त्री चैनमभिव्यक्तशासनैर्घातयेत्[३९]। गूढपुरुषैर्वा सहप्रस्थायिनो वास्य प्रवीरपुरुषान्यथाभिप्रायकरणेन वाहयेत्[४०]। तेन प्रणिहिता-

न्सत्त्रीभयादिति सिद्धिः[४१] । परस्य चैनान्कोपानुत्थापयेत्[४२] । आत्मनश्च शमयेत्[४३] । यः कोपं कर्तुं शमयितुं वा शक्तस्तत्रोपजापः कार्यः[४४] । यः सत्यसंधः शक्तः कर्मणि फलावाप्तौ चानुग्रहीतुं विनिपाते च त्रातुं तत्र प्रतिजापः कार्यस्तर्कयितव्यश्च कल्याणबुद्धिरुताहो शठ इति[४५] । शठो हि बाह्यो ऽभ्यन्तरमेवमुपजपति[४६] । भर्तारं चेद्धत्वा मां प्रतिपादयिष्यति शत्रुवधो भूमिलाभश्च मे द्विविधो लाभो भविष्यति[४७] । अथ वा शत्रुरेनमाहनिष्यतीति[४८] । हतबन्धुपक्षस्तुल्यदोषदण्डेन चोद्विग्नश्च मे भूयात्[४९] । न कृत्यपक्षो भविष्यति[५०] । तद्विधे वान्यस्मिन्नपि शङ्कितो भविष्यति[५१] । अन्यमन्यं चास्य मुख्यमभिव्यक्तशासनेन घातयिष्यामीति[५२] । अभ्यन्तरो वा शठो बाह्यमेवमुपजपति[५३] । कोशमस्य हरिष्यामि[५४] । दण्डं वास्य हनिष्यामि[५५] । दुष्टं वा भर्तारमनेन घातयिष्यामि[५६] । प्रतिपन्नं बाह्यममित्राटविकेषु विक्रमयिष्यामि[५७] । चक्रमस्य सज्यताम्[५८] । वैरमस्य प्रसज्यताम्[५९] । ततः स्वाधीनो मे भविष्यति[६०] । ततो भर्तारमेव प्रसादयिष्यामि[६१] । स्वयं वा राज्यं ग्रहीष्यामि[६२] । बध्वा वा बाह्यभूमिं भर्तृभूमिं चोभयमवाप्स्यामि[६३] । विरुद्धं वा वाहयित्वा बाह्यं विश्वस्तं घातयिष्यामि[६४] । शून्यं वास्य मूलं हरिष्यामीति[६५] । कल्याणबुद्धिस्तु सहजीव्यर्थमुपजपति[६६] । कल्याणबुद्धिना संदधीत[६७] । शठं तथेति प्रतिगृह्यातिसंदध्यात्[६८] । इत्येवमुपलभ्यम्[६९] ।

परे परेभ्यः स्वे स्वेभ्यः स्वे परेभ्यः स्वतः परे ।
रक्ष्याः स्वेभ्यः परेभ्यश्च नित्यमात्मा विपश्चिता[७०] ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे पश्चात्कोपचिन्ता, बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारश्च तृतीयो ऽध्यायः ॥ ३ ॥ आदितश्चतुर्विंशशतो ऽध्यायः ॥ १२४ ॥

---

१४२ प्रक. क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः.

युग्यपुरुषापचयः क्षयः[1] । हिरण्यधान्यापचयो व्ययः[2] । ताभ्यां बहुगुणविशिष्टे लाभे यायात्[3] । आदेयः प्रत्यादेयः प्रसादकः प्रकोपको ह्रस्वकालस्तनुक्षयो ऽल्पव्ययो महान्वृद्ध्युदयः कल्यो धर्म्यः पुरोगश्चेति लाभसंपत्[4] । सुप्राप्यानुपाल्यः परेषामप्रत्यादेय इत्यादेयः[5] । विपर्यये प्रत्यादेयः[6] । तमाददानस्तत्रस्थो वा विनाशं प्राप्नोति[7] । यदि वा पश्येत्[8] । प्रत्यादेयमादाय कोशदण्डनिचयरक्षाविधानान्यवस्रावयिष्यामि[9] । खनिद्रव्यहस्तिवनसेतुबन्धवणिक्पथानुद्धृतसारान्करिष्यामि[10] । प्रकृतीरस्य कर्शयिष्यामि[11] । अपवाहयिष्याम्यायोगेनाराधयिष्यामि वा[12] । ताः परः प्रयोगेण कोपयिष्यति[13] । प्रतिपक्षे वास्य पण्यमेनं करिष्यामि[14] । मित्रमवरुद्धं वास्य प्रतिपादयिष्यामि[15] । मित्रस्य स्वस्य देशस्य पीडामत्रस्थस्तस्करेभ्यः परेभ्यश्च प्रतिकरिष्यामि[16] । मित्रमाश्रयं वास्य वैगुण्यं ग्राहयिष्यामि[17] । तदमित्रं विरक्तं तत्कुलीनं प्रतिपत्स्यते सत्कृत्य वास्मै भूमिं दास्यामीति संहितसमुत्थितं मित्रं मे चिराय भविष्यतीति प्रत्यादेयमपि लाभमाददीत[18] । इत्यादेयप्रत्यादेयौ व्याख्यातौ[19] । अधार्मिकाद्धार्मिकस्य लाभो लभ्यमानः स्वेषां परेषां च प्रसादको भवति[20] । विपरीतः प्रकोप इति[21] । मन्त्रिणामुपदेशाल्लाभो लभ्यमानः कोपको भवति[22] । अयमस्माभिः क्षयव्ययो ग्राहित इति[23] । दूष्यमन्त्रिणामनादराल्लाभो लभ्यमानः कोपको भवति[24] । सिद्धार्थो ऽयमस्मान्विनाशयिष्यतीति विपरीतः प्रसादकः[25] । इति प्रसादककोपकौ व्याख्यातौ[26] । गमनमात्रसाध्यत्वाद्ध्रस्वकालः[27] । मन्त्रसाध्यत्वात्तनुक्षयः[28] । भक्तमात्रव्ययत्वादल्पव्ययः[29] । तदात्ववैपुल्यान्महान्[30] । अर्थानुबन्धकत्वाद्वृद्ध्युदयः[31] । निराबाधकत्वात्कल्यः[32] । प्रशस्तोपादानाद्धर्म्यः । सामवायिकानामनिर्बन्ध-

गामित्वात्पुरोग इति[३४]। तुल्ये लाभे देशकालौ शक्त्युपायौ प्रियाप्रियौ जवाजवौ सामीप्यविप्रकर्षौ तदात्वानुबन्धौ सारत्वासारत्वसातत्ये बाहुल्यबाहुगुण्ये च विमृश्य बहुगुणयुक्तं लाभमाददीत[३५]। लाभविघ्नाः कामः कोपः साध्वसं कारुण्यं ह्रीरनार्यभावो मानः सानुक्रोशता परलोकापेक्षा धार्मिकत्वमत्यागित्वं दैन्यमसूया हस्तगतावमानो दारात्मिकमविश्वासो भयमाभ्नितिकारः शीतोष्णवर्षाणामाक्षम्यं मङ्गलातिथिनक्षत्रेष्टित्वमिति[३६]।

नक्षत्रमतिपृच्छन्तं बालमर्थोऽतिवर्तते।
अर्थो ह्यर्थस्य नक्षत्रं किं करिष्यन्ति तारकाः[३७]॥
साधनाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्नरा यत्नशतैरपि।
अर्थैरर्थाः प्रबध्यन्ते गजाः प्रतिगजैरिव[३८]॥

इत्याभियास्यत्कर्मणि नवमेऽधिकरणे क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ आदितः पञ्चविंशशततः ॥१२५॥

---

१४३ प्रक. बाह्याभ्यन्तराश्चापदः.

संध्यादीनामयथोद्देशावस्थापनमपनयः[१]। तस्मादापदः संभवन्ति[२]। बाह्योत्पत्तिराभ्यन्तरप्रतिजापा आभ्यन्तरोत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा बाह्योत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा अभ्यन्तरोत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिजापा इत्यापदः[३]। यत्र बाह्या अभ्यन्तरानुपजपन्त्यभ्यन्तरा वा बाह्यांस्तत्रोभययोगे प्रतिजपतः सिद्धिर्विशेषवती[४]। सुव्याजा हि प्रतिजपितारो भवन्ति नोपजपितारः[५]। तेषु प्रशान्तेषु नान्यांश्छक्नुयुरुपजपितुमुपजपितारः[६]। कृच्छ्रोपजापा हि बाह्यानामभ्यन्तरास्तेषामितरे वा महतश्च प्रयत्नस्य वधः परेषामर्थानुबन्धश्चात्मन इति[७]। अभ्यतरेषु प्रतिजपत्सु सामदाने प्रयुञ्जीत[८]। स्थानमानकर्म सान्त्वम्[९]। अनुग्रहपरिहारौ कर्मस्वायोगो वा दानम्[१०]। बाह्येषु प्रतिजपत्सु भेददण्डौ प्रयुञ्जीत[११]। सत्त्रिणो मित्रव्यञ्जना

बाह्यानां चारमेषां ब्रूयुः[१२]। अयं वो राजा दूष्यव्यञ्जनैरतिसंधातुकामो बुध्यध्वमिति[१३]। दूष्येषु वा दूष्यव्यञ्जनाः प्रणिहिता दूष्यान्बाह्यैर्भेदयेयुर्बाह्यान्वा दूष्यैः[१४]। दूष्याननुप्रविष्टा वा तीक्ष्णाः शस्त्ररसाभ्यां हन्युः[१५]। आहूय वा बाह्यान्घातयेयुरिति[१६]। यत्र बाह्या बाह्यानुपजपन्त्यभ्यन्तरानभ्यन्तरा वा, तत्रैकान्तयोगमुपजपितुः सिद्धिर्विशेषवती[१७]। दोषशुद्धौ हि दूष्या न विद्यन्ते[१८]। दूष्यशुद्धौ हि दोषः पुनरन्यान्दूषयति[१९]। तस्माद्बाह्येषूपजपत्सु भेददण्डौ प्रयुञ्जीत[२०]। सत्त्रिणो मित्रव्यञ्जना वा ब्रूयुः[२१]। अयं वो राजा स्वयमादातुकामो विगृहीता स्थानेन राज्ञा बुध्यध्वमिति[२२]। प्रतिजपितुर्वा ततो दूतदण्डाननुप्रविष्टास्तीक्ष्णाः शस्त्ररसादिभिरेषां छिद्रेषु प्रहरेयुः[२३]। ततः सत्त्रिणः प्रतिजपितारमभिशंसेयुः[२४]। अभ्यन्तरानभ्यन्तरेषूपजपत्सु यथार्हमुपायं प्रयुञ्जीत[२५]। तुष्टलिङ्गमतुष्टं विपरीतं वा साम प्रयुञ्जीत[२६]। शौचसामर्थ्यापदेशेन व्यसनाभ्युदयावेक्षणेन वा प्रतिपूजनमिति दानम्[२७]। मित्रव्यञ्जनो वा ब्रूयादेतान्[२८]। चित्तज्ञानार्थमुपधास्यति वो राजा[२९]। तदस्याख्यातव्यमिति[३०]। परस्पराद्वा भेदयेदेनान्[३१]। असौ च वो राजन्येवमुपजपति भेदो दाण्डकार्मिकवच्च दण्डः[३२]। एतासां चतसृणामापदामभ्यन्तरामेव पूर्वं साधयेत्[३३]। अहिभयादभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात्पापीयानित्युक्तं पुरस्तात्[३४]।

पूर्वं पूर्वं विजानीयाल्लध्वीमापदमापदाम्।
उत्थितां बलवद्भ्यो वा गुर्वीं लध्वीं विपर्यये[३५]॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे बाह्याभ्यन्तराश्च आपदः पञ्चमो ऽध्यायः ॥५॥

आदितः षड्विंशशतः ॥१२६॥

---

१४४ प्रक. दूष्यशत्रुसंयुक्ताः.

दूष्येभ्यः शत्रुभ्यश्च द्विविधाः शुद्धाः[१]। दूष्यशुद्धायां पौरेषु जानपदेषु वा दण्डवर्जानुपायान्प्रयुञ्जीत[२]। दण्डो हि महाजने

च्छेत्तुमशक्यः[3]। क्षिप्तो वा तं चार्थं न कुर्यात्[4]। अन्यं चानर्थमुत्पादयेत्[5]। मुख्येषु त्वेषां दाण्डकार्मिकवच्चेष्टेतेति[6]। शत्रुशुद्धायां यतः शत्रुः प्रधानः कार्यो वा ततः सामादिभिः सिद्धिं लिप्सेत[7]। स्वामिन्यायत्ता प्रधानसिद्धिः[8]। मन्त्रिष्वायत्ता यत्नसिद्धिः[9]। उभयायत्ता प्रधानायत्ता सिद्धिः[10]। दूष्यादूष्याणामामिश्रितत्वादामिश्रा[11]। आमिश्रायामदूष्यतः सिद्धिः[12]। आलम्बनाभावे ह्यालम्बिता न विद्यते[13]। मित्रामित्राणामेकीभावात्परमिश्रा परमिश्रायां मित्रतः सिद्धिः[14]। सुकरो हि मित्रेण सिद्धिर्नामित्रेणेति[15]। मित्रं चेन्न संधिमिच्छेदभीक्ष्णमुपजपेत्[16]। ततः सत्त्रिभिरमित्राद्भेदयित्वा मित्रं लभेत[17]। मित्रसंघस्य वा योऽन्तःस्थायी तं लभेत[18]। अन्तःस्थायिनि लब्धे मध्यस्थायिनो भिद्यन्ते[19]। मध्यस्थायिनं वा लभेत[20]। मध्यस्थायिनि वा लब्धे नान्तःस्थायिनः संहन्यन्ते[21]। यथा चैषामाश्रयभेदस्तानुपायान्प्रयुञ्जीत[22]। धार्मिकं जातिकुलश्रुतवृत्तस्तवेन संबन्धेन पूर्वेषां त्रैकाल्योपकारानपकाराभ्यां वा सान्त्वयेत्[23]। निवृत्तोत्साहं विग्रहश्रान्तं प्रतिहतोपायं क्षयव्ययाभ्यां प्रवासेन चोपतप्तं शौचेनान्यं लिप्समानमन्यस्माद्वा शङ्कमानं मैत्रीप्रधानं वा कल्याणबुद्धिं साम्ना साधयेत्[24]। लुब्धं क्षीणं वा तपस्विमुख्यावस्थापनापूर्वं दानेन साधयेत्[25]। तत्पञ्चविधम्[26]। देयविसर्गो गृहीतानुवर्तनमात्तप्रतिदानं स्वद्रव्यदानपूर्वं परस्वेषु स्वयंग्राहदानं चेति दानकर्म[27]। परस्परद्वेषवैरभूमिहरणशङ्कितमतो ऽन्यतमेन भेदयेत्[28]। भीरुं वा प्रतिघातेन[29]। कृतसंधिरेष त्वयि कर्म करिष्यति[30]। मित्रमस्य निसृष्टं संधौ वा नाभ्यन्तर इति[31]। यस्य वा स्वदेशादन्यदेशाद्वा पण्यानि पण्यागारतया गच्छेयुस्तान्यस्य यातव्याल्लब्धानीति सत्त्रिणश्चारयेयुः[32]। बहुलीभूते शासनमभिव्यक्तेन प्रेषयेत्[33]। एतत्ते पण्यं पण्यागारं वा मया ते प्रेषितम्[34]। सामवायिकेषु विक्रमस्वा-

पगच्छ वा[३५] । ततः पणशेषमवाप्स्यसीति[३६] । ततः सत्त्रिणः
परेषु ग्राहयेयुः[३७] । एतदरिप्रदत्तमिति[३८] । शत्रुप्रख्यातं वा पण्यम-
विज्ञातं विजिगीषुं गच्छेत्[३९] । तदस्य वैदेहकव्यञ्जनाः शत्रुमुख्येषु
विक्रीणीरन्[४०] । ततः सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः[४१] । एतत्पण्यमरिप्र-
दत्तमिति[४२] । महापराधानर्थमानाभ्यामुपगृह्य वा शस्त्ररसाग्निभिर-
मित्रेण प्रणिदध्यात्[४३] । अथैकममात्यं निष्पातयेत्[४४] । तस्य पुत्र-
दारमुपगृह्य रात्रौ हतमिति ख्यापयेत्[४५] । अथामात्यः शत्रोस्ताने-
कैकशः प्ररूपयेत्[४६] । ते चेद्यथोक्तं कुर्युर्न चैनान्ग्राहयेत्[४७] । अशक्ति-
मतो वा ग्राहयेत्[४८] । आप्तभावोपगतो मुख्यादस्यात्मानं रक्ष-
णीयं कथयेत्[४९] । अथामित्रशासनममुख्यायोपघाताय प्रेषितमु-
भयवेतनो ग्राहयेत्[५०] । उत्साहशक्तिमतो वा प्रेषयेत्[५१] ।
अमुष्य राज्यं गृहाण यथास्थितो नः संधिरिति[५२] । ततः
सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः[५३] । एकस्य स्कन्धावारं विविधमासारं वा
घातयेयुः[५४] । इतरेषु मैत्रीं ब्रुवाणास्त्वमेतेषां घातयितव्य इत्युप-
जपेयुः[५५] । यस्य वा प्रवीरपुरुषो हस्ती हयो वा म्रियेत गूढपुरुषैर्ह-
न्येत ह्रियेत वा तं सत्त्रिणः परस्परोपहतं ब्रूयुः[५६] । ततः शासनम-
भिशस्तस्य प्रेषयेत्[५७] । भूयः कुरु ततः पणशेषमवाप्स्यसीति[५८] ।
तदुभयवेतना ग्राहयेयुः[५९] । भिन्नेष्वन्यतमं लभेत[६०] । तेन सेनापति-
कुमारदण्डचारिणो व्याख्याताः[६१] । साङ्घिकं च भेदं प्रयुञ्जीतेति
भेदकर्म[६२] । तीक्ष्णमुत्साहिनं व्यसनिनं स्थितशत्रुं वा गूढपुरुषाः
शस्त्राग्निरसादिभिः साधयेयुः सौकर्यतो वा तेषामन्यतमः[६३] । तीक्ष्णो
ह्येकः शस्त्ररसाग्निभिः साधयेत्[६४] । अयं सर्वसंदोहकर्मविशिष्टं वा
करोतीत्युपायचतुर्वर्गः[६५] । पूर्वः पूर्वश्चास्य लघिष्ठः[६६] । सान्त्व-
मेकगुणम्[६७] । दानं द्विगुणं सान्त्वदानभेदपूर्वम्[६८] । भेदस्त्रिगुणः
सान्त्वदानपूर्वः[६९] । सान्त्वदण्डश्चतुर्गुणः सान्त्वदानभेदपूर्वः
इत्यभियुञ्जानेषूक्तम्[७०] । स्वभूमिष्ठेषु तु त एवोपायाः[७१] । विशेषस्तु[७२] ।

स्वभूमिष्ठानामन्यतमस्य पण्यागारैरभिज्ञातान्दूतमुख्यानभीक्ष्णं प्रेषयेत्[73]। त एनं संधौ परहिंसायां वा योजयेयुः[74]। अप्रतिपाद्यमानं कुतो नः संधिरित्यावेदयेयुः[75]। तमितरेषामुभयवेतनाः संक्रामयेयुः। अयं वो राजा दुष्ट इति[77]। यस्य वा यस्माद्भयं वैरं द्वेषो वा तं तस्माद्भेदयेयुः[78]। अयं ते शत्रुणा संधत्ते[79]। पुरा त्वामतिसंधत्ते क्षिप्रतरं संधीयस्व। निग्रहे चास्य प्रयतस्वेति[81]। आवाहविवाहाभ्यां वा कृत्वा संयोगमसंयुक्तान्भेदयेत्[82]। सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धैश्चैषां राज्यानि घातयेत्[83]। सार्थव्रजाटवीभिर्वा दण्डं वाभिसृतं परस्परापाश्रयाश्चैषां जातिसङ्घच्छिद्रेषु प्रहरेयुः[84]। गूढाश्चाग्निरसशस्त्रेण[85]।

पीतं सगलवच्चारीन्योगैराचरितैः शठम्।
घातयेत्परमिश्रायां विश्वासेनामिषेण च[86] ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे दूष्यशत्रुसंयुक्ताः षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥
आदितः सप्तविंशशतः ॥ १२७ ॥

१४५—१४६. प्रक. अर्थानर्थसंशययुक्ताः
तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयश्च.

कामादिरुत्सेकः स्वाः प्रकृतीः कोपयति[1]। अपनयो बाह्याः[2]। तदुभयमासुरी वृत्तिः[3]। स्वजनविकारः कोपः[4]। परवृद्धिहेतुष्वापदर्थो ऽनर्थः संशय इति[5]। यो ऽर्थः शत्रुवृद्धिमप्राप्तः प्राप्तः प्रत्यादेयः परेषां भवति प्राप्यमाणो वा क्षयव्ययोदयो भवति स भवत्यापदर्थः[6]। यथा सामन्तानामामिषभूतः सामन्तव्यसनजो लाभः शत्रुप्रार्थ्यो वा स्वभावाधिगम्यो वा लाभः पश्चात्कोपेन पार्ष्णिग्राहेण वा विगृहीतः पुरस्ताल्लाभो मित्रोच्छेदेन संधिव्यतिक्रमेण वा मण्डलविरुद्धो लाभ इत्यापदर्थः[7]। स्वतः परतो वा भयोत्पत्तिरित्यनर्थः[8]। तयोरनर्थो न वेति[9]। अर्थो ऽनर्थ इति[10]।

अनर्थो ऽर्थ इति संशयः[11]। शत्रुं मित्रमुत्साहयितुमर्थो न वेति संशयः[12]। शत्रुबलमर्थमानाभ्यामावाहयितुमनर्थो न वेति संशयः[13]। तेषामर्थसंशयमुपगच्छेत्[14] । अर्थो ऽर्थानुबन्धः[15]। अर्थो निरनुबन्धः[16] । अर्थो ऽनर्थानुबन्धः[17] । अनर्थो ऽर्थानुबन्धः[18] । अनर्थो निरनुबन्धः[19] । अनर्थो ऽनर्थानुबन्ध इत्यनर्थषड्वर्गः[20] । शत्रुमुत्पाट्य पार्ष्णिग्राहादानमर्थो ऽर्थानुबन्धः[21] । उदासीनस्य दण्डानुग्रहफलेन अर्थो निरनुबन्धः[22] । परस्यान्तरुच्छेदनमर्थो ऽनर्थानुबन्धः[23] । शत्रुप्रतिवेशस्यानुग्रहः कोशदण्डाभ्यामनर्थो ऽर्थानुबन्धः[24] । हीनशक्तिमुत्साह्य निवृत्तिरनर्थो निरनुबन्धः[25] । ज्यायांसमुत्थाप्य निवृत्तिरनर्थो ऽनर्थानुबन्धः[26] । तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयानुपसंप्राप्तुम्[27] । इति कार्यावस्थापनम्[28] । समन्ततो युगपदर्थोत्पत्तिः समन्ततो ऽर्थाद्भवति[29] । सैव पार्ष्णिग्राहविगृहीता समन्ततो ऽर्थसंशयापद्भवति[30] । तयोर्मित्राक्रन्दोपग्रहात्सिद्धिः[31] । समन्ततः शत्रुभ्यो भयोत्पत्तिः समन्ततो ऽनर्थापद्भवति[32] । सैव मित्रविगृहीता समन्ततो ऽनर्थसंशयापद्भवति[33]। तयोश्चलामित्राक्रन्दोपग्रहात्सिद्धिः[34] । परमिश्राप्रतिकारो वा इतो लाभ इतरतो लाभ इत्युभयतो ऽर्थापद्भवति[35] । तस्यां समन्ततो ऽर्थायां च लाभगुणयुक्तमर्थमादातुं यायात्[36] । तुल्ये लाभगुणे प्रधानमासन्नमनतिपातनमूनोपायेन भवेत्तमादातुं यायात्[37] । इतो ऽनर्थ इतरतो ऽनर्थ इत्युभयतो ऽनर्थापत्[38] । तस्यां समन्ततो ऽनर्थायां च मित्रेभ्यः सिद्धिं लिप्सेत[39] । मित्रभावे प्रकृतीनां लघीयस्येकतोऽनर्थान्साधयेत्[40]।उभयतोऽनर्थाञ्ज्यायस्या समन्ततो ऽनर्थान्मूलेन प्रतिकुर्यात्[41] । अशक्ये समुत्सृज्यापगच्छेत्[42] । दृष्टा हि जीवतः पुनरावृत्तिर्यथा सुयात्रोदयनाभ्याम्[43] । इतो लाभ इतरतो राज्याभिमर्श इत्युभयतो ऽर्थानर्थापद्भवति[44]। तस्यामनर्थसाधको यो ऽर्थस्तमादातुं यायात्[45]। अन्यथा हि राज्याभिमर्शं

वारयेत्[४८] । एतया समन्ततो ऽर्थानर्थापद्व्याख्याता[४९] । इतो ऽनर्थ इतरतो ऽर्थसंशय इत्युभयतो ऽनर्थार्थसंशयः । तस्यां पूर्वमनर्थं साधयेत्[५०] । तत्सिद्धावर्थसंशयम् । एतया समन्ततो ऽनर्थार्थसंशया व्याख्याताः[५१] । इतो ऽर्थ इतरतो ऽनर्थसंशय इत्युभयतो ऽनर्थार्थसंशयो भवति[५२] । एतया समन्ततो ऽर्थानर्थसंशया व्याख्याताः[५३] । तस्यां पूर्वां पूर्वां प्रकृतीनामनर्थसंशयान्मोक्षयितुं यतेत[५४] । श्रेयो हि मित्रमनर्थसंशये तिष्ठन्न दण्डः दण्डो वा न कोश इति[५५] । समग्रमोक्षणाभावे प्रकृतीनामवयवान्मोक्षयितुं यतेत[५६] । तत्र पुरुषप्रकृतीनां च बहुलमनुरक्तं वा तीक्ष्णलुब्धवर्जं द्रव्यप्रकृतीनां सारं महोपकारं वा संधिनासनेन द्वैधीभावेन वा लघूनि विपर्ययैः गुरूणि[५७] । क्षयस्थानवृद्धीनां चोत्तरोत्तरं लिप्सेत[५८] । प्रातिलोम्येन वा क्षयादीनामायत्यां विशेषं पश्येत्[५९] । इति देशावस्थापनम्[६०] । एतेन यात्रामध्यान्तेष्वर्थानर्थसंशयानामुपसंप्राप्तिर्व्याख्याता[६१] । निरन्तरयोगित्वाच्चार्थानर्थसंशयानां यात्रादावर्थः श्रेयानुपसंप्राप्तुं पार्ष्णिग्राहासारप्रतिघातक्षयव्ययप्रवासप्रत्यादेयमूलरक्षणेषु च भवति[६२] । तथानर्थः संशयो वा स्वभूमिष्ठस्य विषह्यो भवति[६३] । एतेन यात्रामध्ये ऽर्थानर्थसंशयानामुपसंप्राप्तिर्व्याख्याता[६४] । यात्रान्ते तु कर्शनीयमुच्छेदनीयं वा कर्शयित्वोच्छिद्य वार्थः श्रेयानुपसंप्राप्तुं नानर्थः संशयो वा[६५] । पराबाधभयात्[६६] । सामवायिकानामपुरोगस्य तु यात्रामध्यान्तगो ऽनर्थः सशंयो वा श्रेयानुपसंप्राप्तुमनुबन्धगामित्वात्[६७] । अर्थो धर्मः काम इत्यर्थत्रिवर्गः[६८] । तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयानुपसंप्राप्तुम्[६९] । अनर्थो ऽधर्मः शोक इत्यनर्थत्रिवर्गः । तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयान्प्रतिकर्तुम्[७१] । अर्थो ऽनर्थ इति धर्मो ऽधर्म इति कामः शोक इति संशयत्रिवर्गः[७२] । तस्योत्तरपक्षसिद्धौ पूर्वपक्षः श्रेयानुपसंप्राप्तुम्[७३] । इति कालावस्थापनम्[७४] । इत्यापदः[७५] । तासां सिद्धिः[७६] ।

पुत्रभ्रातृबन्धुषु सामदानाभ्यां सिद्धिरनुरूपा पौरजानपददण्डमुख्येषु दानभेदाभ्यां सामन्ताटविकेषु भेददण्डाभ्याम्[७७] । एषानुलोमा विपर्यये प्रतिलोमा[७८] । मित्रामित्रेषु व्यामिश्रा सिद्धिः[७९] । परस्परसाधका ह्युपायाः[८०] । शत्रोः शङ्कितामात्येषु सान्त्वं प्रयुक्तं शेषप्रयोगं निवर्तयति[८१] । दूष्यामात्येषु दानं सङ्घातेषु भेदः शक्तिमत्सु दण्ड इति[८२] । गुरुलाघवयोगाच्चापदां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति[८३] । अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः[८४] । अनेन वान्येन वेति विकल्पः[८५] । अनेनान्येन चेति समुच्चयः[८६] । तेषामेकयोगाश्चत्वारस्त्रियोगाश्च[८७] । द्वियोगाः षट्[८८] । एकश्चतुर्योग इति पञ्चदशोपायाः[८९] । तावन्तः प्रतिलोमाः[९०] । तेषामेकेनोपायेन सिद्धिरेकसिद्धिः[९१] । द्वाभ्यां द्विसिद्धिः[९२] । त्रिभिस्त्रिसिद्धिः[९३] । चतुर्भिश्चतुःसिद्धिरिति[९४] । धर्ममूलत्वात्कामफलत्वाच्चार्थस्य धर्मार्थकामानुबन्धायार्थस्य सिद्धिः सा सर्वार्थसिद्धिः[९५] । इति सिद्धयः[९६] । दैवादग्निरुदकं व्याधिः प्रमारो विद्रवो दुर्भिक्षमासुरी वृष्टिरित्यापदः[९७] । तासां दैवतब्राह्मणप्रणिपाततः सिद्धिः[९८] ।

अवृष्टिरतिवृष्टिर्वा वृष्टिर्वा यासुरी भवेत् ।
तस्यामाथर्वणं कर्म सिद्धारम्भाश्च सिद्धयः[९९] ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे अर्थानर्थसंशययुक्तास्तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयश्च सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥ आदितो ऽष्टाविंशशतः ॥ १२८ ॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य अभियास्यत्कर्म नवममधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

---

१० अधि. सांग्रामिकम्.

१४७. प्रक स्कन्धावारनिवेशः.

वास्तुकप्रशस्तवास्तुनि नायकवर्धकिमौहूर्तिकाः स्कन्धावारं वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा भूमिवशेन वा चतुर्द्वारं षट्पथं नवसंस्थानं

मापयेयुः[1] । खातवप्रसालद्वाराट्टालकसंपन्नाभये स्थाने च मध्यमस्योत्तरे नवभागे राजवास्तुनिवेशं कारयेद्धनुःशतायाममर्धविस्तारं पश्चिमार्धे तस्यान्तःपुरमन्तर्वंशिकसैन्यं चान्ते निविशेत[2] । पुरस्तादुपस्थानं दक्षिणतः कोशशासनकार्यकरणानि वामतो राजोपवाह्यानां हस्त्यश्वरथानां स्थानमतो धनुःशतान्तरांश्चत्वारः शकटमेथीप्रततीस्तम्भसालपरिक्षेपाः[3] । प्रथमे पुरस्तान्मन्त्रिपुरोहितौ दक्षिणतः कोष्ठागारं महानसं च वामतः कुप्यायुधागारम्[4] । द्वितीये मौलभृतानां स्थानमश्वरथानां सेनापतेश्च[5] । तृतीये हस्तिनः श्रेण्यः प्रशास्ता च[6] । चतुर्थे विष्टिर्नायको मित्रामित्राटवीबलं स्वपुरुषाधिष्ठितम्[7] । वणिजो रूपाजीवाश्चानुमहापथम्[8] । बाह्यतो लुब्धकश्वगणिनः सतूर्याग्नयः गूढाश्चारक्षाः[9] । शत्रूणामापाते कूपकूटावपातकण्टकिनीश्च स्थापयेत्[10] । अष्टादशवर्गाणामारक्षविपर्यासं कारयेत्[11] । दिवायामं च कारयेदपसर्पज्ञानार्थम्[12] । विवादसौरिकसमाजद्यूतवारणं च कारयेत्[13] । मुद्रारक्षणं च[14] । सेनानीवृत्तमायुधीयमशासनमन्तपालोऽनुबध्नीयात्[15] ।

पुरस्तादध्वनः सम्यक्प्रशास्ता ग्रहणानि च ।
यायाद्वर्धकिविष्टिभ्यामुदकानि च कारयेत्[16] ॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे स्कन्धावारनिवेशः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदित एकोनत्रिंशच्छतः ॥ १२९ ॥

१४८-१४९ प्रक. स्कधावारप्रयाणं बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणं च.

ग्रामारण्यानामध्वनिवेशान्यवसेन्धनोदकवशेन परिसंख्याय स्थानासनगमनकालं च यात्रां यायात्[1] । तत्प्रातिकारद्विगुणं भक्तोपकरणं वाहयेत्[2] । अशक्तो वा सैन्येष्वेव प्रयोजयेत्[3] । अन्तरेषु वा निचिनुयात्[4] । पुरस्तान्नायकः[5] । मध्ये कलत्रं स्वामी च[6] । पार्श्वयोरश्वा बाहूत्सारः[7] । चक्रान्तेषु हस्तिनः प्रसारवृद्धिर्वा[8] ।

सर्वतो वनाजीवः प्रसारः[९]। स्वदेशादन्वायतिर्वीवधो मित्रबलमासारः स्वभूमितो यायात्[१०]। अभूमिष्ठानां हि स्वभूमिष्ठा युद्धे प्रतिलोमा भवन्ति[११]। योजनमधमा अध्यर्धं मध्यमा द्वियोजनमुत्तमाः संभाव्या चागतिः[१२]। पश्चात्सेनापतिर्यायात्[१३]। निविशेत पुरस्तात्[१४]। अभ्याघाते मकरेण यायात्पश्चाच्छकटेन पार्श्वयोर्वज्रेण समन्ततः सर्वतोभद्रेणैकायने सूच्या पथि द्वैधीभावे[१५]। आश्रयकारी संपन्नघाती पार्ष्णिरासारो मध्यम उदासीनो वा प्रतिकर्तव्यः[१६]। सङ्कटो मार्गः शोधयितव्यः[१७]। कोशो दण्डमित्रामित्राटवीबलं वृष्टिर्ऋतुर्वा प्रतीक्ष्याः[१८]। कृतदुर्गकर्मनिचयरक्षाक्षयः क्रीतबलनिर्वेदो मित्रबलनिर्वेदश्चागमिष्यति उपजपितारो वा नातित्वरयन्ति शत्रुरभिप्रायं वा पूरयिष्यतीति शनैर्यायात्[१९]। विपर्यये शीघ्रम्[२०]।

हस्तिस्तम्भसंक्रमसेतुबन्धनौकाष्ठवेणुसङ्घातैरलाबुचर्मकरण्डदृतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिश्चोदकानि तारयेत्[२१]। तीर्थाभिग्रहे हस्त्यश्वैरन्यतो रात्रावुत्तार्य सत्त्रं गृह्णीयात्[२२]। अनुदके चक्रिचतुष्पदं चाध्वप्रमाणे शक्त्योदकं वाहयेत्[२३]। दीर्घकान्तारमनुदकं यवसेन्धनोदकहीनं वा कृच्छ्राध्वानमभियोगप्रस्कन्दनं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तं पङ्कतोयगम्भीराणां वा नदीदरीशैलानामुद्यानापयाने व्यासक्तमेकायनमार्गे शैलविषमे सङ्कटे वा बहुलीभूतं निवेशे प्रस्थिते विसंनाहं भोजनव्यासक्तमायतगतपरिश्रान्तमवसुप्तं व्याधिमरकदुर्भिक्षपीडितं व्याधितपत्त्यश्वद्विपमभूमिष्ठं वा बलव्यसनेषु वा स्वसैन्यं रक्षेत्[२४]। पर सैन्यं चाभिहन्यात्[२५]। एकायनमार्गप्रयातस्य विश्वसेनानीश्चारग्रासहारशय्याप्रस्ताराग्निनिधानध्वजायुधसंख्यानेन परबलज्ञानं तदात्मनो गूहयेत्[२६]।

पार्वतं वा नदीदुर्गं सापसारप्रतिग्रहम्।
स्वभूमौ पृष्ठतः कृत्वा युध्येत निविशेत च[२७]॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे स्कन्धावारप्रयाणं, बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणं च द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ आदितस्त्रिंशच्छतः॥ १३०॥

१५०-१५२ प्रक. कूटयुद्धविकल्पाः स्वसैन्योत्साहनं स्वबलान्यबलव्यायोगश्च.

बलविशिष्टः कृतोपजापः प्रतिविहितर्तुः स्वभूम्यां प्रकाशयुद्धमुपेयात्[1] । विपर्यये शकटयुद्धम्[2] । बलव्यसनावस्कन्दकालेषु परमभिहन्यात्[3] । अभूमिष्ठं वा स्वभूमिष्ठः[4] । प्रकृतिप्रग्रहो वा स्वभूमिष्ठं दूष्यामित्राटवीबलैर्वा भङ्गं दत्त्वा विभूमिप्राप्तं हन्यात्[5] । संहतानीकं हस्तिभिर्भेदयेत्[6] । पूर्वं भङ्गप्रदानेनानुप्रलीनं भिन्नमभिन्नं प्रतिनिवृत्य हन्यात्[7] । पुरस्तादभिहत्य प्रचलं विमुखं वा पृष्ठतो हस्त्यश्वेनाभिहन्यात्[8] । पृष्ठतोऽभिहत्य प्रचलं विमुखं वा पुरस्तात्सारबलेनाभिहन्यात्[9] । ताभ्यां पार्श्वाभिघातौ व्याख्यातौ[10] । यतो वा दूष्यफल्गुबलं ततोऽभिहन्यात्[11] । पुरस्ताद्विषमायां पृष्ठतोऽभिहन्यात्[12] । पृष्ठतो विषमायां पुरस्तादभिहन्यात्[13] । पार्श्वतो विषमायामितरतोऽभिहन्यात्[14] । दूष्यामित्राटवीबलैर्वा पूर्वं योधयित्वा श्रान्तमश्रान्तः परमभिहन्यात्[15] । दूष्यबलेन वा स्वयं भङ्गं दत्त्वा जितमिति विश्वस्तमविश्वस्तः सत्रापाश्रयोऽभिहन्यात्[16] । सार्थव्रजस्कन्धावारसंवाहविलोपप्रमत्तमप्रमत्तोऽभिहन्यात्[17] । फल्गुबलावच्छन्नः सारबलो वा परवीराननुप्रविश्य हन्यात्[18] । गोग्रहणेन श्वापदवधेन वा परवीरानाकृष्य सत्रच्छन्नोऽभिहन्यात्[19] । रात्राववस्कन्देन जागरयित्वा निद्राक्लान्तानवसुप्तान्वा दिवा हन्यात्[20] । सपाटचर्मकोशैर्वा हस्तिभिः सौप्तिकं दद्यात्[21] । अहःसंनाहपरिश्रान्तानपराह्णेऽभिहन्यात्[22] । शुष्कचर्मवृत्तशर्कराकोशकैर्गोमहिषोष्ट्रयूथैर्वा त्रस्नुभिरकृतहस्त्यश्वं भिन्नमभिन्नः प्रतिनिवृत्तं हन्यात्[23] । प्रतिसूर्यपातं वा सर्वमभिहन्यात्[24] । धान्वनवनसङ्कटपङ्कशैलनिम्नविषमनावो गावः शकटव्यूहो नीहारो रात्रिरिति सत्त्राणि[25] । पूर्वे च प्रहरणकालाः कूटयुद्धहेतवः[26] । संग्रामस्तु[27] । निर्दिष्टदेशकालो धर्मिष्ठः संहत्य दण्डं ब्रूयात्[28] । तुल्यवेतनोऽस्मि[29] । भवद्भिः सह भोग्यमिदं राज्यम्[30] । मयाभिहतः परो

ऽभिहन्तव्य इति[३१] । वेदेष्वप्यनुश्रूयते[३२] । समाप्तदक्षिणानां यज्ञानामवभृथेषु सा ते गतिर्या शूराणामिति[३३] । अपीह श्लोकौ भवतः[३४] ।

यान्यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्राः स्वर्गैषिणः पात्रचयैश्च यान्ति ।
क्षणेन तानप्यतियान्ति शूराः प्राणान्सुयुद्धेषु परित्यजन्तः[३५] ॥
नवं शरावं सलिलस्य पूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।
तत्तस्य माभून्नरकं च गच्छेद्यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्[३६] ॥

इति मन्त्रिपुरोहिताभ्यामुत्साहयेद्योधान्[३७] । व्यूहसंपदा कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गः सर्वज्ञदैवसंयोगख्यापनाभ्यां स्वपक्षमुद्धर्षयेत्[३८] । परपक्षं चोद्वेजयेत्[३९] । श्वो युद्धमिति कृतोपवासः शस्त्रवाहनं चाधिशयीत[४०] । अथर्वभिश्च जुहुयात्[४१] । विजययुक्ताः स्वर्गीयाश्चाशिषो वाचयेत्[४२] । ब्राह्मणेभ्यश्चात्मानमतिसृजेत्[४३] । शौर्यशिल्पाभिजनानुरागयुक्तमर्थमानाभ्यामविसंवादितमनीकगर्भं कुर्वीत[४४] । पितृपुत्रभ्रातृकाणामायुधीयानामध्वजं मुण्डानीकं राजस्थानं हस्ती रथो वा राजवाहनमश्वानुबन्धो यत्प्रायःसैन्यो यत्र वा विनीतः स्यात्तदधिरोहयेत्[४५] । राजव्यञ्जनो व्यूहानुष्ठानमायोज्यः[४६] । सूतमागधाः शूराणां स्वर्गमस्वर्गं भीरूणां जातिसंघकुलकर्मवृत्तस्तवं च योधानां वर्णयेयुः[४७] । पुरोहितपुरुषा कृत्याभिचारं ब्रूयुः[४८] । सत्त्रिकवर्धकिमौहूर्तिकाः स्वकर्मसिद्धिमसिद्धिं परेषाम्[४९] । सेनापतिरर्थमानाभ्यामभिसंस्कृतमनीकमाभाषेत[५०] । शतसाहस्रो राजवधः पञ्चाशत्साहस्रः सेनापतिकुमारवधो दशसाहस्रः प्रवीरमुख्यवधः पञ्चसाहस्रो हस्तिरथवधः साहस्रो ऽश्ववधः शत्यः पत्तिमुख्यवधः शिरो विंशतिकं भोगद्वैगुण्यं स्वयंग्राहश्चेति[५१] । तदेषां दशवर्गाधिपतयो विद्युः[५२] । चिकित्सकाः शस्त्रयन्त्रागदस्नेहवस्त्रहस्ताः स्त्रियश्चान्नपानरक्षिण्यः पुरुषाणामुद्धर्षणीयाः पृष्ठतस्तिष्ठेयुः[५३] । अदक्षिणामुखं पृष्ठतः सूर्य-

मनुलोममवातमनीकं स्वभूमौ व्यूहेत[५४] । परभूमिव्यूहे चाश्वांश्चारयेयुः[५५] । यत्र स्थाने प्रजवश्चाभूमिव्यूहस्य तत्र स्थितः प्रजवितश्चोभयथा जीयेत[५६] । विपर्यये जयति[५७] । उभयथा स्थाने प्रजवे च[५८] । समा विषमा व्यामिश्रा वा भूमिरिति पुरस्तात्पार्श्वाभ्यां पश्चाच्च ज्ञेया[५९] । समायां दण्डमण्डलव्यूहाः[६०] । विषमायां भोगसंहतव्यूहाः[६१] । व्यामिश्रायां विषमव्यूहः[६२] । विशिष्टबलं भङ्क्त्वा संधिं याचेत[६३] । समबलेन याचितः संदधीत[६४] । हीनमनुहन्यात्[६५] । न त्वेव स्वभूमिप्राप्तं त्यक्तात्मानं वा[६६] ।

पुनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते ।
अधार्यो जायते वेगस्तस्माद्भग्नं न पीडयेत्[६७] ॥

इति सांग्रामिके दशमे ऽधिकरणे कूटयुद्धविकल्पाः स्वसैन्योत्साहनं स्वबलान्यबलव्यायोगश्च तृतीयो ऽध्यायः ॥ ३ ॥ आदित एकत्रिंशच्छतः ॥ १३१ ॥

१५३—१५४. प्रक. युद्धभूमयः पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि च

स्वभूमिः पत्त्यश्वरथद्विपानामिष्टा युद्धे निवेशे च[१] । धान्वनवननिम्नस्थलयोधिनां खनकाकाशदिवारात्रियोधिनां च पुरुषाणां नादेयपर्वतानूपसारसानां च हस्तिनामश्वानां च यथास्वमिष्टा युद्धभूमयः कालाश्च[२] । समा स्थिराभिकाशा निरुत्खातिन्यचक्रखुरानक्षग्राहिण्यवृक्षगुल्मप्रतती स्तम्भकेदारश्वभ्रवल्मीकसिकताभङ्गभङ्गुरा दरणहीना च रथभूमिः[३] । हस्त्यश्वयोर्मनुष्याणां च समे विषमे हिता युद्धे निवेशे च[४] । अणवश्मवृक्षा ह्रस्वलङ्घनीयश्वभ्रा मन्ददरणदोषा चाश्वभूमिः[५] । स्थूलस्थाण्वश्मवृक्षप्रतती वल्मीकगुल्मा पदातिभूमिः[६] । गम्यशैलविषमा निम्नविषमा मर्दनीयवृक्षा छेदनीयप्रतती पङ्कभङ्गुरा दरणहीना च हस्तिभूमिः[७] । अकण्टकिन्यबहुविषमा प्रत्यासारवतीति

पदातीनामतिशयः । द्विगुणप्रत्यासारा कर्दमोदकखञ्जनहीना निःशर्करेति वाजिनामतिशयः । पांसुकर्दमोदकनलशराधानवती श्वदंष्ट्रहीना महावृक्षशाखाघातवियुक्तेति हस्तिनामीतिशयः[10] । तोयाशयाश्रयवती निरुत्खातिनी केदारहीना व्यावर्तनसमर्थेति रथानामतिशयः[11] । उक्ता सर्वेषां भूमिः[12] । एतया सर्वबलनिवेशानि युद्धानि च व्याख्यातानि भवन्ति[13] । भूमिवासवननिचयो विषमतोयतीर्थवातरश्मिग्रहणं वीवधासारयोर्घातो रक्षा वा विशुद्धिस्थापना च बलस्य प्रसारवृद्धिबाहूत्सारः पूर्वप्रहारो व्यावेशनं व्यावेधनमाश्वासो ग्रहणं मोक्षणं मार्गानुसारविनिमयः कोशकुमाराभिहरणं जघनकोट्यभिघातो हीनानुसारणमनुयानं समाजकर्मेत्यश्वकर्माणि[14] । पुरोयानमकृतमार्गवासतीर्थकर्म बाहूत्सारस्तोयतरणावतरणे स्थानगमनावतरणं विषमसंबाधः प्रवेशोऽग्निदानशमनमेकाङ्गविजयः भिन्नसंधानमभिन्नभेदनं व्यसने त्राणमभिघातो विभीषिका त्रासनमौदार्यं ग्रहणं मोक्षणं सालद्वाराट्टालकभञ्जनं कोशवाहनमिति हस्तिकर्माणि[15] । स्वबलरक्षा चतुरङ्गबलप्रतिषेधः संग्रामे ग्रहणं मोक्षणं भिन्नसंधानमभिन्नभेदनं त्रासनमौदार्यं भीमघोषश्चेति रथकर्माणि[16] । सर्वदेशकालशस्त्रवहनं व्यायामश्चेति पदातिकर्माणि[17] । शिबिरमार्गसेतुकूपतीर्थशोधनकर्मयन्त्रायुधावरणोपकरणग्रासवहनमायोधनाच्च प्रहरणावरणप्रतिविद्धापनयनमिति विष्टिकर्माणि[18] ।

कुर्याद्गवाश्वव्यायोगं रथेष्वल्पहयो नृपः ।
खरोष्ट्रशकटानां वा गर्भमल्पगजस्तथा[19] ॥

इति सांग्रामिके दशमे ऽधिकरणे युद्धभूमयः पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥ आदितो द्वात्रिंशशतः ॥ १३२ ॥

१५५—१५७ प्रक. पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः सारफल्गुबलविभागः पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि च.

पञ्चधनुःशतापकृष्टदुर्गमवस्थाप्य युद्धमुपेयात्[१] । भूमिवशेन वा विभक्तमुख्यामचक्षुर्विषये मोचयित्वा सेनां सेनापतिनायकौ व्यूहेयाताम्[२] । शमान्तरं पत्तिं स्थापयेत्[३] । त्रिशमान्तरमश्वं पञ्चशमान्तरं रथं हस्तिनं वा द्विगुणान्तरं त्रिगुणान्तरं वा व्यूहेत[४] । एवं यथासुखमसंबाधं युध्येत[५] । पञ्चारत्नि धनुः[६] । तस्मिन्धन्विनं स्थापयेत्[७] । त्रिधनुष्यश्वं पञ्चधनुषि रथं हस्तिनं वा[८] । पञ्चधनुरनीकसंधिः पक्षकक्षोरस्यानाम्[९] । अश्वस्य त्रयः पुरुषाः प्रतियोद्धारः[१०] । पञ्चदश रथस्य हस्तिनो वा पञ्च चाश्वाः[११] । तावन्तः पादगोपा वाजिरथद्विपानां विधेयाः[१२] । त्रीणि त्रिकाण्यनीकं रथानामुरस्यं स्थापयेत्[१३] । तावत्कक्षं पक्षं चोभयतः पञ्चचत्वारिंशत्[१४] । एवं रथा रथव्यूहे भवन्ति[१५] । द्वे शते पञ्चविंशतिश्चाश्वाः[१६] । षट्शतानि पञ्चसप्ततिश्च पुरुषाः प्रतियोद्धारः[१७] । तावन्तः पादगोपा वाजिरथद्विपानाम्[१८] । एष समव्यूहः[१९] । तस्य द्विरथो वृद्धिरा एकविंशतिरथात्[२०] । इत्येवमोजा दश समव्यूहप्रकृतयो भवन्ति[२१] । पक्षकक्षोरस्यानामतो विषमसंख्याने विषमव्यूहः[२२] । तस्यापि द्विरथोत्तरा वृद्धिरा एकविंशतिरथात्[२३] । इत्येवमोजा दश विषमव्यूहप्रकृतयो भवन्ति[२४] । अतः सैन्यानां व्यूहशेषमावापः कार्यः[२५] । रथानां द्वौ त्रिभागावङ्गेष्वावापयेत्[२६] । शेषमुरस्यं स्थापयेत्[२७] । एवं त्रिभागोनो रथानामावापः कार्यः[२८] । तेन हस्तिनामश्वानामावापो व्याख्यातः[२९] । यावदश्वरथद्विपानां युद्धसंबाधनं न कुर्यात्तावदावापः कार्यः[३०] । दण्डबाहुल्यमावापः[३१] । पत्त्यबाहुल्यं प्रत्यावापः[३२] । एकाङ्गबाहुल्यमन्वावापः[३३] । दूष्यबाहुल्यमत्यावापः[३४] । परावापात्प्रत्यावापादाचतुर्गुणादाष्टगुणादिति वा विभवतः सैन्यानामावापः कार्यः[३५] । रथव्यूहेन हस्तिव्यूहो व्याख्यातः[३६] । व्यामिश्रो वा हस्तिरथाश्वानाम्[३७] । चक्रान्तेषु हस्तिनः पार्श्वयोरश्वा मुख्या

रथा उरस्यहस्तिनामुरस्यं रथानां कक्षावश्वानां पक्षाविति मध्यभेदी[38] । विपरीतो ऽन्तभेदी[39] । हस्तिनामेव तु शुद्धः संनाह्यानामुरस्यमावापवाह्यानां जघनं व्यालानां कोट्याविति[40] । अश्वव्यूहो वर्मिणामुरस्यं शुद्धानां कक्षपक्षाविति[41] । पत्तिव्यूहः पुरस्तादावरणिनः पृष्ठतो धन्विन इति[42] । शुद्धाः पत्तयः पक्षयोरश्वाः पार्श्वयोर्हस्तिनः पृष्ठतो रथाः पुरस्तात्परव्यूहवशेन वा विपर्यास इति द्व्यङ्गबलविभागः[43] । तेन त्र्यङ्गबलविभागो व्याख्यातः[44] । दण्डसंपत्सारबलं पुंसां हस्त्यश्वयोर्विशेषः[45] । कुलं जातिः सत्त्वं वयस्थता प्राणो वर्ष्मजवस्तेजः शिल्पं स्थैर्यमुदग्रता विधेयत्वं सुव्यञ्जनाचारतेति पत्त्यश्वरथद्विपानाम्[46] । सारत्रिभागमुरस्यं स्थापयेत्[47] । द्वौ त्रिभागौ कक्षं पक्षं चोभयतः अनुलोममनुसारं प्रतिलोमं तृतीयसारं फल्गुप्रतिलोममेवं सर्वमुपयोगं गमयेत्[48] । फल्गुबलमन्तेष्ववधाय वेगाभिहूलितो भवति[49] । सारबलमग्रतः कृत्वा कोटीष्वनुसारं कुर्यात्[50] । जघने तृतीयसारं मध्ये फल्गुबलमेवमेतत्सहिष्णु भवति[51] । व्यूहं तु स्थापयित्वा पक्षकक्षयोरस्यानामेकेन द्वाभ्यां वा प्रहरेत्[52] । शेषैः प्रतिगृह्णीयात्[53] । यत्परस्य दुर्बलं वीतं हस्त्यश्वं दूष्यामात्यकृतोपजापं वा तत्प्रभूतसारेणाभिहन्यात्[54] । यद्वा परस्य सारिष्ठं तद्द्विगुणसारेणाभिहन्यात्[55] । यदङ्गमल्पसारमात्मनस्तद्बहुनोपचिनुयात्[56] । यतः परस्यापचयस्ततो ऽभ्याशे व्यूहेत यतो वा भयं स्यात्[57] । अभिसृतं परिसृतमतिसृतमपसृतमुन्मथ्यावधानं वलयो गोमूत्रिकामण्डलं प्रकीर्णिका व्यावृत्तपृष्ठमनुवंशमग्रतः पार्श्वाभ्यां पृष्ठतो भग्नरक्षा भग्नानुपात इत्यश्वयुद्धानि[58] । प्रकीर्णिकावर्जान्येतान्येव चतुर्णामङ्गानां व्यस्तसमस्तानां वा घातः[59] । पक्षकक्षोरस्यानां च प्रभञ्जनमवस्कन्दः सौप्तिकं चेति हस्तियुद्धानि[60] । उन्मथ्यावधानवर्जान्येतान्येव स्वभूमावभियानापयानस्थितयुद्धानीति रथयुद्धानि[61] । सर्वदेशकालप्रहरणमुपांशुदण्डश्चेति पत्तियुद्धानि[62] ।

एतेन विधिना व्यूहानोजान्युग्मांश्च कारयेत् ।
विभवो यावदङ्गानां चतुर्णां सदृशो भवेत्[63] ॥
द्वे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत्प्रतिग्रहः ।
भिन्नसंघातनार्थं तु न युध्येताप्रतिग्रहः[64] ॥

इति सांग्रामिके दशमे ऽधिकरणे पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः, सारफल्गुबलविभागः, पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि च पञ्चमो ऽध्यायः ॥५॥

आदितस्त्रयस्त्रिंशच्छतः ॥११३॥

१५८-१५९ प्रक. दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहनं तस्य प्रतिव्यूहस्थापनं च.

पक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इत्यौशनसो व्यूहविभागः[1] । पक्षौ कक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इति बार्हस्पत्याः[2] । प्रपक्षकक्षोरस्या उभयोः[3] । दण्डभोगमण्डलासंहताः प्रकृतिव्यूहाः[4] । तत्र तिर्यग्वृत्तिर्दण्डः[5] । समस्तानामन्वावृत्तिर्भोगः[6] । सुतरां सर्वतोवृत्तिः मण्डलः[7] । स्थितानां पृथगनीकवृत्तिरसंहतः[8] । पक्षकक्षोरस्यैः समं वर्तमानो दण्डः[9] । स कक्षातिक्रान्तः प्रदरः[10] । स एव पक्षकक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तो दृढकः[11] । स एव निष्क्रान्तः पक्षाभ्यामसह्यः[12] । पक्षाववस्थाप्योरस्यातिक्रान्तः श्येनः[13] । विपर्यये चापं चापकुक्षिः प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च[14] । चापपक्षः सञ्जयः[15] । स एवोरस्यातिक्रान्तो विजयः[16] । स्थूलकर्णपक्षः स्थूलकर्णः[17] । द्विगुणपक्षः स्थूलो विशालविजयस्त्वभिक्रान्तपक्षश्चमूमुखः[18] । विपर्यये झषास्यः[19] । ऊर्ध्वराजिर्दण्डः सूची[20] । द्वौ दण्डौ वलयः[21] । चत्वारो दुर्जय इति दण्डव्यूहाः[22] । पक्षकक्षोरस्यैर्विषमं वर्तमानो भोगः स सर्पसारी गोमूत्रिका वा[23] । स युग्मोरस्यो दण्डपक्षः शकटः[24] । विपर्यये मकरः[25] । हस्त्यश्वरथैर्व्यतिकीर्णः शकटः पारिपतन्तक इति भोगव्यूहाः[26] । पक्षकक्षोरस्यानामेकीभावे मण्डलः[27] । स सर्वतोमुखः सर्वतोभद्रो ऽष्टानीको दुर्जय इति मण्डलव्यूहाः[28] । पक्षकक्षोरस्या-

नामसंहतादसंहतः[29] । स पञ्चानीकानामाकृतिस्थापनाद्वज्रो गोधा वा[30] । चतुर्णामुद्यानकः काकपदी वा[31] । त्रयाणामर्धचन्द्रकः कर्कटकशृङ्गी वेत्यसंहतव्यूहाः[32] । रथोरस्यो हस्तिकक्षो ऽश्वपृष्ठो ऽरिष्टः[33] । पत्तयो ऽश्वा रथा हस्तिनश्चानुपृष्ठमचलः[34] । हस्तिनो ऽश्वा रथः पत्तयश्चानुपृष्ठमप्रतिहतः[35] । तेषां प्रदरं दृढकेन घातयेत्[36] । दृढकमसह्येन[37] । श्येनं चापेन[38] । प्रतिष्ठं सुप्रतिष्ठेन[39] । संजयं विजयेन[40] । स्थूलकर्णं विशालविजयेन[41] । पारिपतन्तकं सर्वतोभद्रेण[42] । दुर्जयेन सर्वान्प्रतिव्यूहेत[43] । पत्त्यश्वरथद्विपानां पूर्वं पूर्वमुत्तरेण घातयेत्[44] । हीनाङ्गमधिकाङ्गेन चेति[45] । अङ्गदशकस्यैकः पतिः पदिकः[46] । पदिकदशकस्यैकः सेनापतिः[47] । तद्दशकस्यैको नायक इति[48] । स तूर्यघोषध्वजपताकाभिर्व्यूहाङ्गानां संज्ञाः स्थापयेत्[49] । अङ्गविभागे संघाते स्थाने गमने व्यावर्तने प्रहरणे च समे व्यूहे देशकालयोगात्सिद्धिः[50] ।

दण्डैरुपनिषद्योगैस्तीक्ष्णैर्व्यासक्तघातिभिः ।
मायाभिर्देवसंयोगैः शकटैर्हस्तिभूषणैः[51] ॥
दूष्यप्रकोपैर्गोयूथैः स्कन्धावारप्रदीपनैः ।
कोटीजघनघातैर्वा दूतव्यञ्जनभेदनैः[52] ॥
दुर्गं दग्धं हृतं वा ते कोपः कुल्यः समुत्थितः ।
शत्रुराटविको वेति परस्योद्वेगमाचरेत्[53] ॥
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुः क्षिप्तो धनुष्मता ।
प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्गर्भगतानपि[54] ॥

इति सांग्रामिके दशमे ऽधिकरणे दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहनं, तस्य प्रतिव्यूहस्थापनं च षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥ आदितश्चतुस्त्रिंशच्छतः ॥ १३४ ॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य सांग्रामिकं दशममधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

११ अधि. संघवृत्तम्

१६०—१६१ प्रक. भेदोपादानानि उपांशुदण्डश्च.

संघलाभो दण्डमित्रलाभानामुत्तमः[1] । संघाभिसंहतत्वादधृष्यान्परेषां ताननुगुणान्भुञ्जीत सामदानाभ्याम्[2] । द्विगुणान्भेददण्डाभ्याम्[3] । कम्बोजसुराष्ट्रक्षत्रियश्रेण्यादयो वार्ताशस्त्रोपजीविनः[4] । लिच्छिविकवृजिकमल्लकमद्रककुकुरकुरुपाञ्चालादयो राजशब्दोपजीविनः[5] । सर्वेषामासन्नाः सत्त्रिणः संघानां परस्परन्यङ्गद्वेषवैरकलहस्थानान्युपलभ्य क्रमाभिनीतं भेदमपचारयेयुः[6] । असौ त्वा विजल्पतीति[7] । एवमुभयतोबद्धरोषाणां विद्याशिल्पद्यूतवैहारिकेष्वाचार्यव्यञ्जना बालकलहानुत्पादयेयुः[8] । वेशशौण्डिकेषु वा प्रतिलोमप्रशंसाभिः संघमुख्यमनुष्याणां तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः[9] । कृत्यपक्षोपग्रहेण वा कुमारकान्विशिष्टच्छन्दिकया हीनच्छन्दिकानुत्साहयेयुः[10] । विशिष्टानां चैकपात्रविवाहं हीनेभ्यो वारयेयुः[11] । हीनान्वा विशिष्टैरेकपात्रे विवाहे वा योजयेयुः[12] । अवहीनान्वा तुल्यभावोपगमने कुलतः पौरुषतः स्थानविपर्यासतो वा व्यवहारमवस्थितं वा प्रतिलोमस्थापनेन निशामयेयुः[13] । विवादपदेषु वा द्रव्यपशुमनुष्याभिघातेन रात्रौ तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः[14] । सर्वेषु च कलहस्थानेषु हीनपक्षं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य प्रतिपक्षवधे योजयेत्[15] । भिन्नानपवाहयेद्वा[16] । एकदेशे समस्तान्वा निवेश्य भूमौ चैषां पञ्चकुलीं दशकुलीं वा कृष्यायां निवेशयेत्[17] । एकस्था हि शस्त्रग्रहणसमर्थाः स्युः[18] । समवाये चैषामत्ययं स्थापयेत्[19] । राजशब्दिभिरवरुद्धमवक्षिप्तं वा कुल्यमभिजातं राजपुत्रत्वे स्थापयेत्[20] । कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गो राजलक्षण्यतां संघेषु प्रकाशयेत्[21] । संघमुख्यांश्च धर्मिष्ठानुपजपेत्[22] । स्वधर्मममुष्य राज्ञः पुत्रे भ्रातरि वा प्रतिपद्यध्वमिति[23] ।

प्रतिपन्नेषु कृत्यपक्षोपग्रहार्थमर्थं दण्डं च प्रेषयेत्[24] । विक्रमकाले
शौण्डिकव्यञ्जनाः पुत्रदारप्रेतापदेशेन नैषेचनिकमिति मदनरस-
युक्तान्मद्यकुम्भाञ्शतशः प्रयच्छेयुः[25] । चैत्यदैवतद्वाररक्षास्थानेषु
च सत्त्रिणः समयकर्मनिक्षेपं सहिरण्याभिज्ञानमुद्राणि हिरण्य-
भाजनानि च प्ररूपयेयुः[26] । दृश्यमानेषु च संघेषु विक्रीताः इत्या-
वेदयेयुः[27] । अथावस्कन्दं दद्यात्[28] । संघानां वा वाहनहिरण्य-
कालिके गृहीत्वा संघमुख्याय प्रख्यातं द्रव्यं प्रयच्छेत्[29] । तदेषां
याचिते दत्तममुष्मै मुख्यायेति ब्रूयात्[30] । एतेन स्कन्धावाराटवी-
भेदो व्याख्यातः[31] । संघमुख्यपुत्रमात्मसंभावितं वा सत्त्री
ग्राहयेत्[32] । अमुष्य राज्ञः पुत्रस्त्वं शत्रुभयादिह न्यस्तो
ऽसीति[33] । प्रतिपन्नं राजा कोशदण्डाभ्यामपगृह्य संघेषु
विक्रमयेत्[34] । अवाप्तार्थस्तमपि प्रवासयेत्[35] । बन्धकीपोषकाः
प्लवकनटनर्तकसौभिका वा प्रणिहिताः स्त्रीभिः परमरूपयौवनाभिः
संघमुख्यानुन्मादयेयुः[36] । जातकामानामन्यतमस्य प्रत्ययं कृत्वा-
न्यत्र गमनेन प्रसभहरणेन वा कलहानुत्पादयेयुः[37] । कलहे
तीक्ष्णाः कर्म कुर्युः[38] । हतो ऽयमित्थं कामुकः इति[38] । विसं-
वादितं वा मर्षयमाणमभिसृत्य स्त्री ब्रूतात्[39] । असौ मां मुख्यस्त्वयि
जातकामां बाधते[40] । तस्मिञ्जीवति नेह स्थास्यामीति घातमस्य
प्रयोजयेत्[41] । प्रसह्यापहृता वोपवनान्ते क्रीडागृहे वापहर्तारं रात्रौ
तीक्ष्णेन घातयेत्[42] । स्वयं वा रसेन[43] । ततः प्रकाशयेत्[44] । अमुना मे
प्रियो हत इति[45] । जातकामं वा सिद्धव्यञ्जनः सांवननिकी
भिरौषधीभिः संवास्य रसेनातिसंधायापगच्छेत्[46] । तस्मिन्नपक्रान्ते
सत्त्रिणः परप्रयोगमभिशंसेयुः[47] । अस्य विधवा गूढाजीवा योग-
स्त्रियो वा दायनिक्षेपार्थं विवदमानाः संघमुख्यानुन्मादयेयु-
रिति[48] । कौशिकस्त्रियो नर्तकी गायना वा प्रतिपन्नान्गूढवे-
श्मसु रात्रिसमागमप्रविष्टास्तीक्ष्णा हन्युर्बध्वा हरेयुर्वा[49] ।

सत्त्री वा स्त्रीलोलुपं संघमुख्यं प्ररूपयेत्[५०] । अमुष्मिन्ग्रामे दरिद्रकुलमपसृतम्[५१] । तस्य स्त्री राजार्हा[५२] । गृहाणैनामिति[५३] । गृहीतायामर्धमासानन्तरं सिद्धव्यञ्जनो दूष्यसंघमुख्यं मध्ये प्रक्रोशेत्[५४] । असौ मे मुख्यां भार्यां स्नुषां भगिनीं दुहितरं वाधिचरतीति[५५] । तं चेत्संघो निगृह्णीयाद्राजैनमुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेत्[५६] । अनिगृहीते सिद्धव्यञ्जना रात्रौ तीक्ष्णाः प्रवासयेयुः[५७] । ततस्तद्व्यञ्जनाः प्रक्रोशेयुः[५८] । असौ ब्रह्महा ब्राह्मणीजारश्चेति[५९] । कार्तान्तिकव्यञ्जनो वा कन्यामन्येन वृतामन्यस्य प्ररूपयेत्[६०] । अमुष्य कन्या राजपत्नी राजप्रसविनी च भविष्यति[६१] । सर्वस्वेन प्रसह्य वैनां लभस्वेति[६२] । अलभ्यमानायां परपक्षमुद्धर्षयेत्[६३] । लब्धायां सिद्धः कलहः[६४] । भिक्षुकी वा प्रियभार्यं मुख्यं ब्रूयात्[६५] । असौ ते मुख्यो यौवनोत्सिक्तो भार्यायां मां प्राहिणोत्[६६] । तस्याहं भयाल्लेख्यमाभरणं गतास्मि[६७] । निर्दोषा ते भार्या[६८] । गूढमस्मिन्प्रतिकर्तव्यमहमपि तावत्प्रतिपत्स्यामीति[६९] । एवमादिषु कलहस्थानेषु स्वयमुत्पन्ने वा कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा हीनपक्षं राजा कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेदपवाहयेद्वा[७०] । संघेष्वेवमेकराजो वर्तेत[७१] । संघाश्चाप्येवमेकराजात्तेभ्यो ऽतिसंधानेभ्यो रक्षेयुः[७२] ।

संघमुख्यश्च संघेषु न्यायवृत्तिर्हितः प्रियः ।
दान्तो युक्तजनस्तिष्ठेत्सर्वचित्तानुवर्तकः[७३] ॥

इति संघवृत्ते एकादशे ऽधिकरणे भेदोपादानानि, उपांशुदण्डश्च प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥
आदितः पञ्चत्रिंशच्छतः ॥१३५॥ एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य
संघवृत्तमेकादशमधिकरणं समाप्तम् ॥११॥

---

१२ अधि॰ आबलीयसम्.

१६२. प्रक॰ दूतकर्माणि.

बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्मा तिष्ठेत्[१] । इन्द्रस्य हि स प्रणमति यो बलीयसो नमतीति भारद्वाजः ।

सर्वसंदोहेन बलानां युध्येत[3] । पराक्रमो हि व्यसनमपहन्ति[4] । स्वधर्मश्चैष क्षत्रियस्य[5] । युद्धे जयः पराजयो वेति विशालाक्षः[6] । नेति कौटिल्यः[7] । सर्वत्रानुप्रणतः कुलैडक इव निराशो जीविते वसति[8] । युध्यमानश्चाल्पसैन्यः समुद्रमिवाप्लवो ऽवगाहमानः सीदति[9] । तद्विशिष्टं तु राजानमाश्रितो दुर्गमविषह्यं वा चेष्टेत[10] । त्रयो ऽभियोक्तारो धर्मासुरलोभविजयिन इति[11] । तेषामभ्यवपत्त्या धर्मविजयी तुष्यति[12] । तमभ्यवपद्येत[13] । परेषामपि भयाद्भूमिद्रव्यहरणेन लोभविजयी तुष्यति[14] । तमर्थेनाभ्यवपद्येत[15] । भूमिद्रव्यपुत्रदारप्राणहरणेनासुरविजयी । तं भूमिद्रव्याभ्यामुपगृह्याग्राह्यः प्रतिकुर्वीत[16] । तेषामन्यतममुत्तिष्ठमानं संधिना मन्त्रयुद्धेन कूटयुद्धेन वा प्रतिव्यूहेत[17] । शत्रुपक्षस्य सामदानाभ्याम्[18] । स्वपक्षं भेददण्डाभ्याम्[19] । दुर्गं राष्ट्रं स्कन्धावारं वास्य गूढाः शस्त्ररसाग्निभिः साधयेयुः[20] । सर्वतः पार्ष्णिमस्य ग्राहयेत्[21] । अटवीभिर्वा राज्यं घातयेत्[22] । तत्कुलीनावरुद्धाभ्यां वा हारयेत्[23] । अपकारान्तेषु चास्य दूतं प्रेषयेत्[24] । अनपकृत्य वा संधानम्[25] । तथाप्यभिप्रयान्तं कोशदण्डयोः पादोत्तरमहोरात्रोत्तरं वा संधिं याचेत[26] । स चेद्दण्डसंधिं याचेत कुण्ठमस्मै हस्त्यश्वं दद्यादुत्साहितं वा गरयुक्तम्[27] । पुरुषसंधिं याचेत दूष्यामित्राटवीबलमस्मै दद्याद्योगपुरुषाधिष्ठितम्[28] । तथा कुर्याद्यथोभयविनाशः स्यात्[29] । तीक्ष्णबलं वास्मै दद्यात्[30] । अवमानितं विकुर्वीत मौलमनुरक्तं वा यदस्य व्यसने ऽपकुर्यात्[31] । कोशसंधिं याचेत सारमस्मै दद्याद्यस्य क्रेतारं नाधिगच्छेत्[32] । कुप्यमयुद्धयोग्यं वा[33] । भूमिसंधिं याचेत प्रत्यादेयां नित्यामित्रामनपाश्रयां महाक्षयव्ययनिवेशां वास्मै भूमिं दद्यात्[34] । सर्वस्वेन वा राजधानीवर्जेन संधिं याचेत[35] । बलीयसः

यत्प्रसह्य हरेदन्यः तत्प्रयच्छेदुपायतः ।
रक्षेत्स्वदेहं न धनं का ह्यनित्ये धने दया[36] ॥

इत्याबलीयसे द्वादशे ऽधिकरणे दूतकर्माणि संधियाचनं प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥ आदितः षट्त्रिंशच्छतः ॥१३६॥

१६३ प्रक. मन्त्रयुद्धम्.

स चेत्संधौ नावतिष्ठेत ब्रूयादेनम्। इमे शत्रुषड्वर्गवशगा राजानो विनष्टाः[2]। तेषामनात्मवतां नार्हसि मार्गमनुगन्तुम्[3]। धर्ममर्थं चावेक्षस्व[4]। मित्रमुख्या ह्यमित्रास्ते ये त्वा साहसमधर्ममर्थातिक्रमं च ग्राहयन्ति[5]। शूरैस्त्यक्तात्मभिः सह योद्धुं साहसम्[6]। जनक्षयमुभयतः कर्तुमधर्मः[7]। दृष्टमर्थं मित्रमदुष्टं च त्यक्तुमर्थातिक्रमः[8]। मित्रवांश्च स राजा[9]। भूयश्चैतेनार्थेन मित्राण्युद्योजयिष्यति यानि त्वा सर्वतो ऽभियास्यन्ति[10]। न च मध्यमोदासीनयोर्मण्डलस्य वा परित्यक्तः[11]। भवांस्तु परित्यक्तो ये त्वा समुद्युक्तमुपप्रेक्षन्ते[12]। भूयः क्षयव्ययाभ्यां युज्यताम्[13]। मित्राच्च भिद्यताम्[14]। अथैनं परित्यक्तमूलं सुखेनोच्छेत्स्यामह इति[15]। स भवान्नार्हति मित्रमुखानाममित्राणां श्रोतुं मित्राण्युद्वेजयितुममित्रांश्च श्रेयसा योक्तुं प्राणसंशयमनर्थं चोपगन्तुमिति यच्छेत्[16]। तथापि प्रतिष्ठमानस्य प्रकृतिकोपमस्य कारयेद्यथासंघवृत्ते व्याख्यातं योगवामने च[17]। तीक्ष्णरसदप्रयोगं च यदुक्तमात्मरक्षितके रक्ष्यं तत्र तीक्ष्णान्रसदांश्च प्रयुञ्जीत[18]। बन्धकीपोषकाः परमरूपयौवनाभिः स्त्रीभिः सेनामुख्यानुन्मादयेयुः[19]। बहूनामेकस्य द्वयोर्वा मुख्ययोः कामे जाते तीक्ष्णाः कलहानुत्पादयेयुः[20]। कलहे पराजितपक्षं परत्रापगमने यात्रासाहाय्यदाने वा भर्तुर्योजयेयुः[21]। कामवशान्वा सिद्धव्यञ्जनाः सांवननिकीभिरोषधीभिरभिसंधानाय मुख्येषु रसं दापयेयुः[22]। वैदेहकव्यञ्जनो वा राजमहिष्याः सुभगायाः प्रेष्यामासन्नां कामनिमित्तमर्थेनाभिवृष्य परित्यजेत्[23]। तस्यैव परिचारकव्यञ्जनोपदिष्टः सिद्धव्यञ्जनः सांवननिकीमौषधीं दत्त्वा वैदेहकशरीरे ऽवधातव्येति[24]। सिद्धे सुभगाया अप्येनं योगमुपदिशेद्राजशरीरे ऽवधातव्येति[25]। ततो रसेनातिसंदध्यात्[26]। कार्तान्तिकव्यञ्जनो वा महामात्रं राज-

लक्षणसंपन्नं क्रमाभिनीतं ब्रूयात्[27] । भार्यामस्य भिक्षुकी[28] । राजपत्नी राजप्रसविनी वा भविष्यसीति[29] । भार्याव्यञ्जनो वा महामात्रं ब्रूयात्[30] । राजा किल मामवरोधयिष्यति[31] । तवान्तिकाय पत्रलेख्यमाभरणं चेदं परिव्राजकयाहृतमिति[32] । सूदारालिकव्यञ्जनो वा रसप्रयोगार्थं राजवचनादर्थं चास्य लोभनीयमभिनयेत्[33] । तदस्य वैदेहकव्यञ्जनः प्रतिसंदध्यात्[34] । कार्यसिद्धिं च ब्रूयात्[35] । एवमेकेन द्वाभ्यां त्रिभिरित्युपायैरेकैकस्य महामात्रं विक्रमायापगमनाय वा योजयेदिति[36] । दुर्गेषु चास्य शून्यपालासन्नाः सत्त्रिणः पौरजानपदेषु मैत्रीनिमित्तमावेदयेयुः[37] । शून्यपालेनोक्ता योधाश्चाधिकरणस्थाश्च[38] । कृच्छ्रगतो राजा जीवन्नागमिष्यति[39] । न वा प्रसह्य वित्तमार्जयध्वममित्रांश्च हत इति[40] । बहुलीभूते तीक्ष्णाः पौरान्निशास्वाहारयेयुर्मुख्यांश्चाभिहन्युः[41] । एवं क्रियन्ते ये शून्यपालस्य न शुश्रूषन्ते इति ।[42] शून्यपालस्थानेषु च सशोणितानि शस्त्रवित्तबन्धनान्युत्सृजेयुः[43] । ततः सत्त्रिणः शून्यपालो घातयति विलोपयति चेत्यावेदयेयुः[44] । एवं जानपदान्समाहर्तुर्भेदयेयुः[45] । समाहर्तृपुरुषांस्तु ग्राममध्येषु रात्रौ तीक्ष्णा हत्वा ब्रूयुः[46] । एवं क्रियन्ते ये जनपदमधर्मेण बाधन्त इति[47] । समुत्पन्ने दोषे शून्यपालं समाहर्तारं वा प्रकृतिकोपेन घातयेयुः । तत्कुलीनमवरुद्धं वा प्रतिपादयेयुः[48] ॥

अन्तःपुरपुरद्वारं द्रव्यधान्यपरिग्रहान् ।
दहेयुस्तांश्च हन्युर्वा ब्रूयुरस्यार्तवादिनः ॥

इत्याबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे दूतकर्माणि वाक्ययुद्धं मन्त्रयुद्धं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ आदितः सप्तत्रिंशच्छतः ॥ १३७ ॥

१६४-१६५ प्रक. सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनं च

राज्ञो राजवल्लभानां चासन्नाः सत्त्रिणः पत्त्यश्वरथद्विपमुख्यानां राजा क्रुद्ध इति सुहृद्विश्वासेन मित्रस्थानीयेषु कथयेयुः ।

बहुलीभूते तीक्ष्णाः कृतरात्रिचारप्रतीकारा गृहस्वामिवचनेनागम्यतामिति ब्रूयुः[२]। तान्निर्गच्छत एवाभिहन्युः[३]। स्वामिसंदेश इति चासन्ना ब्रूयुः[४]। ये च प्रवासितास्तान्सत्त्रिणो ब्रूयुः[५]। एतत्तद्यदस्माभिः कथितं जीवितुकामेनापक्रान्तव्यमिति[६]। येभ्यश्च राजा याचितो न ददाति तान्सत्त्रिणो ब्रूयुः[७]। उक्तः शून्यपालो राज्ञा[८]। याच्यमर्थमसौ चासौ मा याचते[९]। मया प्रत्याख्याताः शत्रुसंहिताः[१०]। तेषामुद्धरणे प्रयतस्वेति[११]। ततः पूर्ववदाचरेत्[१२]। येभ्यश्च राजा याचितो ददाति तान्सत्त्रिणो ब्रूयुः[१३]। उक्तः शून्यपालो राज्ञा[१४]। याच्यमर्थमसौ चासौ च मा याचते[१५]। तेभ्यो मया सोऽर्थो विश्वासार्थं दत्तः[१६]। शत्रुसंहितास्तेषामुद्धरणे प्रयतस्वेति[१७]। ततः पूर्ववदाचरेत्[१८]। ये चैनं याच्यमर्थं न याचन्ते तान्सत्त्रिणो ब्रूयुः[१९]। उक्तः शून्यपालो राज्ञा[२०]। याच्यमर्थमसौ चासौ च मा न याचते[२१]। किमन्यत्[२२]। स्वदोषशङ्कितत्वात्[२३]। तेषामुद्धरणे प्रयतस्वेति[२४]। ततः पूर्ववदाचरेत्[२५]। एतेन सर्वः कृत्यपक्षो व्याख्यातः[२६]। प्रत्यासन्नो वा राजानं सत्त्री ग्राहयेत्[२७]। असौ चासौ च ते महामात्रः शत्रुपुरुषैः संभाष्यत इति[२८]। प्रतिपन्ने दूष्यानस्य शासनहरान्दर्शयेत्[२९]। एतत्तदिति[३०]। सेनामुख्यप्रकृतिपुरुषान्वा भूम्या हिरण्येन वा लोभयित्वा स्वेषु विक्रमयेदपवाहयेद्वा[३१]। यो ऽस्य पुत्रः समीपे दुर्गे वा प्रतिवसति तं सत्त्रिणोपजापयेत्[३२]। आत्मसंपन्नतरस्त्वं पुत्रः तथाप्यन्तर्हितः[३३]। तत्किमुपेक्षसे[३४]। विक्रम्य गृहाण[३५]। पुरा त्वा युवराजो विनाशयतीति[३६]। तत्कुलीनमवरुद्धं वा हिरण्येन प्रतिलोभ्य ब्रूयात्[३७]। अन्तर्बलं प्रत्यन्तस्कन्धमन्तं वास्य प्रमृद्नीहीति[३८]। आटविकानर्थमानाभ्यामुपगृह्य राज्यमस्य घातयेत्[३९]। पार्ष्णिग्राहं वास्य ब्रूयात्[४०]। अहं वः सेतुः[४१]। मयि विभिन्ने सर्वानेष प्लवो राजा प्लावयिष्यतीति[४२]। संभूय वास्य यात्रां विहनाम इति[४३]। तत्संहतानामसंहतानां च प्रेषयेत्[४४]। एष खलु राजा

मामुत्पाद्य भवन्तस्तु कर्म करिष्यति[४५] । बुध्यध्वम्[४६] । अहं वः श्रेयानभ्यवपत्तामिति[४७] ।

मध्यमस्य प्रहिणुयादुदासीनस्य वा पुनः ।
यथासन्नस्य मोक्षार्थं सर्वस्वेन तदर्पणम्[४८] ।

इत्याबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनं च तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ आदितोऽष्टत्रिंशच्छतः ॥ १३८ ॥

१६६—१६७ प्रक. शस्त्राग्निरसप्रणिधयः वीवधासारप्रसारवधश्च.

ये चास्य दुर्गेषु वैदेहकव्यञ्जना ग्रामेषु गृहपतिकव्यञ्जना जनपदसंधिषु गोरक्षकतापसव्यञ्जनास्ते सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानां पण्यागारपूर्वं प्रेषयेयुः[१] । अयं देशो हार्य इति[२] । आगतांश्चैषां दुर्गे गूढपुरुषानर्थमानाभ्यामभिसत्कृत्य प्रकृतिच्छिद्राणि प्रदर्शयेयुः[३] । तेषु तैः सह प्रहरेयुः[४] । स्कन्धावारे वास्य शौण्डिकव्यञ्जनः पुत्रमभियुक्तं स्थापयित्वावस्कन्दकाले रसेन प्रवासयित्वा नैषेचनिकमिति मदनरसयुक्तान्मद्यकुम्भाञ्छतशः प्रयच्छेत्[५] । शुद्धं वा मद्यं माद्यं वा मद्यं दद्यादेकमर्हः[६] । उत्तरं रससिद्धं प्रयच्छेत्[७] । शुद्धं वा मद्यं दण्डमुख्येभ्यः प्रदाय मदकाले रससिद्धं प्रयच्छेत्[८] । दण्डमुख्यव्यञ्जनो वा पुत्रमभित्यक्तमिति समानम्[९] । पक्वमांसिकौदनिकशौण्डिकापूपिकव्यञ्जना वा पण्यविशेषमवघोषयित्वा परस्परसंघर्षेण कालिकंसमर्घतरमिति वा परानाहूय रसेन स्वपण्यान्यपचारयेयुः[१०] । सुराक्षीरदधिसर्पिस्तैलानि वा तद्व्यवहर्तृषु गृहीत्वा स्त्रियो बालाश्च रसयुक्तेषु स्वभाजनेषु परिकिरेयुः[११] । अनेनार्घेण विशिष्टं वा भूयो दीयतामिति तत्रैवावकिरेयुः[१२] । एतान्येव वैदेहकव्यञ्जनाः पण्यविक्रयेणाहर्तारो वा हस्त्यश्वानां विधायवसेषु रसमासन्ना दद्युः[१३] । कर्मकरव्यञ्जना वा रसाक्तं यवसमुदकं वा विक्रीणीरन्[१४] । चिरसं-

सृष्टा वा गोवाणिजका गवामजावीनां वा यूथान्यवस्कन्दकालेषु परेषां मोहस्थानेषु प्रमुञ्चेयुः[१५]। अश्वखरोष्ट्रमहिषादीनां दुष्टांश्च तद्व्यञ्जना वा चुचुन्दरीशोणिताक्ताक्षान्[१६]। लुब्धकव्यञ्जना वा व्यालमृगान्पञ्जरेभ्यः प्रमुञ्चेयुः[१७]। सर्पग्राहा वा सर्पानुग्रविषान्[१८]। हस्तिजीविनो वा हस्तिनः[१९]। अग्निजीविनो वाग्निमवसृजेयुः[२०]। गूढपुरुषा वा विमुखान्पत्त्यश्वरथद्विपमुख्यानभिहन्युः[२१]। आदीपयेयुर्वा मुख्यावासान्[२२]। दूष्यामित्राटविकव्यञ्जनाः प्रणिहिताः पृष्ठाभिघातमवस्कन्दप्रतिग्रहं वा कुर्युः[२३]। वनगूढा वा प्रत्यन्तस्कन्धमुपनिष्कृष्याभिहन्युः[२४]। एकायने वीवधासारप्रसारान्वाससङ्केतं वा रात्रियुद्धे भूरितूर्यमाहत्य ब्रूयुः[२५]। अनुप्रविष्टाः स्मो लब्धं राज्यमिति[२६]। राजावासमनुप्रविष्टा वा संकुलेषु राजानं हन्युः[२७]। सर्वतो वा प्रयातमेनं म्लेच्छाटविकदण्डचारिणः सत्त्रापाश्रयस्तम्भवाटापाश्रया वा हन्युः[२८]। लुब्धकव्यञ्जना वावस्कन्दसंकुलेषु गूढयुद्धहेतुभिरभिहन्युः[२९]। एकायने वा शैलस्तम्भपटखञ्जनान्तरुदके वा स्वभूमिबलेनाभिहन्युः[३०]। नदीसरस्तटाकसेतुबन्धभेदवेगेन वा प्लावयेयुः[३१]। धान्वनवनदुर्गनिम्नदुर्गस्थं वा योगाग्निधूमाभ्यां नाशयेयुः[३२]। सङ्कटगतमग्निना धान्वनगतं धूमेन निधानगतं रसेन तोयावगाढं दुष्टग्राहैरुदकचरणैर्वा तीक्ष्णाः साधयेयुः[३३]। आदीप्तावासान्निष्पतन्तं वा[३४]।

योगवामनयोगाभ्यां योगेनान्यतमेन वा ।
अमित्रमतिसंदध्यात्सक्तमुक्तासु भूमिषु[३५] ॥

इत्याबलीयसे द्वादशे ऽधिकरणे सत्त्राग्निरसप्रणिधयः वीवधासारप्रसारवधश्च चतुर्थो ऽध्यायः ॥४॥ आदित एकोनचत्वारिंशच्छतः ॥१३९॥

१६८-१७० प्रक. योगातिसंधानं दण्डातिसंधानम् एकविजयश्च.

दैवतेज्यायां यात्रायाममित्रस्य बहूनि पूज्यागमस्थानानि भक्तितस्तत्रास्य योगमुञ्जयेत्। देवतागृहप्रविष्टस्योपरि यन्त्रमो-

चरणेन गूढभित्तिं शिलां वा पातयेत्[2] । शिलाशस्त्रवर्षमुत्तमागारात्[3] । कवाटमवपातितं वा भित्तिप्रणिहितमेकदेशबन्धं वा परिघं मोचयेत्[4] । देवतादेहध्वजप्रहरणानि वास्योपरिष्टात्पातयेत्[5] । स्थानासनगमनभूमिषु वास्य गोमयप्रदेहेन गन्धोदकप्रसेकेन वा रसमतिचारयेत्[6] । पुष्पचूर्णोपहारेण वा गन्धप्रतिच्छिन्नं वास्य तीक्ष्णं धूममतिनयेत्[7] । शूलकूपमवपातनं वा शयनासनस्याधस्ताद्यन्त्रबद्धतलमेनं कीलमोचणेन प्रवेशयेत्[8] । प्रत्यासन्ने वाटव्यमित्रे जनपदाच्चानवरोधक्षममतिनयेत्[9] । दुर्गाच्चानवरोधक्षममपनयेत्[10] । प्रत्यादेयमरिविषयं वा प्रेषयेत्[11] । जनपदं चैकस्थं शैलवननदीदुर्गेष्वटवीव्यवहितेषु वा पुत्रभ्रातृपरिगृहीतं स्थापयेत्[12] । उपरोधहेतवो दण्डोपनतवृत्ते व्याख्याताः[13] । तृणकाष्ठमायोजनाद्दाहयेत्[14] । उदकानि च दूषयेत्[15] । अवस्रावयेच्च[16] । कूटकूपावपातकण्टकिनीश्च बहिरुज्जयेत्[17] । सुरङ्गाममित्रस्थाने बहुमुखीं कृत्वा निचयमुख्यानभिहारयेत्[18] । अमित्रं वा[19] । परप्रयुक्तायां वा सुरङ्गायां परिखामुदकान्तिकीं खानयेत्[20] । कूपशालामनुसालं वातोयकुम्भान्कांस्यभाण्डानि वा शङ्कास्थानेषु स्थापयेत्खाताभिज्ञानार्थम्[21] । ज्ञाते सुरङ्गापथे प्रतिसुरङ्गां कारयेत्[22] । मध्ये भित्त्वा धूममुदकं वा प्रयच्छेत्[23] । प्रतिविहितदुर्गो वा मूले दायादं कृत्वा प्रतिलोमामस्य दिशं गच्छेत्[24] । यतो वा मित्रैर्बन्धुभिराटविकैर्वा संसृज्येत[25] । परस्यामित्रैर्दूष्यैर्वा महद्भिः[26] । यतो वा गतोऽस्य मित्रैर्वियोगं कुर्यात्[27] । पार्ष्णिं वा गृह्णीयात्[28] । राज्यं वास्य हारयेत्[29] । वीवधासारप्रसारान्वा वारयेत्[30] । यतो वा शक्नुयादाक्षिकपादपक्षेपेणास्य प्रहर्तुम्[31] । यतो वा स्वं राज्यं त्रायेत मूलस्योपचयं वा कुर्यात्[32] । यतः संधिमभिप्रेतं लभेत ततो वा गच्छेत्[33] । सहप्रस्थायिनो वास्य प्रेषयेयुः[34] । अयं ते शत्रुरस्माकं हस्तगतः[35] । पण्यं विप्रकारं चापदिश्य हिरण्यमन्तःसारबलं च

प्रेषयस्व यस्यैनमर्पयेम बद्धं प्रवासितं वेति[३६] । प्रतिपन्ने हिरण्यं सारबलं चाददीत[३७] । अन्तपालो वा दुर्गसंप्रदानेन बलैकदेशमतिनीय विश्वस्तं घातयेत्[३८] । जनपदमेकस्थं वा घातयितुममित्रानीकमावाहयेत्[३९] । तदवरुद्धदेशमतिनीय विश्वस्तं घातयेत्[४०] । मित्रव्यञ्जनो वा बाह्यस्य प्रेषयेत्[४१] । क्षीणमस्मिन्दुर्गे धान्यं स्नेहाः क्षारो लवणं वा[४२] । तदमुष्मिन्देशे काले च प्रवेक्ष्यति[४३] । तदुपगृहाणेति[४४] । ततो रसविद्धधान्यस्नेहं क्षारं लवणं वा दूष्यामित्राटविकाः प्रवेशयेयुः[४५] । अन्ये चाभित्यक्ताः[४६] । तेन सर्वभाण्डवीवधग्रहणं व्याख्यातम्[४७] । संधिं वा कृत्वा हिरण्यैकदेशमस्मै दद्यात्[४८] । विलम्बमानः शेषम्[४९] । ततो रक्षाविधानान्यवस्रावयेत्[५०] । अग्निरसशस्त्रैर्वा प्रहरेत्[५१] । हिरण्यप्रतिग्राहिणो वास्य वल्लभाननुगृह्णीयात्[५२] । परिक्षीणो वास्मै दुर्गं दत्त्वा निर्गच्छेत्[५३] । सुरुङ्गया कुक्षिप्रदरेण वा प्राकारभेदेन निर्गच्छेत्[५४] । रात्राववस्कन्दं दत्त्वा सिद्धस्तिष्ठेत्[५५] । असिद्धः पार्श्वेनापगच्छेत्[५६] । पाषण्डच्छद्मना मन्दपरिवारो निर्गच्छेत्[५७] । प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निर्ह्रियेत[५८] । स्त्रीवेषधारी वा प्रेतमनुगच्छेत्[५९] । दैवतोपहारश्राद्धप्रहवणेषु वा रसविद्धमन्नपानमवसृज्य कृतोपजापो दूष्यव्यञ्जनैर्निष्पत्य गूढसैन्यो ऽभिहन्यात्[६०] । एवं गृहीतदुर्गो वा प्राश्य प्राशं चैत्यमुपस्थाप्य दैवतप्रतिमाच्छिद्रं प्रविश्यासीत[६१] । गूढभित्तिं वा दैवतप्रतिमायुक्तं वा भूमिगृहम्[६२] । विस्मृते सुरुङ्गया रात्रौ राजावासमनुप्रविश्य सुप्तममित्रं हन्यात्[६३] । यन्त्रविश्लेषणं वा विश्लेष्याधस्तादवपातयेत्[६४] । रसाग्नियोगेनावलिप्तं गृहं जतुगृहं वाधिशयानममित्रमादीपयेत्[६५] । प्रमदवनविहाराणामन्यतमे वा विहारस्थाने प्रमत्तं भूमिगृहसुरुङ्गागूढभित्तिप्रविष्टास्तीक्ष्णा हन्युः[६६] । गूढप्रणिहिता वा रसेन स्वपतो वा निरुद्धे देशे गूढाः स्त्रियः सर्परसाग्निधूमानुपरि मुञ्चेयुः[६७] । प्रत्युत्पन्ने वा कारणे यद्यदुपपद्येत तत्तदमित्रे ऽन्तःपुरगते गूढसंचारः प्रयुञ्जीत[६८] ।

ततो गूढमेवापगच्छेत्[६९]। स्वजनसंज्ञां च प्ररूपयेत्[७०]।
द्वाःस्थान्वर्षवरांश्चान्यान्निगूढोपहितान्परैः।
तूर्यसंज्ञाभिराहूय द्विषच्छेषाणि कारयेत्[७१]॥

इत्याबलीयसे द्वादशे ऽधिकरणे योगातिसंधानं दण्डातिसंधानं एकविजयश्च पञ्चमो ऽध्यायः॥ ५॥ आदितश्चत्वारिंशच्छतः॥ १४०॥ ऐतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य आबलीयसं द्वादशमधिकरणं समाप्तम्॥ १२॥

१३ अधि. दुर्गलम्भोपायः.

१७१ प्रक. उपजापः.

विजिगीषुः परग्राममवाप्तुकामः सर्वज्ञदैवतसंयोगख्यापनाभ्यां स्वपक्षमुद्धर्षयेत्[१]। परपक्षं चोद्वेजयेत्[२]। सर्वज्ञख्यापनं तु[३]। गृहगुह्यप्रवृत्तिज्ञानेन प्रत्यादेशो मुख्यानाम्[४]। कण्टकशोधनापसर्पागमेन प्रकाशनं राजद्विष्टकारिणाम्[५]। विज्ञाप्योपायनख्यापनमदृष्टसंसर्गविद्यासंज्ञादिभिः[६]। विदेशप्रवृत्तिज्ञानं तदहरेव गृहकपोतेन मुद्रासंयुक्तेन[७]। दैवतसंयोगख्यापनं तु[८]। सुरङ्गामुखेनाग्निचैत्यदैवतप्रतिमाच्छिद्रानुप्रविष्टैरग्निचैत्यदैवतव्यञ्जनैः संभाषणं पूजनं च[९]। उदकादुत्थितैर्वा नागवरुणव्यञ्जनैः संभाषणं पूजनं च[१०]। रात्रावन्तरुदके समुद्रवालुकाकोशं प्रणिधायाग्निमालादर्शनम्[११]। शिलाशिक्यावगृहीते प्लवके स्थानम्[१२]। उदकवास्तिना जरायुणा वा शिरो ऽवगूढनासः पृषतान्त्रकुलीरनक्रशिशुमारोद्रवसाभिर्वा शतपाक्यं तैलं नस्तः प्रयोगः[१३]। तेन रात्रिगणश्चरतीत्युदकचरणानि[१४]। तैर्वरुणनागकन्यावाक्यक्रिया संभाषणं च[१५]। कोपस्थानेषु मुखादग्निधूमोत्सर्गः[१६]। तदस्य स्वविषये कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकक्षणिकगूढपुरुषसाचिव्यकरास्तद्दर्शिनश्च प्राकाशयेयुः[१७]। परस्य विषये दैवतदर्शनं दिव्यकोशदण्डोत्पत्तिं चास्य ब्रूयुः[१८]। दैवतप्रश्ननिमित्तवायसाङ्गविद्याः स्वप्नमृगपक्षिव्याहारेषु चास्य

विजयं ब्रूयुः[१९] । विपरीतममित्रस्य[२०] । सदुन्दुभिमुल्कां च परस्य नक्षत्रे दर्शयेयुः[२१] । परस्य मुख्यान्मित्रत्वेनोपदिशन्तो दूतव्यञ्जनाः स्वामिसत्कारं ब्रूयुः[२२] । स्वपक्षबलाधानं परपक्षप्रतिघातं च तुल्ययोगक्षेममामात्यानामायुधीयानां च कथयेयुः[२३] । तेषु व्यसनाभ्युदयापेक्षणमपत्यपूजनं च प्रयुञ्जीत[२४] । तेन परपक्षमुत्साहयेद्यथोक्तं पुरस्तात्[२५] । भूयश्च वक्ष्यामः[२६] । साधारणगर्दभेन दक्षान्[२७] । लकुटशाखाहननाभ्यां दण्डचारिणः[२८] । कूलैलकेन चोद्विग्नान्[२९] । अशनिवर्षेण विमानितान्[३०] । विदुलेनावकेशिना वायसपिण्डेन कैतवजमेघेनेति विहताशान्[३१] । दुर्भगालंकारेण द्वेषिणो ऽतिपूजाफलान्[३२] । व्याघ्रचर्मणा मृत्युकूटेन चोपहितान्[३३] । पीलुविखादनेन करकयोष्ट्र्या गर्दभीक्षीराभिमन्थनेनेति ध्रुवापकारिण इति[३४] । प्रतिपन्नानर्थमानाभ्यां योजयेत्[३५] । द्रव्यभक्तच्छिद्रेषु चैनान्द्रव्यभक्तादानैरनुगृह्णीयात्[३६] । अप्रतिगृह्णतां स्त्रीकुमारलंकारानभिहरेयुः[३७] । दुर्भिक्षस्तेनाटव्युपघातेषु च पौरजानपदानुत्साहयन्तः सत्रिणो ब्रूयुः[३८] । राजानमनुग्रहं याचामहे[३९] । निरनुग्रहाः परत्र गच्छाम इति[४०] ।

तथेति प्रतिपन्नेषु द्रव्यधान्यपरिग्रहैः ।
साचिव्यं कार्यमित्येतदुपजापाद्भुतं महत्[४१] ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे ऽधिकरणे उपजापः प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥
आदित एकचत्वारिंशच्छतः ॥ १४१ ॥

---

१७२. प्रक. योगवामनम्.

मुण्डो जटिलो वा पर्वतगुहावासी चतुर्वर्षशतायुर्ब्रुवाणः प्रभूतजटिलान्तेवासी नगराभ्याशे तिष्ठेत्[१] । शिष्याश्चास्य मूलफलोपगमनैरमात्यान्राजानं च भगवद्दर्शनाय योजयेयुः[२] । समागतश्च राज्ञा पूर्वराजदेशाभिज्ञानानि कथयेत्[३] । शते शते च वर्षाणां पूर्णे ऽहमग्निं प्रविश्य पुनर्बालो भवामि[४] । तदिह

भवत्समीपे चतुर्थमग्निं प्रवेक्ष्यामि[५]। अवश्यं मे भवानानयितव्यः[६]। त्रीन्वरान्वृणीष्वेति[७]। प्रतिपन्नं ब्रूयात्। सप्तरात्रमिह सपुत्रदारेण प्रेक्षाप्रहवणपूर्वं वस्तव्यमिति[९]। वसन्तमवस्कन्देत्[१०]। मुण्डो वा जटिलो वा स्थानिकव्यञ्जनः प्रभूतजटिलान्तेवासी वस्तशोणित-दिग्धां वेणुशलाकां सुवर्णचूर्णेनावलिप्य वल्मीके निदध्यात्[११]। उपजिह्विकानुसरणार्थं स्वर्णनालिकां वा[१२]। ततः सत्त्री राज्ञः कथयेत्[१३]। असौ सिद्धः पुष्पितं निधिं जानातीति[१४]। स राज्ञा पृष्टस्तथेति ब्रूयात्[१५]। तच्चाभिज्ञानं दर्शयेत्[१६]। भूयो वा हिरण्य-मन्तराधाय ब्रूयाच्चैनम्[१७]। नागरक्षितोऽयं निधिः प्रणिपातसाध्य इति[१८]। प्रतिपन्नं ब्रूयात्[१९]। सप्तरात्रमिति समानम्[२०]। स्थानिक-व्यञ्जनं वा रात्रौ तेजनाग्नियुक्तमेकान्ते तिष्ठन्तं सत्त्रिणः क्रमा-भिनीतं राज्ञः कथयेयुः[२१]। असौ सिद्धः सामेधिक इति[२२]। तं राजा यमर्थं याचेत तमस्य करिष्यमाणः सप्तरात्रमिति समानम्[२३]। सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयेत्[२४]। तं राजेति समानम्[२५]। सिद्धव्यञ्जनो वा देशदेवतामभ्यर्हितामाश्रित्य प्रहव-णैरभीक्ष्णं प्रकृतिमुख्यानाभिसंवास्य क्रमेण राजानमतिसंदध्यात्[२६]। जटिलव्यञ्जनमन्तरुदकवासिनं वा सर्पचैत्यसुरङ्गाभूमिगृहाप-सरणं वरुणं नागराजं वा सत्त्रिणः क्रमाभिनीतं राज्ञः कथयेयुः[२७]। तं राजेति समानम्[२८]। जनपदान्तेवासी सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं शत्रुदर्शनाय योजयेत्[२९]। प्रतिपन्नं बिम्बं कृत्वा शत्रुमावाहयित्वा निरुद्धे देशे घातयेत्[३०]। अश्वपण्योपयाता वैदेहकव्यञ्जनाः पण्यो-पयाननिमित्तमाहूय राजानं पण्यपरीक्षायामासक्तमश्वव्यतिकीर्णं वा हन्युरश्वैश्च प्रहरेयुः[३१]। नगराभ्याशे वा चैत्यमारुह्य रात्रौ तीक्ष्णाः कुम्भेषु नालीन्वा विदुलानि धमन्तः स्वामिनो मुख्यानां वा मांसानि भक्षयिष्यामः पूजा नो वर्ततामित्यव्यक्तं ब्रूयुः[३२]। तदेषां नैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः ख्यापयेयुः[३३]। मङ्गल्ये

वा ह्रदे तटाकमध्ये वा रात्रौ तेजनतैलाभ्यक्ता नागरूपिणः शक्तिमुसलान्ययोमयानि निष्पेषयन्तस्तथैव ब्रूयुः[34]। ऋक्षचर्मकञ्चुकिनो वाग्निधूमोत्सर्गयुक्ता रक्षोरूपं वहन्तस्त्रिरपसव्यं नगरं कुर्वाणाः शिवसृगालवाशितान्तरेषु तथैव ब्रूयुः[35]। चैत्यदैवतप्रतिमां वा तेजनतैलेनाभ्रपटलच्छन्नेनाग्निना वा रात्रौ प्रज्वाल्य तथैव ब्रूयुः[36]। तदन्ये ख्यापयेयुः[37]। दैवतप्रतिमानामभ्यर्हितानां वा शोणितेन प्रस्रावमतिमात्रं कुर्युः[38]। तदन्ये देवरुधिरसंस्रावे संग्रामे पराजयं ब्रूयुः[39]। संधिरात्रिषु श्मशानप्रमुखे वा चैत्यमूर्ध्वभक्षितैर्मनुष्यैः प्ररूपयेयुः[40]। ततो रक्षोरूपी मनुष्यकं याचेत[41]। यश्चात्र शूरवादिको ऽन्यतमो वा द्रष्टुमागच्छेत्तमन्ये लोहमुसलैर्हन्युः[42]। यथा रक्षोभिर्हत इति ज्ञायेत[43]। तदद्भुतं राज्ञस्तद्दर्शिनः सत्त्रिणश्च कथयेयुः[44]। ततो नैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः शान्तिं प्रायश्चित्तं ब्रूयुः[45]। अन्यथा महदकुशलं राज्ञो देशस्य चेति[46]। प्रतिपन्नमेतेषु सप्तरात्रमेकैकमन्त्रबलिहोमं स्वयं राज्ञा कर्तव्यमिति ब्रूयुः[47]। ततः समानम्[48]। एतान्वा योगानात्मनि दर्शयित्वा प्रतिकुर्वीत[49]। परेषामुपदेशार्थम्[50]। ततः प्रयोजयेद्योगान्[51]। योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात्[52]। हस्तिकामं वा नागवनपालहस्तिना लक्षण्येन प्रलोभयेयुः[53]। प्रतिपन्नं गहनमेकायनं वातिनीय घातयेयुर्बद्ध्वा वापहरेयुः[54]। तेन मृगयाकामो व्याख्यातः[55]। द्रव्यस्त्रीलोलुपमाढ्यविधवाभिर्वा परमरूपयौवनाभाभिः स्त्रीभिर्दायादनिक्षेपार्थमुपनीताभिः सत्त्रिणः प्रलोभयेयुः[56]। प्रतिपन्नं रात्रौ सत्त्रिच्छन्नाः समागमे शस्त्ररसाभ्यां घातयेयुः[57]। सिद्धप्रव्रजितचैत्यस्तूपदैवतप्रतिमानामभीक्ष्णाभिगमनेषु वा भूमिगृहसुरङ्गागूढभित्तिप्रविष्टास्तीक्ष्णाः परमभिहन्युः[58]।

येषु देशेषु याः प्रेक्षाः प्रेक्षते पार्थिवः स्वयम्।
यात्राविहारे रमते यत्राक्रीडति चाम्भसि[59] ॥

धिगुत्त्यादिषु सर्वेषु यज्ञप्रवहणेषु वा ।
सूतिकाप्रेतरोगेषु प्रीतिशोकभयेषु वा[६०] ॥
प्रमादं याति यस्मिन्वा विश्वासात्स्वजनोत्सवे ।
यत्रास्यारक्षिसंचारो दुर्दिने संकुलेषु वा[६१] ॥
विप्रस्थाने प्रदीप्ते वा प्रविष्टे निर्जने ऽपि वा ।
वस्त्राभरणमाल्यानां फेलाभिः शयनासनैः[६२] ॥
मद्यभोजनफेलाभिस्तूर्यैर्वाभिहतैः सह ।
प्रहरेयुररींस्तीक्ष्णाः पूर्वप्रणिहितैः सह[६३] ॥
यथैव प्रविशेयुश्च द्विषतः सत्त्रहेतुभिः ।
तथैव चापगच्छेयुरित्युक्तं योगवाहनम्[६४] ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे ऽधिकरणे योगवामनं द्वितीयो ऽध्यायः ॥२॥
आदितो द्विचत्वारिंशच्छतः ॥१४२॥

---

१७३ प्रक. अपसर्पप्रणिधिः.

श्रेणीमुख्यमाप्तं निष्पातयेत्[१]। स परमाश्रित्य पक्षापदेशेन स्वविषयात्साचिव्यकरसहायोपादानं कुर्वीत[२]। कृतापसर्पोपचयो वा परमनुमान्य स्वामिनो दूष्यग्रामं वीतहस्त्यश्वं दूष्यामात्यं दण्डमाक्रन्दं वा हत्वा परस्य प्रेषयेत्[३]। जनपदैकदेशं श्रेणीमटवीं वा सहायोपादानार्थं संश्रयेत[४]। विश्वासमुपगतः स्वामिनः प्रेषयेत्ततः स्वामिहस्तिबन्धनमटवीघातं वापदिश्य गूढमेव प्रहरेत्[५]। एतेनामात्याटविका व्याख्याताः[६]। शत्रुणा मैत्रीं कृत्वामात्यानवक्षिपेत्[७]। ते तच्छत्रोः प्रेषयेयुः[८]। भर्तारं नः प्रसादयेति स्वयं दूतं प्रेषयेत्[९]। तमुपालभेत[१०]। भर्ता ते माममात्यैर्भेदयति[११]। न च पुनरिहागन्तव्यमिति[१२]। अथैकममात्यं निष्पातयेत्[१३]। स परमाश्रित्य योगापसर्पापरक्तदूष्यानशक्तिमतः स्तेनाटविकानुभयोपघातकान्वा परस्योपहरेत्[१४]। आप्तभावोपगतः प्रवीरपुरुषोपघातमस्योपहरेत्[१५]। अन्तपालमाटविकं दण्डचारिणं वा[१६]। दृढमसौ चासौ च ते शत्रुणा संधत्त इति[१७]। अथ पश्चादभिव्यक्तशासनैर-

नान्घातयेत्[18] । दण्डबलव्यवहारेण वा शत्रुमुद्योज्य घातयेत्[19] । कृत्यपक्षोपग्रहेण वा परस्यामित्रं राजानमात्मन्यपकारयित्वाभियुञ्जीत[20] । ततः परस्य प्रेषयेत्[21] । असौ ते वैरी ममापकरोति[22] । तमेहि संभूय हनिष्यावः[23] । भूमौ हिरण्ये वा ते परिग्रह इति[24] । प्रतिपन्नमभिसत्कृत्यागतमवस्कन्देन प्रकाशयुद्धेन वा शत्रुणा घातयेत्[25] । अभिविश्वासनार्थं भूमिदानपुत्राभिषेकरक्षापदेशेन वा ग्राहयेत्[26] । अविषह्यमुपांशुदण्डेन वा घातयेत्[27] । स चेद्दण्डं दद्यान्न स्वयमागच्छेत्तमस्य वैरिणा घातयेत्[28] । दण्डेन वा प्रयातुमिच्छेन्न विजिगीषुणा तथाप्येनमुभयतः संपीडनेन घातयेत्[29] । अविश्वस्तो वा प्रत्येकशो यातुमिच्छेत्तद्राज्यैकदेशं वा यातव्यस्यादातुकामस्तथाप्येनं वैरिणा सर्वसन्दोहेन वा घातयेत्[30] । वैरिणा वा सक्तस्य दण्डोपनयेन मूलमन्यतो हारयेत्[31] । शत्रुभूम्या वा मित्रं पणेत[32] । मित्रभूम्या वा शत्रुम्[33] । ततः शत्रुभूमिलिप्सायां मित्रेणात्मन्यपकारयित्वाभियुञ्जीतेति समानाः पूर्वेण सर्व एव योगाः[34] । शत्रुं वा मित्रभूमिलिप्सायां प्रतिपन्नं दण्डेनानुगृह्णीयात्[35] । ततो मित्रगतमतिसंदध्यात्[36] । ततः प्रतिविधानेन वा व्यसनमात्मनो दर्शयित्वा मित्रेणामित्रमुत्साहयित्वात्मानमभियोजयेत्[37] । ततः संपीडनेन घातयेत्[38] । जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं कारयेत्[39] । मित्रेणाश्रितश्चेच्छत्रुरग्राह्ये स्थातुमिच्छेत्सामन्तादिभिर्मूलमस्य हारयेत्[40] । दण्डेन वा त्रातुमिच्छेत्तमस्य घातयेत्[41] । तौ चेन्न भिद्येयातां प्रकाशमेवान्योन्यस्य भूम्यां पणेत[42] । ततः परस्परं मित्रव्यञ्जनोभयवेतनान्वा दूतान्प्रेषयेयुः[43] । अयं ते राजा भूमिं लिप्सते शत्रुसंहित इति[44] । तयोरन्यतरो जातशङ्कारोषः पूर्ववच्चेष्टेत दुर्गराष्ट्रदण्डमुख्यान्वा कृत्यपक्षहेतुभिरभिविख्याप्य प्रव्राजयेत्[45] । ते युद्धावस्कन्दावरोधव्यसनेषु शत्रुमतिसंदध्युः[46] । भेदं वास्य स्ववर्गेभ्यः कुर्युः[47] । अभिव्यक्तशासनैः प्रतिसमानयेयुः[48] ।

लुब्धकव्यञ्जना वा मांसविक्रयेण द्वास्था दौवारिकापाश्रयाश्चोराभ्यागमं परस्य द्विस्त्रिरिति निवेद्य लब्धप्रत्यया भर्तुरनीकं द्विधा निवेश्य ग्रामवधे ऽवस्कन्दे च द्विषतो ब्रूयुः[49] । आसन्नश्चोरगणो महांश्चाक्रन्दः[50] । प्रभूतं सैन्यमागच्छत्विति[51] । तदर्पयित्वा ग्रामघातदण्डस्य सैन्यमितरदादाय रात्रौ दुर्गद्वारेषु ब्रूयुः[52] । हतश्चोरगणः[53] । सिद्धयात्रमिदं सैन्यमागतम्[54] । द्वारमपाव्रियतामिति[55] । पूर्वप्रणिहिता वा द्वाराणि दद्युः[56] । तैः सह प्रहरेयुः[57] । कारुशिल्पिपाषण्डकुशीलववैदेहकव्यञ्जनानायुधीयान्वा परदुर्गे प्रणिदध्यात्[58] । तेषां गृहपतिकव्यञ्जनाः काष्ठतृणधान्यपण्यशकटैः प्रहरणावरणान्यभिहरेयुः[59] । देवध्वजप्रतिमाभिर्वा[60] । ततस्तद्व्यञ्जनाः प्रमत्तवधमवस्कन्दप्रतिग्रहमभिप्रहरणं पृष्ठतः शङ्खदुन्दुभिशब्देन वा प्रविष्टमित्यावेदयेयुः[61] । प्राकारद्वाराट्टालकदानमनीकभेदं पातं वा कुर्युः[62] । सार्थगणवासिभिरातिवाहिकैः कन्यावाहिकैरश्वपण्यव्यवहारिभिरुपकरणहारकैर्धान्यक्रेतृविक्रेतृभिर्वा प्रव्रजितलिङ्गिभिर्दूतैश्च दण्डातिनयनं संधिकर्मविश्वासनार्थमिति राजापसर्पाः[63] । एत एवाटवीनामपसर्पाः कण्टकशोधनोक्ताश्च व्रजमटव्यासन्नमपसर्पाः सार्थं वा चोरैर्घातयेयुः[64] । कृतसंकेतमन्नपानं चात्र मदनरसविद्धं वा कृत्वापगच्छेयुः[65] । गोपालकवैदेहकाश्च ततश्चोरा गृहीतलोप्त्रभाराः मदनरसविकारकाले ऽवस्कन्दयेयुः[66] । संकर्षणदैवतीयोगो वा मुण्डजटिलव्यञ्जनः प्रवहणकर्मणा मदनरसयोगमतिसंदध्यात्[67] । अथावस्कन्दं दद्यात्[68] । शौण्डिकव्यञ्जनो वा दैवतप्रेतकार्योत्सवसमाजेष्वाटविकान्सुराविक्रयोपायननिमित्तं मदनरसयोगाभ्यामतिसंदध्यात्[69] । अथावस्कन्दं दद्यात्[70] ।

ग्रामघातप्रविष्टां वा विक्षिप्य बहुधाटवीम् ।
घातयेदिति चोराणामपसर्पाः प्रकीर्तिताः[71] ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशेऽधिकरणे अपसर्पप्रणिधिस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितस्त्रिचत्वारिंशच्छतः ॥ १४३ ॥

१७४—१७५. प्रक. पर्युपासनकर्म अवमर्दश्च.

कर्शनपूर्वं पर्युपासनकर्म[1] । जनपदं यथानिविष्टमुदये स्थापयेत्[2] । उत्थितमनुग्रहपरिहाराभ्यां निवेशयेदन्यत्रापसरतः[3] । संग्राममन्यस्यां भूमौ निवेशयेदेकस्यां वा वासयेत्[4] । न ह्यजनो जनपदो राज्यं जनपदं वा भवतीति कौटिल्यः[5] । विषमस्थस्य मुष्टिं सस्यं वा हन्याद्वीवधप्रसारौ च[6] ।

प्रसारवीवधच्छेदान्मुष्टिसस्यवधादपि ।
वमनाद्गूढघाताच्च जायते प्रकृतिक्षयः[7] ॥

प्रभूतगुणवद्धान्यकुप्ययन्त्रशस्त्रावरणविष्टिरश्मिसमग्रं मे सैन्यमृतुश्च पुरस्तात्[8] । अपर्तुः परस्य व्याधिदुर्भिक्षनिचयरक्षाक्षयः क्रीतबलनिर्वेदो मित्रबलनिर्वेदश्चेति पर्युपासीत[9] । कृत्वा स्कन्धावारस्य रक्षां वीवधासारयोः पथश्च परिक्षिप्य दुर्गं खातसालाभ्यां दूषयित्वोदकमवस्राव्य परिखाः संपूरयित्वा वा सुरङ्गाबलकुटिकाभ्यां वप्रप्राकारौ हारयेत्[10] । दारं च बहुलेन निम्नं वा पांसुमालयाच्छादयेत्[11] । बहुलारक्षं यन्त्रैर्घातयेत्[12] । निष्कुरादुपनिष्कृष्याश्वैश्च प्रहरेयुः[13] । विक्रमान्तेषु च नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानां सिद्धिं लिप्सेत[14] । दुर्गवासिनः श्येनकाकनप्तृभासशुकशारिकोलूककपोतान्ग्राहयित्वा पुच्छेष्वग्नियोगयुक्तान्परदुर्गे विसृजेयुः[15] । अपकृष्टस्कन्धावारादुच्छ्रितध्वजधन्वारक्षा वा मानुषेणाग्निना परदुर्गमादीपयेयुः[16] । गूढपुरुषाश्चान्तर्दुर्गपालका नकुलवानरबिडालशुनां पुच्छेष्वग्नियोगमाधाय काण्डनिचयरक्षाविधानवेश्मसु विसृजेयुः[17] । शुष्कमत्स्यानामुदरेष्वग्निमाधाय वल्लूरेवा वायसोपहारेण वयोभिर्हारयेयुः[18] । सरलदेवदारुपूतितृणगुग्गुलुश्रीवेष्टकसर्जरसलाक्षागुलिकाः खरोष्ट्राजावीनां लण्डं चाग्निधारणम्[19] । प्रिया-

लचूर्णमवल्गुजमपि मधूच्छिष्टमश्वखरोष्ट्रगोलण्डमित्येषक्षेप्यो ऽग्नियोगः[20] । सर्वलोहचूर्णमग्निवर्णं वा कुम्भसीसत्रपुचूर्णं वा पारिभद्रकपलाशपुष्पकेशमषीतैलमधूच्छिष्टक श्रीवेष्टकयुक्तो ऽग्नियोगो विश्वासघाती वा[21] । तेनावलिप्तः शणत्रपुसीसवल्कवेष्टितो बाण इत्यग्नियोगः[22] । न त्वेव विद्यमाने पराक्रमे ऽग्निमवसृजेत्[23] । अविश्वास्यो ह्यग्निः दैवपीडनं च[24] । अप्रतिसंघातप्राणिधान्यपशुहिरण्यकुप्यद्रव्यक्षयकरः[25] । क्षीणनिचयं चावाप्तमपि राज्यं क्षयायैव भवति[26] । इति पर्युपासनकर्म[27] ।

सर्वारम्भोपकरणविष्टिसंपन्नो ऽस्मि[28] । व्याधितः पर उपधाविरुद्धप्रकृतिरकृतदुर्गकर्मनिचयो वा निरासारः सासारो वा पुरा मित्रैः संधत्ते इत्यवमर्दकालः[29] । स्वयमग्नौ जाते समुत्थापिते वा प्रवहणे प्रेक्षानीकदर्शनसङ्गसौरिककलहेषु नित्ययुद्धश्रान्तबले बहुलयुद्धप्रतिविद्धप्रेतपुरुषे जागरणक्लान्तसुप्तजने दुर्दिने नदीवेगे वा नीहारसंप्लवे वावमृद्नीयात्[30] । स्कन्धावारमुत्सृज्य वा वनगूढः शत्रुं निष्क्रान्तं घातयेत्[31] । मित्रासारमुख्यव्यञ्जनो ऽवसंरुद्धेन मैत्रीं कृत्वा दूतमभिव्यक्तं प्रेषयेत्[32] । इदं ते छिद्रम्[33] । इमे दूष्याः[34] । संरोद्धुर्वा छिद्रमयं ते कृत्यपक्ष इति[35] । तं प्रतिदूतमादाय निर्गच्छन्तं विजिगीषुर्गृहीत्वा दोषमभिविख्याप्य प्रवास्यापगच्छेत्[36] । ततो मित्रासारव्यञ्जनो वा संरुद्धं ब्रूयात्[37] । मां त्रातुमुपनिर्गच्छ[38] । मया वा सह संरोद्धारं जहीति[39] । प्रतिपन्नमुभयतः संपीडनेन घातयेत्[40] । जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं कारयेत्[41] । नगरं वास्य प्रमृद्नीयात्[42] । सारबलं वास्य वमयित्वाभिहन्यात्[43] । तेन दण्डोपनताटविका व्याख्याताः[44] । दण्डोपनताटविकयोरन्यतरो वा संरुद्धस्य प्रेषयेत्[45] । अयं संरोद्धा व्याधितः पार्ष्णिग्राहेणाभियुक्तश्छिद्रमन्यदुत्थितमन्यस्यां भूमावपयातुकाम इति[46] । प्रतिपन्ने संरोद्धा स्कन्धावारमादीप्यापयायात्[47] । ततः पूर्ववदाचरेत्[48] ।

पण्यसंपातं वा कृत्वा पण्येनैनं रसविद्धेनातिसंदध्यात्[४९] । आसारव्यञ्जनो वा संरुद्धस्य दूतं प्रेषयेत्[५०] । मया वा ह्यभिहतमुपनिर्गच्छाभिहन्तुमिति[५१] । प्रतिपन्नं पूर्ववदाचरेत्[५२] । मित्रं बन्धुं वापदिश्य योगपुरुषाः शासनमुद्राहस्ताः प्रविश्य दुर्गं ग्राहयेयुः[५३] । आसारव्यञ्जनो वा संरुद्धस्य प्रेषयेत्[५४] । अमुष्मिन्देशे काले च स्कन्धावारमभिहनिष्यामि[५५] । युष्माभिरपि योद्धव्यमिति[५६] । प्रतिपन्नं यथोक्तमभ्याघातसंकुलं दर्शयित्वा रात्रौ दुर्गान्निष्क्रान्तं घातयेत्[५७] । यद्वा मित्रमावाहयेत्[५८] । आटविकं वा तमुत्साहयेत्[५९] । विक्रम्य संरुद्धे भूमिमस्य प्रतिपद्यस्वेति[६०] । विक्रान्तं प्रकृतिभिर्दूष्यमुख्योपग्रहेण वा घातयेत्[६१] । स्वयं वा रसेन मित्रघातको ऽयमित्यवाप्तार्थो विक्रमितुकामं वा मित्रव्यञ्जनः परस्याभिशंसेत्[६२] । आप्तभावोपगतः प्रवीरपुरुषानस्योपघातयेत्[६३] । संधिं वा कृत्वा जनपदमेनं निवेशयेत्[६४] । निविष्टमस्य जनपदमविज्ञातो हन्यात्[६५] । अपकारयित्वा दूष्याटविकेषु वा बलैकदेशमतिनीय दुर्गमवस्कन्देन हारयेत्[६६] । दूष्यामित्राटविकद्वेष्यप्रत्यपसृताश्च कृतार्थमानसंज्ञाचिह्नाः परदुर्गमवस्कन्देयुः[६७] । परदुर्गमवस्कन्द्य स्कन्धावारं वा पतितपराङ्मुखाभिपन्नमुक्तकेशशस्त्रभयविरूपेभ्यश्चाभयमयुध्यमानेभ्यश्च दद्युः[६८] । परदुर्गमवाप्य विशुद्धशत्रुपक्षं कृतोपांशुदण्डप्रतीकारमन्तर्बहिश्च प्रविशेत्[६९] । एवं विजिगीषुरमित्रभूमिं लब्ध्वा मध्यमं लिप्सेत[७०] । तत्सिद्धावुदासीनम्[७१] । एष प्रथमो मार्गः पृथिवीं जेतुम्[७२] । मध्यमोदासीनयोरभावे गुणातिशयेनारिप्रकृतीः साधयेत्[७३] । तत उत्तराः प्रकृतीः[७४] । एष द्वितीयो मार्गः[७५] । मण्डलस्याभावे शत्रुणा मित्रं मित्रेण वा शत्रुमुभयतः संपीडनेन साधयेत्[७६] । एष तृतीयो मार्गः[७७] । शक्यमेकं वा सामन्तं साधयेत्[७८] । तेन द्विगुणो द्वितीयं त्रिगुणस्तृतीयम्[७९] । एष चतुर्थो मार्गः पृथिवीं जेतुम्[८०] । जित्वा च पृथिवीं विभक्तवर्णाश्रमां स्वधर्मेण भुञ्जीत[८१] ।

उपजापापसर्पौ च वामनं पर्युपासनम् ।
अवमर्दश्च पञ्चैते दुर्गलम्भस्य हेतवः[८२] ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे ऽधिकरणे पर्युपासनकर्म, अवमर्दश्च चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥ आदितश्चतुश्चत्वारिंशच्छतः ॥ १४४ ॥

---

१७६ प्रक. लब्धप्रशमनम्.

द्विविधं विजिगीषोः समुत्थानम्[१] । अटव्यादिकमेकग्रामादिकं च[२] । त्रिविधश्चास्य लम्भः[३] । नवो भूतपूर्वः पित्र्य इति[४] । नवमवाप्य लाभं परदोषान्स्वगुणैश्छादयेत्[५] । गुणान्गुणद्वैगुण्येन स्वधर्मकर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिश्च प्रकृतिप्रियहितान्यनुवर्तेत[६] । यथासंभाषितं च कृत्यपक्षमुपग्राहयेत्[७] । भूयश्च कृतप्रयासम्[८] । अविश्वास्यो हि विसंवादकः स्वेषां परेषां च भवति प्रकृतिविरुद्धाचारश्च[९] । तस्मात्समानशीलवेषभाषाचारतामुपगच्छेत्[१०] । देशदैवतसमाजोत्सवविहारेषु च भक्तिमनुवर्तेत[११] । देशग्रामजातिसंघमुख्येषु चाभीक्ष्णं सत्त्रिणः परस्यापचारं दर्शयेयुः[१२] । महाभाग्यं भक्तिं च तेषु स्वामिनः स्वामिसत्कारं च विद्यमानम्[१३] । उचितैश्चैनान्भोगपरिहाररक्षावेक्षणैः भुञ्जीत सर्वदेवताश्रमपूजनं च विद्यावाक्यधर्मशूरपुरुषाणां च भूमिद्रव्यदानपरिहारान्कारयेत्[१४] । सर्वबन्धनमोक्षणमनुग्रहं दीनानाथव्याधितानां च[१५] । चातुर्मास्येष्वर्धमासिकमघातम्[१६] । पौर्णमासीषु च चातूरात्रिकम्[१७] । राजदेशनक्षत्रेष्वैकरात्रिकम्[१८] । योनिबालवधं पुंस्त्वोपघातं च प्रतिषेधयेत्[१९] । यच्च कोशदण्डोपघातिकमधर्मिष्ठं वा चरित्रं मन्येत तदपनीय धर्मव्यवहारं स्थापयेत्[२०] । चोरप्रकृतीनां म्लेच्छजातीनां च स्थानविपर्यासमनेकस्थं कारयेत्[२१] । दुर्गराष्ट्रदण्डमुख्यानां च परोपगृहीतानां च मन्त्रिपुरोहितादीनां परस्य प्रत्यन्तेष्वनेकस्थं वासं कारयेत्[२२] । अपकारसमर्थाननुक्षीयतो वा भर्तृविनाशमुपांशुदण्डेन प्रशमयेत्[२३] । स्वदेशीयान्वा परेण वावरुद्धानपवाहित-

स्थानेषु स्थापयेत्[24] । यश्च तत्कुलीनः प्रत्यादेयमादातुं शक्तः प्रत्यन्ताटवीस्थो वा प्रबाधितुमभिजातस्तस्मै विगुणां भूमिं प्रयच्छेत्[25] । गुणवत्याश्चतुर्भागं वा[26] । कोशदण्डदानमवस्थाप्य यदुपकुर्वाणः पौरजानपदान्कोपयेत्कुपितैस्तैरेनं घातयेत्[26] । प्रकृतिभिरुपकुष्टमपनयेत्[27] । औपघातिके वा देशे निवेशयेदिति[28] । भूतपूर्वे येन दोषेणापवृत्तस्तं प्रकृतिदोषं छादयेत्[29] । येन च गुणेनोपावृत्तस्तं तीव्रीकुर्यादिति[30] । पित्र्ये पितृदोषांश्छादयेत्[31] । गुणांश्च प्रकाशयेदिति[32] ।

चरित्रमकृतं धर्म्यं कृतं चान्यैः प्रवर्तयेत् ।
प्रवर्तयेन्न चाधर्म्यं कृतं चान्यैर्निवर्तयेत्[33] ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे ऽधिकरणे लब्धप्रशमनं पञ्चमो ऽध्यायः ॥५॥

आदितः पञ्चचत्वारिंशच्छतः ॥१४५॥ एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य दुर्गलम्भोपायस्त्रयोदशाधिकरणं समाप्तम् ॥१३॥

---

१४ अधि. औपनिषदिकम्.

१७७ प्रक. परघातप्रयोगः.

चातुर्वर्ण्यरक्षार्थमौपनिषदिकमधर्मिष्ठेषु प्रयुञ्जीत[1] । कालकूटादिः विषवर्गः श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाजनापदेशैः कुब्जवामनकिरातमूकबधिरजडान्धच्छद्मभिः म्लेच्छजातीयैरभिप्रेतैः स्त्रीभिः पुंभिश्च परशरीरोपभोगेष्ववधातव्यः । राजक्रीडाभाण्डनिधानद्रव्योपभोगेषु गूढाः शस्त्रनिधानं कुर्युः[3] । सत्त्राजीविनश्च रात्रिचारिणो ऽग्निजीविनश्चाग्निनिधानम्[4] । चित्रभेककौण्डिन्यककृकणपञ्चकुष्ठशतपदीचूर्णमुच्चिदिङ्गकंबलीशतकन्देध्मकृकलासचूर्णं गृहगौलिकान्धाहिकक्रकण्ठकपूतिकीटगोमारिकाचूर्णं भल्लातकं वल्गुकारसयुक्तं सद्यःप्राणहरमेतेषां वा धूमः[5] ।

कीटो वान्यतमस्तप्तः कृष्णसर्पप्रियङ्गुभिः ।
शोषयेदेष संयोगः सद्यः प्राणहरो मतः[6] ॥

धामार्गवयातुधानमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तमार्धमासिकः । व्याघातकमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तं कीटयोगो मासिकः । कलामात्रं पुरुषाणां द्विगुणं खराश्वानां चतुर्गुणं हस्त्युष्ट्राणाम् । शतकर्दमोच्चिदिङ्गकरवीरकटुतुम्बीमत्स्यधूमो मदनकोद्रवपलालेन हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रवातानुवाते प्रणीतो यावच्चरति तावन्मारयति[10] । पूतिकीटमत्स्यकटुतुम्बीशतकर्दमेध्मेन्द्रगोपचूर्णं पूतिकीटक्षुद्राराला हेमविदारीचूर्णं वा बस्तशृङ्गखुरचूर्णयुक्तमन्धीकरो धूमः[11] । पूतिकरञ्जपत्त्रहरितालमनःशिलागुञ्जारक्तकार्पासपललान्यास्फोटकाचगोशकृद्रसपिष्टमन्धीकरो धूमः[12] । सर्पनिर्मोकं गोश्वपुरीषमन्धाहिकशिरश्चान्धीकरो धूमः[13] । पारावतप्लवकक्रव्यादानां हस्तिनरवराहाणां च मूत्रपुरीषं कासीसहिङ्गुयवतुषकणतण्डुलाः कार्पासकुटजकोशातकीनां च बीजानि गोमूत्रिकाभाण्डीमूलं निम्बशिग्रुफणर्जकाक्षीवपीलुकभाङ्गः सर्पः शफरीचर्महस्तिनखशृङ्गचूर्णमित्येष धूमो मदनकोद्रवपलालेन हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रणीतः प्रत्येकशो यावच्चरति तावन्मारयति[14] । कालीकुष्ठनडशतावरीमूलं सर्पप्रचलाककृकणपञ्चकुष्ठचूर्णं वा धूमः पूर्वकल्केनार्द्रशुष्कपलालेन वा प्रणीतः संग्रामावतरणावस्कन्दनसंकुलेषु कृतनाञ्जनोदकाक्षिप्रतीकारैः प्रणीतः सर्वप्राणिनां नेत्रघ्नः[15] । शारिकाकपोतबकबलाकालण्डमर्काक्षीपीलुकस्नुहिक्षीरपिष्टमन्धीकरणमञ्जनमुदकदूषणं च[16] । यवकशालिमूलमदनफलजातीपत्त्रनरमूत्रयोगः प्लक्षविदारीमूलयुक्तो मूकोदुम्बरमदनकोद्रवक्काथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशक्काथयुक्तो वा मदनयोगः[17] । शृङ्गिगौतमवृक्षकण्टकारमयूरपदीयोगो गुञ्जालाङ्गलीविषमूलिकेङ्गुदीयोगः[18] । करवीराक्षिपीलुकार्कमृगमारणीयोगो मदनकोद्रवक्काथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशक्काथयुक्तो वा मदनयोगः[19] । समस्ता वा यवसेन्धनोदकदूषणाः[20] । कृतकण्डककृकलासगृहगोलिकान्धाहिकधूमो नेत्रवधमुन्मादं च करोति[21] ।

कृकलासगृहगोलिकायोगः कुष्ठकरः[22]। स एव चित्रभेकान्त्रमधुयुक्तः प्रमेहमापादयति[23]। मनुष्यलोहितयुक्तः शोषम्[24]। दूषीविषं मदनकोद्रवचूर्णमपजिह्विकायोगः[25]। मातृवाहकाञ्जलिकारप्रचलाकभेकाक्षिपलिकयोगो विषूचिकाकरः[26]। पञ्चकुष्ठककौण्डिन्यकराजवृक्षमधुपुष्पमधुयोगो ज्वरकरः[27]। भासनकुलजिह्वाग्रन्थिकायोगः खरीक्षीरपिष्टो मूकबधिरकरः[28]। मासार्धमासिकः कलामात्रं पुरुषाणामिति समानं पूर्वेण[29]। भङ्गक्वाथोपनयनमौषधानां चूर्णं प्राणभृतां सर्वेषां वा क्वाथोपनयनमेवं वीर्यवत्तरं भवतीति योगसंपत्[30]। शाल्मलीविदारीधान्यसिद्धो मूलवत्सनाभसंयुक्तश्चुचुन्दरीशोणितप्रलेपेन दिग्धो बाणो यं विध्यति स विद्धोऽन्यान्दश पुरुषान्दशति[31]। ते दष्टाश्चान्यान्दशन्ति पुरुषान्[32]। भल्लातकयातुधानावात्तुधायामार्गवबाणानां पुष्पैरेलकाक्षिगुग्गुलुहालाहलानां च कषायं बस्तनरशोणितयुक्तं दंशयोगः[33]। ततोऽर्धधरणिको योगः सक्तुपिण्याकाभ्यामुदके प्रणीतो धनुःशतायाममुदकाशयं दूषयति[34]। मत्स्यपरम्परा ह्येतेन दष्टाभिमृष्टा वा विषीभवन्ति[35]। यश्चैतदुदकं पिबति स्पृशति वा[36]। रक्तश्वेतसर्षपैर्गोधात्रीपल्लमुष्टिकायां भूमौ निखातायां निहिता वध्येनोद्धृता यावत्पश्यति तावन्मारयति[37]। कृष्णसर्पो वा विद्युत्प्रदग्धोङ्गारोज्ज्वलो वा विद्युत्प्रदग्धैः काष्ठैर्गृहीतश्चानुवासितः कृत्तिकासु भरणीषु वा रौद्रेण कर्मणाभिहुतोऽग्निः प्रणीतश्च निष्प्रतिकारो दहति[38]।

कर्मारादग्निमाहृत्य क्षौद्रेण जुहुयात्पृथक्।
सुरया शौण्डिकादग्निं भागं योऽग्निं घृतेन च[39]॥
माल्येन चैकपत्न्यग्निं पुंश्चल्यग्निं च सर्षपैः।
दध्ना च सूतिकास्वग्निमाहिताग्निं च तण्डुलैः[40]॥
चण्डालाग्निं च मांसेन चिताग्निं मानुषेण च।
समस्तान्बस्तवसया मानुषेण ध्रुवेण च[41]॥

जुहुयादग्निमन्त्रेण राजवृक्षस्यदारुभिः ।
एष निष्प्रतिकारो ऽग्निर्द्विषतां नेत्रमोहनैः[४२] ॥

अदिते नमस्ते[४३] । अनुमते नमस्ते[४४] । सरस्वति नमस्ते[४५] । सवितर्नमस्ते[४६] । अग्नये स्वाहा[४७] । सोमाय स्वाहा[४८] । भूः स्वाहा[४९] । भुवः स्वाहा[५०] ।

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशे ऽधिकरणे परघातप्रयोगः प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः षट्चत्वारिंशदुत्तरशतः ॥ १४६ ॥

१७८ प्रक. प्रलम्भने अद्भुतोत्पादनम्.

शिरीषोदुम्बरशमीचूर्णं सर्पिषा संहृत्यार्धमासिकः क्षुद्योगः[१] । कशेरुकोत्पलकन्देक्षुमूलबिसदूर्वाक्षीरघृतमण्डसिद्धो मासिकः[२] । माषयवकुलुत्थदर्भमूलचूर्णं वा क्षीरघृताभ्याम्[३] । वल्लीक्षीरघृतं वा समसिद्धं सालपृश्निपर्णीमूलकल्कं पयसा पीत्वा[४] । पयो वा तत्सिद्धं मधुघृताभ्यामशित्वा मासमुपवसति[५] । श्वेतबस्तमूत्रे सप्तरात्रोषितैः सिद्धार्थकैः सिद्धं तैलं कटुकालाबौ मासार्धमासस्थितं चतुष्पदद्विपदानां विरूपकरणम्[६] । तक्रयवभक्तस्य सप्तरात्रादूर्ध्वं श्वेतगर्दभस्य लण्डयवैः सिद्धं गौरसर्षपतैलं विरूपकरणम्[७] । एतयोरन्यतरस्य मूत्रलण्डरसासिद्धं सिद्धार्थतैलमर्कतूलपतङ्गचूर्णप्रतिवापं श्वेतीकरणम्[८] । श्वेतकुक्कुटाजगरलण्डयोगः श्वेतीकरणम्[९] । श्वेतबस्तमूत्रे श्वेतसर्षपाः सप्तरात्रोषितास्तक्रमर्कक्षीरलवणं धान्यं च पक्षस्थितो योगः श्वेतीकरणम्[१०] । कटुकालाबूवल्लीगते गतमर्धमासस्थितं गौरसर्षपपिष्टं रोम्णां श्वेतीकरणम्[११] ।

अलाबुनेति यः कीटः श्वेता च गृहगोलिका ।
एतेन पिष्टेनाभ्यक्ताः केशाः स्युः शङ्खपाण्डराः[१२] ॥

गोमयेन तिन्दुकारिष्टकल्केन वा मर्दिताङ्गस्य भल्लातकरसानुलिप्तस्य मासिकः कुष्ठयोगः[१३] । कृष्णसर्पमुखे गृहगोलिकामुखे

वा सप्तरात्रोषिता गुञ्जाः कुष्ठयोगः[14] । शुकपित्ताण्डरसाभ्यङ्गः कुष्ठयोगः[15] । कुष्ठस्य प्रियालकल्ककषायः प्रतीकारः[16] । कुक्कटकोशातकीशतावरीमूलयुक्तमाहारयमाणो मासेन गौरो भवति[17] । वटकषायस्नातः सहचरकल्कदिग्धः कृष्णो भवति[18] । शकुनकङ्गुतैलयुक्ता हरितालमनःशिलाः श्यामीकरणम्[19] । खद्योतचूर्णं सर्षपतैलयुक्तं रात्रौ ज्वलति[20] । खद्योतगण्डूपदचूर्णं समुद्रजन्तूनां भृङ्गकपालानां खदिरकर्णिकाराणां पुष्पचूर्णं वा शकुनकङ्गुतैलयुक्तं तेजनचूर्णम्[21] । पारिभद्रकत्वङ्मषी मण्डूकवसया युक्ता गात्रप्रज्वालनमग्निना[22] । पारिभद्रकत्वक्तिलकल्कप्रदिग्धं शरीरमग्निना ज्वलति[23] । पीलुत्वङ्मषीमयः पिण्डो हस्ते ज्वलति[24] । मण्डूकवसादिग्धोऽग्निना ज्वलति[25] । तेन प्रदिग्धमङ्गं कुशाम्रफलतैलसिक्तं समुद्रमण्डूकीफेनकसर्जरसचूर्णयुक्तं वा ज्वलति[26] । मण्डूकवसाकुलीरादीनां वसया समभागं तैलं सिद्धमभ्यङ्गो गात्राणामग्निप्रज्वालनम्[27] । वेणुमूलशैवललिप्तमङ्गं मण्डूकवसादिग्धमग्निना ज्वलति[28] । पारिभद्रकप्रतिबलावञ्जुलवज्रकदलीमूलकल्केन मण्डूकवसासिद्धेन तैलेनाभ्यक्तपादोऽङ्गारेषु गच्छति[29] ।

उपोदका प्रतिबला वञ्जुलः पारिभद्रकः ।
एतेषां मूलकल्केन मण्डूकवसया सह[30] ॥
साधयेत्तैलमेतेन पादावभ्यज्य निर्मलौ ।
अङ्गारराशौ विचरेद्यथा कुसुमसंचये[31] ॥

हंसक्रौञ्चमयूराणामन्येषां वा महाशकुनीनामुदकप्लवानां पुच्छेषु बद्धा नलदीपिका रात्रावुल्कादर्शनम्[32] । वैद्युतं भस्माग्निशमनम्[33] । स्त्रीपुष्पपायिता माषा व्रजकुलीमूलमण्डूकवसामिश्रं चुल्ल्यां दीप्तायामपाचनम्[34] । चुल्लीशोधनं प्रतीकारः[35] । पीलुमयो मणिरग्निगर्भः सुवर्चलामूलग्रन्थिः सूत्रग्रन्थिर्वा पिचुपरिवेष्टितो मुखादग्निधूमोत्सर्गः[36] । कुशाम्रफलतैलसिक्तोऽग्निर्वर्षप्रवातेषु

ज्वलति[३७]। समुद्रफेनकस्तैलयुक्तो ऽम्भसि प्लवमानो ज्वलति[३८]। प्लवमानामस्थिषु कल्माषवेणुना निर्मथितो ऽग्निर्नोदकेन शाम्यत्युदकेन ज्वलति[३९]। शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुरुषस्य वामपार्श्वपर्शुकास्थिषु कल्माषवेणुना निर्मथितो ऽग्निः स्त्रियाः पुरुषस्य वास्थिषु मनुष्यपर्शुकया निर्मथितो ऽग्निर्यत्र त्रिरपसव्यं गच्छति न चात्रान्यो ऽग्निर्ज्वलति[४०]।

चुचुन्दरी खञ्जरीटः खारकीटश्च पिष्यते।
अश्वमूत्रेण संसृष्टा निगलानां तु भञ्जनम्[४१]॥

अयस्कान्तो वा पाषाणः कुलिन्ददर्दुरखारकीटवसाप्रदेहेन द्विगुणो नारकगर्भः कङ्कभासपार्श्वोत्पलोदकपिष्टश्चतुष्पदद्विपदानां पादलेप उलूकगृध्रवसाभ्यामुष्ट्रचर्मोपनाहावभ्यज्य वटपत्त्रैः प्रतिच्छाद्य पञ्चाशद्योजनान्यश्रान्तो गच्छति[४२]। श्येनकङ्ककाकगृध्रहंसक्रौञ्चवीचीरल्लानां मज्जानो रेतांसि वा योजनशताय[४३]। सिंहव्याघ्रद्वीपिकाकोलूकानां मज्जानो रेतांसि वा सार्ववर्णिकानि गर्भपतनान्युष्ट्रिकायामभिषूय श्मशाने प्रेतशिशून्वा तत्समुत्थितं मेदो योजनशताय[४४]।

अनिष्टैरद्भुतोत्पातैः परस्योद्वेगमाचरेत्।
आराज्यायेति निर्वादः समानः कोप उच्यते[४५]॥

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशे ऽधिकरणे प्रलम्भने अद्भुतोत्पादनं द्वितीयो ऽध्यायः॥२॥

आदितः सप्तचत्वारिंशदुत्तरशतः॥१४७॥

---

१७८ प्रक. प्रलम्भने भैषज्यमन्त्रयोगः.

मार्जारोष्ट्रवृकवराहश्वाविच्छ्वागुलीनप्तृकाकोलूकानामन्येषां वा निशाचराणां सत्त्वानामेकस्य द्वयोर्बहूनां वा दक्षिणानि वामानि वाक्षीणि गृहीत्वा द्विधा चूर्णं कारयेत्। ततो दक्षिणं वामेन वामं दक्षिणेन समभ्यज्य रात्रौ तमसि च पश्यति[१]।

एकाम्लकं वराहाक्षि खद्योतः कालशारिवा।
एतेनाभ्यक्तनयनो रात्रौ रूपाणि पश्यति[२]॥

त्रिरात्रोपोषितः पुष्ये शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरः कपाले मृत्तिकायां यवानां बस्ताविक्षीरेण सेचयेत्। ततो यवविरूढमालामाबद्ध्य नष्टच्छायारूपश्चरति[५]। त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण श्वमार्जारोलूकवागुलीनां दक्षिणानि वामानि चाक्षीणि द्विधा चूर्णं कारयेत्[६]। ततो यथास्वमभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति[७]। त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण पुरुषघातिनः काण्डकस्य शलाकामञ्जरीं च कारयेत्। ततोऽन्यतमेनाक्षिचूर्णेनाभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति[८]। त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण कालायसीमञ्जनीं शलाकां च कारयेत्[१०]। ततो निशाचराणां सत्त्वानामन्यतमस्य शिरः कपालमञ्जनेन पूरयित्वा मृतायाः स्त्रिया योनौ प्रवेश्य दाहयेत्[११]। तदञ्जनं पुष्येणोद्धृत्य तस्यामञ्जन्यां निदध्यात्[१२]। तेनाभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति[१३]। यत्र ब्राह्मणमाहिताग्निं दग्धं दह्यमानं वा पश्येत्तत्र त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण स्वयंमृतस्य वाससा प्रसेवं कृत्वा चिताभस्मना पूरयित्वा तमाबध्य नष्टच्छायारूपश्चरति[१४]। ब्राह्मणस्य प्रेतकार्ये यो गौः मार्यते तस्यास्थिमज्जाचूर्णपूर्णाहिभस्त्रा पशूनामन्तर्धानम्[१५]। सर्पदष्टस्य भस्मना पूर्णा प्रचलाकभस्त्रा मृगाणामन्तर्धानम्[१६]। उलूकवागुलीपुच्छपुरीषजान्वस्थिचूर्णपूर्णाहिभस्त्रा पक्षिणामन्तर्धानम्[१७]। इत्यष्टावन्तर्धानयोगाः[१८]।

बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम्।
भण्डीरपाकं नरकं निकुम्भं कुम्भमेव च[१९]॥
देवलं नारदं वन्दे वन्दे सावर्णिगालवम्।
एतेषामनुयोगेन कृतं ते स्वापनं महत्[२०]॥
यथा स्वपन्त्यजगराः स्वपन्त्यपि चमूखलाः।
तथा स्वपन्तु पुरुषा ये च ग्रामे कुतूहलाः[२१]॥
भण्डकानां सहस्रेण रथनेमिशतेन च।
इमं गृहं प्रवेक्ष्यामि तूष्णीमासन्तु भाण्डकाः[२२]॥

नमस्कृत्वा च मनवे बध्वा शुनकफेलकाः ।
ये देवा देवलोकेषु मानुषेषु च ब्राह्मणाः[२३] ॥
अद्ध्ययनपारगाः सिद्धा ये च कैलासतापसाः ।
एतेभ्यः सर्वसिद्धेभ्यः कृतं ते स्वापनं महत्[२४] ॥
अतिगच्छति चमर्यपगच्छन्तु संहताः[२५] ।
अलिते पलिते मनवे स्वाहा[२६] ॥

एतस्य प्रयोगः[२७] । त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां पुष्ययोगिन्यां श्वपाकीहस्ताद्विलखावलेखनं क्रीणीयात्[२८] । तन्माषैः सह कण्डोलिकायां कृत्वासङ्कीर्ण आदहने निखानयेत्[२९] । द्वितीयस्यां चतुर्दश्यामुद्धृत्य कुमार्या पेषयित्वा गुलिकाः कारयेत्[३०] । तत एकां गुलिकामभिमन्त्रयित्वा यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति तत्सर्वं प्रस्वापयति[३१] । एतेनैव कल्पेन श्वाविधः शल्यकं त्रिकालं त्रिश्वेतमसङ्कीर्ण आदहने निखानयेत्[३२] । द्वितीयस्यां चतुर्दश्यामुद्धृत्य दहनभस्मना सह यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति तत्सर्वं प्रस्वापयति[३३] ।

सुवर्णपुष्पीं ब्रह्माणीं ब्रह्माणं च कुशध्वजम् ।
सर्वाश्च देवता वन्दे वन्दे सर्वांश्च तापसान्[३४] ॥
वशं मे ब्राह्मणा यान्तु भूमिपालाश्च क्षत्रियाः ।
वशं वैश्याश्च शूद्राश्च वशतां यान्तु मे सदा[३५] ॥

स्वाहा अमिले किमिले वयुजारे प्रयोगे फके कवयुश्वे विहाले दन्तकटके स्वाहा[३६] ।

सुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलाः ।
श्वाविधः शल्यकं चैतत्त्रिश्वेतं ब्रह्मनिर्मितम्[३७] ॥
प्रसुप्ताः सर्वसिद्धा हि एतत्ते स्वापनं कृतम् ।
यावद्ग्रामस्य सीमान्तः सूर्यस्योद्गमनादिति[३८] ॥

स्वाहा[३९] ।

एतस्य प्रयोगः[४०] । श्वाविधः शल्यकानि त्रिश्वेतानि सप्तरात्रोपितः कृष्णचतुर्दश्यां खादिराभिः समिधाभिरग्निमेतेन मन्त्रेणा-

ष्टशतसंपातं कृत्वा मधुघृताभ्यामभिजुहुयात्[४१] । तत एकमेतेन मन्त्रेण ग्रामद्वारि गृहद्वारि वा यत्र निखन्यते तत्सर्वं प्रस्वापयति[४२] ।

बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।
निकुम्भं नरकं कुम्भं तन्तुकच्छं महासुरम्[४३] ॥
अर्मालवं प्रमीलं च मण्डोलूकं घटोद्बलम् ।
कृष्णकंसोपचारं च पौलोमीं च यशस्विनीम्[४४] ॥
अभिमन्त्रय्य गृह्णामि सिद्धार्थं शवसारिकाम् ।
जयन्तु जयति च नमः शलकभूतेभ्यः स्वाहा[४५] ।
सुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलाः[४६] ॥
सुखं स्वपन्तु सिद्धार्था यमर्थं मार्गयामहे ।
यावदस्तमयादुदयो यावदर्थं फलं मम[४७] ॥

इति स्वाहा[४८] ।

एतस्य प्रयोगः[४९] । चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यामसंकीर्ण आदहने बलिं कृत्वा मन्त्रेण शवशारिकां गृहीत्वा पत्त्रपोट्टलिकां बध्नीयात्[५०] । तन्मध्ये श्वाविधः शल्यकेन विध्वा यत्रैतेन मन्त्रेण निखन्यते तत्सर्वं प्रस्वापयति[५१] ।

उपैमि शरणं चाग्निं दैवतानि दिशो दश ।
अपयान्तु च सर्वाणि वशतां यान्तु मे सदा[५२] ॥

स्वाहा[५३] ।

एतस्य प्रयोगः[५४] । त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शर्करा एकविंशतिसंपातं कृत्वा मधुघृताभ्यामभिजुहुयात्[५५] । ततो गन्धमाल्येन पूजयित्वा निखानयेत्[५६] । द्वितीयेन पुष्येणोद्धृत्यैकां शर्करामभिमन्त्रय्य कवाटमाहन्यात्[५७] । अभ्यन्तरं चतसृणां शर्कराणां द्वारमपाव्रियते[५८] । चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यां भग्नस्यपुरुषस्यास्थ्ना ऋषभं कारयेत्[५९] । अभिमन्त्रयेच्च[६०] । एतेन द्विगोयुक्तं गोयानमाहृतं भवति[६१] । ततः परमाकाशे विक्रामति[६२] । रविसन्धपरिख्याति सर्वं भणाति[६३] । चण्डालीकुम्बीतुम्भकटुकसारीघः सनीरीभगो ऽसि स्वाहा[६४] ।

तालोद्घाटनं प्रस्वापनं च[६५] । त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरःकपाले मृत्तिकायां तुवरीवास्योदकेन सेचयेत्[६६] । जातानां पुष्येणैव गृहीत्वा रज्जुकां वर्तयेत्[६७] । ततः सज्यानां धनुषां यन्त्राणां च पुरस्ताच्छेदनं ज्याच्छेदनं करोति[६८] । उदकाहिभस्त्रामुच्छ्वासमृत्तिकया स्त्रियाः पुरुषस्य वा पूरयेत्[६९] । नासिकावर्धनम्[७०] । मुखग्रहश्च वराहहस्तिभस्त्रामुच्छ्वासमृत्तिकया पूरयित्वा मर्कटस्नायुना बध्नीयात्[७१] । आनाहकारणम्[७२] । कृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहताया गोः कपिलायाः पित्तेन राजवृक्षमयीममित्रप्रतिमां मज्ज्यात्[७३] । अन्धीकरणम्[७४] । चतुर्भक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यां बलिं कृत्वा शूलप्रोतस्य पुरुषस्यास्थ्ना कीलकान्कारयेत्[७५] । एतेषामेकः पुरीषे मूत्रे वा निखात आनाहं करोति[७६] । पादेऽस्यासने वा निखातः शोषेण मारयति[७७] । आपणे क्षेत्रे गृहे वा वृत्तिच्छेदं करोति[७८] । एतेन लेपकल्केन विद्युद्दग्धस्य वृक्षस्य कीलका व्याख्याताः[७९] ।

पुनर्नवमवाचीनं निम्बः काममधुश्च यः ।
कपिरोममनुष्यास्थि बध्वा मृतकवाससा[८०] ॥
निखन्यते गृहे यस्य दृष्ट्वा वा यं पदं नयेत् ।
सपुत्रदारः सधनस्त्रीन्पक्षान्नातिवर्तते[८१] ॥
पुनर्नवमवाचीनं निम्बः काममधुश्च यः ।
स्वयंगुप्ता मनुष्यास्थि पदे यस्य निखन्यते[८२] ॥
पारे गृहस्य सेनाया ग्रामस्य नगरस्य वा ।
सपुत्रदारः सधनः त्रीन्पक्षान्नातिवर्तते[८३] ॥
अजमर्कटरोमाणि मार्जारनकुलस्य च ।
ब्राह्मणानां श्वपाकानां काकोलूकस्य चाहरेत्[८४] ॥
एतेन पिष्टावक्षुण्णा सद्य उत्सादकारिका ।
प्रेतनिर्मालिकाकिण्वं रोमाणि नकुलस्य च[८५] ॥

वृश्चिकाल्यहिकृत्तिश्च पदे यस्य निखन्यते ।
भवत्यपुरुषः सद्यो यावत्तन्नापनीयते[८६] ॥

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरःकपाले मृत्तिकायां गुञ्जा आवास्योदकेन च सेचयेत्[८७] । जातानाममावास्यायां पौर्णमास्यां वा पुष्ययोगिन्यां गुञ्जावल्लीर्ग्राहयित्वा मण्डलिकानि कारयेत्[८८] । तेष्वन्नपानभाजनानि न्यस्तानि न क्षीयन्ते[८९] । रात्रिप्रेक्षायां प्रवृत्तायां प्रदीपाग्निषु मृतधेनोः स्तनानुत्कृत्य दाहयेत्[९०] । दग्धान्वृषमूत्रेण पेषयित्वा नवकुम्भमन्तर्लेपयेत्[९१] । तं ग्राममपसव्यं परिणीय यत्तत्र न्यस्तं नवनीतमेषां तत्सर्वमागच्छतीति[९२] । कृष्णचतुर्दश्यां पुण्ययोगिन्यां शुनो लग्नकस्य योनौ कालायसीं मुद्रिकां प्रेषयेत्[९३] । तां स्वयं पतितां गृह्णीयात्[९४] । तया वृक्षफलान्याकारितान्यागच्छन्ति[९५] ।

मन्त्रभैषज्यसंयुक्ता योगमायाकृताश्च ये ।
उपहन्यादमित्रांस्तैः स्वजनं चाभिपालयेत्[९६] ॥

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशेऽधिकरणे प्रलम्भने भैषज्यमन्त्रयोगः तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ आदितोऽष्टचत्वारिंशच्छतः ॥ १४८ ॥

---

१७९. प्रक. स्वबलोपघातप्रतीकारः

स्वपक्षे परप्रयुक्तानां दूषीविषगराणां प्रतीकारे श्लेष्मातककपित्थदन्तिदन्तशठगोजिशिरीषपाटलीबलास्योनागपुनर्नवाश्वेतावरणक्वाथयुक्तं चन्दनसालावृकीलोहितयुक्तं तेजनोदकम्[१] । राजोपभोग्यानां गुह्यप्रक्षालनम्[२] । स्त्रीणां सेनायाश्च विषप्रतीकारः[३] । पृषतनकुलनीलकण्ठगोधापित्तयुक्तमषीराजिचूर्णं सिन्दुवारितवरणवारुणीतण्डुलीयकशतपर्वाग्रपिण्डीतकयोगो मदनदोषहरः[४] । सृगालविन्नामदनसिन्दुवारितवरणवल्लीमूलकाषायाणामन्यतमस्य समस्तानां वा क्षीरयुक्तं पानं मदनदोषहरम्[५] । कैडर्यपूतितिलतैलमुन्मादहरम्[६] । नस्तःकर्म प्रियङ्गुनक्तमालयोगः कुष्ठहरः[७] ।

कुष्ठलोध्रयोगः पाकशोषघ्नः । कटफलद्रवन्ती विलङ्गचूर्णं नस्तः-कर्म शिरोरोगहरः[९] । प्रियङ्गुमञ्जिष्ठतगरलाक्षारसमधुकहरिद्राक्षौद्रयोगो रज्जूदकविषप्रहारपतननिःसंज्ञानां पुनः प्रत्यानयनार्थं[१०] । मनुष्याणामक्षमात्र गवाश्वानां द्विगुणं चतुर्गुणं हस्त्युष्ट्राणाम्[११] । रुक्मगर्भश्चैषा मणिः सर्वविषहरः[१२] । जीवन्तीश्वेतामुष्ककपुष्पवन्दाकानामाक्षिपे जातस्याश्वत्थस्य मणिः सर्वविषहरः[१३] ।

तूर्याणां तैः प्रलिप्तानां शब्दो विषविनाशनः ।
लिप्तध्वजं पताकां वा दृष्ट्वा भवति निर्विषः[१४] ॥
एतैः कृत्वा प्रतीकारं स्वसैन्यानामथात्मनः ।
अमित्रेषु प्रयुञ्जीत विषधूमाम्बुदूषणान्[१५] ॥

इत्यौपनिषदिके चतुर्दश ऽधिकरणे स्वबलोपघातप्रतीकारः चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥
आदित एकोनपञ्चाशच्छतः ॥ १४९ ॥ एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्यौपनिषदिकं चतुर्दशमधिकरणं समाप्तम् ॥ १४ ॥

---

१५ अधि. तन्त्रयुक्तिः.

१८० प्रक. तन्त्रयुक्तयः.

मनुष्याणां वृत्तिरर्थः[१] । मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः[२] । तस्याः पृथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्रमिति[३] । तद्द्वात्रिंशद्युक्तियुक्तम्[४] । अधिकरणं विधानं योगः पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशो ऽपदेशो ऽतिदेशः प्रदेश उपमानमर्थापत्तिः संशयः प्रसङ्गो विपर्ययो वाक्यशेषो ऽनुमतं व्याख्यानं निर्वचनं निदर्शनमपवर्गः स्वसंज्ञा पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष एकान्तो ऽनागतावेक्षणमतिक्रान्तावेक्षणं नियोगो विकल्पः समुच्चय ऊह्यमिति[५] । यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम्[६] । पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्तावितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतमिति[६] । शास्त्रस्य प्रकरणानुपूर्वी विधानम्[७] । विद्यासमुद्देशो वृद्धसंयोग इन्द्रियजयो ऽमात्योत्पत्तिरिति[८] । एव-

मादिकमिति वाक्ययोजना योगः[९] । चतुर्वर्णाश्रमो लोक इति[१०] । पदावधिकः पदार्थः[११] । मूलहर इति पदम्[१२] । यः पितृपैतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहर इत्यर्थः[१३] । हेतुरर्थसाधको हेत्वर्थः[१४] । अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति[१५] । समासवाक्यमुद्देशः[१६] । विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजय इति[१७] । व्यासवाक्यं निर्देशः[१८] । कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजय इति[१९] । एवं वर्तितव्यमित्युपदेशः[२०] । धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत न निःसुखः स्यादिति[२१] । एवमसावाहेत्यपदेशः[२२] । मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यानन्कुर्वीतेति मानवाः[२३] । षोडशेति बार्हस्पत्याः[२४] । विंशतिमित्यौशनसाः[२५] । यथासामर्थ्यमिति कौटिल्य इति[२६] । उक्तेन साधनमतिदेशः[२७] । दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्याख्यातमिति[२८] । वक्तव्येन साधनं प्रदेशः[२९] । सामदानभेददण्डैर्वा यथापत्सु व्याख्यास्याम इति[३०] । दृष्टेनादृष्टस्य साधनमुपमानम्[३१] । निवृत्तपरिहारान्पितेवानुगृह्णीयादिति[३२] । यदनुक्तमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः[३३] । लोकयात्राविद्राजानमात्मप्रकृतिसंपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत नाप्रियहितद्वारेणाश्रयेतेत्यर्थादापन्नं भवतीति[३४] ।उभयतोहेतुमानर्थः संशयः[३५]।क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वेति[३६] ।प्रकरणान्तरेण समानो ऽर्थः प्रसङ्गः[३७]।कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेणेति[३८]। प्रतिलोमेन साधनं विपर्ययः[३९]।विपरीतमतुष्टस्येति[४०]। येन वाक्यं समाप्यते स वाक्यशेषः[४१] । छिन्नपक्षस्येव राज्ञश्चेष्टानाशश्चेति[४२] । तत्र शकुनेरिति वाक्यशेषः[४३] । परवाक्यमप्रतिषिद्धमनुमतम्[४४] । पक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इत्यौशनसो व्यूहविभाग इति[४५]। अतिशयवर्णना व्याख्यानम्[४६] । विशेषतश्च संघानां संघधर्मिणां च राजकुलानां द्यूतनिमित्तो भेदः[४७] । तन्निमित्तो विनाश इत्यसत्परिग्रहः पापिष्ठतमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यादिति[४८] । गुणतः शब्दनिष्पत्तिर्निर्वचनम्[४९] । व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्यसन-

मिति[५०]। दृष्टान्तो दृष्टान्तयुक्तो निदर्शनम्[५१]। विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिनः पादयुद्धमिवाभ्युपैतीति[५२]। अभिप्लुतव्यपकर्षणमपवर्गः[५३]। नित्यमासन्नमरिबलं वासयेदन्यत्राभ्यन्तरकोपशङ्काया इति[५४]। परैरसंज्ञितः शब्दः स्वसंज्ञा[५५]। प्रथमा प्रकृतिस्तस्य भूम्यनन्तरा द्वितीया भूम्येकान्तरा तृतीयेति[५६]। प्रतिषेद्धव्यं वाक्यं पूर्वपक्षः[५७]। स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीय इति[५८]। तस्य निर्णयनवाक्यमुत्तरपक्षः[५९]। तदायत्तत्वात्[६०]। कूटस्थानीयो हि स्वामीति[६१]। सर्वत्रायत्तमेकान्तः[६२]। तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीतेति[६३]। पश्चादेवं विहितमित्यनागतावेक्षणम्[६४]। तुलाप्रतिमानं पौतवाध्यक्षे वक्ष्याम इति[६५]। पुरस्तादेवं विहितमित्यतिक्रान्तावेक्षणम्[६६]। अमात्यसंपदुक्ता पुरस्तादिति[६७]। एवं नान्यथेति नियोगः[६८]। तस्माद्धर्ममर्थं चास्योपदिशेन्नाधर्ममनर्थं चेति[६९]। अनेन वानेन वेति विकल्पः[७०]। दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाता इति[७१]। अनेन चानेन चेति समुच्चयः[७२]। स्वसंजातः पितृबन्धूनां च दायाद इति[७३]। अनुक्तकरणमूह्यम्[७४]। यथावद्दाता प्रतिगृहीता च नोपहतौ स्यातां तथानुशयं कुशलाः कल्पयेयुरिति[७५]।

एवं शास्त्रमिदं युक्तमेताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः।
अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च[७६]॥
धर्ममर्थं च कामं च प्रवर्तयति पाति च।
अधर्मानर्थविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च[७७]॥
येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः।
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम्[७८]॥

इति तन्त्रयुक्तौ पञ्चदशेऽधिकरणे तन्त्रयुक्तयः प्रथमोऽध्यायः॥ १॥
आदितः पञ्चाशच्छततमोऽध्यायः॥ १५०॥ एतावता
कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशमधिकरणं समाप्तम्॥ १५॥

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम्।
स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च॥

CORRIGENDA

Introduction.

Page	Line	for	read
1	7	Cānakya	Cāṇakya
3	28	wordly	worldly
5	12	Pecula-rities	Peculia-rities
11	15	earlist	earliest
12	3	tamaṇi	tāmaṇi
16	23	वाभ्यद्दिकं	वाभ्यधिकं
17	13	दाद्य	दद्या
17	14	दातव्यां	दातव्यो
17	15	A. VI, 13	A. IV, 13
18	12	sence	sense
19	24	tne	the
20	27	Śastras	Śāstras
20	28	kātsyā-yana	kātyā-yana
23	3	sence	sense
23	11	anvoy	envoy
23	25	*viceversā*	*viceversa*
24	28	referes-ealier	refers-earlier
28	21	Malanāga	Malla-nāga
30	20	Bāhudan-trīputra	Bāhuda-ntīputra
32	1	Veda	Vedas
35	18	tex	tax
35	33	Kautilya	Kauṭilya
37	18	Wreched	Wreck-ed
43	1	Zink	Zinc
44	5	larity	liarity
45	28	question	questions

TEXT.

Page	Line	for	read
·	0	कारः[१२]	कारः[१३] *and alter the following numbers.*
8	4	पंः ।	पः
8	25	तार्म्[६] ॥	तार्म्[५] ॥ *and alter the following numbers.*
12	*17*	सुष्टिं	मुष्टिं
13	11	वाप्र	वा प्र
14	2	णा मे	णामे
14	24	गुण	गुण-
16	3	भ्रष्टः,	भ्रष्टः
16	6	मिद्	मिदं
17	25	व्यमु	कयमु
19	21	मङ्ग	मङ्ग
20	17	न्द्रदो	न्द्रदो
21	17	येत्या	येदित्या
21	22	न्पर	त्पर
22	1	पन्डो	पण्डो
25	12	गं-	गंः

Page	Line	for	read
25	18	र भू	रभू
26	2	त्काश्चि	काः श्चि
26	24	लीद	ली द
27	22	नद्ध	नद्ध—
28	16	त्रिभ्यो	त्रियेभ्यो
29	15	पूर्व	पूर्वः
29	21	द्रव्य	द्रव्य-
30	3	द्रव्यं	द्रव्य
31	4	रा	राः
31	5	वीर्थ	वीर्थ
31	22	ध्व	ध्र्व
32	15	लष	ष
33	1	नी	नीः
34	12	सर्पि	सर्पिः
36	11	थ।	थः।
38	11	तिस्यात्	ति स्यात्
40	11	णो	णो–
40	27	नित्यंप	नित्यं प
41	4	किं	कं
42	16	न्नया	न्न्या
43	9	वचि	वाचि
48	15	तेनः	तेन
49	10	द्धरः	द्धारः
52	27	वर्णोध	वर्णाधं
55	26	त्स्री	स्त्री
56	26	शिग्र	शिग्रु
57	5	र्ध भा	र्धभा
57	6	का-तु	कस्तु
57	7	त्तुणाः	त्तुरणाः

Page	Line	for	read
57	8	र्गा	र्गो
61	6	चा-	चारा-
63	17	रज्ज	रज्जु
64	3	लिका	लिको
64	8	यो-	यो
64	9	भागः	भागाः
65	16	छाद	च्छाद
65	19	न्वौयनमा	न्वायनमौ
68	26	ब्याय	व्या
69	15,16	*dele* *commas*	
70	26	दद्यः	दद्युः
71	6	ष्टः(twice)	ष्ठः
71	16	बंज	बीज
72	19	घातः	घाते
74	6	पाट्य	पाठ्य
74	7	मूह	यूह
75	10	लिंtwice	ल्लि
77	13	यतां	यतो
77	17	बणं	वणं
77	19	फलं	पलं
78	3	पयग्रं	पर्यग्रं
79	10	थाद्द	थाट्ट
81	7	च्य	व्य
83	11	जन	जान
84	25	।	॥
85	2	विंश	विंश-
85	16	शैन्य	शून्य
88	15	क्र भ	क्रभ

Page	Line	for	read
90	20	स्त्रीधना- यांत	स्त्रीधनायां त
90	26	पुत्रां	पुत्रा
91	16	या मी	यामी
91	19	न्बाधि	बाधि
92	3	रट्टो	रहो
92	27	साध्वा	साध्वी
93	19	स्थैं	स्थै-
94	5	देन	दने
94	16	ह्यं शं	ह्यंशं
95	8	ज्ञातः	ज्ञाताः
95	16,20	ज्येष्ठ	ज्यष्ठ
95	23	आदा	अदा
96	9	बा	वा
96	21	त्रण	त्रेण
97	17	त्या	त्याः
100	10	नीद्	नदी
101	7	वाऽक	वाक
101	9	ज्यप्र	ज्य प्र
101	18	श भ	शभ
101	20	दण्डाः	दण्ड्याः
102	5	छन्न	च्छन्न
102	12	राक्षा	रक्षा
104	2	वुबलं भित्तव	त्रुबलं भित्त
104	9	स्त	स्तद्
104	15	ने इति	नेति
105	20	वाना	वा ना
106	2	द्धं-	द्धं

Page	Line	for	read
106	11	मस्य-	मस्य
107	6	वन्ध	बन्ध
107	26	ज्ञोतया	ज्ञातयो
108	5	का	का-
109	17	गमनं	गमेन
109	22	मध्यं	माध्य
111	3,12	गृ	ग्र
112	9	स्व	स्वं
113	13	इत्य	इत्या
114	8	राः	रा
115	14	कलहे	कलहो
118	23	थध्यां	। ध्यां
119	16	तोवधः	ता वधः
120	3	वान	वान्
120	26	स्नंद्	स्नं द्
121	3	यान्नि	यन्नि
121	22	तावा	ता वा
123	22	वण	वण-
124	4	ता	ता-
128	11	द्वन्ध	द्वन्ध
128	14	मित्त	मित्तं
131	17	रिश	रिंश
132	4	छुले	च्छुले
134	18	स्वन्द्	स्कन्द
135	10	छे	च्छे
136	12	सी	सीं
136	17	प्र	प्रा
136	19	मप	मुप
138	5	स्यंभ	स्यं भ

Page	Line	for	read
138	13	मता	माता
141	21	क्रन्तो	क्रान्तो
142	22	क्रीणी	क्रीणा
144	7	त्यक्तोवा	त्यक्तो वा
144	14	मभु	माधु
144	21	यागं, यांती	यागे, यां ती
145	13	याह्ये	या ह्ये
145	22	षष्ठि	षष्टि
146	3	णोर्ध	णोऽर्ध
147	10	दारणं	धारणं
147	13	च्चपा	च्च पा
147	17	भ्रकु	भ्रूकु
147	24	याछ्र	याच्छ्र
148	1	दुष्टा	दृष्टा
148	14	द्युत	द्यूत
148	26	भ्रकु	भ्रूकु
150	23	र्मच्चि	र्म च्चि
150	26	संन्नि	संनि
152	13	भ्रकु	भ्रूकु
152	22	दीर्घमि	दीर्घाम
153	19	यस्स्थ	यः स्थ
155	7	रात्	रान्
158	18	त्ति मा	त्तिमा
160	22	परि	पर
161	26	तु प्रा	तुप्रा
161	27	ह्यया	ह्य या
162	7	विग्र	विगृ
162	23	सहि	स हि
164	16	ध्राना–	धाना
164	20	ग्रहेण	ग्रहणे
164	23	सम याम	समाश्याम
165	8	नेता	नैता
166	13	पत्तस	पत्तं स
167	5	द्रुगतः	द्रुतः
168	4	गूढा	गूढो
169	1	नने	नेन
170	9	लाम	लाभ
171	6	त्वानु	त्वनु
173	2	त्योहि	त्यो हि
175	11	प्राप्तं	प्राप्तुं
176	25	स्यांमभौ	स्यां भूमौ
177	20	कमरिम्भो	कर्मारम्भो
184	12	र्वल	र्बल
185	19	त्व दर्प	त्वदर्प
189	6	षेशः	शेषः
189	7	त्रचैक	त्र चैक
189	9	रात्र	रात्रा
189	20	ग	ग–
191	27	र्भूतम्ये	तैर्भूम्ये
194	24	यता	वता
197	20	र्थ सं	र्थसं
198	13	वन्धश्च	बन्धश्च
199	5	तत्य	तस्य
201	2	ग्रह विधा	ग्रहविधा
201	5	स्सं	: सं
201	12	र्या	र्याः
201	24	टिविकाः	टविकाः
203	10	सत्रि	सात्ति

Page	Line	for	read
203	24	सत्र	सत्त्व
204	12	वाप्य	वाप्यव
206	13	सस्यं,	*dele comma*
206	23	त्रार्याः	चार्याः
207	19	वल	बल
208	2	वी	वीं
208	4	कायम्	कार्यम्
208	12	विल्वं	बिल्वं
209	2	श्रेयः।	श्रेयः
209	20	न्नेत	न्ने त
210	17	निा	िना
211	1	त्तीब्र	त्ती ब्र
211	9	पिश	पि श
212	19	प्रकोप	प्रकोपक
213	5	सनु	सानु
213	23	अभ्यत	अभ्यन्त
214	5	वा,	वा
215	9	भिर	भिर-
217	19	प्राप्तः प्र	करोति प्राप्तः प्र
217	20	पर	परे
220	4	ह्यपायाः	ह्युपायाः
220	19	श्रदि	श्रादि
221	20	स्कधा	स्कन्धा
222	21	पर सै	परसै
223	5	बा	वा
223	9	पृष्ट	पृष्ठ
223	13	रतो	तरतो
223	15,18	सत्व	सत्त्व

Page	Line	for	read
224	18	षा	षाः
225	6	व्यूहः	व्यूहाः
226	17	पदाति	पद्यातिक
228	18	द्वि	द्विद्व
229	10	व्यू	व्यू
231	10	डिकेषु	ण्डिकेषु
231	24	ांश्च	ंश्च
232	16	कः	क
232	21	की	की-
233	17	यु	युः
234	8	द्रव्य	द्रव्य-
241	13	दत्वा	दत्त्वा
243	13	कुमार	कुमारा
243	18	ध्रुतं	ध्रुतं
243	22	वसी	वासी
244	18	भा	मा
245	23	भूमि	भूमि-
246	10	वाह	वाम
247	9	विजु	विजि
247	16	व्यास	व्यस
247	23	चेष्टत	चेष्टत
248	7	पूर्व प्र	पूर्वप्र
249	14	वाा	वा
249	20	कृष्ट	कृष्ट-
250	1	मषि म	मषिम
250	2	सि	सिसि
250	14	मृद्वी	मृद्वी
250	22	,,	,,
250	25	युक्ता	युक्त

Page	Line	for	read
251	13	स्यज	स्य ज
255	10	दिग्धां	दिग्धो
256	7	स्यदा	स्य दा
257	26	वषुता	वातेषु
258	15	स्थित	स्थितं
260	1	बध्वा	बद्ध्वा
261	15	विध्वा	विद्ध्वा
261	24	स्यपु	स्य पु
262	6	च्छुवा	च्छवा
262	25	पिष्ठ	विष्ठ
263	13	मन्त्र भै	मन्त्रभै
263	20	तेज	नेज
264	1	न्ती विल- ङ्कचूर्ण	न्तीविलङ्कचूर्णं
264	4	मात्र	मात्रं
265	9	नन्कु	न्कु
265	19	यांभू	यां भू
266	17	मेप	मे
266	22	अमर्ष	अमर्षं

ADDENDA AND CORRIGENDA IN THE FIRST VOLUME.

INTRODUCTION.

Page	Line	for	read
1	21	Theories	Théories
4	22	Dharm	Dharma
5	3	*dele* second comma	
6	9	Atma	Ātma
9	34	Midarā	Mudrā
10	28	chandra	candra
11	17	other	others
16	16	सर्मी	स्मी
17	29	y	y.
18	13	trail	trial
19	10	*after* M. *add* failed to point out the parallel texts of K. *and for* question *read* questions	
19	24	and M.	and N.
19	24	work	works
20	9	for	far
21	1	*dele* of the role	
21	32	maiestates	maiestatis
22	27	accounts	account
23	1	सं	सेः
23	5	या	मा
24	6	terminated	terminates
24	30	I,	I.

Page	L.	for	read
24	31	*balm*	*balam*
29	19	Andharas	Andhras
32	1	*dele*	and
32	22	*dele*	of
34	17	*after* myths. *adde* K. Nāg (coi. cit. 35) has proposed to identify Cāṇakya with Kaṇika, the fabulous Brahman minister in the Mahābhārata.	
35	1	inscrip-tions,	inscrip-tions
36	29	....	apo sys-semoce
38	12	correspon-dence	corres-pondences
38	19	Samvā-kaka	Saṃvā-kaka
42	1	II,	11th
42	20	सः	साः
43	11	(Western)	Western
46	21	Taporewala	Tarapo-rewala

TEXT.

Page	L.	for	read
18	11	हीता	हीताः
68	26	ब्याय	ध्या
78	13	त्तम्	त्रम्
103	24	वा ।	वा
132	25	भित्त्वा *twice*	भित्त्वा
133	20	परि	पार
142	20	मम...षय	म...षध
146	11	षष्ठ	षष्टि
150	25	व्यस	ऽव्यस
159	6	द्धि म	द्धिम
159	16	द्येपि	द्येऽपि
160	10	भ्यां अ	भ्याम
169	16	सिद्धिं	सिद्धं
171	3	मेनानुग्राह्यः	मा नानुग्राह्याः
173	9	ता सा	तासा
175	20	भिः स्य	भिस्स्य
177	15	य भ	यभ
180	14, 17	नोः	नः
181	9	भाग	भावग
183	24	हीन	हीनः
183	26	त्रा	त्र
187	17	बध्वा	बद्ध्वा
188	18	धत्ते	धीयते
188	19	धीयते	धत्ते
188	22	रजा	र्जा
193	19	इात	इति
197	17	स्तैः	: स्वैः
201	1	हस्ते	हा स्ते
205	15	व	ब
209	12	ङ्ग	ङ्ग
221	16	ध्वा	द्ध्वा
214	9	ता	ताः
214	20	ध्वी	ब्धी
214	25	द्धायां	द्धयां
222	10	तरो	तारो
229	11	त्याः	त्यः
231	4	द्धि	वि
232	13	याव	यौव
232	26	ध्वा	द्ध्वा
236	26	क्रभ	क्रुद्ध
242	22	तिंक	तिंक-
247	8	यामा	यमा
254	6	तुम्ब	तुम्बी

THE PUNJAB SANSKRIT SERIES.

READY FOR SALE.

1. **Barhaspatya Artha Sastram** or the Science of Politics according to the School of Bṛhaspati. Original text in Devanagari characters edited with an introduction, notes and English translation by Dr. F. W. Thomas, M. A., Librarian, India Office Library, London, together with an Historical Introductory Remarks and Indexes by Pt. Bhagavad Datta, B. A., Supdt. Research D. A. V. College, Lahore. "Its six chapters deal successively with the personal conduct required in a king; his duties and principles, his studies; omens and rules for counsel; means for execution of Policy; and courses of Policy." Printed on best ivory paper, cloth bound with gold letters. Price Rs. 2/8/- Foreign 6 sh.

2. **Jaimini Gṛhya Sutra** or the Domestic Ceremonies according to the School of Jaimini. Original text in Devanagari Ch. edited with extracts from the comm. Subodhini, list of Mantras, Notes introduction and for the first time translated into English by Dr., W. Caland, M. A., Professor of Sanskrit in the University of Utrecht. Printed on best ivory paper, cloth bound with gold letters. Price Rs. 6/-, Foreign 12/- sh.

3. **Aryavidya Sudhakara** of Yajñeshwara Bhatta. A compendium of Hindu Ritual Philosophy, etc. Reprinted with many additions by Mahamahopadhyaya Pt. Siva Datta, Kudala, Hd. Pandit Oriental College, Lahore. Printed on best paper, cloth bound with gold letters. Price Rs. 8/-, Foreign 16/- sh.

4. **Kautilya Artha Sastram** Original text prepared with the help of Münich Mss., and all other sources available. Edited with an extensive historical introduction of 47 pages, and English notes by Dr. J. Jolly, M.A., Ph. D. and Dr, R. Schmidt M.A. Ph. D. The ancient commentary Nayachandrika is also added. Many valuable readings are given. Vol I. Introduction and text. cloth bound Rs. 5/-

WORKS IN THE PRESS.

5. **Nilmata Purana.** Hitherto unpublished text. History of Kashmir older than Kalhan's Rajtarangani. Edited with notes and introduction etc., by Prof. Kanjilal, M. A., and J. D. Zadu, M. A., M. O. L., (Ready shortly).

6. **Bijopnaya** of Bhaskaracharya text with comm. edited by A. Kuppusamy Ayyar.

7. **Atharwan Jyotish.** Hitherto unpublished text edited with variants and a valuable English Introduction by Pt. Bhagavad Datta, B.A., (Ready shortly).

8. **Kanviya Satapatha Brahmana.** Original text edited with notes and an extensive introduction of nearly 150 pages by Dr. W. Caland, M. A. Hitherto unpublished text.

9. **Apastamba Sulba Sutra,** text, with Sanskrit commets., notes, introduction and English translation with several geometrical diagrams by Pt. Bhagawad Datta, B. A., and Giyan Chand, M. A.

10. **English translation of Trishashthi Shlaka Purush Charitra** of Sri Hema Chandra Acharya by Pro. Amulyacharan Vidyabhushana. An ancient historical work.

SELECTED OPINIONS.

"I have read the Jaiminiya Grihya Sutra. I did not know that the work existed. It is a very good edition. The preface is splendid. It gives an upto date information on the Literature of the Sama Veda. Hitherto we had these informations in fragments at best. We are very lucky in being able to enlist the services of Dr. Caland for the benefit of your firm. I know him by his works for the last thirty years nearly. The grihya ceremonies are still performed all over India."

Mahamahopadhyaya Pt. Haraprasad Shastri,
M. A., C. I. E.

"Dr. Thomas's edition and translation of the Brihaspati Sutras will no doubt be found very useful."

Sir George A. Grierson,
K. C. I. E., Ph. D.

"Talking of the wisdom of the past brings to me a new and learned translation by Dr. F. W. Thomas, M. A.,.........of the Ancient Brihaspati Sutra. The Brihaspati Sutra means the Science of politics according to the School of Brihaspati and might be termed "The School of conduct for kings." As with all the old wisdom, nearly the entire Sutra of Brihaspati is just as applicable to proper inter-course to-day, if modified by changes of environment and condition."

Birmingham Weekly Post 19-8-22.

"Prof. W. Caland's edition of the Sanskrit text of Jaimini Grihyasutra, with extracts from comm., etc., and English translation of the text which has recently been published as No. 2 of the "Punjab Sanskrit Series" will be welcome to

many students. The Jaiminiya-sakha of the Sama Veda is a Brahmanic school that in these times has but few representatives in India; but they have an ancient tradition, and their texts are valuable. The present work which contains the rituals for Pākayajñas, Srāddhas and Astakās, Sanskāras (down to funeral rites) Grhavidhi rectification of evil omens, fast-day recitation of the Veda, and appeasement of planetary influences, contains much interesting matter from the standpoint of comparative religion, folklore, and Sanskrit grammer, and differs considerably from all other works of the kind..........."

"Luzac's Book Review, London."

"Many thanks for the copy of Jaiminiya Grihya Sutra. It is a valuable publication and I along with several men will derive a great benefit from it."

Mahamahopadhyaya Dr. Ganganath Jha, M. A.,
Vice-Chancellor, Allahabad University.

त्वर्यताम् !   त्वर्यताम् !!   त्वर्यताम् !!!

वेद्यविद्याकुमुदिनीविकासनविशारदः ।
विराजते ह्यविरतमार्यविद्यासुधाकरः ॥ १ ॥
वेदादिशास्त्रपाथोधिमन्थनेनोद्धृतः सताम् ।
विकासयतु चेतांसि त्वार्यविद्यासुधाकरः ॥२॥
विद्याविलासिनीलीलाविरहान्धीकृतात्मनाम् ।
स्वान्तध्वान्तं हरत्येष आर्यविद्यासुधाकरः ॥३॥

हंहो आर्यविद्याविलासिनीविलासविलोकनलालसाः ! सहृदया !! महोदयाः !!! क्षण मितोऽपि दीयतां सदयमिदं युष्मदीयं नयनद्वयम् ।

विलोक्यतां मुद्रणालयाकाशविमुद्रितो बहुप्रकाशो वेदादि वेद्यविद्याकुमुदिनीविकासनविशारदोऽयमार्यविद्यासुधाकरः।(History of Sanskrit Literature).

ग्रन्थोऽयं समस्तार्यवर्यविद्याविवेकविनयनयशिल्पविज्ञानशौर्यौदार्यचातुर्यादिकथाप्रकाशको दाक्षिणात्येन द्विजन्ममूर्धन्येन चिमणाजीतनूजेन पण्डितप्रवरेण यज्ञेश्वरेण विरचितः ।

ग्रन्थोऽयं ग्रन्थकारेण पञ्चभिः प्रकाशैः समापितः ।

अत्र च प्रथमे प्रकाशे—आर्यजनानां मूलोत्पत्तिस्थानम्, तद्विषयका विप्रतिपत्तयः, त्रिविष्टपस्य विवेचनम्, ब्राह्मणादिजातिचतुष्ट्यविवेकस्य प्राचीनता, आर्यप्रजायाः प्रसवकालः, आर्याणां राजनीतिः, वैदिककाले वर्णलिपिप्रकाशः, तत्प्रचारः, व[...]लिपिप्रकाशविषयकं शर्मण्यदेशीयभट्टमोक्षमूलरमतं, तन्मतनिरसनं, धर्मलक्षणं, वेदस्वरूपं, ऋग्वेदस्य परिचयः, इत्येवमादयोऽवश्यं ज्ञातव्या विषयाः सुनिरूपिताः ।

द्वितीये च प्रकाशे—अग्निहोत्रं, आग्रयणं, चातुर्मास्यं, सोमयागः, अश्वमेधयागः, इत्येवमादीनि श्रौतकर्माणि सविस्तरं निरूपितानि ।

तृ[तीये] च प्रकाशे—गर्भाधानादीनि महायज्ञान्तानि पञ्चविंशतिस्मार्तकर्माणिः, नैमित्तिक—वार्षिक—मासिक—दैनिक—स्वरू-

पाश्चत्वारः संस्काराः, ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयविचारः, इत्यवेमादयोऽवश्यं ज्ञातव्या विषया निरूपिताः ।

चतुर्थे प्रकाशे च—समयाचार-कुल-मिश्रकस्वरूपं तान्त्रिकमतम्, चतुःषष्टितन्त्रात्मकः कौलमार्गः, चार्वाक-माध्यामिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिकार्हताभिधनास्तिकमतानि, षड्दर्शनोक्तमतानि, रामानुजाचार्यमतम्, मध्वाचार्यमतं, वल्लभाचार्यमतं, पाशुपतमतं, शैवमतं, प्रत्यभिज्ञामतं, रसेश्वरमतं, इत्येवमादयो विषयाः सुनिरूपिताः ।

पञ्चमे प्रकाशे च—वेदबाह्यधर्मप्रचारकारणम्, पुराणप्रतिपाद्यविविधधर्मविरोधपरिहारः, षड्दर्शनमतविरोधपरिहारः इत्येवमादयो विषयाः सुनिरूपिता ।

ग्रन्थोऽयं सर्वाङ्गमनोहरतया विमुद्रितं विक्रयणाय सज्जीभूतमास्ते । अतस्त्वर्यतामेतद् ग्रहणाय । मूल्यं ८)

कौटिल्य अर्थ शास्त्र का सरल हिन्दी अनुवाद ।

अनु० हिं० संसार के परिचित प्रो० प्राणनाथजी विद्यालङ्कार

पं० कृष्णकान्त जी मालवीय अपने पत्र अभ्युदय में लिखते हैं कि "सम्राट् चन्द्रगुप्त को राजसिंहासन पर बैठानेवाले "चाणक्य" ही मूल ग्रन्थ के लेखक हैं । ग्रन्थ बड़े महत्व का है । इसे पढ़ने से पता चलता है कि कूटनीति और राजनीति में भारत किसी समय कैसे उच्च शिखर पर बैठा हुआ था । इससे यह ज्ञात होगा कि आधुनिक शासन-प्रथा की प्रत्येक महत्वपूर्ण बातें भारतवासी जानते थे । अनुवाद सुन्दर है और हम अनुवादक को इस पुस्तक को हिन्दी जाननेवालों के सामने रखने पर बधाई देते हैं । हम आशा करते हैं कि भारतवासी इस पुस्तक को अपनायेंगे" । बढ़िया कपड़े की जिल्द सहित मूल्य ४) है । पुस्तक शीघ्र ही समाप्त होनेवाली है इसलिए शीघ्रता करें ।